

Pandora Könyvek 19.

A 20. SZÁZAD TITKAI

EURÓPA (1900–1945)

Történelmi olvasókönyv

1. KÖTET

Szerkesztette Németh István

A 20. SZÁZAD TITKAI

Európa
(1900–1945)

1. kötet
Történelmi olvasókönyv

Szerkesztette: Németh István

PANDORA KÖNYVEK
19. KÖTET

A 20. SZÁZAD TITKAI
Európa
(1900–1945)
1. kötet

Történelmi olvasókönyv

Szerkesztette:
Németh István

Szerzők:

Arany Éva, Csoma Lajos, Fiziker Róbert, Harsányi Iván, Hegedűs István,
Kiss László, Kozári József, Makai János, Nagy Emese, Németh István,
Pál Katalin, Smid Réka Debóra, Tóth Péter András, Vadász Sándor, Vizi Sándor

Sorozatszerkesztő:
Prof. Dr. Mózes Mihály

A 2009-ben megjelent kötetek:
Gábos Judit: Dinu Lipatti (14. kötet)
Várady Krisztina: Poulenc: Un soir de neige (15. kötet)
Csüllög Judit: A népdal szerepe a kezdők zongoraoktatásában
Magyarországon (16. kötet)
Őrsi Tibor: Lexikológiai és szaknyelvi tanulmányok (17. kötet)
Mózes Mihály: Agrárfejlődés Erdélyben (18. kötet)

A 20. SZÁZAD TITKAI

Európa
(1900–1945)

1. kötet
Történelmi olvasókönyv

Szerkesztette: Németh István

LÍCEUM KIADÓ
Eger, 2009

ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET

ISSN 1787-9671

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Csernák Krisztina
Borítóterv: Gembela Zsolt

Megjelent: 2009. augusztus Pédányszám: 100

Készítette: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdájá
Felelős vezető: Kérészy László

TARTALOM

AZ ELSŐ ÉVTIZED – IPAROSÍTÁS ÉS IMPERIALIZMUS (1900–1909)

<i>Az első évtized új nemzetközi jelenségei (Németh István, Kiss lászló)</i>	11
Bokszerláadás Kínában (1900–1901) (Németh István)	28
A Bagdad-vasút (1903) (Németh István)	34
Az orosz-japán háború (1904–1905) (Németh István)	41
Véres vasárnap Szentpéterváron (1905) (Makai János)	48
Az első Marokkó-válság. Az algecirasi konferencia (1905–1906) (Németh István) . . .	54
A Dreadnought csatahajó-osztály építése (1906) (Németh István)	57
Bosznia-Hercegovina annektálása (1908) (Vadász Sándor)	61

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÚTJÁN (1910–1919)

<i>A második évtized nemzetközi jelenségei (Németh István, Kozári József, Nagy Emese, Tóth Péter András)</i>	71
Redl ezredes – kémelhárítóból kém (Fiziker Róbert)	106
A szarajevói merénylet (1914) (Makai János)	112
Nagyhatalmi hadicélok az első világháború kezdetén (Németh István)	118
A tűzfegyverek fejlődése az első világháború idején (Vizi Sándor)	125
Német tengeralattjáró háború az első világháború alatt (Németh István)	127
Rádiófelderítés az első világháború kezdetén (Németh István)	137
A Lusitania elsüllyesztése (1915) (Tóth Péter András)	142
A Zimmermann-távirat (1917) (Németh István)	153
A cárizmus bukása (1917) (Németh István)	158
IV. Károly békekísérletei (1916–1917) (Fiziker Róbert)	164
Mata Hari – a „Hajnalpír szeme” örökre lecsukódik (1917) (Kozári József)	172

Föderációs német Közép-Európa-tervek (1917) (Németh István)	180
Játék a világforradalommal (1917) (Németh István)	184
„A vörös báró” – Manfred von Richthofen halála (1918) (Németh István)	189
A keleti német impérium (1918) (Németh István)	193
A cári család meggyilkolása (1918) (Arany Éva – Németh István)	203
Sidney Reilly brit szuperügynök a szovjet kormány ellen (1918) (Németh István) . .	212
II. Vilmos, a dezertált uralkodó (Németh István)	220
A Mackensen-hadsereg hazatérése (1918) (Németh István)	230
Hoffmann tábornok intervenciós terve Oroszország ellen (1919) (Közreadja: Pál Katalin)	245
Erich Maria Remarque: Nyugaton a helyzet változatlan (Közreadja: Smid Réka Debóra)	248

AZ 1920-AS ÉVEK: A VERSAILLES UTÁNI ÚJ BÉKEREND

<i>Az 1920-as évek nemzetközi jelenségei (Harsányi Iván, Németh István, Pál Katalin)</i>	257
Ukrajna esete – háborúk Kelet-Európában (1917–1920) (Fordította: Pál Katalin) . .	286
A kronstadti matrózfelkelés (1921) (Fordította: Pál Katalin)	293
Iszaak Babel: Gedali (Közreadja: Kiss László)	296
A „márciusi akció” Németországban (1921) (Csoma Lajos)	299
Burgenland elcsatolása és a soproni népszavazás (1921) (Fiziker Róbert)	306
IV. Károly visszatérési kísérletei (1921) és emigrációja (Fiziker Róbert)	315
Szovjet-német titkos katonai együttműködés az 1920-as években (Németh István)	329
Az első kirakatper a szociálforradalmárok ellen (1922) (Fordította: Pál Katalin) . .	332
Lenin végrendelete (1922) (Közreadja: Németh István)	335
Benito Mussolini: szocializmus és fasizmus között (Hegedűs István)	336
Mussolini és a nők (Hegedűs István)	347
Hitler puccskísérletei Bajorországban (1923) (Németh István)	352
Szavinkov, az eszer terrorista (1924) (Közreadja: Pál Katalin)	357
A Trust-ügy (Németh István)	363

A Páneurópa-gróf (Németh István)	367
Hantos Elemér közép-európai alternatívája (Németh István)	376
Julius Meinl II: a politikus gyarmatáru-kereskedő (Németh István)	383
A száműzött Trockij (Smid Réka Debóra)	394
Trockij és az epigonok (Smid Réka Debóra)	401
Trockij: A permanens forradalom (Közreadja: Smid Réka Debóra)	405
Trockij végrendelete (1940) (Közreadja: Smid Réka Debóra)	413
Solohov: Csendes Don (Közreadja: Kozári József)	415

AZ ELSŐ ÉVTIZED
– IPAROSÍTÁS ÉS IMPERIALIZMUS
(1900–1909)

Az imperializmus fejlődése a 20. század első évtizedében csúcspontjára érkezett. Az európai hatalmaknak ugyan nem sikerült jelentősen kibővíteniük függőségükben lévő területeiket, de arra törekedtek, hogy biztosítsák gyarmataikat és gazdaságilag is hasznosítsák az anyaország számára.

Az európai államok már nem a kontinensen küzdöttek egymás ellen, mivel a riválisaik elleni expanzió már lehetetlen volt nagyobb konfliktusok veszélye nélkül. Ezért háborúikat a világ azon térségeiben folytatták, amelyek nehezen védekezhettek az idegen befolyás ellen. A politikai helyzet azonban Európában is kiéleződött; ennek első jele a második évtizedben kitört világháború volt. Az európai államok globális hegemoniája előrehaladott gazdasági és műszaki fejlődésükön alapult.

A fejlett nemzetállamok koncentrációs mozgását 1890 után világméretű expanziójuk váltotta fel, s a nagyhatalmak európai egyensúlytörekvései helyébe a világméretű egyensúly igénye lépett. A diplomácia egyre gyakrabban vesztette el a politikai események feletti ellenőrzését.

Az államközi kapcsolatokban az európai érdekek helyébe mindinkább világpolitikaiak nyomultak. Az államközi viszonyokat a gazdasági és a politikai hajtóerők együttese határozta meg, s – miként a vámháborúk jelezték – megnőtt a gazdasági problémák súlya a politikában. A nagyhatalmak cselekvését kifejezetten hatalmi és gazdasági érdekek mozgatták.

Az imperializmus korszakának valamennyi nagyhatalma törekvéseiben és fegyverkezési versenyében erős militarista vonásokat hordozott. Ezek közé tartozott a katonai erő fitogtatása, a háborúhoz való viszonyuk, amelyet elkerülhetetlennek tekintettek, valamint gyarmatszerzési igényük és a gyarmati népek feletti uralom jogosultsága. A német katonai viselkedést buzgón követte a Balkán néhány újabb nemzetállama is.

Az első évtized nemzetközi jelenségei

Gazdasági növekedés

Az 1890–1914 közötti évek az ún. magasan fejlett iparosodás szakaszát jelezték, amikor a gazdaságban és társadalomban egyaránt dinamikus változások történtek. A Német Birodalom bruttó társadalmi terméke 1900–1909 között több mint 35%-al növekedett, s 13,7 millió tonnás acéltermelésével – a fegyverkezés fontos mutatójával – a második helyre került az Egyesült Államok (26,5%) után. Valamennyi imperialista államban rendkívüli mértékben növekedett a lakosság létszáma. A Német Birodalom a harmadik legnagyobb növekedést könyvelhette el Oroszország és az Egyesült Államok mögött. 1909-ben Oroszország 125, az Egyesült Államok 86, Németország 61, Nagy-Britannia 45, s Franciaország 39 millió lakossal rendelkezett.

Az imperialista államok érdekei főleg világpiaci pozícióik biztosítására irányultak. Valamennyi nagyhatalom e vonatkozásban is rendkívüli növekedést könyvelhetett el. 1910-ben Nagy-Britannia 20,5, a brit gyarmatok 15,2, Németország 16,4, az Egyesült Államok 13,7, s Franciaország 10,7 milliárd márkával részesedett a világkereskedelemből.

Az imperializmus rendszere

A 19. század utolsó harmadában az európai ipari államok új nacionalizmusa rohamosan imperializmussá fejlődött (a latin imperium valamely nép vagy állam uralmát jelenti más népek vagy államok felett). A nemzeti mozgalmak saját kormányaiktól *angol példára* gyarmatok és világbirodalom létesítését követelték, amelyet többnyire országuk közvéleménye is támogatott. Mivel Nagy-Britannia világhatalmi befolyását *tengerentúli területek birtoklásával* vetette meg, a többi európai nagyhatalom, Oroszország és Franciaország, s az új nemzetállamok: Németország és Olaszország, valamint rövidesen az Egyesült Államok és Japán is nyomdokaiba lépett.

Gyarmati követeléseiket rövidesen gazdasági indokokkal támasztották alá, miszerint a hazai iparnak új értékesítési piacokra és nyersanyagforrásokra van szüksége. Az ipari körzetek folyamatosan növekvő lakossága számára pedig olcsó élelmiszert ígértek. A tengerentúli területszerzéseket *misszionáriusi küldetés-*

sel indokolták; eszerint az afrikai és ázsiai „fejletlen” népeket meg kell ismertetni az európai civilizáció és kultúra áldásaival, beleértve a keresztényi küldetésstudatot is, mint a hatalmpolitikai módszerek igazolását. Uralmi igényeiket a fehér faj felsőbbrendűségével magyarázták és a szociáldarwinizmus érvelésével az erősebb jogára hivatkoztak. Végül a nagyhatalmak között elkeseredett konkurencia-harc és izgatott versenyfutás kezdődött a még felosztatlan, „szabad” területekért, előbb Afrikában, majd Ázsiában és Óceániában. A nagyhatalmak jobb és stratégiaileg kedvezőbb világhatalmi pozícióért folyó vitája *veszélyes válsághelyzeteket* teremtett Afrikában Nagy-Britannia és Franciaország, Ázsiában a britek és oroszok, Kelet-Ázsiában Oroszország és Japán, Latin Amerikában az Egyesült Államok és Spanyolország között.

Az Egyesült Államok, mint világhatalom és világcsendőr

A világpiacon az Egyesült Államok növekvő gazdasági jelentőségre tett szert. Az amerikai politikusok ezért abból indultak ki, hogy az Egyesült Államok a földgolyó legerősebb gazdasági hatalmává válásának útjára lépett. A belpolitikai viták részben arról folytak, érvényesüljön-e a gazdasági dominancia politikai téren is, megváltoztatva az Egyesült Államok korábbi szerepét. A vélemények többsége – az izolációs politikát meghaladva – ezt elkerülhetetlennek tartotta.

Az Egyesült Államok támogatta a kubaiak spanyolelleses felkelését, amely 1898 áprilisában végül a *Spanyolországnak átadott hadüzenettel* végződött. A modern amerikai hadihajók fölénye gyorsan egyértelművé vált, s az amerikaiak elfoglalták Kubát és a Fülöp-szigeteket. Az 1898. decemberi párizsi békeszerződésben Spanyolország lemondott kelet-ázsiai és nyugat-indiai birtokairól. Kuba független lett, de amerikai protektorátus alá került. Az Egyesült Államok megszerezte Puerto Ricót, Guamot és a Fülöp-szigeteket, valamint még abban az évben annektálta a Hawaii-szigeteket. Expanziós politikáját különösen az 1901-ben elnök-ké választott Theodore Roosevelt szorgalmazta.

A kongresszushoz intézett 1904. évi üzenetében Roosevelt meghirdette az 1823. évi Monroe-doktrína kibővítését, amely *kategórikusan elutasította nem-amerikai hatalmak beavatkozását a kontinens ügyeibe*. Az elnöki nyilatkozat háttérében a venezuelai kikötők blokádja állt Nagy-Britannia, Németország és Olaszország részéről. Az európaiak ezzel igyekeztek rászorítani Venezuelát nemzetközi adósságai kiegyenlítésére. Roosevelt azonban *csak az Egyesült Államok intervenciók jogát ismerte el nemzeti érdekek veszélyeztetése esetén*.

Japán felemelkedése

A századfordulón a Csendes-óceán túloldalán felbukkant az imperialista hatalmak második újszülöttje: Japán. Céltudatosan részt vett Kínában a nagyhatalmak politikai és gazdasági befolyásszerzéséért folyó versenyében, így az ország évezredes kulturális hagyománya ellenére 1898 óta védtelenül állt a külföldi hatalmak befolyásával szemben. A kelet-ázsiai orosz befolyást korlátozandó Japán 1902-ben szövetséget kötött Nagy-Britanniával, s győztesként került ki az 1904–1905. évi orosz-japán háborúból.

A brit politika

Az 1884–1885. évi berlini Kongó-konferencia résztvevői megkísérelték rögzíteni azokat az irányvonalakat, amelyekkel elkerülhetnék az európai hatalmak küzdelmét a még „kiadatlan” afrikai területekért. Rivalizálásuk mégis folytatódott. Nagy-Britannia mindegyiküknél kedvezőbb, már megszerzett pozícióból terjeszkedhetett: északon Egyiptomból Szudán és Kelet-Afrika felé, délen pedig a Fokföldi gyarmatokról kiindulva a németeket megelőzendő egy *zárt, észak-dél vasúti összeköttetéssel rendelkező afrikai gyarmatbirodalomra törekedett*. Becsuánaföld annektálása után 1899 októberében háborúba keveredett a szövetséges búr államokkal, amelyek az európai hatalmak támogatása nélkül 1902-ben végül alulmaradtak az angol katonai erővel szemben. Ezért elismerték Nagy-Britannia szuverenitását köztársaságaik felett, újjáépítési hiteleket kaptak és belső autonómiát helyeztek kilátásba Dél-Afrika számára, s megszerezték a transvaali aranybányákat. 1903-ban *Joseph Chamberlain* brit gyarmatügyi államtitkár a brit imperializmus általános céljairól megállapította: olyan birodalmat kell létrehozni, amelyet a világ még nem látott. A *jövendő brit világbirodalom* nemcsak nemzeti erőt mutat fel, hanem más államoktól függetlenül, autark módon ellátja magát.

A búr háború azonban belpolitikai vitákat váltott ki az imperialista politika értelméről, és a brit birodalmat külpolitikailag a külön pozíciójába sodorta. Ezért a királyság egy időben a Németországgal kötendő szövetséget fontolgatta, de végül elutasította a Berlinből érkező ajánlatot. Helyette fokozatosan Franciaországhoz és Oroszországhoz közeledett.

Elitelméletek kialakulása

A 19. században az angol ipari forradalommal és a francia forradalommal kezdődő „kettős forradalom” időszakában a polgári gazdaság és a tömegtermelés kialakulásával, majd a liberális kapitalizmusról a monopolkapitalizmusra való áttéréssel párhuzamosan létrejött a modern állam és az osztályokra hasadt polgári társadalom. Számos új feszültség keletkezett. Hanyatlóban vagy átalakulóban volt a hagyományos társadalmi-politikai közösségek, intézmények, kiváltságok, tekintélyek, értékek, a régi privilegizált csoportok (arisztokrácia, nemesség, egyház, uralkodók) tekintélye és befolyása. Ugyanakkor a francia és az európai forradalmi események (1789, 1830, 1848, 1871), „a forradalmak korának” megjelenései új megvilágításba helyezték a tömegek szerepét, életre hívták a liberalizmus, patriotizmus, nacionalizmus, illetve a szabadság, egyenlőség, testvériség (tulajdon) eszméitől áthatott tömegmozgalmakat, s mozgósították a tömegérzelmeiket.

Főleg a 19. század második felétől rohamosan növekedett az addig lenézett vagy megvetett „tömegek”, a „csőcselék” szerepe és benyomulása a politikába, amely riadalmat, félelmet keltett a polgári biztonság, a stabilitás mérsékelten liberális vagy konzervatív képviselői körében. A polgári társadalom és a politikai állam szétválása ugyan megőrizte, sőt növelte a vagyoni egyenlőtlenségeket, de erősödőben volt a szabad és jogilag-politikailag egyenlő (állam)polgárok politikai közössége is. A parlamentáris politikai demokrácia intézményeinek megszületése és a választójog fokozatos kiterjesztése a társadalom egyre szélesebb tömegeit vont be a politizálásba és a politikába. A szakszervezetek, a 19. század második felében megjelenő politikai tömegpártok, élükön a szociáldemokrata pártokkal, valamint a szocialista munkásmozgalom egyre nagyobb tömegeket mozgósított. *A századfordulóra Európa a tömegdemokrácia és a tömegek korszakába lépett.*

Jelentősen megváltozott az állam szerepe is. A korábbi „gyenge állam” liberális elképzelése az állam minimális szerepvállalását hirdette, ám ez a nézet – a mind bonyolultabb gazdasági és társadalmi folyamatok következtében – egyre tarthatatlanabbá vált. A tömegek szociális problémáik megoldását és a társadalmi egyenlőtlenségek kezelését mindinkább az államtól, a mindenkori hatalomtól várták. Az állam tevékenysége így jelentősen kibővült, amely együtt járt a hivatali apparátus s a bürokrácia növekedésével. A bürokratizálódás hamarosan a politikai pártokat is elérte.

E folyamatok és változások azonban felszínre hozták az új politikai-hatalmi viszonyok néhány komoly hiányosságát is. Az, hogy a korábbiakhoz képest jóval szélesebb néptömegek vettek részt a politikai életben, nem feltétlenül jelentette a

jelentősebb döntésekben való demokratikus részvételüket, beleszólásukat. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a tömegek könnyen befolyásolhatók és félrevezethetők bizonyos politikai, hatalmi célokkal fellépő kisebbségek vagy „vezérek” által.

A 19. század végétől a latin országokban: *Olaszországban és Franciaországban, valamint Németországban megjelenő elitelméletek* e politikai-társadalmi változásokat, problémákat, az egyén és a tömeg, az uralkodó elit, a vezér és a tömeg viszonyát, a tömegek viselkedését stb. kezdték vizsgálni, illetve értelmezni. Általános véleményük szerint a felvilágosult, majd a liberális és szocialista gondolkodásban meghatározó szerepet betöltő egyenlőség, illetve szabadság eszménye csupán illúzió volt. *A politika realitása a modern viszonyok között is az egyenlőtlenség, az alá- és fölérendeltség marad.* A társadalmakban tehát – a politikai rendszerektől és a történelmi korszakoktól függetlenül – mindig egy kisebbség, az „elit” (francia jelentése: kitűnő, kiválasztott) uralkodik s hozza meg a legfontosabb döntéseket. A tényleges hatalmat ez a pártvezérekből és hivatásos politikusokból álló, a gazdasági érdekcsoportokkal is összefonódó kisebbség tartja kezében. Uralkodó pozícióját úgy szerzi vagy tartja meg, hogy olyan forrásokkal, tulajdonságokkal, képességekkel (rugalmasság, politikai ügyesség és akarat, nyitottság, új érdekek, értékek, célok, eszmék és személyek bevonása, stb.) rendelkezik – beleértve a tömegmanipuláció vagy az időnkénti erőszak eszközeit is –, amelyeket az adott társadalom elfogad vagy nagyra értékel.

A lakosság tömege tehát még a „népuralom” képviselői körülményei között sem gyakorolhatja a hatalmat, nem ellenőrizheti az elitek uralmát, versengését és körforgását. A történelem menete ugyanis szemükben az elitváltások története. Ha az uralkodó elit megfáradt, elfogytak fenti tulajdonságai, akkor új elit jelenik meg, amely képes a tömegtámogatás megszerzése révén a régi elit – akár erőszakos – felváltására is.

A 19–20. század fordulóján megjelenő elitelméletek *ideológiatörténeti gyökerei* főleg azokban a régebbi nézetekben keresendők, amelyek a vezéreket szembeállították a tömegekkel. A romantika korából klasszikus példa erre *Thomas Carlyle* (1795–1881) angol konzervatív történész és társadalomkritikus, aki *A hősről* című munkájában (1840) azt fejtegette, hogy minden, ami a történelemben végbement, a nagy és kimagasló egyének, a „hősök” műve. A tömegek csupán a történelem passzív, fékező elemei. *A francia forradalomban* (1837) arra is kitért, hogy mihelyt a tömegek túlsúlyba kerülnek az alkotó egyéniségekkel szemben, bekövetkezik a civilizáció hanyatlása.

A klasszikus elitisták nézeteire hatott a kor tudományos gondolkodása, a természettudományok, a biológia, a lélektan fejlődése, a darwinizmus és neodarwinizmus, stb. is. *Gustave Le Bon* (1841–1931) francia pszichológus és szociológus, a

tömeglélektan legismertebb alakja *A tömegek lélektana* (1895) című könyvében kifejtette, hogy a modern korban a választójoggal és politikai beleszólással rendelkező tömegek a legfontosabb hatalom: „a korszak, amelybe lépünk, valójában a tömegek korszaka lesz.” A királyok isteni joga helyébe a tömegek isteni joga lép. A tömegek lélektana azonban különbözik a tömegeket alkotó egyének és az őket vezető lélektanától. A tömegbe verődött embereket nem racionális, tudatos megfontolások irányítják. Sokkal inkább az irracionalitás, az érzelmek, szokások, hagyományok, valamint az ismétlés útján felhalmozódó vallási, politikai és egyéb nézetek. A tömeg kollektív viselkedése – miként a forradalmakban – káros, intoleráns, szélsőséges, kiszámíthatatlan, brutális formákat is ölthet. A tömegbe bekerülő egyének elvesztik egyéniségüket, „tömegember”-ré válnak. Az egyén pszichikuma tehát eltér a tömeg kollektív pszichikumától. A tömegek könnyen befolyásolhatók bizonyos vezéregyéniségek által: ösztönszerűleg afelé fordulnak, akiben meg van a belőlük hiányzó akarat. Így a tényleges hatalom azé az egyéné vagy racionális kisebbségé lesz, amely – a számára megfelelő módon, leginkább érzelmi módszerekkel vagy bizonyos eszmékkel és ígéretekkel – képes megnyerni, irányítani és kormányozni őket. *A modern társadalom végső soron két csoportra osztható: a vezéregyéniségekre és a tömegekre.*

Le Bon kortársa, eszme- és vitatársa volt a szintén francia jogász-büntetőbíró, a szociálpszichológia névadójának tekintett *Gabriel de Tarde* (1843–1904), aki a tömeges bűnözés térhódítása kapcsán figyelt fel a tömegjelenségek fontosságára. Az 1880–1890-es években írott nagy hatású műveiben (*Az utánzás törvényei*, *A társadalmi logika*, *A társadalmi törvények*) azon fáradozott, hogy (szociál)pszichológiai alapra állítsa átfogó érvényűnek szánt társadalomelméletét. A gyermeki fejlődésből merített fő tézise így hangzott: a társadalom – utánzás. Szerinte *a társadalomban két alapvető dinamika működik: az újítás (invenció) és az utánzás.* Az invenciók alanya csakis egy kreatív társadalmi kisebbség, a vallási, politikai, tudományos elit lehet, amelynek a befolyása egyéni képességeken és teljesítményeken nyugszik. Ezt az alkotó elitet követi és másolja az utánzó és alkalmazkodó tömeg.

A társadalmi folyamatok lélektani magyarázata *Vilfredo Paretonak* (1848–1923) és *Gaetano Moscanak* (1858–1941), az elitelméletek tulajdonképpeni olasz megalapítóinak gondolkodásában is fontos szerepet játszott. Pareto szociológiai főművében, az *Általános szociológiai értekezésben* (1916–1919) az emberi tevékenységet logikus és nem logikus cselekvésekre osztotta. Az emberi cselekvéseket érzelmek és különféle lélektani folyamatok irányítják, amelyeket azonban gyakran racionalizálni próbálnak. Alapvetően tagadta a társadalmi egyenlőség lehetőségét. Szerinte minden társadalom szükségszerűen egy nagy létszámú

vezetett rétegre és egy szűkebb körű, kiemelkedő tulajdonságokkal rendelkező egyénekből álló vezetői csoportra oszlik. Ez az elit szemben áll a tömegekkel és az ún. kontra-elittel, amely a kormányzó elit hatalmának átvételére törekszik. A hatalmon lévők uralma így csak egy bizonyos ideig őrizhető meg, amely az *elitek folyamatos és törvényszerű körforgását* eredményezi. Ez a folyamatos körforgás alkotja a politika lényegét. Az elitváltás akkor is bekövetkezik, ha a megmerevedett elitek nem képesek új, kiváló képességű emberek bevonására. Ebben az esetben forradalom tör ki.

Az elitelmélet másik megalapozója, Gaetano Mosca elitelméletének lényegét *A politikai tudomány elemei* (1896) című munkája tartalmazta. Meglátása szerint minden társadalomban alapvetően két osztály létezik: az uralkodók, más néven a „politikai osztály”, és a széles tömegek, akiken uralkodnak. Az előbbi is két csoportra bontható: az államapparátus élén álló szűk rétegre, valamint a döntéseket végrehajtó és az utánpótlást biztosító, jóval szélesebb alsó rétegre. Az elitek hatalomgyakorlásának alapját – a szervezettség és az állami erőszak alkalmazása mellett – kiemelkedő lélektani jellemvonások, a tehetség és különféle erőforrások (katonai erő, vallási szimbólumok, vagy szakértelem) jelentik. Az elitek leváltására egy új elit által akkor kerül sor, ha elveszítik a tömegek bizalmát, elszakadnak az általuk vezetettektől, nem képesek befogadni az új társadalmi erőket, s azok képviselőinek prioritásait és eszméit.

Az elitisták nézetei előrevetítették, hogy a jövőbeni európai társadalmak egy részében egy kisebbség fog uralkodni. Ezek tehát a fasiszta és nemzetiszocialista ideológiák elméleti, filozófiai és politikai alapját jelentették. Árnyaltabb vizsgálódás esetén sem kétséges, hogy Le Bon, Mosca vagy Pareto gondolatai valamilyen módon és mértékben hozzájárultak ugyan a fasizmus és nemzetiszocializmus számára kedvező légkör kialakulásához, de nem szükségképpen torkollottak bele, és abban sem volt feltétlenül részük, hogy *Hitler*, *Mussolini*, *Gömbös*, *Dollfuss* vagy *Cuza* gondolatait direkt módon formálják.

Antiszemitizmus

Az 1870-es évek közepén Közép-Európában formálisan lezajlott a zsidók társadalmi emancipációja. Ezzel a liberális fejlődéssel szállt szembe a 19. század utolsó éveiben jelentkező *új nacionalizmus*, amelyet felerősített a szociális átalakulások és a polgári liberalizmus bukása. Ez az irányzat *a származásában és nyelvében egységes nemzetre törekedett és a zsidó állampolgárokat idegen testnek tekintette*. Az antiszemita propaganda az emancipálódott, illetve asszimilálódott zsidóság

ellen irányult és eltért az évszázados zsidóellenességtől, jóllehet társadalompolitikailag mindkettő az állítólagos fenyegető „másféleség” reakciójával magyarázta létét. A *politikai antiszemitizmust* szellemileg J. A. Gobineau francia újságíró készítette elő az „árja faj” felsőbbbségéről szóló nézeteivel. Németországban Adolf Stocker uszító beszédei hatottak a gazdaságilag fenyegetett középrétegekre. 1896-ban Paul de Lagarde a német nép faji és vallási egységét sürgette, s a kulturális tényezőt vallotta a németek és zsidók áthidalhatatlan választóvonalának. Houston Stewart Chamberlain Nyugat-Európa „germán fajtát” kulturálisan az egyedül jelentősnek, a zsidókat pedig kifejezetten negatív hatásúaknak minősítette, ezért az „árja faj” megtisztítását sürgette a különböző keveredésektől.

Franciaországban az antiszemita hullám az 1894 szeptemberében kezdődő és 1906-ig húzódó *Dreyfus-ügyben* tetőzött, amikor a zsidó származású francia tüzértisztet hazaárulással vádolták és bíróság elé állították. Ausztria-Magyarországon, valamint a kelet-európai országokban a nacionalista pártok és szövetségek zsidóellenes jelszavakat vettek fel programjaikba. A 20. század első évtizedének gazdasági fellendülésében az antiszemitizmus talajt veszített, de az első világháború után Németországban és Ausztriában a háborús vereségért és politikai válságért ismét őket hibáztatták.

Cionizmus

A nemzetállami gondolkodás térnyerése Európában *zsidó nemzeti mozgalom* kibontakozásához vezetett. A részben vallási, Palesztinához, az ígéret földjéhez, Jeruzsálemhez és Cionhoz kötődés mellett az *önálló zsidó állam* politikai célját is megfogalmazták. Az első politikai cionista az egyesszai Leon Pinsker volt, aki az 1881. évi oroszországi zsidópogromok nyomán hazát követelt az üldözött zsidóságnak. Tőle függetlenül, elsősorban a Dreyfus-ügy hatására alapította meg mozgalmát Theodor Herzl osztrák újságíró és politikus, aki önálló zsidó állam megteremtését tekintette feladatának. A cionista kongresszusokat – az első 1897-ben tartották Baselben – egyfajta „parlamenti központi hatalomnak” szánták, amelynek politikai céljai platformként szolgálnak. A *cionista mozgalom központját Bécsben állították fel*, de az első világháborúig csak az európai zsidóság kisebbségét képviselte. Hívei főként Oroszországból, illetve kisebb mértékben Ausztriából és Németországból származtak.

A nyugat-európai, időközben formálisan emancipálódott zsidóság körében a cionizmus nem aratott osztatlan egyetértést. Túlnyomó részük ugyanis az emancipáció után az asszimiláció bevált útját követte, s attól tartott, hogy a cionista

mozgalom megkérdőjelezheti integrációjukat. A nagyobb méretű Palesztinába vándorlás csak a húszas években kezdődött, miután 1917 novemberében *Arthur J. Balfour* (1848–1930) brit külügyminiszter nyilatkozata biztosította *Rothschild* grófot, a cionisták képviselőjét, hogy országa támogatja a palesztinai zsidó települések felállítását.

A német világpolitika

Az egyik legerősebb ipari állammá emelkedett Németországban élénk vita folyt arról, hogyan lehetne politikailag biztosítani a külföldi német gazdasági érdekek érvényesülését. *Bernhard von Bülow* birodalmi kancellár 1900 tavaszán a Reichstagban kifejtette, hogy *a politikának támogatnia és védelmeznie kell a gazdaságot*, de tartózkodnia kell a kalandor és offenzív tendenciáktól.

A Német Birodalom „gyarmati birtokai és gazdasági érdekei biztosítására” erős flotta építésébe kezdett. A tengeri fegyverkezés tartós konfliktushoz vezetett Németország és Nagy-Britannia között. 1900 júliusában, a *Wittelsbach* sorhajó vízre bocsátásakor *Rupprecht* bajor herceg kijelentette, hogy *a német világhatalmi pozíció a világtengereken való jelenlétől függ: „Az óceán nélkülözhetetlen Németország nagysága érdekében.”*

Amikor pedig Kínában a kormány nem lépett fel az európaiak és a keresztény kínaiak ellen irányuló bokszerláadás leverésére, akik többek között 1900 júniusában meggyilkolták a német nagykövetet, *II. Vilmos* rendkívül agresszívan reagált: *nagy, közös európai katonai akciót* s egyenesen Peking lerombolását követelte. Július 27-én, a bokszerláadás leverésére Kínába küldött német csapatok előtt tartott ún. hun beszédében arra biztatta katonáit, hogy: „nincs pardon, s foglyokat ne ejtsenek.”

Entente cordiale (1904)

A századforduló világpolitikai helyzete arra kényszerítette a brit kormányt, hogy kilépjen szigorúan érvényesített elszigetelődesi politikájából és szövetséges után nézzon. Tárgyalásokat kezdett a Német Birodalommal, amely 1898 után saját világhatalmi igénnyel lépett fel Kelet-Ázsiában és a Csendes-óceánon. Nagy-Britannia német szövetséggel igyekezett meggátolni a közép- és kelet-ázsiai orosz terjeszkedést. Mivel a német császár nem volt hajlandó flottaépítési programjának lassítására, a tárgyalások félbeszakadtak. Nagy-Britannia ezért 1902 elején

Japánnal szövetkezett, amely az orosz-japán háború kitöréséhez vezetett, mivel csak Japán volt abban a helyzetben, hogy szembeszálljon az expanzív orosz távolkeleti politikával.

A francia-brit közeledést megkoronázó entente cordiale-t a korábbi gyarmati súrlódásaikat tisztázó hosszadalmas tárgyalások után 1904 áprilisában írták alá. Franciaország véglegesen lemondott Egyiptom brit protektorátusának megkérdőjelezéséről, viszonzásként cselekvési szabadságot szerzett Marokkóban.

A brit-francia kiegyezés kezdetben nem irányult a Német Birodalom ellen. De mégis döntően megváltoztatta az európai hatalmi konstellációt és korlátozta a német államvezetés bizalmát, amely a szerződéskötések időpontját magának tartotta fenn, s Nagy-Britannia és Oroszország között ingadozott.

Az első orosz forradalom (1905)

Az 1900–1903-as években Oroszország *súlyos gazdasági válsága* politikai nyugtalanságot váltott ki. Egymást követték a sztrájkok és a tüntetések, jöllehet a cári ügynökök a politikai válságot munkásszervezetek létrehozásával s mérsékelt reformokkal igyekeztek levezetni. Az 1904. január 26-án a japán támadással megindult *orosz-japán háborúban* pedig az oroszok katasztrofális vereséget szenvedtek. A kudarc, a veszteségek, s a háború okozta nélkülözés még jobban elmélyítette a társadalmi-politikai válságot.

A forradalom az 1905. január 9-i *pétervári véres vasárnap* nyomán bontakozott ki. A szociális és politikai jogokért tüntető, *Gapon pópá* vezetésével a Téli Palota elé vonuló munkásokat sortűz fogadta. Ezt követően a birodalom 66 városában az év során közel 3 millió munkás sztrájkolt, s a forradalom más társadalmi réteget is mozgásba hozott. Az 1905 szeptemberében kezdődött tömeges megmozdulások általános politikai sztrájkba torkoltak. Több helyen *munkástanácsok* (*szovjetek*) alakultak (az év végéig 55, ebből 44 bolsevik vezetéssel). A munkásszovjetek mellett matróz-, katona-, parasztküldöttek, stb. szovjetjei is létrejöttek, amelyek önhatalmúan bevezették a szólásszabadságot, gyűléseztek, saját újságokat adtak ki. Ellenőrizték a vasúti közlekedést, az ipari vállalkozásokat és a társadalmi szerveket. Közélelmezési bizottságokat hoztak létre, népbíróságot állítottak fel, bevezették a nyolc órás munkanapot.

A kezdődő zavargások hatására a cár korlátozott hatáskörű, csupán tanácsadói jogkörrel rendelkező népképviselőt, az *Állami Duma* összehívását rendelte el, de a választásáról szóló törvény csak 1905 augusztusában jelent meg. Az 1905. október 17-i *cári kiáltvány* alkotmányt s polgári szabadságjogokat hirdetett.

A parasztnak kilátásba helyezte az 1861. évi jobbágyreform alkalmával kapott földek megváltásából még hátra maradt összeg elengedését. Az októberi országos sztrájk hatására végül a cár a Dumát törvényhozói jogkörrel is felruházta, s átfogó reformokat ígért. Az *Államtanács* felállításával megosztotta addigi korlátlan törvényhozói jogát, s lemondott az állami költségvetés ellenőrzés nélküli felhasználásának jogáról is. A cári kiáltvány átmenetileg alkotmányos illúziókat keltett a demokratikus értelmiség s részben a munkások soraiban is.

Az ország kormányzati erői az *önkényuralmi-feudális kormányzati táborban* tömörültek, ahol a legfelső hatalmat 1894-től II. Miklós cár gyakorolta. Mellette a *Minisztertanács* csak tanácsadói funkciót látott el, s az *Államtanács* a legfelsőbb törvénytanácsadó szervként működött. Rendelkezésre állt a csendőrség, rendőrség és a hadsereg, valamint az egyház támogatása.

A tarka *polgári-liberális tábor* élén az 1904 januárjában illegálisan megalakult *A felszabadítás szövetsége* politikai szervezet állt. Tagjai országszerte városi agitációs bankettjeiken szabadságjogokat s alkotmányt, a földbérleti viszonyok állami szabályozását követelték. A forradalmat törvényes keretek között kívánták tartani. A szövetség 1905 végén rendezett kongresszusán úgy döntött, hogy az *alkotmányos-demokrata* (kezdőbetűi nyomán: kadet) párttá alakul. Az I. Állami Duma megválasztása után a legerősebb frakció lett. Ide tagolódtak be az októberisták, az *Október 17-i szövetség* is. Gerincét az ipari burzsoázia és a tőkés gazdálkodást folytató földbirtokosok adták.

A *forradalmi demokrata táboron* belül éles ideológiai és politikai küzdelem zajlott, elsősorban a körül, hogyan értékeljék a kialakult helyzetet, az általa nyújtott lehetőségeket és milyen harci módszereket alkalmazzanak. Az oroszországi szociáldemokraták 1904 során *bolsevik* és *mensevik* frakcióra, majd átmenetileg külön pártokra szakadtak. Ehhez a táborhoz tartozott a *szociálforradalmárok* (eszerek) pártja, valamint a népi tömegszervezetként működő *trudovikok*, az *Összoroszországi Parasztszövetség* is.

A kormány az 1905. decemberi moszkvai felkelés tetőpontján taktikai manőverként bővítette a választójogot, amit a polgárság zöme megnyugvással fogadott, de a bolsevikok a választások bojkottjára szólítottak fel. Az 1906 áprilisában összeülő I. Állami Dumában a választásokon győztes kadetek vitték a szót, akik a *trudovikokkal* együtt különböző reformterveket és törvényjavaslatokat terjesztettek elő: a halálbüntetés eltörlését, a politikai foglyok amnesztiáját, a parlamentnek felelős kormányt, földalap létrehozását, az *Államtanács* leváltását, stb. Ezeket a cári kormány végül is elutasított és feloszlatta a testületet. Azt remélte, hogy az újabb választás „engedelmebb” testületet eredményez, de tévedett.

A II. Állami Duma jóval radikálisabb volt elődjénél, melyben a legnagyobb frakció a trudovikoké lett (104 képviselő). A Duma 222 főnyi balszárnyán még 65 szociáldemokrata, 37 eszer és 16 népi szocialista helyezkedett el. A centrumot alkotó kadetek 98, a jobboldali pártok pedig mindössze 54 mandátumot nyertek el.

A cár a számára túlságosan radikális II. Állami Dumát mindössze négyhavi működés után, 1907. június 3-án feloszlatta. A szociáldemokrata Duma-frakció tagjait lefoglák. Ezzel az államcsínnyel véget ért az első orosz forradalom. A külpolitikai események is a cár önkényuralmát stabilizálták, mivel 1905 augusztusában békeszerződést kötött Japánnal. Mindez azonban nem enyhített a megoldatlan társadalmi problémákon, a cár és támogatói csak időt nyertek.

Gyarmati politika

A század első évtizedében az imperialista hatalmak között ismételtén súlyos érdekkonfliktusok törtek ki, de európai nagy háborúra még nem került sor. E szempontból fontos esemény volt az 1905. évi első Marokkó-válság (II. Vilmos német császár látogatása Tangerben), amely az 1906. évi algecirasi konferenciával és Németország elszigetelődésével zárult. Franciaország és Nagy-Britannia 1904-ben az ún. entente cordiale-ban egyetértésre jutott észak-afrikai gyarmati befolyási övezeteikről. Oroszország és a britek 1907-ben megállapodtak perzsiai, afganisztáni és tibeti érdekszféráikról. Oroszország imperialista érdeke továbbra is a Balkánra irányult, ahol egyedüli európai területként még nagyobb területi változásokra kerülhetett sor. A cári birodalom fő érdeke eközben a Földközi-tengerre való kijutás volt, amelynek tengerszorosait – a Dardanellákat – korábban az Oszmán Birodalom ellenőrizte.

A Hármasszövetség (1907)

A német-brit viszonyt láthatóan rontotta a németek szigorú ellenkezése a brit javaslatokkal szemben, hogy a fegyverkezés korlátozását tűzzék a hágai békekonferencia napirendjére. A két ország flottaépítési rivalizálását a sovinizta sajtókampányok tovább szították. Az időközben megkezdődött *brit-orosz tárgyalások 1907 augusztus végén szerződéskötéssel zárultak*, amelyben kölcsönösen elhatárolták érdekszféráikat és rendezték regionális vitáikat.

Oroszország lemondott Afganisztánról, amelyet brit befolyási övezetnek nyilvánítottak. A felek elismerték a kínai fennhatóságot Tibet felett. Perzsia északi

részét orosz, déli részét brit érdekszférára osztották, a középsőt pedig semlegesnek nyilvánították. Oroszország elismerte Nagy-Britannia érdekeltségét a Perzsa-öböl status quojában. Teljesíthetetlen maradt azonban az orosz hadihajók áthaladásának újraszabályozása a tengerszorosokon.

Mindkét hatalom tagadta az egyezmény németellenes élet. Német részről azonban a szerződést kapcsolatba hozták az 1904. évi brit-francia antanttal és a három hatalom szemére vetették, hogy Németország „bekerítésére” törekszik. A császár és a német nemzeti körök e politika mögött a brit kormány kezét gyanították, amely a német flottaépítésben a brit világhatalmi pozíció fő ellenfelét látta. A *brit-orosz szövetség* a brit-francia, valamint az 1892. évi francia-orosz megállapodással *teljessé tette a hármas szövetséget* és az első világháborúban is meghatározta a háborús koalíciókat.

Az ifjútörök forradalom

Az ifjútörök egyesülés már a 19. század hatvanas éveiben az Oszmán Birodalom alapvető átalakítását: a despotizmus megszüntetését, valamennyi nemzetiség és vallás alattvalóinak jogi egyenlőségét, az államigazgatás európai mintájú modernizálását kívánta az iszlámhoz való kötődés feladása nélkül. A Törökországban és a nyugat-európai fővárosokban működő szervezetek azonban 1871-ben felbomlottak, híveiket a későbbi forradalmároktól megkülönböztetve „ifjaknak” nevezték.

1889-ben megalakult *Egység és Haladás* tényleges ifjútörök mozgalom fiatal tisztjei, diákjai és tisztviselői az azonos célok mellett kevésbé hivatkoztak az iszlámra, s inkább török és pántörök célokat hirdettek az oroszországi turku népek bevonásával. Az 1890-es években *II. Hamid szultán* felfüggesztette az 1876. évi alkotmányt és megkísérelte felszámolni a szervezetet, illetve néhány tagját amnesztiával a maga számára megnyerni. 1908 nyarán a szaloniki katonai felkelést követően az alkotmányt ismét hatályba helyezték, de a szultán híveinek ellenpuccsa végülis trónjába került. Utódja *V. Mehmed* alatt azonban a politikai hatalom az ifjútörökök kezébe került, akiknek legismertebb képviselői a kormányzati pozíciót betöltő *Enver pasa*, *Talat pasa* és *Kemal pasa* voltak. *Kemal Atatürk*, a török köztársaság első elnöke nem tartozott a forradalmárok legszűkebb köréhez.

Az oszmán kormány ifjútörök képviselői 1914. augusztus 2-án titkos szerződést kötöttek a Német Birodalommal és 1914. október 29-én a központi hatalmak oldalán beléptek az első világháborúba. 1918 októberében a fenyegető összeomlás

miatt azonban az utolsó ifjútörök kormány is megbukott, s vezetői külföldre menekültek. Reformeriök az új török köztársaságban már nem jutottak szerephez.

Munkásmozgalom és imperializmus

Az imperializmus témája a kortársakat elméletileg is foglalkoztatta. Főleg az erősödő európai szocialista munkásmozgalom elemezte alaposan az imperializmus jelenségét, s benne a tőkés rendszer korábban remélt összeomlásának időbeni eltolódását látta.

Németország Szociáldemokrata Pártjának (SPD) küldöttei már 1900. szeptemberi kongresszusukon *a korszak imperialista politikája ellen* fordultak, s főleg a Német Birodalom kínai beavatkozását bírálták. A párt az 1903. évi Reichstag-választásokon ugyan megszerezte a szavazatok 31,7%-át s a képviselői helyek egyötödét, de megerősödött pozíciója ellenére nem változtatott korábbi vonalán, s visszariadt a határozottabb politikai cselekvéstől. A párton belüli viták *Eduard Bernstein* (1850–1932) nézetei körül folytak, aki a szociáldemokrata politika revízióját sürgette. Az 1903. évi drezdai pártkongresszus ugyan nagy többséggel leszavazta Bernstein elképzelését a tőkés rendszer reformokkal történő átalakításáról, s a fennálló politikai rendszerrel való együttműködésről, de a revizionizmus elutasítása összekapcsolódott a szociális törvénykezés reformista követeléseivel. A szociáldemokrácián belüli *revizionizmus-vita* összekapcsolódott azzal a kérdéssel is, milyen legyen a német munkásmozgalom viszonya az imperializmushoz, a gyarmatokhoz és a világpolitikához. *Karl Kautsky* (1854–1938), az SPD vezető teoretikusa a drezdai kongresszuson szembeszállt Bernsteinnel, aki szerint a gyarmatok birtoklása javítja az ipari országok széles lakossági rétegének életkörülményeit. *Eugène Etienne*, a francia gyarmati párt elnöke, s hadügyminiszter szintén jóléti oldalról közelítette meg a gyarmati kérdést, amelyeket azon ipari termékek értékesítési területeinek tekintett, amelyeket a francia piac már nem volt képes felvenni. A gyarmatokban az iparosodott világ túlfűtött gépezetének „biztonsági szelepét” látta. Mások pedig az ipari országok civilizációs küldetésével magyarázták a gyarmati politika szükségességét.

A későbbi kelet-nyugati konfrontáció végül is ide, a századforduló német szociáldemokrata munkásmozgalmának *forradalmi és evolúciós irányzatra szakadására* vezethető vissza. E szakadás végbement az orosz szociáldemokrácián belül is (bolsevik-mensevik irányzat); a Szovjetunióban 1991-ig a forradalmi irányzat érvényesült, miközben nyugaton az evolúciós mozgalom valósult meg.

A hágai békekonferencia (1907)

A nagyhatalmak gyarmatosítási küzdelme és ütőképes hadiflotta építésük közepette széleskörű nemzetközi békemozgalom alakult ki a háború, mint a politika eszközének törvényen kívül helyezésére. A 19. században több országban béketársaságok alakultak; a pacifista mozgalom a századfordulón elsősorban az angolszász országok kormánypolitikájára hatott.

1898. augusztusában *II. Miklós cár békefelhívást intézett* a világ népeihez és nemzetközi leszerelési konferencia összehívását sürgette. A kezdeményezés egyes visszhangot váltott ki, s az államférfiak többsége az orosz gazdaság időnyelési szándékának tekintette.

A Hágában 1899. májusában 26 ország képviselőjével megnyílt *első békekonferencia* egyhangúlag elutasította a korlátozott fegyverkezési moratórium orosz javaslatát. Végül csak egy *kötetlen érvényű nyilatkozatot* fogadtak el arról, hogy kívánatos a katonai fegyverkezés korlátozása. Nem talált egyértelmű támogatásra az államközi viták eldöntésére szolgáló, kötelező érvényű *döntőbírótság* felállítása sem. Mindazonáltal az elfogadott egyezmények – különösen a háborúzás humanizálásáról szóló konvenció – bátorító lépésnek tűnt a jobb államközi kapcsolatok irányában.

A 44 ország részvételével 1907-ben ülésező *második hágai konferencia* zárodokumentumában 13 *egyezményt* írtak alá, amelyek közül a szárazföldi háború folytatásáról, a semlegesek jogairól és kötelezettségeiről, valamint a tengeri hadviselés különleges szabályairól szóló megállapodások jelentős előrelépést jeleztek az első konferencia eredményeihez képest. A békemozgalom sikertelennek nyilvánította a nagy várakozással figyelt konferenciát, amely nemzetközi jogilag nem helyezte törvényen kívül a háborút, ugyanakkor saját eszközei egyre korlátozódtak.

A boszniai válság (1908–1909)

I. Sándor szerb király 1903. júniusi meggyilkolása után *Ferenc József* császár és *II. Miklós* cár a balkáni status quo megtartása érdekében megállapodott a két állam kooperációjában. Az együttműködés kezdetben jól működött (macedóniai reformok), mivel Oroszországot a távol-keleti események kötötték le. A két hatalom ellentétei akkor lángoltak fel, amikor Oroszország az orosz-japán háborúban elszenvedett veresége után erőteljesebben délkelet-európai érdektérségei felé fordult.

1908-ban az ifjútörök forradalom helyreállította az 1876. évi alkotmányos államot és egyenlőséget hozott a leigázott népeknek, s megváltozott az Oszmán Birodalom szerkezete. Az *osztrák külügyminiszter* ekkor *elhatározta*, hogy az 1878. évi berlini kongresszus óta megszállt *Bosznia és Hercegovina török provinciákat az Osztrák-Magyar Monarchiába annectálja*. A Bulgária függetlenségi nyilatkozata és 1908 októberében a szuverén bolgár királyság kikiáltása utáni annexió 1909 tavaszig tartó súlyos válsághoz vezetett. Az önálló Szerbia és Montenegro élesen tiltakozott az osztrák eljárás miatt, akiket a magát becsapva érzett Oroszország támogatott. Néhány héttel azelőtt ugyanis osztrák-orosz megbeszélések folytak a tervezett csereüzletről: Oroszország hajlandó volt elfogadni az annexiót, ha Ausztria támogatja az orosz érdekeket a tengerszorosok ügyében. A tárgyalások azonban Bosznia és Hercegovina annexiója idején még nem zárultak le.

Oroszország és Szerbia heves reakciói – amelyek uniós törekvéseit megzavarta az osztrák lépés – a válság mélypontján, 1908–1909 telén *átfogó mozgósítási intézkedésekhez vezettek Szentpéterváron, Belgrádban és Bécsben*. A német kormány a monarchiát Szerbiához intézendő éles hangú ultimátumra bátorította, amelyben mindennemű agitáció leállítását és az annexió elismerését követelte. Németország egyidejűleg ultimatív módon felszólította az orosz kormányt, hagyjon fel Szerbia támogatásával és fogadja el az osztrák annexiót. Oroszország az orosz-japán háborúban elszenvedett veresége miatt még nem vállalta a két hatalommal való összeütközést és engedett.

Német és brit flottafergyverkezés

A Német Birodalom és Nagy-Britannia kapcsolata Bismarck kancellársága alatt (1871–1890) a gyarmati kérdésben tanúsított szigorú visszafogottsága miatt messzemenően pozitív és zavartalan volt. Annak folytatása a kancellár lemondása után is kézenfekvőnek tűnt, mivel 1890 júliusában a két ország Helgoland és Zanzibar ügyében csereszerződést kötött. De az egyezmény éles német kritikája jelezte, hogy hozzáállásuk alapjaiban változóban van.

A német tengeri hatalom kiépítését a századfordulón elfogadott első flottatörvények alapozták meg. A két ország között egyidejűleg diplomáciai tárgyalások kezdődtek a szorosabb együttműködésről, mert Nagy-Britannia világpolitikai nehézségei (búr háború, Fasoda-válság) valamint Oroszországgal Közép-Kelet-Ázsiában keletkezett nehézségei miatt kontinentális szövetségest keresett. A tárgyalások azonban nem vezettek eredményre.

Miközben a britek elmélyítették kapcsolataikat az Egyesült Államokkal s végül 1904-ben az entente cordiale-ban Franciaországgal is rendezték vitás kérdéseiket, a felgyorsuló német flottaépítés egyre inkább a brit tengerészeti vezetés figyelmének központjába került. A német kihívásra a gyorsabb és páncélozottabb *Dreadnought* nagy csatahajóosztály építésével válaszoltak. Így a fegyverkezési verseny teljes gőzzel folyt, amelyet mindkét oldalon vehemens sajtókampány kísért.

Mindazonáltal a vezető brit és német politikusok 1909–1912 között ismét megkísérelték a két tábor közelítését és a fegyverkezés megállítását. Az utolsó kísérletre 1912 februárban *Richard B. Haldane* brit hadügyminiszter berlini látogatásán került sor. Az álláspontok azonban változatlanok maradtak. A britek a politikai közeledés feltételül a német fegyverkezési ütem lassítását szabták, amelyet a német császár és a haditengerészet vezetése egyaránt elutasított. Másrészt a britek szövetségesi kötelezettségeik miatt nem nyújthattak semlegességi garanciát a német-francia vagy német-orosz konfliktus esetén.

* * *

Bokszerlázadás Kínában (1900–1901)

1895. április 17: a Simonoszeki béke Japán és Kína között

1898–1900: a bokszerok társadalmi mozgalmának kialakulása Kínában

1900. április 15: a bokszer-mozgalom formális betiltása; kilengések a külföldiek ellen

1900. május 31–június 3: 450 katona érkezik Pekingbe a követségi épületek védelmére

1900. június 14–18: a bokszerok feltartóztatják Seymour brit admirális 2066 fős nemzetközi expedíciós hadtestét; a külföldiek, katonák és keresztény kínaiak elbarikádozzák magukat a diplomáciai negyedben

1900. június 19: a kínai császári kormány ultimátuma a pekingi európai követségekhez Kína 24 órán belüli elhagyásáról

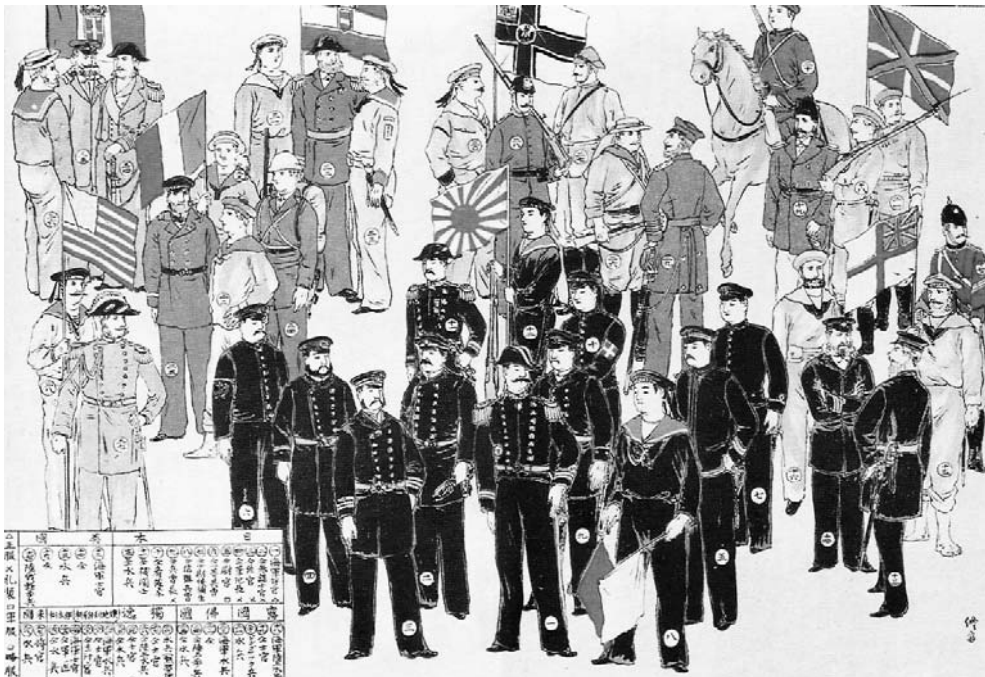
1900. augusztus 4: az expedíciós hadtest bevonul Tiencsinbe

1900. augusztus 14: az expedíciós hadtest elfoglalja Pekinget

1901. február 16: orosz-kínai szerződés orosz csapatok állomásozásáról Mandzsúriában

1901. szeptember 4: megalázó kínai bocsánatkérés Berlinben

1901. szeptember 7: az ún. bokszerjegyzőkönyv aláírása

A bokszer (előbb *Béke és Igazság ökle* titkos társaság, majd *Hűségben egyesült milícia*) társadalmi mozgalma 1898–1900 között alakult ki a századforduló válságjelenségeire adott közvetlen válaszként. A bokszerre a népies kultúra és vallás, s főleg a különböző harcművészeti kultúrák hatottak. Az angolok éppen harci technikájuk alapján nevezték őket bokszereknek. A laza szervezeti struktúrájú mozgalom helyi vezetők köré tömörült független szervezetekből állt, népi vallású isteneik állítólagos befolyására tömeges önkívületi állapotban voltak, s a sebezhetetlenség rituáléját vallották, amely megvédi őket a modern tűzfegyverektől.

A Japán elleni vesztes háború és a belpolitikai gyengeségei miatt meggyengült kínai birodalom gazdaságilag és stratégiailag rendkívül vonzóvá vált a hatalom-éhes nagyhatalmak számára.

A bokszermozgalom kialakulásához hozzájárult:

- az imperialista államok (Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Ausztria-Magyarország, Olaszország, Oroszország), valamint az Egyesült Államok és 1895-től Japán egyenlőtlen szerződése, amelyek bérleti szerződésekkel nagyobb tengerparti területeket és kikötőket szereztek meg, ezeket kereskedelmi központokká és katonai támaszpontokká építették ki. Kínára jogi és gazdasági privilégiumokat kényszerítettek, s a külföldi állampolgárok területen kívüliséget, vagyis diplomáciai védelmet élveztek. Úgy tűnt, hogy az ország jogi értelemben is végrehajtandó gyarmatosítása már csak idő kérdése. Északon Oroszország, Keleten Japán és Németország, Középen Anglia, Délen Franciaország számított kínai területekre.
- a kínai császári udvarban a reformerek és a konzervatívok küzdöttek egymás ellen. Belpolitikai konfliktusuk 1898-ban tetőzött, amikor a császárnő özvegye (anyacsászárnő), Cö Hszi körül tömörült konzervatív frakció leverte az ún. száz napos reformot;
- az országban elégedetlenséget váltott ki a keresztény misszió egyenlőtlen szerződéseken nyugvó megkülönböztetett pozíciója, amelynek során a misszionáriusok a külföldi konzulok támogatásával beavatkoztak a helyi vitákba;
- a természeti katasztrófák és azt követő éhínség miatt az 1890-es évek végétől Észak-Kínában válsághangulat alakult ki.

A bokszer a külföldieket, másodsorban pedig a kínai keresztényeket hibáztatták a természeti környezet és a társadalmi harmónia megzavarásáért. E harmónia visszaállításáért Kína ellenfeleinek erőszakos felszámolását sürgették. Eközben az uralkodó Csing-dinasztia (mandzsu-dinasztia) támogatóiként léptek fel. Legismertebb jelszavuk így hangzott: *Támogasd a Csingeket és semmisítsd meg az idegeneket.*

Ennek ellenére a császári udvar 1900 tavaszáig megkísérelte a bokszerok elnyomását, de a kísérletek meghiúsultak a bokszerok laza szervezeti struktúrája miatt. Cö Hszi és a magas tisztviselői kar egy része csak akkor változtatta meg álláspontját és tekintette szövetségesének a bokszerokat, amikor a külföldiek masszív nyomás alá helyezték a pekingi kormányt.

Cö Hszi, Kína kormányzója már 1900. január 11-i uralkodói rendeletében meghirdette, hogy a bokszerok egy része törvénytisztelő ember. Az európai gyarmati hatalmak, valamint Japán és az Egyesült Államok felszólította a kínai kormányt, hogy védje meg az európai intézményeket a bokszeroktól. A mozgalom elfojtási kísérletei során április 15-én betiltották a bokszerok mozgalmát. A rendelet végrehajtása azonban meghiúsult, mert Pekingben és Tiencsinben a reguláris császári csapatok fraternizáltak velük. Májusban a mozgalom elérte Peking, a főváros környékét, s megkezdődtek a külföldiek s a tengerparthoz vezető vasútvonalak elleni támadások. Egyedül a május 18-i atrocitásaik 73 halálos áldozatot követeltek. A külföldiek válaszul követségi épületeik őrzésére 450 katonát rendelt Pekingbe, akik május végén érkeztek meg. Ezt követően a bokszerok növelték támadásaikat a kínai keresztények, illetve a külföldi létesítmények ellen, s megkezdtek a lakosság terrorizálását.

Június 10-én Seymour brit admirális vezetésével 2066 fős *nemzetközi expedíciós hadtest* indult a pekingi követségek védelmére, de a bokszerok feltartóztatták, s visszatérésre kényszerítették. Ezért a 473 külföldi, 451 katona és több mint 3 ezer kínai keresztény elbarikádozta magát a követségi negyedben. Mivel a bokszerok elvágták a telefonvonalat, teljesen megszakadt mindenféle kommunikációjuk tengerparti támaszpontjaikkal.

E helyzetre való tekintettel a szövetséges csapatok ultimátumot intéztek Taku, a megerősített tengerparti kínai erőd átadásáról. Mivel június 17-én, 75 perccel az ultimátum lejárta előtt a kínaiak tüzet nyitottak, a következő napokban a szövetséges csapatok rohammal elfoglalták az erődöt.

Június 19-én a császári kormány ultimátumot intézett a pekingi európai követségekhez Kína 24 órán belüli elhagyásáról. Ugyanezen a napon mozgósították és Kínába küldték a német tengerészgyalogságot. Június 20-án a nyílt utcán egy mandzsúriai katona lelőtte *Clemens von Ketteler* német nagykövetet.

Taku erődjének megrohamozására válaszul a császári udvar rendeletet adott ki alattvalóinak, amely voltaképpen a szövetségesekhez intézett hadüzenettel ért fel. Ezt követően a császári csapatok hivatalosan is a bokszerok oldalán harcoltak. A másik oldalon egy nyugati állam sem üzent formálisan hadat Kínának, jóllehet az akkori, európai értelmezésű nemzetközi jog szerint valamely idegen állam védelmi intézményének megrohamozása és lerombolása, valamint fegyveresek

fővárosba vonulása egyértelmű háborús cselekménynek minősült. A szövetségesek azonban vitatták, hogy alkalmazható-e a nemzetközi jog Kínára, mert az ország ugyan részt vett az 1899. évi hágai békekonferencián, de nem írta alá a szárazföldi hadviselésről ott elfogadott rendszabályokat. Az elmaradt hadüzenet a kínai háborút a gyarmati háborúk során alkalmazott büntető expedíciók szintjére helyezte, amelyet nem államilag szervezett etnikai csoportok (törzsek) ellen folytattak.

Június 26-án Seymour vert serege Tiencsinbe húzódott vissza. Kína július 3-án megkísérelte Japánt kivonni a szövetségből, amelyet azonban Japán visszautasított.

A *hadüzenet nélküli háború* a kezdeti szakaszban mégis az államok közötti háború jellemzőit viselte, mivel reguláris csapatok harcoltak egymás ellen, még akkor is, ha a kínai csapatokat bokszermilíciák erősítették. Elfoglalták a pekingi diplomáciai negyedet, ahol a diplomata, misszionáriusok, mérnökök és kínai keresztények elbarikádozták magukat. Az ötszáz fegyveres parancsnoksága a brit követségen kapott helyet, akikkel 20 ezer kínai állt szemben. Az egyes követségek maguk szervezték védelmüket, amely vitát váltott ki közöttük és gyengítette védelmi erejüket. Az egység hiánya a kínaiakat is gyengítette. Magas rangú tisztviselők egy csoportja elutasította az anyacsászárnő álláspontját, aki ezért több tisztviselőt kivégeztetett. Néhány későbbi fejlemény arra utalt, hogy a kínai békepárt ösztönzésére a kínai csapatok nem harcoltak teljes elszántsággal.

Időközben hat európai állam, valamint az Egyesült Államok és Japán kínai expedíciós hadtestet állított össze. II. Vilmos német császár azonnal válaszolt a közös katonai akció tervére, mert azzal a Német Birodalom megerősödött világpolitikai szerepét demonstrálhatta. Sőt azt is elérte, hogy az expedíciós hadtest katonai parancsnoka az egykori német vezérkari főnök, Alfred von Waldersee tábornagy legyen.

Az Európában behajózott csapatok már későn érkeztek, hogy felmentsék Tiencsint és Pekinget. A kb. 20 ezer fős szövetséges csapatok augusztus 4-én vonultak be Tiencsinbe. Főleg brit-indiai, orosz, japán és a Fülöp-szigetéről Kínába átdobott amerikai csapatokból álltak; a németek, franciák, osztrákok és olaszok csak kisebb tengerész-gyalogos egységekkel képviselték magukat.

Az expedíciós hadtest 1900. augusztus 13-án érte el Pekinget, amely már másnap elesett. A császár özvegye és tanácsa 15-én elmenekült, amelyet hivatalosan „felügyelő utazásnak” neveztek. A szövetségesek három napig fosztogattak Pekingben, amely megkérdőjelezte az európaiak magas civilizációját.

Peking elfoglalása után megváltozott a háború jellege. Szeptember 7-i rendeletében Cö Hszi a katonai vereségért a bokszereket hibáztatta és utasította a

kormányzókat, hogy kormánycsapatokat vessenek be ellenük, majd a felkelésbe keveredett magas rangú tisztviselőket lefokozták. Egyidejűleg a szövetséges csapatok az utolsó ellenállás megtörésére büntető-expedíciókat indítottak a bokszerek fellegvárai ellen. E műveletek során a szövetséges csapatok brutális kilengetéseket (gyilkosságok, fosztogatás, erőszak) követtek el a kínai lakosság ellen, hogy visszariasszák őket a külföldiek elleni lázadástól. A csapatok bevetése Zhili észak-kínai tartományra korlátozódott, mert Közép- és Dél-Kína tartományi kormányzói egyfajta mozdulatlanági egyezményt kötöttek a külföldiekkel.

Az eseményekkel párhuzamosan Oroszország 100 ezer katonát küldött Mandzsúriába, állítólag a bokszerek elleni harcra. Csapataik október 1-jén már Mukdennél álltak, s a két ország 1901. február 16-i szerződése kimondta, hogy Kína ugyan megtartja Mandzsúriát, de az orosz csapatok a vasútvonal védelmére az országban maradnak.

A bokszereknek összesen 231 külföldi és több ezer, a kereszténységre áttért kínai esett áldozatul. A külföldiek között túlnyomórészt misszionáriusok vesztették életüket. Az elesett szövetséges katonák száma ismeretlen.

1901. januárban az anyacsászárnő elfogadta a gyarmati hatalmak feltételeit, szeptember 7-én pedig aláírták az ún. *bokszeregjegyzőkönyvet*. Ez kimondta, hogy a kínai kormány bocsánatot kér a külföldiek meggyilkolásáért (Ketteler mellett még a japán követségi titkár, Sugiyama grófért), s emlékművet állíttat Kettelernek; a felkelőket megbüntetik; azokban a városokban, ahol külföldieket gyilkoltak meg, öt évre felfüggesztik a tisztviselői vizsgát; Kína 1940-ig 1,4 milliárd aranymárka (70 millió font sterling) jóvátételt fizet; kártalanítja az érintett külföldieket; nem vásárolhat és hozhat be fegyvert; kizárólag a külföldiek számára tartja fenn és megerősíti a pekingi diplomáciai negyedét; lebontja Taku erődjét, s külföldi támaszpontokat épít Peking és a tengerpart közötti vasútvonal mentén; minden minisztérium hatáskörét meghaladó modern külügyminisztériumot állít fel; császári dekrétumban megerősíti, hogy halálbüntetés terhe mellett betiltja a külföldi-ellenes szervezeteket; megszünteti a külföldi diplomaták kötelező mély meghajlását.

Külön megaláztatásként 2. Csun hercegnek, az utolsó kínai császár apjának Berlinben személyesen kellett bocsánatot kérnie Ketteler nagykövet meggyilkolásáért. A kínai delegáció azonban elérte, hogy a hercegnek ne kelljen letérdelnie II. Vilmos császár előtt. Ezt követően kerülhetett sor 1901. szeptember 4-én a bocsánatkérési ceremóniára Potsdamban, a Sanssouci palotában.

[Maguk a kínaiak természetesen ismerik a bokszer kifejezést, de nem nagyon használják. A kínai történeti irodalom helyette „1900. évi antiimperialista felkelést” említ, amely azért robbant ki, hogy megakadályozzák Kína imperialista hatalmak általi területi felosztását és jogi értelemben is végrehajtandó gyarmatosítását. A legagresszívabb követelők – Japán, Németország – utoljára érkeztek; a kínaiak hallgatóságos partnerei szükségszerűen a britek és amerikaiak lettek, akik belátták, hogy felosztani még csak felosztanak Kínát, de utána az új tulajdonosok azonnal egymás ellen fordulnának, s ezért végül is nem járultak hozzá a de jure gyarmatosításhoz. Ennyiben – mondják a kínaiak – a bokszer-felkelés eredményes volt; Kína jogilag nem lett gyarmat, csak ún. „félgyarmat.”]

Irodalom

Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939. História* – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994.

Hillebrecht, Georg: „*Man wird wohl später sich schämen müssen, in China gewesen zu sein.*” *Tagebuchaufzeichnungen des Assistenzarzt Dr. Georg Hillebrecht aus dem Boxerkrieg 1900–1902.* Eingeleitet und herausgegeben von Andreas E. Eckl. Eckl Verlag, Essen, 2006.

Jordán Gyula: *Kína története.* Aula, Budapest, 1999.

Kína rövid története. Budapest, 1960. (Eredeti: *An Outline History of China.* Foreign Languages Press, Peking, 1958.)

Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990).* Aula, Budapest, 2004.

Polonyi Péter: *Kína története.* Kozmosz Kiadó, Budapest, 1988.

Polonyi Péter: *Kína rövid története.* Corvina, Budapest, 2008.

Preston, Diana: *Rebellion in Peking. Die Geschichte des Boxeraufstands.* DVA, Stuttgart/München, 2001.

A Bagdad-vasút (1903)

1892. december 31: az anatóliai vasút eléri Ankarát
1896. július 29: üzembe helyezik a Konyáig terjedő szakaszt
- 1899: ideiglenes megállapodás a Deutsche Bank és az Oszmán Birodalom között a Konya-Bagdad vonal megépítéséről
1903. március 5: az anatóliai vasút és az Oszmán Birodalom aláírja a 99 éves koncesszióról szóló szerződést
1903. április 13: A Deutsche Bank vezetésével megalakul a Société Impériale du Chemin de fer de Bagdad (a Deutsche Bank 40%-al, a Banque Impériale Ottomane 30%-kal, az Anatóliai Vasút-Társaság 10%-al, a Wiener Bankverein és a Schweizerische Kreditanstalt 7,5-7,5%-kal, s a Banca Commerciale Italiana 5%-kal részesedik az ügyletből)
1903. július 27: megkezdődik a tíz évre tervezett építkezés
1904. október 25: az első 200 km-es szakasz megnyitása
- 1918: elkészül 2000 km-nyi vasútvonal
1923. október 29: Kemal Atatürk kikiáltja a Török Köztársaságot; a Bagdad-vasút befejezetlen maradt. Nyomvonalra három új államon (Törökország, Szíria, Irak) vezet keresztül
- 1936: Szíria és Irak megkezdik a hiányzó szakaszok építését
1940. július 15: megindul a forgalom az Isztambul–Bagdad vonalon
- 1972: a török, szíriai és iraki politikai feszültségek miatt leáll a vasútforgalom
- 1982: a vasút csak Törökországon belül közlekedik Isztambul és Gaziantep között, hetente egyszer azonban a szíriai Aleppo-ig jár
- 2002: a török és iraki vasúttársaság elhatározza az Isztambul–Bagdad közvetlen járat elindítását, de megvalósulását a harmadik Öböl-háború napjainkig megakadályozza.

1898-tól az Oszmán Birodalom gyengesége – a délre terjeszkedő Oroszország tartós nyomása alatt – aktív német terjeszkedésre csábított a Közel-Keleten. Németország gazdasági támogatással és az 1829 óta működő hagyományos porosz katonai segítség növelésével igyekezett befolyást szerez-

ni az Oszmán Birodalomban. Érdekelt volt Törökország Oroszország és Anglia közötti felosztásának megakadályozásában és ezen hatalmak valamint Franciaország gazdasági konkurensé kívánt lenni a térségben. A flottaépítés mellett a német „világpolitika” legfontosabb presztízs-programja a *Bagdad-vasút* építése lett. A Porta pedig azt remélte, hogy a vasútépítéssel stabilizálhatja a válságoktól megrendült és összeomlással fenyegető birodalmát.

A Bagdad-vasút 1600 kilométer hosszú, 1903–1940 között az Oszmán Birodalomban és utódállamaiban megépített vonala Konyától (ma Törökország) Bagdadig (ma Irak) terjedt. Az anatóliai vasút Iszambul-Konya vonala, valamint a Szíriában és Irakban húzódó mellékszakaszokkal együtt azonban 3205 kilométer hosszúságú. A vasútvonal minden idők mérnöktechnikai mesterteljesítménye, s a német pénzügyi imperializmus legnagyobb infrastrukturális presztízs-beruházása volt.

A nyomvonalat a szárazföldön vezették, hogy elkerüljék a hadihajók tüzérségének hatótávolságát. Ezért több tucat alagutat – közöttük egy nyolc kilométereset – építettek.

A 19. században az Oszmán Birodalom véglegesen hátrébb szorult az európai nagyhatalmakkal szemben s elveszítette balkáni területeinek nagyobbik részét. Fővárosa, Isztambul így az állam területének szélére került. Az európai és amerikai fejlemények azt igazolták, hogy a vasutak alkotják a gazdasági behatolás és expanzió alapját. Ennek példájára II. *Abdülhamid* szultán is gyors, teljesítő képes, hatékony szállításban reménykedett, amikor birodalmát gazdaságilag a Perzsa-öbölíg kiterjeszti, politikailag pedig stabilizálja, mivel az Oszmán Birodalomban a nagyobb csapatszállítások hónapokat vettek igénybe. Hasonló tervek már az 1830-as években születtek, amikor *Francis Chesney* angol ezredes az *Euphrat Valley Railway* építését tervezte, amelyet azonban megelőzött a Szezei-csatorna építése.

Az 1880-as évektől *Wilhelm Pressel* német mérnök kezdett foglalkozni a tervekkel. Szerinte „ha a vasút növeli valamely ország gazdasági teljesítőképességét és fogyasztását, akkor ez mindenekelőtt Anatóliára érvényes, ahol a rendkívül gyér közlekedési hálózat miatt jelentős mennyiségű gyümölcs megy tönkre és nagykitérjedésű földek maradnak műveletlenül.”

Az Oszmán Birodalmat pénzügyileg a francia nagybankok tartották kezükben s az állami adósságuk kezelése is szorosan Franciaországhoz kapcsolódott. A szultán a Bagdad-vasút angol és német bankok általi finanszírozásával igyekezett szabadulni e szorításból. Az angol kormány üdvözölte szándékát, de a brit bankok pénzügyileg kockázatosnak tekintették a tervet, s megtagadták részvételüket.

Az Oszmán Birodalom és Poroszország együttműködése – főleg német katonai missziók révén – pozitív tapasztalatokkal rendelkezett, s a német befolyás – a brit és a francia gyarmatpolitikával ellentétben – nem területi szerzeményekre, hanem főleg a gazdaságra irányult, ezért kevésbé tűnt veszélyesnek. Ezért a Magas Porta vasútépítési terve német irányítással kezdődhetett meg.

Németországban eltérően ítélték meg az építési szándékot. A *Deutsche Bank* kezdetben kevés érdeklődést mutatott, s kizárólag a vasút rentabilitása és Mezopotámia olajforrásai érdekelte. A német politikai és külpolitikai vezetés azonban presztízs-okokból befolyásszerzésre törekedett a brit és francia érdekeltségű övezetben. II. Vilmos kifejezetten támogatta az építkezést, s kényelvű üdvözlő táviratokat küldött egy-egy elkészült vasútszakasz átadásakor. A vasútvonal új értékesítési területeket nyitott a német termékek számára. A Perzsa-öbölben ráadásul fontos kereskedelmi- és haditengerészeti támaszpont kiépítését tervezték a német hadiflotta számára. A német politika ezért közvetlenül szembe került a francia, de főleg brit érdekekkel.

A Bagdad-vasút a német katonai misszióval együtt jelentősen hozzájárult a német-török viszony elmélyüléséhez, s az Oszmán Birodalomnak a központi hatalmak oldalán történő hadba lépéséhez az első világháború során.

Georg von Siemens, aki a politika és diplomácia nyomására kényszerült végül tető alá hozni a vasútépítést, később rendkívül kritikusan vélekedett róla: „*A német sajtó pillanatnyilag az egekbe emelte az anatóliai vasút projektjét. De mint üzlet? Te jó Isten! Az mindig másodlagos dolog lesz, mint az ártatlanok klubja. Nekem e vasút személyesen azért volt nagyon hasznos, mert ettől kezdve az emberek hinni kezdtek bennem, s ez hasznos, ha az ember komolyan nagy dolgokat akar megvalósítani. Ez a vasút azonban önmagában egy holtvágány s Őfelsége vonzalma Mezopotámia iránt a német érdekek számára nem rendelkezik különösebb értékkel.*”

A német közel-keleti politika új szakasza kezdődött *Adolf Marschall von Bieberstein* új konstantinápolyi német nagykövet 1897. évi hivatalba lépésével. A következő évben sikerült elérnie II. Vilmos törökországi látogatását. Amikor a német követség fogadásán II. Abdülhamid szultán előadta javaslatát, hogy koncessziót adnának a Deutsche Banknak a Bagdadig terjedő vasútvonal építésére, a német császár örömmel igent mondott. Georg von Siemens így kényes helyzetbe került, mert a felkérés visszautasításakor elvesztette volna a császár kegyét. Ezért a projekt folytatása mellett döntött. Ezért II. Vilmos később „*az oszmán vasútügyben nyújtott nagy érdemeiért*” örökös nemesi rangra emelte.

Az anatóliai vasút már 1892. decemberében elérte Ankarát, s 1896 júliusában üzembe helyezték a Konyáig terjedő elágazását is. 1899-ben a Deutsche Bank és

az Oszmán Birodalom ideiglenes megállapodást kötött a Bagdad-vasút Konyától Bagdadig való megépítéséről.

Az ideiglenes koncesszió megszerzése után Siemens más államok bankjainak bevonásán munkálkodott. A brit bankok továbbra is érdektelenséget mutattak, s vezető New York-i bankházak is elutasították az ajánlatot. Végül Siemensnek sikerült megnyernie a francia Banque Ottomane-t, több osztrák–magyar és olasz bankházat. Marschall von Bieberstein nem szívesen látta ezen igyekezetét.

1903 márciusában az anatóliai vasút és az Oszmán Birodalom aláírta a 99 évre szóló végleges koncessziót. Végállomásként – Bagdadon túlmenően – Basrát és a Perzsa-öböl később megállapítandó pontját nevezték meg. 1903. április 13-án a Deutsche Bank vezetésével megalakult a *Société Impériale du Chemin de fer de Bagdad*, amelyben a Deutsche Bank 40%-kal, a Banque Impériale Ottomane 30%-kal, az Anatóliai Vasút-Társaság 10%-kal, a Wiener Bankverein és a Schweizerische Kreditanstalt 7,5–7,5%-kal, a Banca Commerciale Italiana pedig 5%-kal részesedett). Végül a projekt nagy részét török állami kölcsönökből fedezték, amelyeket a Deutsche Bank nyújtott.

Az 1904. évi első kölcsön 54 millió, az 1910. évi második 108 millió, s az 1912. évi harmadik 60 millió francia frankot tett ki. Az első világháború után a Deutsche Bank vasútépítési részesedését átranzferálta egy svájci bankba, hogy kivonja a győztes hatalmak befolyása alól.

1899-től az építkezési- és a nyomvonal-kijelölést helyszíni expedíciók végezték. Mivel a vasút nagyrészt még érintetlen természeti részeken és tudományosan még nem kutatott területeken vezetett keresztül, eközben jelentős archeológiai, botanikus és zoológiai felfedezéseket tettek. A megállapodás értelmében ki lehetett bányászni a vasútvonal mentén fekvő természeti kincseket, raktárakat létesíteni és a szükséges építőanyagot vámmentesen behozni. Így lehetővé vált Törökország békés átjárása, az „informális imperializmus” megvalósítása.

Az 1903 júliusában megkezdődött a tíz évre tervezett építkezés, amelyben a német cégek meghatározó szerepet kaptak. A *Philipp Holzmann AG* építési konszern a vasútvonal megépítése mellett számos megállóhely és nagy pályaudvarok építésére kapott megbízást. Az 1435 mm szélességű normál vonal vasúti síneit a *Friedrich Krupp AG* szállította, a mozdonyok pedig a *Borsig*, a *Cail*, a *Hanomag*, a *Henschel* és a *Maffei* cég gyáraiból érkeztek. Az építkezésen több mint 35 ezer ember dolgozott a legszélsőségesebb és legveszélyesebb körülmények között. Az építőket különösen a hegyi szakaszok állították nagy kihívások elé, közöttük a kilikiai kapu és a kis-ázsiai Taurus hegyvidék. Utóbbin közel 1500 méter magasan, sziklát robbantva kellett 37 alagutat (20 km hosszúság-

ban) és viaduktot építeni. 1904 októberére elkészült a Konya–Bulgurlu közötti 200 km-es szakasz.

1904 és 1910 között az építkezés szünetelt az ifjútörökök forradalma és az oszmán állam ezzel járó politikai átalakulása miatt. 1911-ben lemondtak a vasút Basráig való kiépítéséről. 1912-ben *Heinrich August Meißner* pasa vezetésével megkezdődött az építkezés, Bagdadból kiindulva északi irányba. Európa és India között ez lett volna a leggyorsabb és leggazdaságosabb közlekedési útvonal. De éppen emiatt a vasútépítés az európai nagyhatalmak (Németország, Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország) orientális politikájának fókuszába került. Erősítette ellenszenvüket, hogy német részről propaganda-megfontolásokból Berlin–Bagdad vasutat emlegettek, amely tulajdonképpen Hamburg (Bréma)–Bagdad vonalat jelentett.

Nagy-Britannia indiai birtokait látta veszélyeztetve a Német Birodalom eszközének tekintett vasúttól, amely a Perzsa-öbölben katonai támaszpont kiépítését is lehetővé tette volna, s Németország esetleges közelkerülését az arab térséghez. A vasút konkurenciát jelentett a brit és orosz infrastrukturális projektek számára is: a britek által uralt Szezei-csatorna és az iráni orosz vasúti tervek. A Bagdad-vasút így közelítette egymáshoz Nagy-Britanniát, Franciaországot és Oroszországot, s a sok indok egyikét jelentette, amelyek végül az első világháború kitöréséhez vezettek.

Nagy-Britannia bekapcsolódása a vasútépítésbe főleg a német flottaépítés miatt hiúsult meg. Amikor 1914. június közepén – a francia befektető kiválása után – mégis létrejött a német–angol megállapodás, már későinek bizonyult, hogy befolyásolja a két ország megromlott kapcsolatát.

Az első világháború előtt pénzügyi, politikai és műszaki problémák (főleg a Taurus hegységen áthaladó alagutak) lassították az építkezés menetét. Miután az Oszmán Birodalom a központi hatalmak oldalán háborúba lépett, a vasútépítés munkálatai hadigazdasági megfontolásokból felgyorsultak. A Német Birodalom ugyanis így igyekezett függetleníteni magát az Egyesült Államokból származó olajimporttól. Egy esetleges angol tengeri blokád, s az olajszállítások leállása ugyanis végzetes hatással lehetett volna a háború kimenetelére. Az Oszmán Birodalom számára pedig azért volt fontos a vasút, mert csak azon lehetett megfelelően ellátni a Szezei-csatorna mentén harcoló déli frontot csapatokkal és fegyverekkel, s hatékonyan küzdeni az arab felkelők ellen.

1914-re mindössze 1094 km-nyi vonal készült el. A hiányzó részek áthidalására 600 mm-es, keskenyvágányú vasutat építettek, amelyre a szállítmányt minden alkalommal át kellett rakni. 1915 októberétől német támogatással ezen a vasúton deportálták az örményeket lakóterületükről a szíriai sivatagba.

1918-ra elkészült az Isztambul–Nusaybin, valamint a Bagdad–Samarra közötti közel 2000 km-es szakasz. A vonalak az eredeti terv szerint Nusaybinben találkoztak volna. A vasúthálózat a háborúban ismét megrongálódott. Az egykori oszmán területek francia és angol megszállásával a vasút is kezelésükbe került. 1920-ban a Kemal Musztafa vezette kormány az angol katonai igazgatástól átvette a vonal egyes részeit.

Az első világháború után a térség politikai térképe is átalakult. Az Oszmán Birodalom megszűnt, s Kemal 1923. október 29-én kikiáltotta a Török Köztársaságot. Így a Bagdad-vasút projektje befejezetlen maradt, amelynek vonala most már három új államon (Törökország, Szíria és Irak) keresztül vezetett. Még közel 500 km-nyi vonal hiányzott, jöllehet a síneket már 135 km hosszan lefektették. A hiányzó szakaszokon az utasokat buszokkal szállították.

Szíria és Irak csak 1936-ban kezdte meg a hiányzó részek építését, amelyek 1940. július 15-én készültek el. Így több mint negyven évvel a koncesszió kiírása után a *Taurus-expressz* Isztambulból Bagdadig közlekedett. Később a vonalat meghosszabbították Basráig, így a Bagdad-vasút összeköti a Boszporuszt és a Perzsa-öblöt.

A vonalat üzemeltető *Compagnie Internationale des Wagons-Lits* a török, szíriai és iraki politikai feszültségek miatt azonban 1972-ben leállította a vasúti forgalmat. A vasút 1982-től csak Törökországon belül közlekedett Isztambul és Gaziantep között, hetente egyszer azonban a szíriai Aleppo-ig járt. 2002-ben a török és iraki vasúttársaság elhatározta az Isztambul–Bagdad közvetlen járat elindítását, amelyet azonban a harmadik Öböl-háború napjainkig megakadályoz.

Irodalom

Beşirli, Mehmet: *Die europäische Finanzkontrolle im Osmanischen Reich der Zeit von 1908 bis 1914. Die Rivalitäten der britischen, französischen und deutschen Hochfinanz und der Diplomatie vor dem ersten Weltkrieg am Beispiel der türkischen Staatsanleihen und der Bagdadbahn.* Berlin, 1999.

Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939.* História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994.

Franzke, Jürgen (Hrsg.): *Bagdadbahn und Hedjazbahn. Deutsche Eisenbahngeschichte im Vorden Orient.* Nürnberg, 2003.

Pohl, Manfred: *Von Stambul nach Bagdad. Die Geschichte einer berühmten Eisenbahn.* München–Zürich, 1999.

Schöllgen, Gregor: *Imperialismus und Gleichgewicht. Deutschland, England und die orientalische Frage 1871–1914.* München, 1914.

japán támadás esetén hátbiztosítást ígért Kínának s ennek fejében Mandzsúrián keresztül is folytathatta a transz-szibériai vasút kiépítését, amely rövidebb úton érte el Vlagyivosztokot.

Japán 1894-ben csapatokat küldött Koreába, s a kínai tiltakozás után júliusban hadüzenet nélküli hadműveleteket kezdett. Az *első japán-kínai háborúban* Kína alul maradt. Az 1895. évi *Simonoszeki békében* Japán megszerezte a Liaotung-félszigetet, Port Arthur kikötőjét, Tajvant és a Pescadores-szigeteket. A kínai kérdésben érdekelt európai nagyhatalmak nem engedték meg a távol-keleti vetélytárs ilyen mérvű gyarapodását, s Lobanov-Rosztovszkij külügyminiszter kezdeményezésére Anglia, Franciaország és Németország képviselői a békefeltételek mérséklésére szólították fel Japánt. A *Simonoszeki béke revíziója* nyomán Japán a jóvátétel felemelése fejében lemondott a Liaotung-félszigetről.

A *japán-kínai háború után főleg Oroszország igyekezett megerősíteni kínai pozícióit*. Megalakították az orosz-kínai bankot, s az ország pénzügyeit nagymértékben orosz ellenőrzés alá vonták. 1897. decemberében megszállta a Sárga-tengeren Port Arthur kikötőjét, majd 1898 márciusában 25 évre bérbe vette azt és a Liaotung-félsziget déli részét, hogy jégmentes haditengerészeti támaszpontot építsen ki csendes-óceáni flottája számára.

Az orosz csapatok 1900-ban ideiglenes jelleggel megszállták *Mandzsúria három tartományát*, amelyet azonban Péterváron véglegesnek gondoltak. A kínai kormány ismételt követelésére 1902-ben ígéretet tettek a kiűritésre, de az evakuációt 1903-ban leállították és hozzáálltak a végleges berendezkedéshez. Anglia vasúti koncessziókat szerzett a Jangce-medencében, Franciaország Jünnanra tette rá kezét, Németország pedig bérbe vette – vagyis megszállta – Kiao-csou kikötőjét.

Oroszország növelte jelenlétét *Koreában* is. A *japán-orosz konfliktus* tovább éleződött a kínai-koreai határfolyónál megszerzett orosz fakitermelési koncesszióval és a szinte kizárólag orosz tartalékosokból álló fakereskedelmi társaság kiépítésével.

1903. augusztus 12-én a japán nagykövet Mandzsúriából az orosz csapatok kivonását, s Japán koreai politikai hegemoniájának elismerését követelte. Oroszország csupán a status quo elismerésére hajlott, amely nem elégítette ki Japánt. A cári kormány a japán követelésekre mandzsúriai csapatösszevonásokkal válaszolt, amely megfelelő ürügyet nyújtott a brit szövetséggel (1902) megerősödött Japánnak az ellenségeskedések megkezdésére.

Az *orosz-japán háború* 1904. február 8–9-e éjszakáján, Port Arthur (ma: Jüta) kikötője elleni, előzetes hadüzenet nélküli japán támadással kezdődött. A hadüzenet csak február 10-én, a harci cselekmények megkezdését követő napon érke-

zett meg. (Az ellenségeskedések megkezdése előtti hadüzenet csupán az 1907. évi második hágai konferencián lett nemzetközi jogilag kötelező). Az orosz vezetés ugyan számított a támadásra, de a kezdeményezést átengedte a japánoknak. Az előkészületek így elégtelennek bizonyultak, s az őrségben lévő orosz hajóknak nem volt tűzparancsuk. A parancsnokoknak megtiltották a kikötőben horgonyzó hajók elsötétítését is. Ezek ugyan éjszaka észlelték a japán torpedórombolók közeledését, de az orosz flotta már semmilyen ellenlépésre nem volt képes. A torpedókkal végrehajtott támadás két orosz csatahajót és egy ágyúnaszádot rongált meg. Tisztázatlan, hogy Togo admirális miért több hullámban vetette be torpedórombolóit, lehetővé téve az oroszok számára a további támadások akadálytalan elhárítását.

Jóllehet a háború a Port Arthur elleni támadással indult, *a japán akciók célja voltaképpen a Szöul melletti Csemulpo (ma: Incshon) kikötője volt*, ahol a mandzsúriai japán szárazföldi invázió indult. E feladatot Uriu ellentengernagy flottája kapta. Az orosz főparancsnokság a háború előestéjén elmulasztotta a Varjag gyorscirkálót és a Korejez ágyúnaszádot integrálni a Port Arthurban állomásozó flottába. 1904. február 8-án a két orosz hadihajó Csemulpo kikötőjében ötszörös japán túlerővel állt szemben. A japán flotta a kikötő közelében egész hadsereget tett partra, s felszólította az orosz parancsnokokat a kapitulációra. Rudnyev parancsnok elutasította ezt. Reménykeltő volt, hogy két orosz csatahajó semleges hajók között helyezkedett el, s nem lehetett egykönnyen megtámadni őket, de azok sem tudták megakadályozni a japánok partraszállását. 1904. február 9-én reggel az orosz hajók megpróbálták kitörni a kikötőből a nyílt tengerre, de a japán flottának sikerült mindkét hajót keresztűz alá vonni. Az egy órás tűzpárbaj a japánok győzelmével végződött. A Varjag súlyosan megsérült, s 122 embert veszített. A Korejez ilyen túlerővel már nem tudott szembeszállni. Ezért mindkét hajó visszatért a kikötőbe, ahol saját személyzete elsüllyesztette.

Togo admirális értesült arról, hogy a Port Arthurban állomásozó orosz flotta felkészületlen a támadásra. Ezért február 4-én délelőtt megtámadta a tengeri erődítményt. Az ütközetben kezdetben egyik fél sem szerzett előnyt, sőt az erőd meglepően erős tüzérségi tüze miatt Togo 40 perc múlva visszavonult. A japánok 90 halottat és sebesültet veszítettek, de egyik hajójuk sem sérült meg súlyosan. Az oroszok 150 matrózt veszítettek, s négy hajójuk (*Bajan, Askold, Diana, és a Novik*) részben súlyosan károsult. Két nap múlva saját aknára futott két további hajójuk, a *Bojarin* és a *Jenyiszej*. Ezzel az orosz csendes-óceáni flotta szinte teljesen megsemmisült, s a japánok szinte akadálytalanul tették partra Mandzsúriába igyekvő csapataikat. Csupán a Vlagyivosztokban állomásozó orosz cirkálók jelentettek némi fenyegetést.

Az orosz flotta a Port Arthur előtti ütközet után viszonylagos tétlenségre ítélve a kikötőben vesztegelt. Miután parancsnoka, *Makarov* admirális a *Petropavlovszk* zászlóshajóval aknára futott és elsüllyedt, az új parancsnok *Withöft* admirális lett. Ő a kikötőben maradt volna a hajókkal, s a megmaradt hajók ágyútüzével akarta támogatni a szárazföldi erőket. *Alekszejev*, Port Arthur parancsnoka, azonban nem osztotta e passzívnak ítélt álláspontot, s egyenesen II. Miklós cárnak táviratozott, hogy engedélyezze a kitörést. *Withöft* nem tudott sokáig szembeállni e döntéssel.

A kitörési kísérletre 1904. augusztus 10-én került sor. Elképzelés szerint áttörik a japánok tengeri blokádját és Vlagyivosztokba hajóznak. A részben sérült orosz hajók azonban csökkentették az egész konvoj sebességét. Togo admirális kezdetben az orosz hajók mozgását támadásnak vélte, ezért néhány órára volt szüksége, hogy utolérje őket. Az ütközet 17 óra 43 perckor kezdődött. Az ágyútűz főleg a két parancsnoki hajóra, Togo *Mikasájára* és *Withöft Cárevicsére* irányult. Már úgy tűnt, hogy az oroszok a sötétség leple alatt egerutat nyernek, amikor két nehézzgránát eltalálta a *Cárevics* hajóhídját, megölte *Withöft*-öt és súlyosan megsebesítette szinte valamennyi vezérkari tisztjét és a kormányost. A flotta gyakorlatilag vezetés nélkül maradt. Mivel a *Cárevics* kormányja is megsérült, a hajó körbe-körbe járt. A többi hajó, amelyek nem vették észre a gránátok becsapódását, szintén megfordultak. Mindez teljes káoszt eredményezett, s amikor *Uhtomszkij* ellentengernagy átvette a parancsnokságot, már nem maradt más hátra, mint visszatérni Port Arthurba. Néhány súlyosan sérült orosz hajó már csak semleges kikötőket ért el, ahol lefegyverezték őket. Togo admirális hajóhada szintén súlyosan károsult, s vissza kellett térnie. Az orosz hajók zöme másnap visszatért Port Arthurba. A támogatásukra Vlagyivosztokból kifutott cirkálókat az *Ulsan* melletti ütközetben a japánok szintén súlyosan megtépázták, a *Rurik* páncélos cirkálót elsüllyesztették. Az orosz csendes-óceáni hajóhad ezután már nem avatkozott be harci cselekményekbe.

Az elhúzódó szárazföldi ostrom során Port Arthurban számos löveget kiszervekelt a hajókból, amelyeket az erőd erősítésére használtak fel. Az erőd mielőbbi elfoglalására *Nogi* japán tábornok kapott parancsot. A katonailag fontos *Magas hegy* körül elkecsperedett állóháború alakult ki; innét az egész kikötőt át lehetett tekinteni. Az orosz katonai vezetés mindenáron szerette volna megtartani a magaslatot, miközben a japánoknak el kellett foglalniuk az orosz erősítés megérkezése előtt. Az ostrom és a számtalan sikertelen támadás során 58 ezer japán és 38 ezer orosz katona esett el. *Stoessel* tábornok az erődöt 154 napig tartó ostrom után, 1905. január 2-án adta át a japánoknak. A kikötőben lévő orosz hajókat előtte elsüllyesztették. A sekély vízből azonban nagyrészüket a japánok kiemelték.

Az orosz-japán háború utolsó nagy szárazföldi csatája 1905. február 20. – március 10. között zajlott a mandzsúriai *Mukdennél*. Orosz és japán oldalon egyaránt 300 ezer ember harcolt, ezért ez a csata az akkori idők legnagyobb szárazföldi ütközete volt. Először a japán 5. hadsereg támadta meg az oroszok balszárnyát, majd február 27-én a japán 4. hadsereg az oroszok jobbszárnyát kezdte ostromolni. Bekerítésüket elkerülendő *Kuropatkin* orosz tábornok elrendelte a város északi részébe való visszavonulást. Mivel az orosz front összeomlott, március 10-én az egész hadsereget kivonták Mukdenből. Az oroszok 26 500 halottat és mintegy 25 ezer sebesültet veszítettek, s 40 ezer katonájuk hadifogságba került. A japán hadsereg vesztesége 41 ezer halott és sebesült volt. Stratégiai szempontból a város elvesztésének nem volt különösebb jelentősége, de a vereség mégis demoralizálta az egész orosz hadsereget.

Az oroszok időközben az ostromlott Port Arthur felmentését tervezték. Keleti-tengeri flottájukat még 1904. októberében átnevezték második csendes-óceáni egységgé s *Rozsentvenszkij* admirális parancsnoksága alatt Vlagyivosztokba küldték. Útja során egyesülnie kellett a *Nyebogatov* ellentengernagy vezette harmadik csendes-óceáni egységgel. Utóbbi flottája azonban inkább hátráltatta a két egység harci erejét, mert szinte kizárólag előregedett hajókból állt. Port Arthur elfoglalásának hírére azonban az egész flotta új parancsot kapott: törjön át Vlagyivosztokba.

A 36 hadihajóból álló orosz flotta – közöttük az akkori idők legmodernebb csatahajói: a *Knyáz Szuworov*, *Borogyinó*, *Imperator Alexander III.* és az *Orjol* – előtt 18 ezer tengeri mérföld és Afrika megkerülése állt.

Togo admirális flottája 5 csatahajóból, 10 páncélos cirkálóból, 10 könnyű cirkálóból, 21 rombolóból és 43 torpedórombolóból és további segédhajókból állt.

1905. május 27-én reggel egy japán felderítőhajó megpillantotta az orosz flottát a dél-korai partok előtt fekvő *Csuzima* sziget közelében. Az ütközetben a japánok nagyobb sebességű hajóik és jobb gránátjaik révén kezdettől fogva fölényben voltak. Togo admirális többek között az ún. T keresztelési manővert alkalmazta, így a mindenkor orosz vezérhajóra az egész japán flotta gránátjai zúdultak. Ilyen tűzerőnek egy hajó sem tudott sokáig ellenállni. A *Knyáz Szuworov*, *Borogyinó*, *Imperator Alexander III.* és az *Osljabka* még a csata estéjén elsüllyedt. A többi orosz hajót a japánok még éjszaka és hajnalban megsemmisítették, vagy megadásra kényszerítették.

Az orosz flotta szinte teljesen megsemmisült; a csatában 5 ezer tengerész meghalt, vagy hajóikkal együtt elsüllyedt. A megmaradt hajók közel 6 ezer fős legénységükkel 1905. május 28-án reggel megadták magukat. Csupán egy cirkálónak és két rombolónak sikerült áttörnie Vlagyivosztokba. Hét hajójuk semleges kikötőkbe jutott, ahol lefegyverezték őket.

A japán veszteségek viszonylag csekélyek voltak. *Mikasa* zászlóshajójuk súlyosan megsérült, három torpedórombolójuk elsüllyedt és 116 matróz meghalt.

A Port Arthur körüli csata, a mukdeni szárazföldi és a csuzimai tengeri vereség után II. Miklós cár júniusban közvetítési ajánlattal fordult *Theodore Roosevelt* amerikai elnökhöz.

Az 1905. szeptember 5-én aláírt portsmouth-i szerződésben Oroszország feladta a Liaotung félsziget déli részét és Port Arthurt, Japánhoz került Dél-Szahalin, s japán érdekerület lett Mandzsúria és Korea.

Witte orosz miniszterelnök viszonylag enyhe feltételeket alkudott ki; a japánoknak nem sikerült érvényesíteniük jóvátételi követeléseiket és egész Szahalin félsziget elcsatolását. Emiatt számosan szégyenként élték meg a szerződést, s Japánban kilengésekre került sor, amely 17 halottat és több mint 1000 sebesültet követelt.

A Japán elleni háború elvesztését követő első orosz forradalom (1905) megérta a birodalmat. A cár ugyan hozzájárult a parlament létrehozásához, de ez nem békítette meg az országot. Az orosz-japán háború további eredményeként az orosz politika átorientálódott Európára, különösen a délkelet-európai térségre.

*

A japánok győzelme mérföldkövet jelentett az ázsiai népek ébredező öntudatának folyamatában. Ázsiai ország az újabb kori történelemben először mért megsemmisítő csapást egy európai nagyhatalomra. Mindez tovább táplálta Japán nemzeti és militarista erőit, s meghatározta az ország politikáját a későbbi években. Japán a második világháború végéig vezető hatalom maradt a kelet-ázsiai térségben. Az orosz-japán háború után azonban az ázsiai térségben politikailag elszigetelődött; Kínában 1908 után bojkottálták termékeiket.

Az orosz-japán háború az első világháború előfutárának is tekinthető, mert itt alkalmaztak először számos katona-technikai újítást nagy, háborús méretekben. Közéjük tartozott a lövészárkok-háború gépfegyverállásokkal és szögesdróttal, a csatater megvilágítása, a tábori telefon és az óceáni méretű rádiótelefon használata. Itt mutatkozott meg először a feltűzött bajonettekkel folytatott tömegtámadás kudarca a gépfegyverekkel rendelkező ellenféllel szemben. A 19. század gyalogsági szabályai szerint támadó japánok súlyos veszteségeket szenvedtek. Egyértelművé vált a vasút stratégiai jelentősége is, amikor a transz-szibériai vasút képtelen volt elegendő mennyiségű orosz csapat szállítására. A tengeri ütközetek elemzése jelentősen hozzájárult a nagy csatahajók (*Dreadnought*-osztály) kifejlesztéséhez és ezáltal az újabb fegyverkezési versenyhez.

Az Oroszország feletti győzelem megerősítette a japán politikai és katonai elitet meggyőződésében, hogy ragaszkodjon az expanzív imperialista politikához. Mindez a második japán-kínai háborúhoz, s végül a második világháborúba torkolló politikához vezetett. Az orosz-japán háború győzelmétől megmámorosodott japán katonai vezetés a Pearl Harbor elleni preventív csapástól és a legfontosabb amerikai haditengerészeti egységek megsemmisítésétől a háborút messzemenően eldöntő előnyben reménykedett.

Irodalom

- Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994.
- Jordán Gyula: *Tajvan története*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2005.
- Jukes, Geoffrey: *The Russo-Japanese War 1904–1905*. Motorbooks International, 2002.
- Sprotte, M. H. – Seifert, W. – Löwe, H.-D.: *Der Russisch-Japanische Krieg 1904/05*. Wiesbaden, 2008.
- Szerdahelyi G. István: *Japán a századelőn*. In: Diószegi István, Harsányi Iván, Krausz Tamás, Németh István (szerk.): *20. századi egyetemes történet*. I. kötet. 1890–1945. Korona Kiadó, Budapest, 1999. 150–169. p.

Véres vasárnap Szentpéterváron (1905)

1904. április: az Orosz Gyári Munkások Gyülekezetének megalakulása

1905. január 3: sztrájk a Putyilov-gyárban

1905. január 4: Gapon pópa sikertelen tárgyalása a Putyilov-gyárban

1905. január 7: a békés felvonulás tervének elfogadása

1905. január 9: a véres vasárnap

1905–1907: az első orosz forradalom

(A kronológia az Oroszországban 1918-ig használatos Julián-naptár szerint készült)

A 19–20. század fordulóján Oroszországban sajátos mozgalom jött létre, a rendőr-szocializmus. Kezdeményezője *Szergej Zubatov*, a moszkvai titkosrendőrség főnöke volt. Zubatov elejét kívánta venni a munkások forradalmi szervezkedésének. Támogatta ugyan a munkásszervezetek létrehozását, de ezek működését – hatósági ellenőrzés mellett – jórészt a nevelésre

és a felvilágosításra szeretne volna korlátozni.

A rendőr-szocialista irányzat keretében alakult meg 1904 tavaszán Szentpéterváron az Orosz Gyári Munkások Gyülekezete is. Vezetője, a paraszti származású *Georgij Gapon* papi seminaristaként a főváros gyűjtőfogházában alaposan megismerhette a szocialista eszméket. Ő maga azonban természetesen nem ezekben, hanem egyebek mellett az isteni jószágban és a cári gondviselésben hitt. Kapcsolatba került a titkosrendőrséggel is.

Az alakuló gyűlés után a Gyülekezet tagjainak létszáma gyorsan növekedett. Az összejevoeteleket a cár iránti tisztelet és a vallásos szellem jellemezte. Ugyanakkor a munkások elmondhatták munkahelyi sérelmeiket is. A Gyülekezet presztízsét növelte, hogy a panaszok egy részét a vezetők közbenjárására a munkáltatók orvosolták. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy az év végére a tagság létszáma már meghaladta a kilencezer főt.

1904 végén néhány munkást elbocsátottak a híres-hírhedt Putyilov-gyárból. A szóbeszéd szerint azért, mert az érintettek a Gyülekezet tagjai voltak. A vezetés lépéskényszerbe került, de hiába indított három küldöttséget, eredményt nem tudott felmutatni. 1905 elején a Putyilov-gyáriak sztrájkba léptek. Gapon pópa ezután nagy létszámú küldöttség élén próbált meg egyezkedni a gyárigazgatóval, azonban próbálkozása sikertelennek bizonyult. A sztrájk nagyobb méreteket öltött, mivel újabb üzemek munkásai csatlakoztak hozzá. Bizonyítva, hogy nemcsak néhány személy elbocsátása okozott feszültséget, hanem a szentpétervári munkásság jelentős része már elégedetlen volt a helyzetével.

A kényes szituáció megszüntetését, a feszültség lecsillapítását Gapon pópa az addigiaktól eltérő módszerrel remélte elérni: miután megszerezte a szentpétervári rendőrpáncsnok beleegyezését, azt javasolta, hogy petícióval forduljanak a cárhoz. A Gyülekezet minden tagszervezete elfogadta a dokumentum szövegét, és azt is, hogy az átadás egy békés felvonulás keretében történjen.

A petíció rávilágított a sérelmekre: „*Mi, Szentpétervár városának munkásai és minden társadalmi rendhez tartozó lakosai, feleségünkkel, gyermekeinkkel és gyámoltalan, öreg szüleinkkel együtt eljöttünk Hozzád, Felséges Urunk, igazságot és oltalmat keresve. Elszegényedtünk, elnyomnak minket, erőnket meghaladó munkával terhelnek meg. Mindenki szidalmaz bennünket, nem vesznek emberszámba, úgy bánnak velünk, mint a rabszolgákkal, akiknek keserű sorsukat tűrniük kell, és hallgatniuk... Törvénytelennek minősültek a kérelmeink: hogy a munkaórák számát napi nyolcra csökkentsék; hogy a munkabérünket velünk együtt és a beleegyezésünkkel állapítsák meg, és vizsgálják felül, honnan származnak a félreértések közöttünk és a közvetlen gyárigazgatás között; hogy a szakképzetlen munkások és az asszonyok munkabérét emeljék fel napi egy rubelre, és szüntessék meg a túlóráztatást; hogy gyógykezeljenek bennünket gondosan és sértegetés nélkül; építsék úgy a műhelyeket, hogy lehessen bennük dolgozni, és ne szerezzen bennük az ember halálos betegséget a szörnyű léghuzat, az eső és a hó miatt.*” A kérvény azonban nem csak munkásvédő intézkedéseket sürgetett. Indítványozta a háború beszüntetését is. A szöveg nem részletezte, de a kitétel nyilvánvalóan az orosz-japán konfliktusra vonatkozott. Ez a háború már egy éve zajlott a Távol-Keleten, s meglehetősen nagy terhet rótt Oroszország lakosságára.

Ugyanakkor a petíció a személyes szabadság és sérthetetlenség, a szólás-, a sajtó-, a gyülekezési és a lelkiismereti szabadság haladéktalan kinyilvánítását kérte, bár a kérés sokkal inkább követelésnek tűnt. A népképviselettel is hasonló volt a helyzet: a dokumentum arra kérte a cárt, parancsolja meg, hogy az alkotmányozó gyűlésbe a választásokat az általános és egyenlő szavazati rendszer alapján tartsák meg. A fenti követelések ismeretében érdemes hangsúlyozni, hogy a pe-

tíciót Gapon pópa olyan szervezet nevében készítette, amely a hatalom szemszögéből nézve megbízható munkásokat tömörített. Ráadásul az utolsó mondatok nemcsak a munkások végső elkeseredettségéről tanúskodtak, hanem a cár számára fenyegetést is sugallhattak: *„Ha nem parancsolsz meg (a kérések teljesítését – M. J.), és nem hallgatsz meg a könyörgésünket, meghalunk itt, ezen a téren, a palotád előtt. Innen már nincs hová mennünk, és nincs is miért. Számunkra csak két út van: az egyik a szabadsághoz és a boldogsághoz vezet, a másik a sírba...”*

Gapon pópa szavai jóslatként hangzottak: a békés felvonulás útvonala sokak számára valóban a sírba vezetett. 1905. január 9-én (a Gergely-naptár szerint január 22-én), a délelőtti órákban az orosz főváros lakói még nem sejtették a közelgő tragédiát. A gyári munkások Szentpétervár különböző pontjain gyülekeztek. A Putyilov-gyár környékéről indulók családtagjaikat is magukkal vitték. Ünneplő ruhát viseltek, templomi zászlókat, szentképeket és az uralkodó pár portréit tartották a magasba. Gapon pópa beszéde után a tömeg útnak indult, s egyházi ének dallamai csendültek fel. Semmi sem utalt arra, hogy ezek a békés szentpéterváriak bármilyen veszélyt jelentenének a fennálló rendre. A Narvai kapunál azonban egy kozákcsoport vágatott a tömegbe, majd sortűzek dördültek. Maga Gapon is megsérült, s utána eltűnt. Az emberek semmit sem értettek a történetekből, és félreértésre gyanakodtak. Kisebb csoportok, bár nem az eredeti útvonalon, tovább haladtak a Palota tér felé. Szentpétervár több pontján is atrocitások történtek. Ezek lényege ugyanaz volt: sortűzek és lovastámadások a gyanútlan és védtelen felvonulók ellen, bár előfordult, hogy a katonák csak vaktölténnyel lőttek. Önmagában a lovasok bevetése is súlyos következményekkel járt, mivel voltak, akik a pánik áldozatai lettek: a fejvesztett menekülés során az emberek egymást sem kímélték.

Azonban a végső csapás még hátra volt. A felvonulók – azok is, akik a katonaság fellépése ellenére a városközpont felé igyekeztek – úgy tudták, hogy Gapon pópa délután két órakor fogja aláztatosan átnyújtani a kérvényt II. Miklós cárnak. Sokan szerettek volna a rendkívüli esemény tanúi lenni. Szentpétervár híres főutcáján, a Nyevszkij proszpekten (Névai sugárúton) rengeteg érdeklődő is haladt a Palota tér felé. Ők elsősorban iparosok, kereskedők és értelmiségiek voltak. Egy óra körül már hatalmas tömeg gyűlt össze a Nyevszkij proszpekt Néva folyó felőli részén és a Palota térre vezető kis utcákban. Két órakor semmi sem történt. A cár nem lépett ki a Téli Palotából, hogy átvegye a petíciót, de Gapon pópa sem jelent meg, hogy átadja azt. A feszültség egyre nőtt, az emberek egy része bejutott a térre, pedig a katonai készenlét szembeütő volt. Három óra körül lovas osztagok vágattak a tömeg sorai közé. II. Miklós alattvalói, már akik tudtak, a közeli utcákba menekültek, de egyesek visszamerészkedtek. Ezúttal sortűzek dördültek,

tehát a katonák ugyanazt a módszert alkalmazták, amelyet korábban a főváros más pontjain. A durva erőszak itt is „eredményesnek” bizonyult, hiszen a hadsereg a Palota teret és környékét „megtisztította”.

A véres vasárnap estéjén a cár az alábbi sorokat írta az általa vezetett naplójába: *„Nehéz nap. Péterváron komoly zavargásokra került sor, mert a munkások el akartak jutni a Téli Palotáig. A csapatok a város különböző részeiben kénytelenek voltak löni; sok halott és sebesült volt. Uramisten, milyen nehéz és fájdalmas dolog ez.”* A fenti bejegyzés szerint a vérengzés oka az volt, hogy a munkások el akartak jutni a Téli Palotáig. II. Miklós még azzal sem vádolhatta meg a felvonulókat, hogy agitátorok hatása alá kerültek. Az emberek a radikálisokat letorkollták, sőt egy vörös zászlót tartó férfit állítólag csaknem meglingcseltek. A szociáldemokratákra csak a lovasság és a gyalogság indokolatlanul durva fellépése után kezdtek hallgatni. Úgy tűnik, az önkényuralom és a több tízezer ember felvonulása által támogatott petíció átvétele összeegyeztethetetlennek bizonyult. Ennek árát azonban a gyanútlan szentpéterváriak fizették meg: a hivatalos adatok szerint az erőszakos fellépésnek 96 halott és 333 sebesült áldozata volt, s az utóbbiak közül még 34-en belehaltak a sérüléseikbe. A nem hivatalos források 800–1000 halottat említettek.

A véres vasárnap eseményei Európában több helyen is nagy felháborodást keltettek. Párizsban, Brüsszelben és Stockholmban például tiltakozó gyűléseket tartottak. A francia szakszervezeti vezetők a rendezvény után levelet fogalmaztak. Ebben – a kommün híveivel való leszámolásra utalva – a szentpétervári mészárlást az 1871-es véres hét szörnyűségeihez hasonlították, s azt kívánták, hogy a cárizmus örökre pusztuljon el az általa kiontott vértől. Brüsszelben több mint ezer ember hallgatta meg a szocialista szónokot, majd a gyűlés résztvevői kinyilvánították szolidaritásukat az orosz munkásokkal. Stockholmban a svéd ifjúszocialisták tiltakozó tüntetést szerveztek. A római kormány külügyminisztere azt közölte az orosz követtel, hogy Olaszországban tehetetlenek az országszerte kibontakozó tiltakozással szemben.

Az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó Triesztben a rendőrség csak nehezen tudta szétszórni az orosz konzulátus előtt tüntető munkástömeget. A budapesti munkások gyűlése kinyilvánította megvetését a cárizmus állatiasságával szemben. Természetesen a magyarországi sajtó is beszámolt az eseményekről. A *Népszava*, a szociáldemokraták lapja néhány nappal a véres események után már az orosz forradalmat élte. Az egyik vidéki újságunk távolról sem tartozott a baloldali orgánumok közé, vezércikkében mégis elítélte a véres vasárnapon történt vérengzést: *„A világ borzalommal tekint Oroszországra, a hol hallatlan vérengzés folyik a cár, az atyuska kegyelméből és a nép szabadságra törekvése foly-*

tán. Különös, véres, borzalmas szabadságharcz ez, mihez foghatót nem tud felmutatni a világtörténelem. Az emberek fegyvertelenül, óriási tömegekben vonulnak az atyuska kegyes színe elé s az atyuska halomra lövöldözteti őket az utczákon. Vérszag árad szét mindenütt, szétroncsolt tagok, átlőtt koponyák véres tavakban fürödve hevernek a csári parancsra csodálatosan megépített Szentpétervár fényes utczáin. A golyó, mint az atyuska, nem ismer irgalmat. Asszonyok, gyermekek erős férfiakkal áldozatul esnek a mészárlásnak.” (Hevesvármegyei Hírlap, 1905. február 23.). A fenti lapok írásainak szerzői is érzékelték, hogy az 1905. januári események rendkívüli jelentőségűek. A véres vasárnapot Oroszországban sztrájkok és pusztító parasztmozgalmak követték. Megkezdődött az első orosz forradalom, amelyen a kormányzat csak 1907-ben tudott úrrá lenni.

A mai napig akadnak megválaszolatlan kérdések a tragikusan végződött nappal kapcsolatban. Az nem állítható, hogy tudatosan előkészített tömegmészárlásra került volna sor. Még a katonai egységek parancsnokainak hatásköri túllépése sem bizonyítható. A II. Sándor elleni 1881. évi, sikeres merénylet után szigorúan szabályozták a cár megközelíthetőségét. A felvonulás és a petíció átadásának terve ellentétben állt a hatályos jogszabályokkal. A tisztek 1905. január 9-én is tűzparancssal rendelkeztek.

Két személy felelősségét azonban feltétlenül érdemes vizsgálni. Az előkészítésben Gapon pópa játszotta a főszerepet. Az általa választott út azonban járhatatlannak bizonyult. Hiába szeretett volna a munkások helyzetén javítani, ehhez nem kapott megfelelő támogatást. Hiába hitt a cári gondviselésben, az uralkodót nem érdekelte a kérvénye. Ugyan tudta, hogy a kormány nem ért egyet a petíció politikai követelésével, folytatta az előkészületeket. Hiába volt rendőrügynök, a katonaság nem tolerálta az általa vezetett békés felvonulást. A Narvai kapunál történtek után kétségbe esett, összezavarodott, és magukra hagyta a munkásokat. Személyes tragédiáját az okozta, hogy radikális személyekkel is kapcsolatban állt. Az eszer (a szociálforradalmár) Rutenberg már a Gyülekezet működése alatt a környezetéhez tartozott. Később éppen az általa vezetett osztag gyilkolta meg a pópát.

II. Miklós zárkózott, csekély képzelőerővel megáldott, középszerű személyiség volt. Adminisztratív feladatait komolyan vette, de főhivatalnokait általában rosszul választotta ki. Közvetlen családtagjain kívül kevés embert szeretett és sajnált. A tervezett felvonulásról és a katonai előkészületekről tudomása volt. Még január 8-án este is fogadta a belügyminisztert Szentpétervár melletti (Carszkoje Szelo) palotájában, és tárgyalt vele. Arra azonban nem gondolt, hogy másnap átvegye a petíciót. Nem szokott közvetlenül érintkezni a néppel. A sok merénylet miatt szinte bizonyosan tartott is a felvonulóktól. Távolmaradásának legfőbb oka

viszont az önkényuralomhoz való ragaszkodás lehetett. Pedig megjelenésével és egy rövid beszéddel megerősíthette volna az uralkodói gondviselés iránt táplált illúziókat. Ehelyett a véres vasárnap eseményei megrendítették a jó cárban való néphitet. II. Miklós az első orosz forradalmat ugyan még átvészelte, a második – megtetézve a katonai sikertelenségekkel – azonban 1917 februárjában lemondásra kényszerítette.

Irodalom

Bebesi György: A „pétervári” Oroszország története. JPTE, Pécs – IPF, Szekszárd, 1997.

Heller, Mihail: Az Orosz Birodalom története. Osiris–2000, Budapest, 1996.

Kszenofontov, I. N.: *Georgij Gapon. Vímíszel i pravda*. ROSSZPEN, Moszkva, 1996.

Niederhauser Emil – Szvák Gyula: A Romanovok. Pannonica, Budapest, 2002.

Radzinszkij, Edvard: Az utolsó cár. II. Miklós élete és halála. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995.

Sashalmi Endre: A „jó cár” eszméje a Romanov-dinasztia alatt, 1613–1905. In: Font Márta – Sashalmi Endre: Állam, hatalom, ideológia. Pannonica, Budapest, 2007. 169–192. p.

Az első Marokkó-válság. Az algecirasi konferencia (1905–1906)

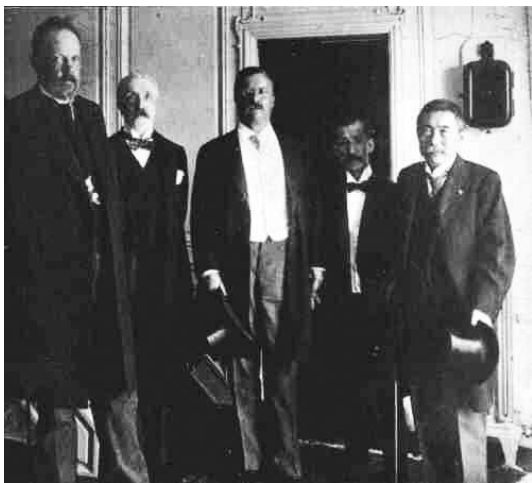
1904. április 8: az entente cordiale Marokkót francia befolyási területté nyilvánítja

1905. március 31: II. Vilmos német császár Tangerbe érkezik

1906. január–április: az algecirasi konferencia

1906: az első brit Dreadnought csatahajó vízre bocsátása

1907: Franciaország további katonai lépései Marokkóban

Mivel az entente cordiale Marokkót kifejezetten francia befolyási területté nyilvánította, Franciaország a Spanyolországgal való megállapodás után „békés úton” megkezdte az ország francia protektorátusá alakítását. E terveket a német kormány saját *kereskedelmi szándékaival ellentétesnek tekintette*. A német politikusok úgy gondolták, hogy az angol-francia antantot is könnyen szétbomlaszthatják. Szerintük ehhez nem kellett más, mint Franciaországot rádöbentene-

ni a németellenes politika veszélyeire. A német Külügyi Hivatal ezért tiltakozó gesztust javasolt az elképzeléssel szemben vonakodó II. Vilmos császár földközi-tengeri utazásával, amelynek során kifejezi a marokkói szultán függetlenségének német óhaját.

A *térség iránti német igényeket* kifejezendő 1905. március 31-én II. Vilmos a Hamburg gőzös fedélzetén Tangerbe érkezett. Fogadása méltóságteljes volt, s a császár nyilvánvaló franciaellenes éllal kijelentette: reméli, hogy a szultán uralma alatt „a szabad, szuverén Marokkó nyitott valamennyi hatalom békés versenyére.” Ezután a zászlókkal feldíszített utcákon a német követségre hajtatott. Az összegyűlt tömeg előtt kifejezte óhaját „az egyenlőség talaján álló kereskedelem” iránt.

A német politika irányítói e zajos fellépéssel csupán arra kívánták felhívni a világ figyelmét, hogy országuk jogosult beleszólni az ügyekbe és bizonyos igényeket támasztani. A francia oldalon azonban a váratlan és teátrális német fellépés riadalmat okozott. Franciaországban német preventív háborútól tartottak, mivel a francia szövetséges Oroszország a mukdeni vereség után legalábbis átmenetileg politikailag meggyengült. A németek azonban nemzetközi konferencia összehívását kezdeményezték, ahol Franciaország elszigetelődésére és arra számítottak, hogy Franciaország belátja a Nagy-Britanniával kötött szövetség értéktelenségét, és a Németországgal és Oroszával kötendő kontinentális szövetség mellett dönt. A francia miniszterelnök végül kormánya nevében elfogadta a német konferencia-javaslatot. Németország sikerét tetézte, hogy júliusban II. Miklós cár Björköben aláírta a II. Vilmos által szorgalmazott német-orosz kölcsönös segítségnyújtási egyezményt, amelyet azonban később érvénytelenítettek. Nemcsak az angol-francia antant rendült meg, hanem az orosz-francia szövetségen is súlyos repedés keletkezett.

1905 végén azonban Angliában a konzervatív minisztérium helyébe liberális lépett. A francia kormány kérdésére: hajlandó-e Anglia fegyveres támogatást nyújtani Franciaországnak, ha összeütközésbe kerülne Németországgal, végül is igenlő válasz született. Ráadásul az orosz cár az esedékes francia milliók hatására megírta II. Vilmosnak, hogy björköi egyezményük csak Franciaország hozzájárulásával emelkedhet jogerőre, amelyre Németország a marokkói válság hatására nem számíthatott.

Az 1906. január 16-án a spanyolországi *Algeciras* városában összeülő nemzetközi konferencián azonban a német delegáció váratlan, súlyos diplomáciai vereséget szenvedett és politikailag elszigetelődött. Egyedül csak Ausztria-Magyarországra számíthatott. A konferencia záródokumentuma – a német szándékoknak megfelelően – elismerte a marokkói szultán szuverenitását és nemzetközi kereskedelmi szabadságot garantált. Az ország nyolc kikötőjében a marokkói rendőrség irányítását öt évre francia és spanyol tisztek vették át a marokkói bankot pedig francia, brit, spanyol és német megbízottak ellenőrizték. A német követelések ugyan teljesültek, mivel megakadályozták az ország teljesen francia kézre jutását, de a tárgyalások menete nyilvánvalóvá tette a Német Birodalom és Ausztria-Magyarország *érzékeny politikai vereségét*, miközben a brit-francia entente cordiale megerősödve került ki a konferenciáról. Holstein külügyi tanácsos ugyan továbbra is az erőpolitika mellett kardoskodott, Schlieffen tábornok, a vezérkar főnöke pedig kész állt a háborúra; II. Vilmos és Bülow kancellár azonban a visszavonulás mellett döntöttek. Holstein és Schlieffen állásukkal fizettek az általuk kezdemé-

nyezett politika kudarcáért. Az angol-francia és az orosz-francia együttműködés pedig egyre szilárdabb formát öltött.

Irodalom

Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994.

Németh István: *A német császárság 1871–1918*. L'Harmattan, Budapest, 2009.

Ritter, Gerhard A.: *Das Deutsche Kaiserreich 1871–1914. Ein historisches Lesebuch*. Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1981.

Schlaglichter der Weltgeschichte. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1992.

Valentin, Veit: *Geschichte der Deutschen*. Knaur, München, 1979.

A Dreadnought csatahajó-osztály építése (1906)

1906. december: mindössze 14 hónapos építés után vízre bocsátják az első angol HMS

Dreadnought típusú csatahajót

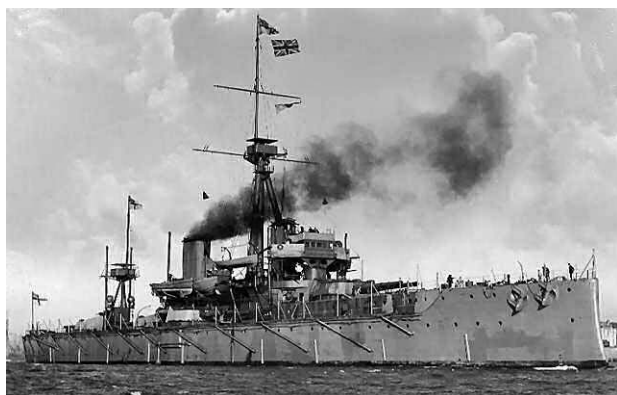
1907-ben Olaszország azonos típusú hajót épít

1907-ben Spanyolország, 1908-ban Oroszország rendeli meg e típust

1909: a „flottapánik”

1910-ben Ausztria-Magyarország vízre bocsátja első Dreadnought típusú csatahajóját

1916. május 31–június 1: a Skagerrak-i tengeri csata

A 19. században a műszaki haladás forradalmasította a hadihajók építését is. A gőzhajtóművek, robbanó gránátok, gyorstüzelő ágyúk és páncélozottság továbbfejlesztésével új hajótípusok sokasága jelent meg, amelyek gyakran már az elkészüléskor elavultak. Csak a század végén kristályosodott ki az „egységes sorhajó” típusa, amelyet mindinkább a nagyobb hadiflották gerincének szántak. Ezekbe az új hadihajókba fő tűzerőként elől és hátul négy, 28–30,5 cm kaliberű nehézlőveget építettek be egy duplatoronyba. A közepes tűzerőt az egyes vagy duplatornyos, 12,7–16,4 cm kaliberű lövegek szolgáltatták, s a torpedórombolók elhárítására több kisebb kaliberű löveg szolgált. A 12–16 ezer tonna vízkiszorítású hadihajók többnyire 18 csomóval haladhattak.

A 20. század elején jelentős növelték ezen értékeket. Az új amerikai sorhajókat 18 ezer tonnásra építették, miközben a brit haditengerészet a 23,4 cm-es „félnehéz súlyú” ágyúkalibert vezette be a közepes kaliberű tüzérség helyett. E közbülső megoldás azonban az egységes tűzvezetés miatt elégtelennek bizonyult és kívánatosnak tűnt a fő tűzerőt adó lövegek egységes kaliberének bevezetése. Ezt erősítette meg az 1905. évi csuzimai tengeri ütközet tapasztalata is, amelyet a nehéz kaliberű ágyúk nagy távolságból leadott lövései döntöttek el.

Az olasz haditengerészet főkonstruktőre, *Vittorio Cuniberti* már 1903-ban nyilvánosságra hozta egy új típusú, 17 ezer tonna vízkiszorítású csatahajó tervét, amely 12 db 30,5 cm-es főlöveggel és megfelelő páncélzattal rendelkezett, s legnagyobb sebessége elérte a 24 csomót. E hajótípus nem csak ütőképesebb, hanem az új turbinameghajtásnak köszönhetően gyorsabb is volt a meglévő sorhajóknál. A brit haditengerészetnél *Sir John Fisher*, a tengerészet első lordja nagy fegyverzetű, azonos kaliberű csatahajók építését szorgalmazta, amely aztán a *HMS Dreadnought* építésével valósult meg.

A 18 000 tonnás vízkiszorítású hadihajó fegyverzete egységes kaliberből, 10 db 30,5 cm-es lövegből állt. Lemondtak a közepes űrméretű tüzérségről, s a torpedónaszádokat 22 db 7,6 cm-es löveg tartotta távol. Mindegyik oldalán négy 30,5 cm-es lövegtorony tüzelhetett egyazon célra. Turbinás hajtóműveivel pedig 22,4 csomós sebességet ért el.

A páratlan méretű és fegyverzetű *HMS Dreadnought* hadihajó-osztállyal az angol *Royal Navy* tengeri fölényének megőrzését remélte Franciaországgal, Oroszországgal és Németországgal szemben. Úgy vélték, hogy e hajótípus építésének jelentős többletköltségeit a rivális tengeri hatalmak már nem vállalják. Rövidesen azonban a többi tengeri hatalom – Olaszország, Spanyolország, Oroszország, az Egyesült Államok – is megrendelte e típust. Ausztria-Magyarországon 1910-ben bocsátották vízre az első hajót, amelyet 1914-ig még három követett.

Miközben ezen hatalmak ugyan fegyverkeztek, de komolyabban nem vállalkoztak arra, hogy nyílt fegyverkezési versenybe bonyolódjanak Nagy-Britanniával, szemben Németországgal, amely a századfordulótól kezdve a legambiciózusabb kihívója volt a brit tengeri hatalomnak. A német flottaépítés azonban rövidesen elérte Németország gazdasági teljesítőképességének határait. 1907-ben ugyan megkezdtek a *Dreadnought* típusnak megfelelő német *Nassau-osztály* első hadihajóinak építését, amelyekkel a sorhajókat szándékoztak felváltani, de *Alfred von Tirpitz*, a birodalmi tengerészeti hivatal államtitkára mindezt már nem tudta finanszírozni a meglévő pénzügyi keretből. Adóemelési törekvései kormányváltást okoztak, amely Bülow kancellári székébe került. A brit kapacitások egyértelmű fölényét jelezték az 1909. évi „flottapánik” eseményei. Amikor a német haditengerészet „négyesbe” kapcsol, a britek a kisebb országok brit megrendeléseivel egyidejűleg azonnal nyolc *Dreadnought* hajó építésébe kezdtek.

A különböző régiókban kisebb mérvű fegyverkezési verseny zajlott. Dél-Amerikában Brazília már 1907-ben két hadihajó építését rendelte meg a brit dokknál, Argentína pedig a következő évben kettőt az Egyesült Államoknál. Erre Brazília 1910-ben még egy hajót, Chile pedig két *Dreadnought*-ot rendelt Angliában. A törökök 1910-ben megkezdett két hajóépítésére Görögország 1912-ben saját

hajójával válaszolt. E három, a brit és német dokkokban épülő három hadihajó egyike sem készült el, mert 1914-ben, a háború kitörésével leállították.

A Dreadnoughtok fejlesztésével szinte egy időben Nagy-Britannia a csatacirkálókat is továbbfejlesztette. Ezeket nem a többi csatahajóval együtt vetették be, hanem feladata a saját flotta előtt manőverezve az ellenséges felderítő cirkálók leküzdése volt. Ezért a cirkáló tervezésekor páncélozottsága rovására – Fischer mottója értelmében: a sebesség a legjobb védelem – a sebességre helyezték a fő hangsúlyt. A *HMS Invincible*-t 1908-ban állították szolgálatba, s 25 csomós sebességével jelentősen túlszárnyalta a Dreadnoughtot. A csökkentett páncélozottság azonban megbosszulta magát, amikor az *Invincible* két másik csatacirkálóval együtt a Skagerrak-i csatában felrobbant.

Németország 1907-ben az első csatacirkálójával, az *SMS Von der Tann*-nal válaszolt a kihívásra, s a német haditengerészetben nagycirkálónak nevezték. A csatacirkáló-típus brit és német „specialitás” maradt; csupán Japán építtetett Angliában négy *Kongő-osztályú* egységet. Az Egyesült Államok 1916. évi csatacirkáló építése nem készült el; a tervezett hat egységből kettőt az 1920-as években repülőhordozónak építettek át.

A hajtóművek és a páncélozottság állandó javításával a Dreadnoughtok egyre erősebbek, nagyobbak s drágábbak is lettek. Már az első világháború előtt beköszöntött a szuper-Dreadnoughtok korszaka: a nehézágyú kaliberét előbb 35,6 cm-re, majd 38,1 és 40,6 cm-re növelték. A sebesség párhuzamos növelése miatt ezek a hajók rövidesen messze megelőzték e típus eredeti névadóját.

A Dreadnoughtok a csataflotta magját alkották. Fő feladatuk *Alfred Thayer Mahan* tanításai szerint az ellenséges csatahajók nagy távolságból való leküzdése volt. A német haditengerészet annyira ragaszkodott e doktrínához, hogy csatahajóiknak az Északi-tengeren kívül nem volt elég terük a hadműveletekhez.

Valamennyi nehéz lövegnek az ellenfélre való irányítása érdekében reneszánszát élte az ún. *Kiel-vonal* formáció, főleg azért, mert a japán *Togo* admirális Csuzimánál sikeresen alkalmazta a *T-haladású* manővert. A vitorlás hajók korszakával ellentétben a flotta nem egy vonalban állt fel, hanem különböző rajokban, amelyek saját taktikai egységet alkottak.

A Dreadnoughtok részvételével lezajlott egyedüli nagyobb – a Dogger Bank-i és a Skagerrak-i – csatákban a hadihajók a klasszikus *Kiel-vonalban* álltak fel. A kísérő rombolók és torpedónaszádok legfőbb feladata az ellenséges Dreadnoughtok megtorpedózása, illetve sajátjaik védelme volt.

Az első világháború kitörésekor változás történt a Dreadnoughtok világméretű építésében. Az építést leállították, vagy ha már előrehaladottabb formában volt, akkor lefoglalták és a saját flottába sorolták be. Két török egységet Nagy-Bri-

tanniában állítottak szolgálatba. Részben visszavonták a saját megrendeléseket is, főleg Franciaországban és Oroszországban. Az Egyesült Államok következetesen folytatta Dreadnought-programját. Nagy-Britannia, a legnagyobb tengeri hatalom ekkor 24 Dreadnoughttal rendelkezett, tíz építés alatt állt, s a háború kitörése után hat újabb hajó építését rendelték meg. Németországnak 16 bevethető Dreadnought-egysége volt.

A világháború egyedüli Dreadnought-csatája e két hatalom között a Skagerraknál, s főleg a csatacirkálók részvételével zajlott le. Három brit hadihajót lőszerrobbanás sülyesztett el, s egy német csatacirkáló feladta a küzdelmet. A britek hajszaál híján elvesztették a Queen-Elizabeth-osztályba tartozó *HMS Warspite* szuper-Dreadnoughtjukat, amely rávilágított a csatahajó-flotta offenzív bevetésének veszélyeire. A csatacirkálók magas veszteségi rátája az egész elképzelést megkérdőjelezte, ezért a *HMS Hood* építési megbízásával egyúttal e típus utolsó példánya épült meg. A világ két legnagyobb csataflottája a háború végén érintetlenül vesztgelt kikötőikben. Német részről egyáltalán nem, brit részről pedig csak közvetve teljesítették a nekik szánt feladatot.

Irodalom

Breyer, Siegfried: *Schlachtschiffe und Schlachtkreuzer 1905–1970*. München, 1970.

Brooks, John: *Dreadnought Gunneoy at the Battle of Jutland: The Question of Fire Control*. Routledge, London, 2005.

Brown, David K.: *The Grand Fleet. Warship Design and Development 1906–1922*. Caxton Editions, 2003.

Hobson, Rolf: *Maritimer Imperialismus. Seemachtideologie, seestrategisches Denken und der Tirpitzplan 1875 bis 1914*. Oldenbourg Verlag, München, 2004.

Massie, Robert K.: *Dreadnought. Britain, Germany and the Coming of the Great War*. London, 1992.

Bosznia és Hercegovina annektálása (1908)

-
1875. január 29: konferencia Bécsben Bosznia és Hercegovina mielőbbi annexiójáról
1875. március: Ferenc József császár látogatása Dalmáciában a Bosznia-Hercegovina-i határ mentén
1875. július 15: felkelés Hercegovinában, majd augusztus 16-án Boszniában is a török uralom ellen
1875. augusztus 1: Németország, Oroszország és Ausztria-Magyarország a felkelés lokalizálásáért
1876. január 31: a három nagyhatalom átnyújtja a Portának Andrássy Gyula jegyzékét a lázadó provinciák megreformálásáról és vallásszabadságának követeléséről
1876. február 19: a boszniai és hercegovinai felkelők a reformokat elégtelennek minősítik
1876. március 2: a hercegovinai felkelők Oroszországhoz fordulnak segítségért
1876. április 8: a Porta megparancsolja a boszniai muzulmánok felfegyverzését
1876. május-július: felkelés Bulgáriában, Boszniában, Szerbiában és Montenegróban a török uralom ellen; önkéntesek és nem hivatalos segítség érkezik Oroszországból
1876. július 8: Andrássy és Gorcsakov szóbeli megállapodása: Oroszország Törökország elleni háborújában Ausztria-Magyarország semleges marad; Bosznia és Hercegovina autonómiát kap, illetve felosztják Szerbia és Ausztria-Magyarország között
1877. január 1: budapesti szerződés Oroszország és Ausztria-Magyarország között: Ausztria-Magyarország semleges marad Oroszország Törökország elleni háborújában. Ausztria-Magyarország esetleg annektálhatja Boszniát és Hercegovinát, kivéve a novibazári szandzsákot; Oroszország annektálja Besszarábiát.
1877. március 18: angol-orosz konvenció: nem engedélyeznek nagy államot a Balkánon. Oroszország–Ausztria-Magyarország bécsi szerződése (visszadátumozva január 15-ére): Ausztria-Magyarország annektálhatja Boszniát és Hercegovinát
1878. január 4: orosz csapatok vonulnak be Szófiába; Anglia orosz békefeltételeket követel, s fellép az Oszmán Birodalom széttözása ellen
1878. február 15: az angol flotta lehorgonyoz Konstantinápoly előtt, s nem mozdulnak addig, amíg orosz csapatok állnak a város előtt
1878. június 18. – július 13: a berlini kongresszus (Németország, Anglia, Oroszország) döntése, hogy Ferenc József osztrák császár hadserege megszállhatja Bosznia-Hercegovinát
1879. április 21: török-osztrák-magyar konvenció Bosznia és Hercegovina megszállásáról
- 1908: az ifjútörök forradalom győzelme, az 1876. októberi török alkotmány életbe léptetése; új választások kiírása Bosznia-Hercegovinára is.

1908. augusztus 19: az osztrák-magyar közös minisztertanácsi ülésen Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök kijelenti: Bosznia és Hercegovina annexiója „katonai szempontból teljesen veszélytelen”, mert a Német Birodalom biztos szövetségesként szükség esetén sakkban tartaná Oroszországot
1908. szeptember: a morvaországi Buchlau kastélyában Aehrenthal osztrák-magyar és Izvolszkij orosz külügyminiszter tárgyalása; Izvolszkij beleegyezik abba, hogy a Monarchia annektálja a szóban forgó területeket. Viszonzásképpen Aehrenthal segítséget ígért a tengerszorosok – Boszporusz és Dardanellák – státusának revíziójához
- 1908: Ausztria-Magyarország annektálhatja Boszniát és Hercegovinát
- 1909-ig: boszniai annexiós válság. Bulgária királyságként kinyilvánítja függetlenségét.

A századok óta forrongó Balkán-félsziget északnyugati részén, Magyarország, Szerbia és Montenegro közé beékelve, nagyjából háromszöget formázva terült el a XIX–XX. század fordulóján Bosznia és Hercegovina. 51 ezer km²-nyi területén valamivel több mint másfél millió ember élt. Bosznia legnagyobb városát, Szarajevót 38 ezren lakták, Hercegovina központjának, Mostarnak 14 ezer lakosa volt.

Bosznia és Hercegovina először III. Béla uralkodása idején, a XII. században került lényegében függő

viszonyba Magyarországgal. A török terjeszkedés a XV. században azonban végleg megszüntette függetlenségüket. Az Oszmán Birodalom részét képező régió belső életéről vajmi keveset tudott a nagyvilág. Európai ügyé csak a XIX. században vált, miután egyre inkább kiéleződött az ún. *keleti kérdés*. Az Oszmán Birodalom folyamatos belső gyengülése miatt a nagyhatalmak már felosztására készültek. Különösen két fővárosban figyelték a boszniai eseményeket: a szentpétervári udvarban, mivel az orosz kormányzatok a szlávok védelmezőjének tartották magukat, s a bécsi Ballhausplatzon, Ausztria-Magyarország közös külügyminisztériumának épületében.

A Monarchia sorsának további alakulása miatt fontos volt a német birodalmi kancellár, Otto von Bismarck által irányított 1878. június-júliusi berlini kong-

resszus döntése, hogy *Ferenc József* osztrák császár hadserege megszállhatja Bosznia-Hercegovinát. Vagyis okkupálhatta, de nem kebelezhetette be, nem annektálhatta. Továbbra is megmaradt oszmán felségterületnek. *„Bosznia-Hercegovinát tehát nem annektálták, így sem Ausztriának, sem Magyarországnak nem válhatott részévé. Ehelyett a »közös monarchia« egyetlen területi hódítása lett, és így utolsó maradványa a Habsburg Monarchiának, amely egykor egy hatalmas, egységes birodalmat igazgatott. A két tartomány az Osztrák-Magyar Monarchia gyarmata lett. Míg a többi európai hatalom Afrikában létesített gyarmatokat a célból, a Habsburg Monarchia Bosznia-Hercegovinába exportálta felesleges szellemi kapacitását – ügyintézőket, építőket, régészeket, néprajztudósokat, még az ingyenélőket is. A két tartomány a birodalmi fennhatóság minden előnyét megkapta: hatalmas középületeket, kényelmes laktanyákat a megszálló hadsereg részére, bankokat, szállodákat és kávéházakat...”* – írta A. J. P. Taylor angol történész.

Az 1878. évi berlini döntés idején *Ferenc József* és a birodalom presztízse már folyamatosan csökkent. Vajmi kevés maradt V. *Károly* XVI. századi óriási birodalmából, ahol soha sem nyugodott le a Nap. A Franciaországgal szövetszövetkezett Piemonttól elszenvedett katonai vereség (1859) után az 1866. évi königgrätzi csatavesztés következett Poroszországtól, így Bismarck végleg kiszorította Ausztriát az eljövendő német birodalomból.

Ráadásul gróf *Andrássy Gyula* külügyminiszter nem felejtette el az 1849. évi cári intervenciót, s a cári Oroszország további terjeszkedésétől tartott. Nyugtalanította Szerbia törekvése, hogy egységes délszláv államot hozzon létre. Az ország szláv nemzetiségeire való tekintettel a magyar politikai elit ilyen megoldást semmilyen körülmények között nem tudott elfogadni.

Bosznia és Hercegovina 1879. évi osztrák-magyar okkupációja során a magyar politikai és katonai vezetők békés, „ünnepélyes és virágos” bevonulásra számítottak. A török csapatok ugyan kivonultak, de „véletlenül ott felejtett” fegyvereikkel a mohamedán és ortodox szerb lakosság kemény ellenállásába ütköztek. Csak a kétszázézeszes katolikus horvát lakosság várta örömmel az osztrák és magyar csapatok érkezését. A hadsereg vezetésének jelentősen növelnie kellett bevetett egységei létszámát. Mindezt tetézték a vállalkozás pénzügyi gondjai. Ezért a megszállás sem Magyarországon, sem a Lajtán túl nem örvendett népszerűségnek a lakosság körében.

Az új állami berendezkedés megteremtése minden szempontból nehéz feladatnak bizonyult. Államjogilag a két tartományt Bosznia-Hercegovina néven egyesítették. A megszállt területek lakosságának 44%-a pravoszláv szerb, 30%-a muzulmán szerb volt, a horvátok pedig katolikusok voltak. Az oszmán uralom

idején a hatóságokat csak az alattvalók vallása érdekelte, ezen az alapon osztályozták őket. 1878 után azonban megnőtt a nemzeti tagozódás jelentősége.

Az annexió után történtek intézkedések a paraszti földvásárlás megkönnyítésére; erdősítési program kezdődött, törvények születtek az ásványi kincsek kiaknázására és a fakitermelés elősegítésére. Kölcsönökből utakat és vasutakat építettek. Növelték a közigazgatás hatékonyságát, modernizálták az iskolarendszert. Az átalakulás nagy hiányosságaként azonban nem oldották meg a földkérdést, s érvényben maradt az 1859. évi oszmán földrendezés.

Bosznia-Hercegovina újkori története elválaszthatatlan *Kállay Bény* magyar politikus nevétől, aki közös pénzügyminiszterként igazgatta a tartomány államapparátusát. 1868-ban még Andrássy intézte el főkonzuli kinevezését Belgrádba. Diplomáciai állomáshelyének előnyeit kihasználva alapos ismeretekre tett szert, amit Szerbia történetéről írott könyve is igazol. A Monarchia Balkán-szakértőjének számított.

Jóllehet tartott a cári birodalom részéről fenyegető veszélyektől, de távol állt tőle honfitársai zömének oroszofóbiája és az ebből eredő kritikátlan törökbarátság. Jellemző epizódja képviselői pályafutásának az 1877 júniusában – a keleti válság csúcspontján – tartott parlamenti beszédének fogadtatása. Azt fejtegette, hogy nem szabad Törökország oldalán a balkáni nemzeti átalakulást akadályozni. *„Halljuk a muszkát!”* – hangzott a gúnyos kiáltás a parlament padsoraiból. *„Az osztrák-magyar diplomácia részéről a nemzeti törekvések ignorálása, a nacionalizmus energiáinak pusztán hatalmi eszközökkel való mesterséges elfojtása a Balkánon is elhibázott, kudarcra ítélt vállalkozás, mert a délkelet-európai nemzeti mozgalmak éppúgy a társadalomfejlődés immanens következményei, mint a polgárosult Európa nyugati felén már újabban jelentkező demokratikus-szociális követelések”* – vélte.

Bár az 1878. évi berlini kongresszus csupán Bosznia és Hercegovina elfoglalását engedélyezte, már akkor nyílt titok volt Bécsben, Budapesten és Szentpétervárott, hogy a Monarchia végső célja a bekebelezés. Erre csak jóval később, 1908-ban került sor, vagyis a nemzetközi válságokban és háborúkban bővelkedő századelőn. Ráadásul az angol-francia-orosz antant szövetség is létezett már, és egyre intenzívebben lépett fel a Német Birodalom mindhármukat fenyegető kardcsörtetése ellen.

1908 nyarán az Oszmán Birodalomban győzött az ifjútörök forradalom, s a Monarchia számára kétségessé vált a két délszláv tartomány ideiglenes birtoklása. Ezek annexiójára azonban csak az Oroszországgal való megállapodás révén kerülhetett sor.

A forradalmárok *Abdul Hamid* szultán uralmának megdöntése után be akarták vezetni a parlamentáris rendszert, s mivel Bosznia és Hercegovina még min-

dig a szultán – igaz, csak formális – fennhatósága alá tartozott, e tartományokra is ki akarták terjeszteni a választásokat. A törökországi események nemzetközi bonyodalmakkal fenyegettek, amelyek kérdéssé tették az osztrák-magyar uralmat. Aehrenthl közös külügyminiszter arra a következtetésre jutott, hogy a gordiusi csomót csak karddal, vagyis Bosznia-Hercegovina annexiójával lehet kettévágni.

A Bosznia és Hercegovina annexiójáról tárgyaló közös osztrák-magyar minisztertanács 1908. augusztus 19-i ülésén *Conrad von Hötzendorf* vezérkari főnök kijelentette, hogy „katonai szempontból az ügy teljesen veszélytelen”, mert a Német Birodalom biztos szövetségesként szükség esetén sakkban tartaná Oroszországot, hogy megkönnyítse Ausztria-Magyarország céljainak elérését. *Bernhard von Bülow* német kancellár pontosan úgy reagált, ahogy *Conrad* kívánta, s az osztrák akciónak teljes német támogatást biztosított. 1908. október 30-án először fordult elő, hogy német kancellár biankó-csekket nyújtott át Aehrenthal osztrák-magyar külügyminiszternek: „Minden döntést, amit hoznak, a körülmények kényszerének tekintek.”

Az annexió dráma két diplomáciai főszereplője osztrák-magyar részről *Alois Lexa von Aehrenthl* báró, orosz részről pedig *Alekszandr Izvolszkij* külügyminiszter volt. Aehrenthal korábbi szentpétervári nagykövetségént belülről ismerte az orosz politikai életet. Amikor 1906-ban kinevezték a külügyminisztérium élére, miniszterként még hatékonyabban képviselte régi tervét, hogy a Balkánon dinasztikus osztozkodás révén határolják el érdekszféráikat. Nagy ellenfelét, Alekszandr Izvolszkij orosz külügyminisztert ma karrierdiplomatának neveznénk. 1878-ban már volt egy érdekes diplomáciai missziója. XIII. Leó ugyanabban az évben került a pápai trónra, s közeledni akart a szentpétervári udvarhoz. Beszélgetésük során a pápa kifejtette vendégének, hogy a romboló eszmék elleni harcában a Vatikánnak szüksége van a konzervatív hatalmak segítségére: „Nagy jelentőséget tulajdonítok az Oroszországtól remélt erkölcsi támogatásnak.” Izvolszkij azt jelentette Szentpétervárra, hogy „amikor XIII. Leó pápa tudtunkra kívánja adni, hogy segítsége értékes lehet európai bonyodalmak idején, mindenekelőtt a lengyel kérdésre gondol, amelynek megoldásához hathatósan hozzájárulhat egyházi hatalma.”

Ilyen előzmények után került sor 1908. szeptember elején a morvaországi Buchlau kastélyában a két külügyminiszter találkozására. Mai kifejezéssel talán „kandalló-beszélgetésnek” minősülnének azok a bensőséges hangulatú eszmecserék, amelyek során Aehrenthal és Izvolszkij felvonultatta teljes fegyverzetét. Végül szeptember 2-án Izvolszkij beleegyezett abba, hogy a Monarchia annektálja a szóban forgó területeket. Viszonzásképpen Aehrenthal segítséget ígért a

tengerszorosok – Boszporusz és Dardanellák – státusának revíziójához. Utóbbi a cári birodalom évszázados küzdelmének lezárását jelentette volna, amely arra irányult, hogy a szorosokat megnyissák az orosz hadihajók előtt.

„A dinasztikus osztozkodás kényes művelet: az egyezkedő felektől még kedvező külső körülmények esetén is korrektséget és kellő mértéktartást igényel. Kedvezőtlen körülmények között az óvatosság egyenesen parancsoló követelmény” – írja Diószegi István a *Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika* című munkájában. Ebben az esetben azonban a korrektség és a mértéktartás is hiányzott. Mindez Izvolszkij nyugat-európai körútján, pontosabban Párizsban derült ki, ahol részint az újságokból, részint indiszkréció révén tudta meg, hogy Ferenc József október 6-án egyoldalúan proklamálta Bosznia-Hercegovina annektálását. A titok nyitja az időpontban rejlik: az osztrák fővárosban már korábban megállapodtak a dátumban, de Aehrenthall Buchlauban „elfelejtette” ezt közölni orosz partnerével. Ezt nevezik a „fait accompli”, a befejezett tények politikájának. Az orosz fővárosban óriási volt a felháborodás, Szerbia pedig háborús lázban égett. Angliában is kedvezőtlen volt a visszhang.

Az annexió következményeinek leginkább kitett ország, Szerbia számára magától értetődő volt a felfogás, hogy Bosznia-Hercegovina a szerb felségterület részét alkotja. Az energikus miniszterelnök, az oroszbarát Nikola Pašić és György trónörökös habozás nélkül Szentpétervárra utazott, hogy Oroszország segítségét kérje. Az orosz kormány azonban a Japántól elszenvedett katonai vereséggel és egy forradalommal a háta mögött nem vállalkozhatott egy minden bizonnyal európai háborúvá szélesedő konfliktus kirobbantására. Pašić-csal megértették, hogy a szerbeknek le kell nyelniük a békát, mivel az orosz haderő még nem kész a háborúra.

„Okolište felett porfelhő emelkedett. Ezeknek az embereknek, akik itt születtek és itt nevelkedtek, Törökországnak ebben az eldugott sarkában, még sohasem volt alkalmuk arra, hogy egy nagyhatalom igazi, erős és jól megszervezett katonaságát láthassák. Mindazt, amit eddig láthattak, tökéletlen, rosszul táplált, hanyagul felruházott és rendetlenül fizetett katonaság volt, a török császárság askerjei, vagy ami még rosszabb, kötéllel toborzott fegyelmetlen és lelkesedés nélküli bosnyák bašibozuk-ok (szabadcsapatok – a szerk.). Most először jelent meg életükben egy győzelmes, tündöklő és önmagában biztos császárság igazi ereje és rendje. Ez a katonaság elkápráztatta szemüket, és torkukra forrasztotta a szót. A díszbe öltözött huszárok és vadászok minden gombja, minden lószerszáma mögül egy nagy és erős háttér, egy másik világ ereje, rendje és jóléte tűnt eléjük már az első pillantásra. Meglepetésük nagy, benyomásuk mély volt.

Legelől jól táplált almáspejen két kürtös lovagolt, aztán hollőfekete lovakon egy huszárszakasz következett. A lovakat gondosan megcsutakolták, s aprón, kényes-

kedve úgy lépkedtek, mintha büszke lányok lettek volna. A huszárok fején ellenző nélküli piros sapka, mellükön sárga zsinórok, mindannyian napbarnított, piros arcú, kipödrött bajuszú fiatal legények; frissnek és pihentnek látszottak, mintha most jöttek volna ki a kaszárnyából. Mögöttük hat tiszt lovagolt, élükön az ezredessel. Valamennyiük tekintete rajta volt. Lova magasabb volt a többiekénél, szokatlanul hosszú, ível nyakú. A tisztek mögött egy kissé távolabb gyalogos vadászok lépkedtek, zöld egyenruhában, bőrcsákójuk mellett tollal, mellükön átvetett fehér szíjjal. Valósággal elzárták a látóhatárt, és mozgó erdőnek látszottak. [...]

Nikola pópá röviden beszélt, és hirtelen befejezte. Az indulatos ezredesnek nem volt ideje arra, hogy türelmét veszítse. De azért nem várta be, hogy a fiatal tiszt befejezze tolmácsolását. Legyintett korbácsával, és érdes, egyenetlen hangján félbeszakította:

– Jó, jó! Védelmet mindenki kap, aki jól viselkedik. A rendet és békességet pedig mindenütt fenn kell tartani. Mást pedig nem adhatok, még ha akarnék is.” – idézi fel az akkori eseményeket Ivo Andrić: *Híd a Drinán* című könyvében.

Bosznia-Hercegovina annexiója közelebb hozta egymáshoz a Német Birodalom és Ausztria-Magyarország politikai és katonai köreit. A német vezérkar élére az ifjabb Moltke, az osztrák-magyar vezérkar élére pedig Conrad von Hötzendorf került. A két új vezérkari főnök 1907. májusi berlini találkozásukkal maguk mögött hagyták a konkrét operatív megbeszélések több mint tíz éves szünetét. Időközben megváltoztak az európai körülmények és erőviszonyok. Oroszország visszatérése Európába és Szerbia felemelkedése valószínűleg a vezérkari vezetések változása nélkül is elkerülhetetlenné tette volna a kapcsolatok szorosabbra fonását. De így a szövetség szinte pillanatok alatt ismét megszilárdult, anélkül, hogy pontosan kimutatható lenne, melyik nagyhatalom volt ennek kezdeményezője. Bülow 1908. október 30-i szavai pedig szinte kísértetiesen megismétlődtek az 1914. júliusi válság német érvelésében.

1908-ban a háborús láрма még elcsitult, de az egymás iránti ellenséges érzületek nem szűntek meg. Főleg a Monarchia állt szemben a szerb nemzettel. Magyarországon is tudtak arról, hogy a közös hadsereg vezérkari főnöke, Conrad von Hötzendorf már korábban preventív háborút javasolt a balkáni „mumus” megsemmisítésére. E meggyökeresedett szerbellenesség a maga teljességében majd 1914 nyarán mutatkozott meg, amikor a bevonuló magyar katonák – apjuk zöld katonaládájával a vállukon – azt a nótát énekelték, hogy *„Megállj, megállj kutya Szerbia, nem lesz tiéd Hercegovina”*.

Irodalom

Andrić, Ivo: *Híd a Drinán*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982.

Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994.

Diószegi István: *Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika*. Gondolat, Budapest, 1967.

Gecse Géza: *Bizáncról Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2007.

Heller, Mihail: *Az Orosz Birodalom története*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.

Jelavich, Barbara: *A Balkán története II. kötet. 20. század*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

Ress Imre: *Kállay Béni és Oroszország*. In: *Kelet-Európa: történelem és sorsközösség*. ELTE Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2006.

Taylor, A. J. P.: *Európa tündöklése és bukása*. Scolar Kiadó, Budapest, 1999.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÚTJÁN (1910–1919)

Az imperialista hatalmak az évszázad második évtizedében folytatták versenyfutásukat nagyhatalmi pozíciójukért és befolyási területeik biztosításáért. Expansziós céljaik fókuszába Kína mellett az Oszmán Birodalom is bekerült. Belső gyengeségei miatt ugyanis több országban azt a képzet alakult ki, hogy ott gyorsan és minimális ellenállással nagy zsákmányra tehetnek szert. Főleg a kis balkáni államok mutattak élénk érdeklődést az Oszmán Birodalom szétzúzása és területeinek megszerzése iránt. A Balkán-szövetségnek az Oszmán Birodalom feletti győzelme után súlyos konfliktus alakult ki a megerősödött Szerbia és Ausztria-Magyarország között, amely végül az első világháborúba torkolt. Az évtized elején a világpolitikát még teljesen az európai nagyhatalmak határozták meg, a végén azonban már új világhatalomként az Egyesült Államok és a még gyenge Szovjet-Oroszország is színre lépett. Ideológiai és hatalompolitikai ellentétük pedig a 20. század második felében meghatározta az egész földgolyó fejlődését.

A második évtized nemzetközi jelenségei

A második Marokkó-válság: a Párducugrás (1911)

1909-ben Németország kancellári székébe *Bethmann Hollweg* került, jelezve, hogy a német világpolitika új szakaszába lépett. Az új vezető garnitúra hajlandó volt a német hatalmi ambíciókat fegyverrel is érvényre juttatni. A bürokratákból, katonákból és uralkodókból álló vezető csoport azonban nem volt képes politikai ambícióját a diplomácia nyelvére fordítani. A tényleges külügyi vezetés a másodrangú pozícióval rendelkező *Kiderlen-Wächter* külügyi államtitkár kezébe került.

Az 1906. áprilisi *algecirasi egyezményben* tervezett marokkói német-francia gazdasági együttműködés nem valósult meg. Amikor 1911 tavaszán Franciaország elhatározta, hogy a marokkói szultánnak katonai segítséget nyújt a lázadó berber törzsek ellen és megszállta Fez és Rabat városát, nyilvánvaló volt, hogy Marokkó rövid idő alatt teljesen a franciák kezére kerül. *Kiderlen-Wächter* tanácsára a német kormány katonai demonstrációra határozta el magát.

1911. július 1-jén az *SMS Panther* (Párduc) német ágyúnaszád horgonyt vetett Agadir kikötőjében. A német kormány e durva lépésével szándékozott a térségben bizonyítani a német igényeket, s a francia kormányt a kompenzációs tárgyalások felvételére kényszeríteni. Marokkó francia megszállásáért az egész Francia Kongó elcsatolását követelte. A hivatalos magyarázat szerint a *Panther* küldetésének célja a német állampolgárok védelme volt a lázadó berberekettől. Hiszen Franciaország is polgárai védelmével indokolta marokkói bevonulását. A bökkenő csupán az volt, hogy Agadirban egyetlen német sem élt. A várostól 75 mérföldre végre találtak egy németet – *Wilburg in Mogador* nevűt –, akit Agadirba küldtek, hogy eljuttassa a „veszélyben lévő német” szerepét. De csak három nappal a *Panther* megérkezése után érkezett meg; a tengerparton le-fel szaladgálva intgetett, ezért az ágyúnaszád személyzete először szőnyegkereskedőnek hitte.

(Egyébként a *Panther* Kamerunban állomásozott, s nagyjavításra úton volt Németország felé. A hosszú útra szemet vételezve a Külügyi Hivatal javaslatára megállt a marokkói Agadirban, távol a casablancai vagy mogadori francia hadműveleti területtől.)

Nagy-Britannia abban a tévedésben volt, hogy Németország célja flottabázis kiépítése Agadirban, hogy onnét fenyegetse az Egyiptomba és Indiába irányuló fontos tengeri összeköttetéseket. A brit-német fegyverkezési verseny ekkor a csúcspontján állt, s a két ország viszonya rendkívül feszült volt. Németország

azonban csupán Franciaországra igyekezett nyomást gyakorolni. A német kormány nem tartotta szükségesnek, hogy más hatalmakkal konzultáljon, amely félreértésekhez vezetett. Nagy-Britannia Franciaország oldalára állt, amely így megerősödve nem volt hajlandó a remélt engedményekre. Az így elszigetelődött Német Birodalom ezután egyre nyíltabban fenyegetőzött háborúval, de azt nem merte megkockáztatni. A felizgatott német közvélemény II. Vilmost gyávaasággal vádolta és növekedett a preventív háborút sürgető politikusok befolyása.

A német lépés szorosabbra fonta Franciaország és Nagy-Britannia együttműködését. Franciaország határozottan elutasította a német követeléseket. Nagy-Britannia pedig félreérthetetlen figyelmeztetést intézett a német kormányhoz, hogy német támadás esetén nem hagyja magára antant-szövetségét. Elhúzódó tárgyalások után 1911. november elején a német és francia képviselők aláírták a *Marokkó-Kongó szerződést*, amelyben Franciaország szabad kezett kapott francia protektorátus berendezésére Marokkóban, s a térségben valamennyi nagyhatalomnak kereskedelmi szabadságot garantáltak. Németországnak meg kellett elégednie Francia Kongó viszonylag értéktelen észak-keleti peremterületeinek átengedésével, amelyet lényegében Kamerun német gyarmathoz csatoltak.

A tárgyalások eredményét Németországban súlyos politikai vereségként értékelték és nacionalista tiltakozások követték. Franciaországban szintén élesen bírálták s ürügyként szolgált a kormány megbuktatásához. A megállapodással továbbra sem enyhült a két hatalom feszültsége, amely a válság mélypontján már mozgósítással járt.

Bebizonyosodott az a sejtés is, hogy a nemzetközi politika alapvető ellentéte a német-angol szembenállás. Berlinben azt a következtetést vonták le, hogy a legitim igények kielégítését az angol vetélytárs akadályozza, Londonban pedig úgy vélték, hogy a törvényes birtokot a német követelő veszélyezteti. A kormányok a maguk részéről aktívan hozzájárultak a nacionalista hangulatkeltéshez, de még nem tudták, hogy olyan szenvedélyeket korbácsolnak fel, amelyeken később maguk sem tudnak úrrá lenni.

Olasz nagyhatalmi politika (1911)

Észak-Afrikában folytatódott a francia expanzió. A Német Birodalom e régió felosztása során ismét mellőzöttnek érezte magát és a *Párducugrással* 1911-ben sor került a 2. Marokkó-válságra, amely még békésen zárult: Németország területi kompenzációt kapott Közép-Afrikában.

Ugyanebben az évben sokkal nagyobb méretű konfliktus bontakozott ki Észak-Afrikában: *Olaszország magának követelte Tripoliszt és Kyrenaikát*, amelyek az egyre ingatagabb Oszmán Birodalomhoz tartoztak. A nacionalizmus és a gyarmati terjeszkedés virulens gondolatai széles körben terjedtek, s elterelték a figyelmet a belpolitikai nehézségekről. 1911 szeptemberében a Törökországnak küldött hadüzenettel kitört az *olasz-török háború*, amely 1912 októberében olasz győzelemmel végződött. A nagyszámú áldozat, s a háborút követő gazdasági gondok már előre vetítették, hogy az olasz ipari-gazdasági gépezet egyelőre nem képes megalapozni az állam expanziós törekvéseit. Mindenesetre Olaszország megszállta, majd *Líbia néven egyesítette Tripoliszt és Kyrenaikát*.

A kínai császár bukása (1912)

Kína a külföldi érdekek védtelen tárgya volt, de a politikai önrendelkezés visszaszerzésére több kísérletet tett. A császárság az 1911. októberi wucsangi (ma Vuhan része) felkelés nyomán összeomlott. A tartományok egymás után jelentették be függetlenségüket az idegen (mandzsú) Csing-udvartól, a külföldi hatalmak pedig semlegességet hirdettek, de befolyásukat továbbra is érvényesítették. Az udvar megpróbálta *Jüan Si-kaj* tábornok vezetésével fegyveresen elnyomni a forradalmat, aki azonban kettős játékot űzött. November közepén ő lett a miniszterelnök.

A fegyverszünet után a küzdelem a tárgyalóasztalnál folytatódott. A külföldi hatalmak is békés megoldást sürgettek. A felkelő tartományok képviselőinek konferenciája 1911. december 29-én *Szun Jat-szen* választotta a *Kínai Köztársaság* ideiglenes elnökének. 1912 a köztársaság első éve lett: február 12-én a régensné és a császár lemondott a hatalomról, február 15-én pedig *Jüan Si-kaj* tábornokot köztársasági elnöknek választották, akinek javára *Szun Jat-szen* lemondott. Márciusban ideiglenes, demokratikus alkotmányt léptettek életbe. Az 1912. évi alkotmány öt nemzet egyenlőségét (hanok, mandzsuk, mongolok, muzulmánok és tibetiek) hirdette meg, de az önrendelkezési jogot sem az alkotmány, sem egyetlen politikai erő sem ismerte el.

1913-ban megalakult a *Kuomintang* (Nemzeti Párt), válaszként a konzervatívabb Északon létrejött *Köztársasági Pártra*. A parlament mindkét házában a Kuomintang lett a legerősebb párt. De a kettős játékot folytató *Jüan Si-kaj* fokozatosan kiépítette diktatúráját, s 1913 novemberében betiltotta a Kuomintangot és megkísérelte helyreállítani a monarchiát. *Szun Jat-szen* ún. *második forradalma* elbukott, ő pedig emigrációba kényszerült.

Jüan Si-kaj 1915 ősztől kísérletet tett a császárság restaurálására és önmaga császárrá választására. A restaurációval szemben széles körű hazai ellenállás (*harmadik forradalomnak* is nevezik) bontakozott ki, amelyet a Japán által szervezett külföldi tiltakozás is segített. Hatalomból való eltávolítását váratlan halála (1916. június) után különböző *hadurak osztották fel egymás között az országot*. Nem létezett országosan elismert központi kormány; a hadurak és koalíciók háborúk és fegyveres összecsapások százait folytatták egymás ellen.

Kína háborúba lépése körül éles belső és külső viták, küzdelmek folytak. Főleg Franciaország tartott igényt a kínai munkaerőre, ebben Anglia és Oroszország támogatta. Japán is Kína hadba lépését szorgalma, miközben az Egyesült Államok ellenezte azt. 1917. augusztus 14-én Kína hadat üzent Németországnak.

A hadúriság közvetlen hatással volt a kínai nacionalizmusra. A politikában megmutatkozott, hogy a „hatalom a puskacsőből nő ki”. Az 1920-as évek elején azonban számos vezető kínai számára Oroszország marxista útja tűnt az egyedüli lehetőségnek országuk imperialista uralmának lerázására.

A Balkán-háborúk (1912–1913)

A Balkán népeinek *törökellenes nemzeti felszabadító mozgalmi* a 19. században önálló államok alakulásához vezettek. Az ifjútörök forradalom és az 1908. évi boszniai válság felébresztette a területi változások követelését, mivel Törökország európai birtokainak nem török lakosságát megfosztották külön-jogaiktól. *1912-ben* orosz protektorátus alatt Szerbia, Bulgária, Görögország és Montenegro *balkáni szövetséget* kötött a népek által lakott területek török fennhatóság alóli megszabadításáról.

Az észak-albániai felkelés támogatása után Montenegro 1912. októberében hadat üzent Törökországnak, amelyhez rövidesen a többi szövetséges is csatlakozott. Katonailag az *első Balkán-háború* – amelynek fő terhét Bulgária viselte – néhány hét alatt eldőlt és az *Oszmán Birodalom a Balkánon összeomlott*. A nagyhatalmak közvetítésével 1913. májusában létrejött *londoni békében* Törökország elveszítette az Enos-Mida vonaltól nyugatra eső európai birtokait és az égei-tengeri szigeteket, s csak kisebb területek maradtak befolyása alatt Konstantinápoly előtt. Albánia független lett.

A balkáni államok között a zsákmány szétosztásakor újra fellobbantak a kényeszerből leplezett érdekellentétek, amelyek során Bulgária és Szerbia vitája Közép-Macedóniáért a *második Balkán-háborúba* torkollott. 1913 június végén a bolgár támadás ellenoffenzívájába a korábbi szövetségeseken kívül Románia és a

legyőzött Törökország is bekapcsolódott. *Bulgária valamennyi fronton vereséget szenvedett*, s a bukaresti békében jelentős területeket veszített: Thrákia nagy részét Edirnével együtt Törökország, Dél-Dobrudzsát Románia szerezte meg, Macedóniát pedig felosztották Szerbia és Görögország között. Mivel az első Balkán-háború szerzeményeként be kellett érnie egy kisebb területtel a makedón keleti határon, Bulgáriának fel kellett adnia hegemon terveit a Balkánon.

A háborúból megerősödve kikerült Szerbia a későbbiekben megkísérelte bátorítani a Habsburg-birodalom szláv szuverenitási mozgalmait, amely feszültséget okozott Ausztria-Magyarországgal. Mivel a fiatal balkáni államok gátlástalan nacionalizmusukban saját erőből képtelenek bizonyultak az egész térségre kiterjedő rendezésre, a *Balkán-háborúk élezték az általános válsághelyzetet* és széles visszhangra talált a radikális megoldás követelése.

Németország elszigetelődése (1912)

A német-brit viszonyt láthatóan rontotta a németek szigorú ellenkezése azon brit javaslattal szemben, hogy a fegyverkezés korlátozását tűzzék az 1907-ben ülésező második *hágai békekonferencia* napirendjére. A két ország flottaépítési rivalizálását a sovíniszta sajtókampányok tovább szították. Az időközben megkezdődött brit-orosz tárgyalások 1907. augusztus végén szerződéskötéssel zárultak, amelyben kölcsönösen elhatárolták érdekszféráikat Perzsiában, Afganisztánban és Tibetben, s rendezték regionális vitáikat. A brit-orosz szövetség a brit-francia (1904: entente cordiale), valamint az 1892. évi francia-orosz megállapodással teljessé tette a *hármass antantot*.

1908. október végén az angol *Daily Telegraphban* megjelent interjúban a német császár kiemelte töretlen fáradozását a Nagy-Britanniával fenntartott baráti viszony érdekében, amellyel szinte egyedül áll Németországban. Kifejtette, hogy a búr háború (1899–1902) idején megakadályozta Németország, Franciaország és Oroszország Nagy-Britannia-ellenes kontinentális szövetségét, sőt olyan hadműveleti tervet juttatott el *Viktória* királynőnek, amely segített legyőzni a búrokat. A német flottaépítés nem irányul a britek ellen, hanem egyedül a német világkereskedelem védelmére tervezték. Nagy-Britanniában az interjút őszintétlennek minősítve visszautasították, mint a brit nemzet szimpátiájának megnyerésére irányuló igyekezetet, mivel továbbra is kitartott a flottaépítés mellett, amely Nagy-Britanniát magas fegyverkezési kiadásokra kényszerítette. Németországban az interjú a monarchista rendszer első nagy válságát okozta. A Reichstagban a császár szemére vetették, hogy önelégült nyilatkozatai ártanak a birodalom

tekintélyének. Bülow kancellárt is hibáztatták, mert a szöveget olvasatlanul továbbította.

Mindazonáltal a vezető brit és német politikusok 1909–1912 között ismét megkísérelték a két tábor közelítését és a fegyverkezés megállítását. A Bülow kancellárt 1909-ben felváltó Theobald Bethmann Hollweg külpolitikájában az Angliával való kiegyezésre és a flottaépítés korlátozására törekedett. Az utolsó próbálkozásra 1912 februárjában Richard B. Haldane brit hadügyminiszter berlini látogatásán került sor. A britek a politikai közeledés feltételül a német fegyverkezési ütem lassítását szabták, amelyet a német császár és a haditengerészet vezetése egyaránt elutasított. Másrészt a britek szövetségi kötelezettségeik miatt nem nyújthattak semlegességi garanciát német-francia vagy német-orosz konfliktus esetén. Így az utolsó megegyezési kísérlet is meghiúsult.

Franciaország és Nagy-Britannia együttműködését pedig szorosabbra fonta a német kormány újabb katonai demonstrációja Marokkóban (1911), amellyel a német igényeket igyekezett bizonyítani a térségben, mielőtt Franciaország teljesen bekebelezne Marokkót.

Az I. világháború nagyobb csatái nyugaton

Az I. világháború kitörésekor már minden európai nagyhatalom kiforrott hadászati elképzeléssel rendelkezett. Németország haditervét Alfred von Schlieffen (1833–1913) vezérkari főnökről (1891–1905) elnevezett, már 1905-ben körvonalázódott haditerv szerint a német császári erők zöme északnyugatról gyors támadást indít Franciaország ellen Belgiumon keresztül, átkarolja az ellenséges hadsereget, elvágja hátszági kapcsolataitól és megsemmisíti. Eközben az elzász-lotaringiai erődítménygyűrűnél, a német-francia határ mentén csak defenzív műveleteket folytat. A francia hadsereg megsemmisítése után a rendelkezésre álló német csapatokat áthelyezik az Oroszország elleni keleti frontra, hogy ott is kiharcolják a győzelmet. Addig csak kis számú német csapat tartaná a frontot, hogy megakadályozza az orosz előrenyomulást a birodalom belsejébe, jöllehet orosz oldalról jelentős létszámfölénnyel kellett számolni. A rendkívül kockázatos, kalandorságba hajló terv csak akkor volt megvalósítható, ha a háború kezdetén a német csapatok azonnal átvonulnak Belgiumon a francia erők bekerítésére. A belga semlegesség megsértése azonban nagy valószínűséggel Nagy-Britannia katonai beavatkozásával járna. A Schlieffen-terv tehát azzal számolt, hogy a Német Birodalom egyszerre három európai nagyhatalom ellen harcolna, így olyan erőviszonyok alakultak ki, amelyek kezdettől fogva valószínűtlenné tették a né-

met győzelmet. A vezérkarban a külpolitikai helyzet miatt nem láttak más operatív alternatívát. A Schlieffen-terv a „kétségbeesés gyermeke” volt.

1905-ben azonban még valamivel kedvezőbbek voltak a körülmények Németország számára. Oroszországnak az orosz-japán háborúban elszenvedett veresége, valamint az 1905. évi forradalom miatt elhárult a kétfrontos háború veszélye. A német vezérkari főnök ezért még ugyanabban az évben preventív háborút javasolt Franciaország ellen, de tervét végül elvetették. Idővel a Schlieffen-terv megvalósíthatósága egyre nehezebbnek tűnt, mivel Franciaország és Oroszország hadereje jelentősen erősödött. Schlieffen utóda, *Helmuth von Moltke* (1848–1916) is felismerte ezt, de a módosításokat illetően habozott.

Külpolitikai elszigeteltségében *egyedüli fajsúlyosabb partnere Ausztria-Magyarország* maradt, amelyet azonban belső konfliktusok gyengítettek. Ráadásul a Balkán térségében az osztrák és orosz nagyhatalmi érdekek is mind hevesebben ütköztek, így háborújuk csak idő kérdése volt. 1908–1909 fordulóján ezt még nagy nehézségek árán sikerült megakadályozni, amikor *Ausztria-Magyarország orosz egyetértéssel bekebelezte az 1878 óta megszállt Bosznia-Hercegovinát.*

Franciaország a XVI., majd néhány módosítás után a XVII. tervtől várta Németország legyőzését. Utóbbi 1913-ban nyerte el végleges formáját. A legnagyobb erőket a német balszárnyon, Lotaringia térségében csoportosították, amelyek átörésében biztosak voltak. Az elgondolás legnagyobb hibája abban rejlett, hogy a német jobbszárnyat alá-, míg saját jobbszárnyuk erejét túlbecsülték. A terv nagy előnye volt ugyanakkor, hogy a német tervvel ellentétben a harcok közben könnyebben lehetett módosítani.

Nagy-Britannia kezdetben nem számolt jelentősebb szárazföldi hadműveletekkel. A szigetország számára Németország erőltetett flottaépítési programja jelentette az igazi kihívást. A háború kitörése után is a hadihajókra osztottak nagyobb szerepet: a tengeren igyekeztek Németország hadigazdaságát megbénítani. Brit oldalon – a németekkel és franciákkal ellentétben – nem vették biztosra a gyors győzelmet, és ez növelte a flotta jelentőségét. A 6 hadosztályból álló expedíciós hadsereg német támadás esetén a jobbszárny előretörését volt hivatott megakadályozni.

A terv szerint az *Osztrák-Magyar Monarchia* haderejének néhány hét alatt végeznie kellett Szerbiával, majd ezután az orosz csapatokat kellett volna feltartóztatnia. Egyiket sem tudta elérni, ráadásul 1915 májusában Olaszországgal is szembetalálta magát. A keleti hadszíntéren mindvégig, valamint az 1916. augusztus végén indított román támadás elhárításában is német segítségre szorult.

Az *Egyesült Államok* 1917. április 6-án lépett hadiállapotba Németországgal, de nem kötött szövetséget az antant országaival, hanem „társult” a „szövetségesek-

hez.” Csak ezt követően kezdte meg haderejének kiépítését. Az amerikai jelenlét a nyugati hadszíntéren – harcoló csapatok formájában – csak 1918 júniusától erősödött. Az expedíciós haderő főparancsnoka, *John J. Pershing* tábornok az amerikai csapatok önálló hadseregekbe szervezését tartotta a legfontosabbnak, ami hosszas viták után csak 1918 szeptemberében valósult meg.

1914 végére mindkét hatalmi csoportosulás számára nyilvánvalóvá vált, hogy *haditerveik kudarcot vallottak*, ezért a háború folyamán többször is jelentős változtatásokat hajtottak végre rajtuk. 1915-ben az antant országai *új frontok nyitásával*, a központi hatalmak pedig *nagyarányú átcsoportosítással* igyekeztek döntő csapást mérni ellenfelükre. Mivel elgondolásaik nem hozták meg a győzelmet, 1916-ban már az ellenség erőinek *felőrlésétől* várták a győzelmet. Hamarosan azonban kiderült, hogy ez sem eredményes, mivel a szembenálló hadseregek veszteségei közel azonosan alakultak. Ezen elképzelés csak a központi hatalmak esetében változott. Németország ezúttal a *korlátlan tengeralattjáró-háborútól* várta Nagy-Britannia kapitulációját.

1917 elején az antant parancsnokai optimistán ítélték meg a katonai helyzetet. Mindkét antanthatalom több nagyszabású támadást indított, de óriási veszteségek után ezek is elakadtak. A siker érdekében minden addiginál több löveggel támogatták a rohamozókat, de a győzelemhez ez sem volt elegendő, miként az ekkor már tömegesen és a korábbiakhoz képest szervezettebben bevetett harckocsik sem. Az antant helyzetét nehezítette, hogy a *francia* hadseregen 1917 májusában 54 hadosztályt érintő *zendülés* söpört végig. Az 1917-ben indított támadások kudarcra, valamint Szovjet-Oroszország fegyverszünete, majd különbékéje nyomán a nyugati hadszíntéren kedvező erőviszonyok alakultak ki Németország számára. A brit és a francia tábornokok számára nyilvánvalóvá lett, hogy védelemre kell berendezkedni. Ugyanakkor egyre türelmetlenebbül sürgették az amerikai katonai vezetést, hogy a német offenzíva idejére már milliós hadsereggel vegyék ki részüket a védelmi harcokból.

A veszély elhárítása után a szövetségesek már nyomasztó fölényben voltak felszerelésben és élőerőben egyaránt. 1918 szeptember második felétől már az amerikai csapatok is önálló hadseregekben harcoltak, s jelenlétük hadászati és erkölcsi szempontból egyaránt jelentős volt. A katonai vezetők nagy része – különösen a britek és az amerikaiak – a sikerek ellenére még 1918 őszén is a következő évre áthúzódó háborúval számolt. A központi hatalmak csapatai a fegyverszünet idején mindenütt ellenséges területen álltak, ám a frontkatonák, s a legfelsőbb vezetők egyaránt belátták a további ellenállás értelmetlenségét.

A marne-i csata (1914. szeptember)

Már a kezdeti előrenyomulás idején felvetődött Moltkéban, hogy a franciák szervezeten húzódnak vissza, mivel kevesellte a francia hadifoglyokat. A visszavonulás a franciákra nézve hátrányos volt, mivel így később francia földön folyt a további küzdelem. Főparancsnokuk, *Joseph Joffre* a figyelmeztető jelek ellenére konokul ragaszkodott a XVII. tervhez, s csak augusztus legvégén ismerte fel a német jobbszárny erejét. Szeptember 6-án a 6. francia hadsereg megtámadta az 1. német hadsereget. A támadást a németek sikerrel visszaverték, de rés nyílt 1. és 2. hadseregük között. Moltke attól tartott, hogy a brit expedíciós haderő elvághatja egymástól a két hadsereget. Ez a veszély ugyan nem állt fenn, de a franciákra óriási nyomás nehezedett. Ekkor érkezett be 6000 fős erősítésük, amelyet buszok mellett 600 taxi vitt a frontra. A csata idejére már jelentősen meggyengült a német jobbszárny, mivel az orosz hadsereg kelet-poroszországi betörése miatt két hadtestet oda irányítottak. A sors iróniája, hogy a keleti hadszíntéren még megérkezésük előtt sikerült elhárítani a veszélyt. Szeptember 8-án Moltke a nyugati hadszíntérre küldte rendkívüli megbízottját, *Richard Hentsch* alezredest, hogy a helyszínen tájékozódjon. Hentsch – akinek a képességeit meghaladta a feladat – miután egyeztetett az 1. és a 2. hadsereg parancsnokával, másnap elrendelte a visszavonulást. Addigra már a német jobbszárny hadseregparancsnokai sem voltak optimisták a marne-i csata sikerével kapcsolatban. A német visszavonulást követő francia ellentámadások szintén nem jártak eredménnyel. Szeptember közepén a német csapatok a védelemnek kedvező helyen, az Aisne folyó térségében beásták magukat.

Moltke nem volt olyan karizmatikus személyiség, mint az 1870–1871. évi porosz-francia háborúban kitűnt nagybátyja, s egészségi állapota is megromlott. A hadi eseményektől távol, luxemburgi főhadiszállásán tartózkodott, így egyre kevésbé tudta követni az eseményeket. Moltke szeptember 14-én lemondott; utóda *Erich Falkenhayn* hadügyminiszter lett, aki derűlátóbb volt a nyugati hadszínteret illetően. A marne-i csata az állóháború nyitánya lett. Októberben az angolok és a németek között megkezdődött a La Manche csatorna kikötőihez történő versenyfutás, de az októberben vívott első ypresi csatában sem sikerült áttörést elérni. A hátralévő időben a szembenálló csapatok beásták magukat, majd a korábban mindkét oldalon elhangzott ígéretek ellenére a lövészárkokban töltötték 1914. karácsonyát.

Angol-francia hadiflotta-támadás a Dardanellákért (1915. február–október)

1914 végén az antanthatalmak eltérő módon ítélték meg a katonai helyzetet. A francia katonai vezetők az erők nagy részét a nyugati hadszíntéren kívánták összpontosítani. Az angol kormányból azonban többen is (*David Lloyd George* pénzügyminiszter, *Horatio Kitchener* hadügyminiszter, *Winston Churchill* flottaügyi miniszter) Törökország legyőzésével akartak kedvezőbb pozíciót kicsikarni. Azzal érveltek, hogy a hadművelet sikere esetén közvetlen összeköttetés jön létre a nyugati hadszíntér és Oroszország között. A győzelem után Szaloniki térségében kívántak partra szállni Szerbia megsegítésére. Lloyd George még az Osztrák-Magyar Monarchia kikapcsolását is lehetségesnek tartotta. Ennek feltétele a törökországi hadműveletek sikere volt.

1915. február 18-án az angol és francia haditengerészet megkezdte a Dardanellák külső erődjeinek bombázását. Az aknazár és a partvédelem tüze miatt azonban nagy veszteségeket szenvedtek, ezért a hajóhadat április végén visszavonták. A Gallipoli-félszigeten partra tett öt hadosztály sem tudott előrehaladni. A rohamokat októberig erőltették, különösebb eredmény nélkül. Ezután a Gallipoli arcvonalat lényegében felszámolták. A kudarc hatására Churchill lemondott, s a Balkán félszigeten indított nagyszabású antant támadás a háború végéig nem volt napirenden.

Német támadás Verdun ellen (1915)

1914-ben az új német vezérkari főnöknek le kellett mondania arról, hogy az erők nagyobb részével döntést csikarjon ki a nyugati hadszíntéren. A következő évben azonban sikerült meggyőznie II. Vilmost a nyugati hadszíntéren indítandó támadásról. A siker feltétele a franciák számára kulcsfontosságú verduni erődrendszer és a város elfoglalása volt. Mivel ezek birtoklása komoly előnynek számított a térségben, azzal számoltak, hogy az ellenség a térségbe irányítja tartalékait. A később indított német offenzíva pedig megtizedeli a francia csapatokat. Ezután pedig már a franciákkal szemben a front egy másik szakaszán, vagy északabbra, az angolok elleni átütő sikert sem tartották lehetetlennek. A németek abban bíztak, hogy tűzérési fölényüknek köszönhetően nagyobb veszteséget okoznak a francia csapatoknak. A szembenálló felek azonban a harcok kezdetétől azonos mértékben örölték fel egymás erőit. A leghevesebb harcok *Douaumont* erődjéért, a 304-es magaslatért és a „halott ember dombjáért” folytak, ám a veszteségi arányok továbbra sem változtak jelentősen. A nyár végéig 47 német és 70 francia

hadosztály kapcsolódott be a küzdelembe. A védők vesztesége 550 000 fő volt, a németeké 450 000. A város megtartásával a franciák érezhették magukat győztesnek, de a csatának nem volt valódi nyertese. Figyelemreméltó a támadó németek kisebb vesztesége; ilyen az antant oldalán ritkán fordult elő. A különbség azonban messze elmaradt a német tervektől, így ez a vállalkozásuk is kudarcba fulladt.

Angol–német tengeri ütközet Jütland/Skagerrak-nál (1916. május)

Az I. világháború kitörésekor a német hadiflotta nagy része a Balti-tenger kikötőiben állomásozott. Az 1916 januárjában hivatalba lépett *Reinhard Scheer* admirális támadóbb szellemű stratégiára ösztönözte II. Vilmost. Mivel a császár támogatta e lépést, 1916. május 31-én az Északi-tengerre kifutott 41 kisebb hajó *Franz von Hipper*, majd nyomukban 59 erősebb hajó Scheer vezérlete alatt. Hippernek kellett magára vonni a hozzá hasonló erőkkal rendelkező *David Beatty* tengernagy figyelmét, hogy ezt követően Scheer erősebb kötelékével közösen győzzék le a csapdába került és megzavarodott briteket. A 99 hajót számláló teljes flottát *John Jellicoe* tengernagy irányította. Miután a brit admirális titkos ügysztyán, a „40-es szobában” korábban megfejtették a németek rádióadásait, úgy tűnt, könnyű dolguk lesz.

Hipper üldözése közben Beatty érzékeny veszteségeket szenvedett. A pontos találatok nyomán felrobbant a *Queen Mary* és az *Indefatigable* csatacirkálók löszerkamrája. Néhány perc alatt mindkét hajó elsüllyedt, legénységük nagy részével együtt. Beatty, miután megpillantotta a teljes német flottát, a vereségtől tartva visszafordult. Ekkor a német haditengerészet kezdte üldözni az angolokat, de ők is szembetalálták magukat a teljes brit flottával. Jellicoe T alakzatban várta a németeket, vagyis valamennyi ágyúját ki tudta használni, míg az ellenfél csak a hajóorrban lévő ágyúkkal tüzelhetett. Scheer, hogy elkerülje a pusztulást, kétszer hajtott végre 180 fokban fordulatot, miközben néhány hajót „öngyilkos hősként” a britek elé irányított. Taktikája bevált. Noha több hajója is megsérült, sötétedés után a német flottának sikerült visszatérnie kikötőibe. Mindkét flotta elvesztette zászlóshajóját, a britek a *Queen Mary*-t, a németek a *Lützow*-t. Az angolok 6800 embert és 15 hajót, a németek 3100 embert és 11 hajót vesztek.

A nagyobb brit veszteségek miatt a német vezetés és a propaganda fényes győzelemként értékelte a csatát. Céljukat valójában a britek érték el, mivel a német flotta többé nem kockáztatott csatát a mindig résen lévő ellenfelével, így a blokádot is sikerült fenntartani. A mutatók viszont csalódást okoztak a szigetországban, ugyanis mindenki fényes, „nelsoni” győzelemre számított. Így füstbe ment a brit terv is, amely szerint elhanyagolható veszteségekkel megsemmisíthetik a

német flottát. A német hajók fegyverzetük pontosságában és páncélozottságukban felülmúlták a briteket. A háború menetét tekintve azonban a szigetország nyerte meg az „anyagcsatát”, mert 1914–1918 között húsz csatahajót bocsátott vízre, amíg Németország csak kilencet.

Antant támadás a Somme-nál (1916. július–november)

Az antant nagy támadássorozata a Somme folyó és Péronne város térségében 1916. július 1-én indult meg, 7 napos ágyúzás után. A hadművelet célja kezdetben a Verdunnél harcoló francia erők tehermentesítése volt. Azzal számoltak, hogy az óriási tűzérési előkészítés annyira meggyengíti a német védelmet, hogy az esetleges német erősítések ellenére is teljes áttörést érhetnek el. A kegyelemdőfést pedig az ezután támadásba lendült verduni francia és flandriai angol erők adták volna meg Németországnak. A német veszteségek azonban kisebbek voltak a vártnál, mivel a tűzcsapások elől gyakran hátravonták csapataikat. Az első vonalat még viszonylag könnyen elfoglalták, de a támadók végül itt megrekedtek, annak ellenére, hogy az offenzíva idején végig kétszeres erőfölényben voltak.

A Somme-i csatában vetettek be először brit harckocsikat, de teljesítményük még elmaradt az várakozásoktól. A 32 tank mindössze néhány helyi sikert aratott. A légifölényt is az antant szerezte meg. Ekkor már szervezetten támadták a németek utánpótlási vonalait és ipartelepeit. A leghevesebb harcokat július–augusztusban vívták, maga a hadművelet november közepéig tartott. Az antant csapatoknak végül több mint 600 000 fős veszteség árán egy Csepel-szigetnyi területet sikerült elfoglalni. A németek veszteségei valamivel kisebbek voltak, így nem vált be az antant felörlő stratégiája. A kedvezőtlen mutatók ellenére az antant tábornokainak többsége sikernek tekintette a hadműveletet. Német oldalon valóban érzékelhető volt a kimerültség, ezért a következő évre nem terveztek támadó hadműveleteket a nyugati hadszíntéren.

Brit támadás: a harmadik ypres-i csata (1917. július–november)

1917 júliusában hosszas vita után megszületett a döntés egy brit támadásról a nyugati hadszíntér északi részén. Az offenzíva célja a német csapatok Flandriából való kiszorítása és a Belgiumban található tengeralattjáró támaszpontok elfoglalása volt. A háború során példátlan – 16 napig tartó – tűzérési előkészítés után indult meg a támadássorozat, amelyben összesen 57 brit hadosztály vett részt. Az események már az első szakaszban sem az angol parancsnokok elképzelése szerint alakultak. Az ágyúzás szétrombolta a környék csatornarendszerét, amit tetézt

a csapadékos őszi; sok brit katona egyszerűen a vízzel teli ágyútölcsérekbe fulladt. A háború borzalmait tovább növelte a németek által bevetett mustárgáz is. A britek elmaradtak kitűzött céljuktól, csupán egy 22 km széles, 8 km mély betörést sikerült elérniük. Támadásuk november 10-én Paschendale belga falu elfoglalásával fejeződött be. Veszteségük meghaladta a 300 000 főt, a németeké 250 000 körül mozgott. A támadássorozattal az antant megakadályozta, hogy a német haderő támadást indítson a májusi zendülés miatt alacsony harcértékű francia csapatok ellen. Ludendorff elismerte, hogy érzékeny veszteségeket szenvedtek, de ezeket könnyen pótolhatták a keleti hadszíntéren felszabaduló erőkből.

A központi hatalmak ellencsapása:
áttörés Caporettónál (1917. október–november)

Olaszország 1915 májusában lépett be a háborúba az antant oldalán. Mivel kezdetben nem tudta kihasználni az Osztrák-Magyar Monarchia erőinek más frontokon való lekötöttségét, ezen a hadszíntéren is állóháború alakult ki. Az olasz veszteség 1917. május és szeptember között már 720 000 főt tett ki, ugyanakkor tartani lehetett attól, hogy erőinek újbóli összeszedésével áttörheti az osztrák-magyar vonalakat. Ezért Kelet-Galícia, Bukovina és Riga elfoglalása után a központi hatalmak vezetése elhatározta, hogy az Isonzo-front felső szakaszánál támadást indít az olasz hadsereg ellen.

1917. októberben főleg keletről átirányított 15 hadosztályból létrehozták a 14. német-osztrák-magyar hadsereget, amelynek parancsnoka *Otto von Below* német tábornok lett. Az egész Isonzo-fronton a támadók 44 hadosztályt és 3540 löveget állítottak fel. Az egész front főparancsnoka *Jenő főherceg* lett.

A 12. isonzo-i csata október 24-én indult meg heves tüzérségi tűzzel. A védelmet Caporettónál már az első napon áttörték. A központi hatalmak csapatait a sűrű köd és az elégtelen olasz felderítés is segítette. Amikor a védők megtudták, hogy a német csapatok bekerítették őket, kitört a pánik. *Cadorna* elrendelte a visszavonulást, de a támadók olyan gyorsan törtek előre, hogy előbb érték el a Tagliamento folyónál tervezett új védelmi vonalat. Az olasz hadsereg ezt követően rendezetlenül özönlött vissza. Az új olasz főparancsnok, *Diaz* tábornok csak 110 km-es hátrálás után, a Piave folyó alsó folyása mentén, angol és francia hadosztályok segítségével szilárdította meg az olasz állásokat és állapította meg a német-osztrák-magyar haderőt. Az olasz veszteség 40 000 halottat, 50 000 dezertőrt és 300 000 hadifoglyot számlált. Az olasz hadsereget újra kellett szervezni. A Monarchia és Németország győzelme ráébresztette az antant vezetőit a szorosabb együttműködés fontosságára. A hadműveletek jobb összehangolása

érdekében 1917. november elején Versailles-ban megalakult a Legfelsőbb Hadi-tanács.

Az 1918. évi német nyugati offenzíva

1917–1918 fordulóján a német hadvezetés joggal lehetett derűlátó. Oroszországot sikerült végleg kikapcsolni a háborúból, így megkezdődhetett a keleti fronton átlomásozó német egységek részleges átcsoportosítása Franciaországba. *Ludendorff* – új módszerként – könnyen mozgatható fegyverekkel (aknavető és könnyű lövegek) felszerelt rohamosztagokkal akarta fellazítani az antant védelmét, megkönnyítve a főerők előrenyomulását.

Az *első német támadás* (1918. március 21 – április 4.) a gyengébb s a tengerpartot biztosító *angol csapatok ellen* indították. A németek 70 km-es szakaszon kétszeres erőfőnyt összpontosítottak. A *Michael* fedőnevű akcióban 76 hadosztály sorakozott fel. Néhány nap után kiderült, hogy a várakozásokkal ellentétben a balszárnny és a centrum támadása volt sikeres, a jobbszárnynak csak néhány kilométeres rést sikerült ütnie. *Ludendorff* a megváltozott helyzet ellenére is kitartott a támadás folytatása mellett, jóllehet így csak taktikai sikert értek el.

Az *angol erőket a második* (1918. április 9. – április vége), *Georgette* fedőnevű támadással szándékozott bekeríteni és felmorzsolni. Mindez azonban felkészületlenül érte a védelmet, így csak kis területet foglaltak el. A két offenzíva során mintegy 350 000 német, valamint 400 000 brit és francia katona dőlt ki a sorból.

Mivel a britek elleni támadás nem érte el célját, a német hadvezetés a *francia hadsereg*re készült döntő csapást mérni. Mivel az előkészületek egy hónapot vettek igénybe, a *harmadik támadás* 1918. május 27-én indulhatott meg a 120 km széles frontvonalon, s váratlanul érte a franciákat. Beigazolódott a német elgondolás: valóban ez a támadás okozta a legnagyobb fejtörést az antant parancsnokainak. A német offenzíva térférővel, de csak taktikai sikerrel zárult. A *harmadik és a negyedik német támadás* egységes hadműveletbe olvadt össze.

Június első napjaiban a francia, az angol és az olasz vezetés kétségbeesetten sürgette az amerikai katonák gyorsabb átszállítását, miközben a német csapatok már a Marne folyó közelében jártak, 80 km-re megközelítve Párizst. A támadók azonban nem jutottak tovább, ráadásul a betörés nyomán egy védhetetlen kiszögellés (marne-i zsák) alakult ki.

E támadássorozat idején vetették be a hat, ún. Párizs-löveget (ezek átalakított haditengerészeti lövegek voltak, 128 km-es lőtávolsággal), amellyel a francia fővárost lőtték, 400 fős veszteséget okozva a lakosságnak.

A *negyedik német támadás* (1918. június 9–14.) már nem érte váratlanul a franciákat, és néhány kilométeres betörés után megállították. A zsák egyik szárnyának felszámolása megghiúsult.

Ludendorff 1918. július 15-én indította meg az *ötödik támadást*, amely az utolsó német hadmozdulat volt a háború folyamán. Azzal számolt, hogy a marne-i zsáktól délre az előzőhöz hasonló nagyságú betörést érhet el, amely kedvezőbb helyzetet teremt egy későbbi, Párizs elleni támadáshoz. A rohamozók azonban a kezdeti előrenyomulás után elakadtak, s ezzel az egész német támadássorozat kifulladt. A kezdeményezés végleg a szövetségesek kezébe került. Július 18-án megkezdődött ellentámadásuk a november 11-én aláírt fegyverszünetig tartó sikersorozat volt.

Az antant támadása Amiens-nél (1918. augusztus)

1918. augusztus 8-án indult meg az antant egyik legismertebb és legnagyobb sikert hozó támadása Amiens térségében. Itt mutatkozott meg a legszembetűnőbbben az I. világháború idején a sikerhez szükséges stratégia és erőfölény. A 4. angol hadsereg 17 hadosztályát 600 tank és 800 repülőgép támogatta. Az 1. francia hadsereg 10 hadosztálya 1100 repülővel indult támadásba. A német védelmet 20 hadosztály és 400 repülőgép alkotta. A gyalogság intenzív, de rövid tűzérségi tűz után indult meg, így a védőknek nem maradt idejük erősítést küldeni a térségbe. A sokszoros harcokcsi- és légi fölény teljesen felszámolta a német védelmet. (Németországban nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a harcokcsigyártásnak; néhány „prototípus” mellett 150 zsákmányolt tankkal rendelkeztek.) A német veszteség 50 000 fő volt, ebből 30 000 hadifogoly. A német csapatok Amiens után is keményen ellenálltak, de már csak a kapitulációra vártak. E napot Ludendorff később emlékirataiban a „német hadsereg fekete napjának” nevezte. Szeptember elején a németek visszavonultak a *Hindenburg-vonalra*, majd ezt követően harc nélkül feladták a még tavasszal Flandriában szerzett területeket.

Amerikaiak a Meuse-nél és Argonne-nál (1918. szeptember – november)

Az önálló amerikai hadseregek hadműveletei a háború utolsó két hónapjára estek. Szeptember 12-én számolták fel a st. mihiel-i kiszögellést. Veszteségeik viszonylag alacsonyak voltak (7000 fő). A sikeren felbuzdulva Pershing önálló frontszakaszt kért csapatai számára. Az 1. és a 2. amerikai hadsereg végül az argonne-i erdő és a Meuse folyó itteni szakaszán, a nyugati arcvonala déli szakaszán támadott.

A háború utolsó hónapjaira már ezen a frontszakaszon is egyértelmű antant – amerikai fölény alakult ki. A német csapatoknak nem voltak tankjaik, repülőgépeik, és lőszerük is kevés. A terepviszonyok viszont a védőknek kedveztek, mivel a térség magaslataira telepített géppuskafészekből tűz alatt tarthatták a völgyes vidéket. A támadás rövid ágyúzás után szeptember 26-án indult meg. A nagy probléma a harcoló csapatok utánpótlása volt. A térségben kevés út volt használható állapotban, s a tüzéségi tűz ezeket is megrongálta. A felázott föld nagy gondokat okozott a műszaki egységeknek. A szilárd német védelem miatt az első napok csak jelentéktelen területnyereséget hoztak a támadóknak. Az amerikai – francia hadicél a német csapatoknak a Meuse folyó keleti partján kialakított kedvező állásainak a felszámolása és a stratégiai fontosságú Metz-Sedan vasútvonal elfoglalása volt. A nyugati hadszíntér más szakaszain elért sikerek lehetővé tették, hogy további erőket csoportosítsanak át az Argonne-i térségbe.

A német hadsereg hátrálása október közepétől felgyorsult. A támadók elérték a Meuse-t, ahonnan már Sedan sem volt messze. (A város visszafoglalását átengedték a franciáknak.) Az I. amerikai hadsereg november 9-én jelentette a szövetséges főparancsnokságnak, hogy az ellenség mindenütt hátrál és a bomlás jeleit mutatja. Akkorra már a Meuse folyó teljes Argonne melletti szakasza amerikai fennhatóság alá került. A támadás idején 22 amerikai és 4 francia hadosztály 47 németet kötött le, vagyis a teljes német haderő negyedét. A háború utolsó hónapjaira az amerikai expedíciós hadsereg a háborút eldöntő és lerövidítő erővé vált. Hibák, gyakorlatlanságok ugyan többször előfordultak, de a Németország számára akkor már kedvezőtlen erőviszonyokon ez nem változtatott.

Az I. világháború nagy csatái keleten

Az első világháború kitörésekor *Oroszország* hadseregének létszáma a tartalékosokkal együtt 6 millió fő volt, felszereltségét és mozgékonyását tekintve viszont a leggyengébb. Főleg a géppuskák hiányoztak, amelyekből 2-4 darab volt zászlóaljanként. Szerencsájükre azonban Monarchia ellátottsága is hasonló volt. Az orosz stratégiák két eshetőséggel számoltak. Az *A-terv* akkor lépne életbe, ha Németország Franciaországra támad. Ekkor a teljes mozgósítás bevárása nélkül támadni kellett. A második variáció (*G-terv*) szerint Németország és a Monarchia ereje nagy részét ellenük csoportosítja, ez esetben védelemre rendezkednek be, amíg a francia segítség következtében Németország ereje meg nem oszlik.

Az *Osztrák-Magyar Monarchia* stratégiája Schlieffen-tervnek volt alárendelve. Három hét alatt kellett végezni Szerbiával, ennyi időre becsülték ugyanis az orosz

mozgósítást. A hátralévő időben a Monarchia csapatainak kellett feltartóztatni az orosz csapatokat. Schlieffen találóan jegyezte meg 1912-ben, hogy „Auszttria sorsa sem a Bugnál, hanem a Szajnánál dől el.” A Monarchia vezetése bízott a Schlieffen-terv sikerében. A német átcsoportosítás létkérdés volt számára, mivel saját erejéből legfeljebb csak lassíthatta az orosz előrenyomulást. A Schlieffen-terv sikertelensége miatt a központi hatalmak nehéz helyzetbe kerültek keleten, amelyből csak 1915 tavaszára/nyarára sikerült kilábalniuk.

A keleti hadszíntéren az orosz csapatok mindvégig számbeli fölényben voltak, ám ez önmagában még nem eredményezett fölényt. A terepviszonyok és a frontvonal hosszúsága miatt nem volt lehetőség a nyugati hadszíntérhez hasonló, több kilométer vastag védelmi vonalak kiépítésére. Csatadöntő szerepe volt a felderítésnek (illetve hiányának) és a megtévesztésnek, amelyet gyakran alkalmaztak mindkét oldalon, sőt a legnagyobb sikereket is így érték el a szemben álló felek.

Szerbia az osztrák – magyar támadások elhárítását tekintette fő feladatának a lehető legkisebb veszteségek árán. Ezt védekező harcokkal kívánták elérni, egészen az orosz támadás kibontakozásáig, amikor – reményeik szerint – már közel egyenlő erők állnak egymással szemben.

Románia legfőbb hadicélja a Monarchia egyes területeinek (Erdély, Bukovina) megszerzése volt. Akkor kívánt belépni a háborúba, amikor területi igényeit a legkisebb veszteségek árán érvényesítheti. 1916 nyarán a román katonai és politikai vezetés egyaránt könnyű és gyors győzelemmel számolt, mivel biztosra vették, hogy az antant a nyár végére a döntő győzelmet is kivívhatja.

Tannenbergről és a Mazuri-tavakról (1914. augusztus – szeptember)

1914. augusztus 2-án *Miklós nagyherceg* lett az orosz haderő főparancsnoka. A tervezettnél gyorsabb orosz mozgósítás miatt a támadók augusztus 15-én lépték át Kelet-Poroszország határát. A *Pavel Rennenkampff* vezette 1., és az *Alekszandr Szamszonov* vezette 2. orosz hadsereg nem hangolta össze hadműveleteit, amelyben a két parancsnok rivalizálásának is jelentős szerepe volt. A német haderő nyugati lekötöttsége miatt csak egy hadsereg állomásozott a térségben. Az oroszok feltartóztatása a *Max von Prittwitz* irányítása alatt álló, 130 000 főt számláló 8. német hadsereg feladata volt. Néhány nap múlva *Prittwitz* úgy döntött, hogy támadólag lép fel *Rennenkampff* seregével szemben. Döntésében nagy szerepet játszott az oroszok elől menekülő polgári lakosság látványa, és hogy sikerült megfélemlíteni az orosz rádióadásokat is. A gumbinneri csata azonban orosz győzelemmel végződött. A balszárny megingott és hátrálni kezdett, majd *Prittwitz*

elhatározta, hogy egészen a Visztula folyóig vonul vissza. Mindez Kelet-Poroszország feladását jelentette volna; ráadásul közölte Moltkéval, hogy erősítés nélkül ez a védelmi vonal sem biztos.

A vezérkari főnököt ekkor a nyugati hadszíntér eseményei kötötték le, ám ennek ellenére is gyorsan döntött: leváltotta Prittwitzet és az 1911 óta nyugállományú *Paul von Hindenburg* tábornokot nevezte ki a helyére. Hindenburg vezérkari főnöke *Erich Ludendorff* lett. Haditervük egyszerű volt, ők is a megfeszített orosz üzenetekre építettek. Tudomásukra jutott a két orosz hadsereg közötti rossz együttműködés, valamint az, hogy Szamszonov az előrenyomulás folytatása mellett döntött. Augusztus 26-án megállították, majd három nap múlva bekerítették a 2. orosz hadsereget, így a visszavonulásról szóló parancs már mit sem ért. Szamszonov tábornok öngyilkos lett, 30 000 katonája elesett, a hadifoglyok száma 100 000 fő volt. A tannenbergi csata kétségtől merész hadművelet volt, mert ha a másik orosz haderő is támad, végzetes lehetett volna. Szeptember közepén Ludendorff biztos volt benne, hogy *Tannenberg* az orosz haderő szervezetlensége miatt könnyen megismételhető, s ekkor a *Mazuri-tavak* térségében megtámadta *Rennenkampft*. Az orosz parancsnok felismerte a veszélyt és két hadosztályt a német főerők elleni támadásra utasított. Az öngyilkos küldetés lehetővé tette a visszavonulást. Noha az 1. orosz hadsereg nagy veszteségeket szenvedett, harcképes maradt, olyannyira, hogy a további (immár az orosz-német határon indított) német támadásokat is visszaverték.

A két győzelmet német oldalon erősen felnagyították. Különösen Hindenburg és Ludendorff tekintélye növekedett. E két csata fontos lépcsőfok volt felfelé ívelő karrierjükben. 1916 augusztusától kezdve a hadműveletek vezetése mellett már széleskörű politikai hatalmat is gyakoroltak.

Orosz offenzíva (1914. október – december)

A Mazuri-tavaknál kivívott győzelem után a német és az osztrák-magyar hadvezetés megegyezett, hogy hadműveleteiket összehangolják és a front teljes hosszán támadásba lendülnek. A német 9. hadsereg *August von Mackensen* tábornok irányítása alatt Varsó felé nyomult, az 1. osztrák magyar hadsereg pedig felmentette *Przemyśl*-t. Az orosz ellentámadás nyomán az összes megszerzett terület elveszett. A német hadvezetés felismerte a veszélyt, november 1-én megalakult a Keleti Főparancsnokság (*Oberkommando Ost*) Hindenburg és Ludendorff vezetésével. Újabb egységeket irányítottak át, amelyeknek nagy szerepük volt abban, hogy a november 11-én a Łódź térségében vívott csatában végül megállították az orosz támadást.

Az orosz főcsapás egyre inkább a Krakkótól a Kárpátokig védekező császári és királyi csapatok ellen irányult. Az orosz csapatokat csak nagy veszteségek mellett tudták december közepéig visszavetni a Tarnów–Gorlice vonal és a Kárpátok külső vonulatai mögé. A Monarchiának a keleti fronton elszenvedett veszteségei már 800 000 fő körül jártak.

1914–1915 fordulóján a német hadvezetésen belül is hasonló megosztottság volt érzékelhető, mint az antant parancsnokainál. Falkenhayn minden erőt az angolok és a franciák ellen kívánt összpontosítani, míg Hindenburg és Ludendorff csak a keleti front felszámolása után akartak döntést kicsikarni a nyugati hadszíntéren. Az Osztrák-Magyar Monarchia főparancsnoka, *Franz Conrad von Hötzendorff* számára is világossá vált: amennyiben a veszteségek a korábbi szinten maradnak, nem képesek sokáig kitartani. Oroszország 1914. évi teljesítménye az antant berkeiben sem maradt visszhang nélkül. Harcainak eredményességét elismerték, ám felszereltségét elégtelennek tartották. A többek által szorgalmazott Törökország elleni hadművelet egyik célja is az volt, hogy Oroszországot zavartalanul elláthassák munícióval.

Csata a Kárpátokban (1915. január 23. – április)

1914 végére megromlott Németország és a Monarchia viszonya. Conrad a németeket hibáztatta a nagy veszteségekért és a orosz sikerekért. A német hadvezetés szerint ezt maguknak köszönhatték, mivel túl sokat időztek Szerbiában, és nem vették komolyan az oroszok erejét. Mindkét verzió csak a kudarcokat igyekezett megmagyarázni. Az oroszok gyorsabban mozgósítottak a vártnál, így a központi hatalmak haditervei – különösen a Schlieffen-terv – kudarcot vallottak. A két nagyhatalom viszonyát a kölcsönös elégedetlenség jellemezte. Német részről egyre gyakrabban úgy értelmezték a Monarchiával kötött szövetséget, hogy „egy hullához vannak odabéklyózva”, míg Conrad több alkalommal is titkos ellenségnek nevezte Németországot.

1915 januárjában a német és az osztrák-magyar katonai vezetés az oroszoknak a Kárpátokból való kiszorítását és Przemysł erődjének felmentését tekintette a legfontosabb feladatnak. A támadók a 20 fokos hideg és a nehéz terepviszonyok ellenére részsikereket értek el. Ilyen volt az Uzsoki-hágó, illetve a jobbszárnyon Bukovina visszafoglalása. Az orosz ellentámadás nyomán azonban Bukovinán kívül minden terület elveszett. Február 27-től *Nádasi Tersztyánszky Károly* tábornok több kísérletet is tett Przemysł erődjének felmentésére, ám kezdetben a hideg, majd a hirtelen jött olvadás és a szívós orosz ellenállás miatt kudarcot vallott. A Monarchia 1915. januártól március végéig újabb 800 000 katonát veszített.

A német hadvezetésben április végére Hindenburg javára dőlt el a régi vita, s Falkenhayn is elismerte, hogy először a keleti fronton kell kedvezőbb helyzetet teremteni.

Przemysł ostroma (1914. szeptember 26. – 1915. március 22.)

Przemysł erődrendszere lényegében egyidős volt az Osztrák-Magyar Monarchiával. A század végére a legjelentősebb erődrendszerré vált, feladata a San folyó hídjainak védelme volt, amelyek birtoklását kulcsfontosságúnak ítélték egy orosz betörés idején. 1914-re azonban fegyverzetének nagy része elavult. A hadba lépés után több tízezer munkás végezte el a szükséges erődítési és korszerűsítési munkálatokat. 1914. szeptember 16-án a térségben addig harcoló 3. és a 4. osztrák-magyar hadsereg visszavonult. Ekkor került tartalékként a várba a *Fogarasi Tamásy Árpád* altábornagy vezette 23. szegedi gyaloghadosztály. Az erődrendszer parancsnokát, *Hermann Kusmanek von Burgneustädten* tábornokot utasították, hogy minél nagyobb ellenséges erőket kössön le. Szeptember 26-án megkezdődött Przemysł első ostroma; a védők kitartottak, s 70 000 fős veszteséget okoztak az oroszoknak. Októberben felszámolták az orosz ostromzárat, ezt követően pedig az erőd légénysége bekapcsolódott a hadműveletekbe. November elejétől a Monarchia erői ismét hátrálni kényszerültek, így 4-én ismét bezárult az oroszok gyűrűje Przemysł körül. A téli ruházat, az élelemhiány, s a betegségek nehezítették a védők dolgát. December elejétől 200 grammra csökkentek a kenyérfejadagok, amit egy kevés lóhús egészített ki. Az orosz csapatok 1915 február közepéig ágyúzták az erődöt, majd ezt követően három nagy rohamot indítottak jelentősebb eredmény nélkül. Februárban az osztrák haderő hasztalanul próbálta felszámolni az ostromzárat. Március közepére az utolsó tartalékok is elfogytak, a védők külső segítségre sem számíthattak, ezért elhatározták, hogy még egyszer megkísérik a kitörést. Hatalmas veszteségeik ellenére sem jártak sikerrel, ezért már csak a kapituláció maradt számukra. Március 22-én felrobbantották az erődöket; az oroszok másnap bevonultak a romos erődrendszerbe. A főként magyarokból álló védősereg (mintegy 120 000 fő) orosz hadifogságba került.

Az 1915. tavaszi-nyári hadműveletek

1915 tavasza Hindenburgot igazolta. Világossá vált, hogy csak az orosz erők jelentős viaszorítása után lehet nyugatra összpontosítani. Áprilisban (Franciaországból átszállított katonákból) megalakították a 11. német hadsereget, *August von Mackensen* tábornok parancsnoksága alatt. A 4. osztrák magyar hadsereget

feltöltötték, s felszereltsége is javult. Május 2-án Gorlice falunál, Tarnów városától délre támadást indítottak. Már az első napon 60 km szélességben és 4 km mélyen betörték az orosz állásokba. Élőerőben másfélszeres, a tüzéséget tekintve kétszeres fölényben voltak. A sikerhez hozzájárult, hogy az oroszok délebbre, Bukovina térségében számítottak az offenzívára. A két hadsereget Mackensen irányította, a haditerveket pedig Conrad dolgozta ki. A kezdeti sikereket jól kihasználva május közepéig 150 km-re szorították vissza az orosz csapatokat. A Monarchia nagy veszteségeket szenvedett: a halottak, sebesültek és eltűntek száma félmilliót tett ki. Orosz oldalon nagyjából kétszer annyi katona dőlt ki a sorból. Az 1914. szeptembere óta tartó, váltakozó sikerű és nagy veszteségekkel járó harcok után a gorlicei áttörés majd előrenyomulás döntő jelentőségű győzelem volt, különösen a Monarchia számára. Az orosz haderő arcvonala a hátrálás után rövidebb lett, így szeptember elejére szilárd védelmet épített ki. 1915 első felének német– osztrák–magyar sikerei megerősítették az orosz vezetést a háború folytatásának szükségességében. A béketapogatózások kudarca után Németországban ezért mindinkább a forradalmasítás gondolatát részesítették előnyben.

Szerbia elfoglalása (1915. október–november)

Az Osztrák–Magyar Monarchia haditervét Szerbia legyőzésére 1914-ben *Oskar Potiorek* tábornok dolgozta ki. Szerbia terepviszonyai alapján az észak–dél irányú támadás tűnt logikusnak, ám Potiorek nem akarta védtelenül hagyni Bosznia–Hercegovinát, ezért a kelet–nyugati támadás mellett döntött. A sokat bírált haditervet végül mégis elfogadták. Augusztus 12-én 200 000 főnyi haderő támadt a Drina folyó térségében. Kezdeti sikereik után azonban minden elfoglalt terület elveszítettek a szerb ellentámadás nyomán; még a hídfőállásokat sem sikerült megtartani. November 6-án ismét a Drina folyónál támadtak, a korábbinál nagyobb erővel. Áttörték a szerb vonalakat, s december 2-án Belgrád is elesett. Az ellentámadás azonban ismét a kiindulóponttra vetette vissza a császári és királyi haderőt. December végén *Ferenc József* leváltotta Potioreket. Jóllehet a visszavonulás nagy erkölcsi csapás volt a Monarchiára nézve, a szerb hadsereg 1914 végétől nem jelentett tényleges veszélyt. Tisztjeinek fele elesett, muníciója teljesen elfogyott, egyetlen reménye az antant segítsége volt. A Törökország elleni támadás kudarca után ismét a nyugati hadszíntérre koncentráltak, amely kedvezett a központi hatalmaknak.

Bulgária 1915. szeptemberi hadba lépésével kedvezően alakultak a körülmények egy észak–dél irányú támadáshoz. A von Mackensen tábornok alárendeltségébe tartozó 11. német és a 3. osztrák–magyar hadsereg észak felől, a Duna–Száva

vonaltól nyomult Belgrád felé. A támadók kétszeres létszámfölényben voltak, de a tüzéséget tekintve még nagyobb volt a különbség javukra. A bolgár csapatok feladata a Szaloniki antanthaderő feltartóztatása volt. Október 10-én, háromnapi harc után elesett a szerb főváros. Az német–osztrák–magyar haderő az év végére Szerbia nagy részét megszállta. A harcokban 100 000 szerb katona esett el és másfélszer annyi esett fogságba. A szerb haderő teljes bekerítése és felmorzsolása azonban nem sikerült, mivel 150 000 katonának sikerült kicsúsznia a gyűrűből és kijutnia az Adriai-tengerig. 1916 elején a brit és az olasz flotta Korfu szigetére és olasz kikötőkbe menekítette őket.

A Bruszilov-offenzíva (1916. június–szeptember);
az orosz „gőzhenger”

1915 augusztusában *II. Miklós* formálisan kézbe vette a katonai irányítást, a hadműveleteket azonban *Bruszilov* tábornok dolgozta ki. A brit és francia tábornokokhoz hasonlóan az oroszok is 1916 nyarára tervezték a döntő csapást. Bruszilov négy hullámban készült támadni, a lehetőségekhez mérten pontos, s a rohamozókkal együtt mozgó tüzéséggel. Az első hullámnak az első két védelmi vonalat kellett semlegesítenie, a másodiknak az addigi veszteségeket kellett pótolnia. A harmadik és negyedik hullámnak a betörés továbbfejlesztését szánta. Az offenzíva június 4-én indult meg. A térségben védekező 8., és 9. osztrák–magyar hadsereg vonalait mindenütt áttörték. Conrad több hadosztályt átirányított az olasz frontról. Az orosz hadvezetés szeptember közepéig erőltette a támadásokat, akkora már jelentősebb eredmény nélkül. Az osztrák–magyar haderő 500 000, az oroszok 800 000 fős veszteséget számláltak. A Bruszilov-offenzíva az egyik legnagyobb orosz hadisiker volt a háború folyamán, de kétséges volt, hogy az orosz haderő a továbbiakban is képes lesz-e hasonló erejű támadást indítani.

A Bruszilov-offenzíva idején, különösen júliusban és augusztusban úgy tűnt, hogy az antant győzelme elérhető közelségbe került. Németországra nagy terhet rótt a Somme folyónál indított angol-francia támadás. A Monarchia bajait tetézte, hogy augusztus 27-én Románia hadba lépett az antant oldalán és betört Erdélybe. Az olasz hadszíntéren szintén hátrálni kényszerültek az augusztus közepén vívott hatodik isonzói-csatában. Az év végére mindenütt sikerült a veszélyt elhárítani, de a következő évet így is az antanthatalmak várhatták jobb esélyekkel.

A román hadjárat (1916. augusztus 27. – 1916. december)

Románia 1883-tól kezdve a hármasszövetség tagja volt. Az I. világháború kezdetére – Olaszországhoz hasonlóan – azonban már egyre inkább távolodott a központi hatalmaktól. A veszélyt a Monarchia vezetése is felismerte, részben azért is kellett mielőbb sikereket elérni a keleti hadszíntéren, hogy Romániát eltérítsék a hadba lépéstől. A Bruszilov-offenzíva sikerén felbuzdulva az 1916. augusztus 17-i bukaresti szerződésben Románia vállalta, hogy teljes haderejével hadba lép a Monarchia ellen. Tíz nappal később megindította a támadást. Mivel a román-magyar határon csak kb. 30 000 katona állomásozott, több ponton is betörték Erdélybe. Az 1. osztrák-magyar hadsereg parancsnoka, *Arthur Arz von Straußenburg* tábornok a Maros folyó vonalánál tervezte megállítani a támadást. A német katonai segítség miatt a románok nem jutottak el idáig. A román támadás után a Monarchia vezetése kénytelen volt elfogadni az egységes hadvezetést német parancsnokság alatt, amely elől korábban sikerrel kitért. Szeptemberben a menesztett vezérkari főnök, Falkenhayn tábornok parancsnoksága alatt megalkult a 9. német hadsereg, amely tevékeny szerepet vállalt Erdély visszafoglalásában. Az ellentámadás szeptember 26-án indult meg, s október közepére elérte célját: a román csapatok kiszorultak Erdélyből és védelemre rendezkedtek be. Az offenzíva második szakaszában a harcok áttértek Havasalföldre. Ekkor már a von Mackensen vezérlete alatt álló német, bolgár és török csapatokat tömörítő Duna-hadsereg is bekapcsolódott a küzdelembe. Néhány hadosztálya a balkáni antanthaderőt tartóztatta fel, míg főerői délről nyomultak a román főváros felé. A románok ereje megoszlott. December 6-án elesett Bukarest és Ploiești. A románok az év végére már csak a Duna-delta térségét tudták – orosz segítséggel – megtartani. A román kormány Iașiba menekült.

A központi hatalmak romániai győzelme nem volt jelentéktelen. A britek blokádja a háború ezen szakaszában már érzékenyen érintette Németországot. Ploiești olajmezőit ugyan nem tudták kiaknázni, de az ország nagy részének elfoglalásával jelentős nyersanyagbázishoz jutottak. Románia 1918 májusában békét kötött a központi hatalmakkal, majd a német fegyverletétel előtt egy nappal, 1918. november 10-én hadat üzent Németországnak.

A Kerenszkij-offenzíva (1917. július 4. – augusztus vége)

1917 februárjában Oroszországban győzött a polgári forradalom. Ez azonban a német reményekkel ellentétben nem jelentette az ország kiválását a háborúból. Az Egyesült Államok és az antanthatalmak is örömmel vették a cárizmus buká-

sát, legfontosabbnak azonban a háború elszánt folytatását tartották. Reményeikben nem is kellett csalódniuk. Az új vezetés is a háború folytatása mellett döntött. Az orosz kormány ugyan többször, jelentősen átalakult, a háború folytatásának szándéka továbbra sem változott. *Kerenszkij* hadügyminiszter már májustól tervezte az újabb csapást, s álláspontja júniusban, már miniszterelnökként sem változott. Országának hadereje akkorra már végórát élte. Az ellátás akadozott. Intő jel volt a fraternizálás rohamos növekedése, amelyet sok esetben már a csapat tisztiek is elnéztek, sőt részt is vettek azokban.

Az 1917 nyarán indított támadás idejére az orosz gyalogos- és lovashadosztályok közel kétszeresen múlták felül a központi hatalmak egységeit. Ez azonban nem tükrözte a valós erőviszonyokat, mivel az orosz hadsereg harci szelleme ekkor már alacsony volt. A támadást ugyanott tervezték, ahol egy évvel korábban nagy győzelmet arattak, s a cél is ugyanaz volt: felmorzsolni az osztrák-magyar haderőt. Az offenzíva július 4-én háromnapos ágyúzás után indult meg, de a támadás tízhúsz kilométeres betörés után kifulladt. A központi hatalmak csapatai augusztus végére teljes Kelet-Galíciát visszaszerezték. Bruszilovot *Kornyilov* tábornok követte, ám neki már a forradalmasodás jelentette a legnagyobb kihívást.

A Kerenszkij-offenzíva orosz nézőpontból kudarc volt ugyan, ám ennek ellenére sem szabad alábecsülni. A németek számára meglepetést jelentett, hiszen 1917-ben már nem számoltak nagyobb orosz hadművelettel. Az offenzíva jelentőségét az is növelte, hogy a harmadik ypresi csatával egy időben indult meg, s a német hadsereget a francia hadsereg válsága ellenére keleten és nyugaton egyaránt lekötötték.

Oroszország kiesésével a Monarchia fellélegezhetett, mivel az olasz frontra összpontosíthatta erejét. Az igazi nyertes azonban Németország volt, mert az új helyzetben több százezer, viszonylag pihent katonát csoportosíthatott át a nyugati hadszíntérre. Antant oldalon még hónapokig bíztak abban, hogy a keleti hadszíntér fennmarad. Azonban csalódniuk kellett: a Német Birodalom és Szovjet-Oroszország 1917. december 15-én fegyverszünetet kötött, majd december 22-én béketárgyalásokat kezdett egymással. A keleti hadszíntér megszűnt létezni.

Az 1917. októberi forradalom és a kommunista világmozgalom (1917–1920)

1917. októberében az oroszországi forradalom győzelmével és a bolsevik kormány megalakulásával a nemzetközi rendszer új eleme jött létre. A kapitalizmus megszűnt az egész világot átfogó társadalmi rendszer lenni. A központi hatalmak és Szovjet-Oroszország 1918. március 3-án aláírt breszt-litovszki békeszerződésével Keleten lezárultak a háborús cselekmények.

A szovjet állam azonban létének első percétől kezdve *éles harcban állt a régi rendszer híveivel*. A belső ellenforradalom erői az ország periférikus területein cári tisztek és tábornokok irányításával megszervezték a fehérgárdát és különféle szovjetellenes szervezeteket. Még „nemzeti kormányt” is alakítottak.

Támogatásuk ürügyén került sor 1918 tavaszán Anglia, Franciaország, az Egyesült Államok és Japán *nyílt katonai beavatkozására* Szovjet-Oroszország belügyeibe. A fehérgárdistákkal közösen elfoglalták és katonai megszállás alatt tartották Szovjet-Oroszország északi, távol-keleti, Kaukázuson-túli és közép-ázsiai területeit. Német fennhatóság alá került Ukrajna, Belorusszia, Litvánia, Lettország, Észtország. Grúziában közvetlen angol támogatással mensevik kormány alakult. Románia felbátorodva az antanthatalmak biztatásán, bekebelezte Besszarábiát.

A *fehérgárdisták és intervenciók* lényegesen jobb felszereléssel és ellátással, tapasztalt katonai vezetőkkel rendelkeztek. Ellenőrzésük alatt tartották az ország fő termőterületeit, bányáit, olajmezőit. A lakosság éhezett. Nyersanyaghiány miatt sorra álltak le az üzemek. Akadozott a közlekedés. 1918 februárjában megalakult a Vörös Hadsereg, majd novemberben a Munkás-Paraszt Védelmi Tanács, amely az ország minden erejét az ellenállás megszervezésére fordította. Az 1918. novemberében Németországban kitört forradalom nyomán megszűnt a német császárság. A bolsevikok a balti országokban 1918 végén szovjet hatalomátvételt kiáltottak ki, s 1919 januárban megindult a Vörös Hadsereg támadása. A térség német, lengyel, antant csapatok, szovjet-orosz és nemzeti csapatok küzdelmének színtere lett. Szovjet-Oroszország 1920 február és augusztus között elismerte a balti államok függetlenségét.

A *három évig tartó élethalálharcban* a szovjethatalom többször kritikus helyzetbe került. 1919-ben Gyenyikin hadserege délről Moszkvát veszélyeztette, Románia délnyugatról támadott, Jugenyics Petrográd elfoglalásával fenyegetett, Vrangel tábornok megszállta a Krím-félszigetet, északon Miller tábornok katonasága garázdálkodott. A Kaszpi-tenger és a Volga vonalától keletre eső óriási területeken Kolcsak fehérgárdistái, a csehszlovák légió, mögöttük angol, francia és japán intervenciók támadtak. 1920 végére azonban Szovjet-Oroszország

európai területét teljesen felszabadították. 1922-re a Távol-Keleten is győztek az intervenciók felett.

Az első világháborút 1918-tól 1923-ig sokszínű, *világméretű forradalmi felledülés* követte. E folyamatban együtt hatott a munkások osztályküzdeme, a háborús pusztítással szembefordult békemozgalom, az elnyomott népek függetlenségi harca s a parasztok antifeudális földosztó forradalmi harca. Demokratikus és szocialista forradalmak sokasága, sztrájkok és tüntetések tízezrei zajlottak, kommunista pártok alakultak.

A németországi, ausztriai és a magyar *forradalmi kezdeményezések azonban összeomlottak*, jóllehet Bajorországban és Magyarországon orosz mintára, rövid ideig tanácsköztársaságok alakultak. A bolsevikok azonban nem adták fel a németországi és további forradalmak kitörésének reményét. 1919 elején *Lenin* keresztülvitte a már svájci száműzetésében elhatározott tervét, hogy vezetése alatt új, kommunista *III. Internacionálét* (Komintern) alakít.

A szociáldemokrata pártok politikájának koordinálására 1889-ben alakult II. Internacionálé az első világháború kezdetén gyakorlatilag összeomlott; a szociáldemokraták internacionalizmusukat valamennyi országban váratlanul feláldozták a nemzeti patriotizmus oltárán, hadviselő kormányaik mögé álltak, megszavazták a hadihiteleket, s így egyetértettek azzal, hogy az általuk vezetett munkásokat bevonják a más nemzetek munkásai elleni harcba.

1919 márciusában, a polgárháború csúcspontján, Lenin Moszkvába hívta a többi európai, ázsiai és amerikai országokban megalakult kommunista pártok 50 vezetőjét. Valójában csak néhányuk tartozott mérvadó kommunista vagy baloldali szociáldemokrata párthoz vagy csoportosuláshoz. Németországból csak *Hugo Eberlein* érkezett, akit *Rosa Luxemburg* és *Karl Liebknecht* haláluk előtt a Kommunista Internacionálé megalakulásának elvetésére utasított. Mindketten tévesnek minősítették a forradalmi világközpont várhatóan moszkvai felállítást, amely azt a látszatot keltene, hogy a világ forradalmi mozgalmát az orosz bolsevikok pórázán vezetik. Lenin korábbi agitációs módszeréből arra következtek, hogy nem csak a szovjet bolsevikokra, hanem a világ más kommunista csoportjaira is rákényszerítenék akaratukat. Így Leninnek nem volt könnyű dolga. Eberlein már felszólalt Lenin ellen, amikor a kalandos úton Moszkvába érkezett az osztrák *Karl Steinhardt*, akit Lenin az Osztrák-Magyar Monarchia nagy és erős, sok nemzetiségű pártjának küldöttként üdvözölt, jóllehet a Monarchia szétesőben volt, sőt *Kun Béla* éppen a Magyar Tanácsköztársaság megalakításán munkálkodott. Steinhardt, a kiváló szónok érzékletesen bemutatta, hogy az osztrák, a magyar és a bajor forradalmi mozgalmak éppen győzelmük előtt állnak, s milyen nagy szükségük van az anyagi, s mindenekelőtt ideológiai segítségre.

Mindez központi koordinációt, s a világforradalom központi vezérkarát igényli. Mindez meggyőzően hatott, s 1919. március 5-én a legtöbb küldött megszavazta az Internacionálé megalakulását. *Lenin egyenesen föderatív szovjet világköztársaságot vízionált.* Most, hogy a kommunista pártok mögött a bolsevikok forradalmi tapasztalata, az októberi forradalom és a világ első szovjetköztársaságának győzelme áll, a nyugati proletariátus megszabadul opportunistá szociáldemokrata vezetőitől és a forradalom kommunista zászlaját követi – vélekedett. Lenin a Kominternt „a forradalom világpártjának” tekintette.

Az európai forradalom támogatására *három millió vörösgárdista bevetésével számolt.* Lenin és Trockij számára magától értetődőnek tűnt Szovjet-Oroszország fegyveres intervenciója más országok forradalmának támogatása érdekében. S ez fejeződött ki Tuhacsevszkij napiparancsában, amikor a Vörös Hadsereg Varsó alatt állt: „Fel Nyugatra!” Trockij arról beszélt, hogy „Európát a Vörös Hadsereg bajonettjeivel tesszük próbára”.

S ekkor jött a csalódás: a bajor és magyar tanácsköztársaság összeomlott, a bécsi forradalmi kísérlet vérfürdővel zárult, a Vörös Hadsereget a Visztulánál legyőzték és vissza kellett vonulnia.

Lenin mindezt azzal magyarázta, hogy a revizionista szociáldemokraták elárulták a forradalmat; ők a burzsoázia lakásai. A kommunistáknak sehol sem szabad velük közösködni. A proletariátust, a munkásságot pedig rá kell kényszeríteni, hogy válasszon a polgárosodott szociáldemokraták és a forradalmi kommunisták között. A kommunistáknak azonban *a bolsevik párt mintájára* szigorúan szervezett, konspiratív, fegyelmezett közösséget kell alkotniuk, hogy a forradalmat országukban és a világon győzelemre vigyék.

Ehhez egy második lépésre van szükség: 1920 júliusában a világ kommunista pártjait és a hozzájuk közel álló baloldali csoportosulásokat Pétervárra és Moszkvába hívták, a Komintern II. kongresszusára, ahol már más nyelven beszéltek velük: Lenin a küldöttektől *a Komintern tagsághoz szükséges 21 kemény feltétel* elfogadását követelte. A pontok lényege: a tagpártoknak el kell fogadniuk az orosz bolsevikok tapasztalatait, s munkájukban modellként kell azt érvényesíteni. Mindez főleg a párt struktúrája volt érvényes; minden tagpártnak el kellett fogadni a demokratikus centralizmus elvét, amely a gyakorlatban a mindenkor vezető diktatúráját jelentette. A kommunista világmozgalom központjaként megalakult a III. Kommunista Internacionálé 1919–1943 között állt fenn.

Európa újjárendezése a Párizs-környéki béketárgyalásokon (1919–1920)

1918-ban a hadviselő felek erőviszonyai – főként az Egyesült Államok beavatkozása nyomán – Németország és szövetségesei hátrányára változtak. A rohamosan romló katonai helyzet és az országban érlelődő forradalmi válság miatt a német legfelső hadvezetés 1918. szeptember 29-én a fegyverszüneti tárgyalások azonnali megkezdését kérte. A *Max von Baden* vezette új német kormány október 4-én értesítette Wilson, az Észak-Amerikai Egyesült Államok elnökét, hogy hajlandó fegyverszüneti megállapodást és béketárgyalásokat kezdeni 1918. január 8-án közzétett 14 pontja alapján. A jegyzékváltás során Wilson a tényleges megadásig (október 23.) folyamatosan újabb követeléseket támasztott. A Németországgal szembeni feltételekről az antanttal folytatott heves vitákat követően, november 5-én közölte: *Foch* marsall felhatalmazást kapott arra, hogy „fogadja a német kormány képviselőit, és ismertesse velük a fegyverszüneti feltételeket”. A tárgyalásokra november 8–11. között a *compiégne-i erdőben* került sor.

„Uraim, negyvennyolc évvel ezelőtt pontosan ugyanezen a napon kiáltották ki a német birodalmat a versailles-i tükörteremben. Ma összegyűltünk, hogy leromboljuk, amit akkor létrehozta, és mást tegyünk a helyébe” – jelentette ki *Raymond Poincaré* francia köztársasági elnök 1919. január 18-án a Crillon palotában, az első világháborút lezáró békekonferencia megnyitóján. A kemény szavak semmi jót nem ígértek a veszteseknek, bár ők a beszédet nem hallgathatták, hiszen nem hívták meg őket a konferenciára. A diplomáciatörténetben először fordult elő, hogy győztesek és vesztesek nem egymással szemben ülve tárgyaltak a békefeltételekről, hanem a győztesek tárgyalták meg a békére vonatkozó elképzeléseiket. A vesztesek csak ezek tudomásul vételére járulhattak a győztesek színe elé.

A francia könnyörtelenséget *Georges Clemenceau* miniszterelnök szavai is jeleztek, amikor a békeokmányt átnyújtotta a német küldöttségnek: „Sem ideje, sem helye a fölösleges beszédnek. Önök előtt állnak azon kis és nagy nemzetek megbízottai, amelyek egyesültek, hogy végigharcolják a háborút, amelyet önök oly kegyetlenül rájuk kényszerítettek. Eljött a leszámolás ideje. Önök békét kértek, mi megadjuk önöknek a békét. Átadunk önöknek egy könyvet, amely a feltételeinket tartalmazza. Minden lehetőséget megadunk, és a szükséges időt, hogy tanulmányozhassák feltételeinket. Félreértések elkerülése végett készek vagyunk önöknek megadni minden felvilágosítást, de ugyanakkor ki kell jelentenünk, hogy ez a második versailles-i béke túl sokba került nekünk. Ezért a magunk részéről megteszünk minden szükségesnek tartott elővigyázati intézkedést, és olyan biztosítékokat

követelünk, amelyek biztosítják a tartós békét. Két hetük van a tanulmányozásra és a válaszadásra.”

A német válaszbeszédéből még valamiféle remény csendült ki, hiszen még nem ismerték a dokumentum tartalmát: *„Ismerjük a gyűlölet erejét, amellyel itt szembe kell néznünk. Nem kívánok szemrehányásokra szemrehányásokkal válaszolni... Október 5-én a német kormány előterjesztette az Egyesült Államok elnökének elveit, mint a béke alapját, és november 5-én Lansing külügyminiszter arról értesített, hogy a szövetséges és társult hatalmak ezt az alapot, két külön módosítással, elfogadták. Wilson elnök elvei tehát kötelezőek mindkét hadviselő félre, önökre éppúgy, mint ránk és szövetségeseinkre.”*

A németek még remélték, hogy a béke a wilsoni 14 pont szellemében fogant, hiszen ezek elfogadásának hírére tették le a fegyvert. Legnagyobb megdöbbenésükre azonban a nemzeti önrendelkezés, a gazdasági korlátozások eltörlése, a szabad hajózás, az általános lefegyverzés, a gyarmatok sorsáról való pártatlan döntés elvei még nyomokban sem szerepeltek a békeokmányban. Tiltakozásukat azonban nem vették figyelembe, s az aláírást nemcsak az antant katonai ereje, hanem a gazdasági blokád további fenntartása is sürgette, amely a szerződés ratifikációjáig megtiltotta az élelmiszer-bevitelt Németországba. Az okmányon ezért nemcsak az aláírók tintája szárad, hanem annak a közel egymillió németnek a halála is, akik az antant továbbra is fenntartott élelmiszerblokádja miatt haltak éhen 1918. november 11-e után.

A békeszerződések 1919–1920-ban *újjárendezték Európát*; valójában egy új történelmi szakaszt jeleztek. Nagyhatalmi szellemiségük pedig két évtized múlva a II. világháború kitöréséhez vezetett. A háború után Európa politikai szerkezete is jelentősen megváltozott: az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlott. A Szovjetunió belső átalakulása miatt még gyenge. Németország labilis helyzetben van területi és gazdasági veszteségei miatt. Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország ugyan nagyhatalom maradt, de ők is veszítettek korábbi világpolitikai pozícióikból. A nagyhatalmi rendszert átmenetileg a kis- és közepes országok pluralizmusa váltotta fel. A békeszerződések nyomán nyolc új állam jött létre Európában: Lengyelország, Csehszlovákia, Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, Litvánia, Lettország, Észtország, Finnország és Danzig. Románia szomszédai javára gyarapodott területileg, Ausztria és Magyarország területe viszont összezsugorodott.

A békekonferenciák alapvetően *a győztesek tanácskozásai* voltak. 32 állam képviselte magát, de a központi hatalmak és Szovjet-Oroszország hiányoztak. A győzelem előnyeit valamennyi győztes hatalom a maga javára és a többi fél hátrányára igyekezett biztosítani. Az I. világháború befejező szakaszában a győztesek és vesztes országokban egyaránt kiéleződtek a belső feszültségek. A dualista

Monarchián és Németországon nemzeti demokratikus forradalmak söpörtek végig. A győztes imperialista attól hatalmaktól tartottak, hogy e forradalmak bolsevik mintára szocialista forradalomba csapnak át.

A *három nagyhatalom* (Egyesült Államok, Franciaország és Anglia) a békekonferencián *eltérő célokat követett*. Franciaország európai hegemoniára törekedett és a Németországgal szembeni biztonságpolitikát tartotta szem előtt. Angliát *Lloyd George* képviselte a konferenciákon, aki addig támogatta Franciaországot, amíg a francia biztonságpolitika nem fenyegetett kontinentális hegemoniával; hagyományosan az Európán belüli hatalmi egyensúlyra törekedett. Másik célja a Brit Birodalom konszolidálása volt. Az Amerikai Egyesült Államok – amelyik eldöntötte a háború menetét – érdeke a tengerek szabadsága, a nyitott kapuk elvének érvényesítése, Európában pedig a hatalmi egyensúly fenntartása volt. Wilson amerikai elnök 14 pontja keresztezte az európai hatalmak háború alatt kötött titkos szerződéseit. A wilsoni nemzeti önrendelkezési jog és a kollektív biztonság a versailles-i békerendszerben, az új államok elismerésében mutatkozott meg. Bizonyos területek hovatartozásáról népszavazással dönthettek, ez főleg ott fordult elő, ahol a nagyhatalmak igyekeztek kitérni az egyoldalú döntések elől. A nemzeti önrendelkezési jog valójában nem érvényesült a döntésekben. A határokat a legtöbb esetben nem etnikai-nyelvi alapon, hanem politikai megfontolások alapján húzták meg, így a határkijelölés az önrendelkezési elv megsértésével járt. Ismét bebizonyosodott, hogy az egyensúlypolitika és a hatalmi gondolkodás még mindig erősebb a nemzeti elv érvényesülésénél.

Németország sorsáról az 1919. június 28-án *Versaillesben* ülésező békekonferencia döntött. A 440 cikkből álló versailles-i szerződés az ország *területéből* 70 ezer km²-t elcsatolt; elveszítette lakosságának 10%-át, azaz 6,5 millió főt. Elzász-Lotaringia visszakerült Franciaországhoz, Eupen és Malmedy kerületek és Moresnet területe Belgiumé, Észak-Schleswig Dániáé, Posen és Felső-Szilézia a lengyeleké lett. Hlučín körzetét Csehszlovákia kapta meg. A Saar-vidék és Danzig (Gdańsk) a Népszövetség felügyelete alatt álló szabad város lett. A Memel-vidék litván fennhatóság alá került. Egyes helyeken a békeszerződés népszavazás megtartását rendelte el. A németek elveszítették összes gyarmatukat; nagy részük népszövetségi mandátum lett. Ezek olyan gyarmati területek voltak, amelyeket a győztesek saját igazgatásuk alá helyeztek, arra hivatkozva, hogy az ott lakó népek képtelenek önmaguk kormányzására.

A *katonai rendelkezések* keretében a hivatásos haderő létszámát 100 ezer főben maximálták, a tisztikar létszámát 4 ezer főre, a hadiflotta létszámát pedig pedig 15 ezer főre csökkentették. Megtiltották a nehézfegyverek, harci repülőgépek, tengeralattjárók és nagyobb hadihajók gyártását, a meglévőket pedig ki kellett

szolgáltatni. A Franciaországgal határos Rajna-vidéket demilitarizálták; erre a területre német katona nem tehetett be lábát. A nyugati határon lévő összes erődöt le kellett bontani.

A *jóvátétel* összegét végül 1921. április-májusban a londoni konferencia 132 milliárd aranymárkában állapította meg. A rendkívül kemény feltételek kezdeményezője *Raymond Poincaré* volt, aki francia miniszterelnökként és külügyminiszterként a németek jóvátételével akarta leküzdeni Franciaország háború utáni válságát és egyúttal kiegyenlíteni az Egyesült Államokkal szembeni haditartozást. Továbbá célja a németek tartós meggyengítése és háborúra való alkalmatlanná tétele volt, amellyel a francia közvélemény is egyetértett. Amennyiben Németország nem tudja teljesíteni a magas követelményeket, akkor életbe lép a versailles-i szerződésben rögzített szankció, a Rajna- és Ruhr-vidék ipari körzeteinek megszállása.

Németországban a szerződés kiábrándultságot és csalódottságot eredményezett, képtelenek voltak a magas követelések teljesítésére. *Bibó István* szerint a versailles-i béke hibái, az ún. *öt sárkányfogvetés* vezetett a németek „politikai hisztériájához”. Az első hiba a diktált béke, amely a németeket kizárta a tárgyalásból, a második a németek egyedüli háborús bűnösségének a kimondása, a harmadik a jóvátételek fizetése, a negyedik a lefegyverzés, az ötödik az Anschluss megtiltása.

A versailles-i békeszerződést Németország részéről végül *Hermann Müller* külügyminiszter és *dr. Bell* igazságügy-miniszter, az Egyesült Államok részéről *Woodrow Wilson* elnök, Anglia részéről *D. Lloyd George* miniszterelnök, Franciaország részéről *George Clemenceau* miniszterelnök, Olaszország részéről *Sidney Sonnino* miniszterelnök írták alá. A békeszerződés 1920. január 10-én lépett hatályba. Az Egyesült Államok a szerződést nem erősítette meg, hanem Berlinben 1921. augusztus 25-én – az ún. *Knox-Porter*-határozat alapján – Németországgal külön békeszerződést kötött. Ez csak arra szorítkozott, hogy biztosította a versailles-i szerződésben az Egyesült Államok javára megállapított jogokat és előnyöket.

A szövetségesek *Ausztriával* 1919. szeptember 10-én *Saint Germain en Laye*-ben kötöttek békét. Az ország elvesztette Dél-Tirolt, Isztriát, Triesztet és Dalmáciát. El kellett ismernie Magyarországot, Csehszlovákiát, Lengyelországot és a Szerb-Horvát-Szlóven Királyság önállóságát. A szerződés kimondta Ausztria függetlenségét, amely egyben az Anschluss megtiltását is jelentette, vagyis nem csatlakozhatott a Német Birodalomhoz. A nemzetiségi elvet megsértve a Brenner zárt német lakosságát megkérdezésük nélkül Olaszországhoz csatolták. Haderejét 30 ezer főben maximálták.

A *Bulgáriával* 1919. november 27-én *Neully*-ban megkötött békében le kell mondania „nagybolgár teveikről”; elveszítették Dél-Dobrudzsát, amely a románoké lett, Thrákia Görögországhoz került, amely azt jelentette, hogy Bulgária elveszítette az égei-tengeri partvidékét.

Törökországgal 1920. augusztus 10-én *Sèvresben* próbáltak békét kötni a nagyhatalmak. A törökök a Kis-Ázsián kívüli összes területüket elveszítették; a Dardanellák európai részén csak Isztambul környékét tarthatta meg. A tengerszorosokat és Konstantinápolyt nemzetközi ellenőrzés alá helyezték. Megerősítették Örményország függetlenségét. Görögország népszövetségi mandátumként megszerezte az anatóliai Izmir kikötővárost és környékét. Mindez nem állt összhangban a békekonferencia meghirdetett elveivel. A Közel-Kelet arab nacionalizmusainak nem tették lehetővé a nemzetállami egyesülést vagy új állam alakítását. Szíria francia kézre került, Palesztina és Irak pedig angol befolyási terület lett. A törökök nem fogadták el ezt a békét és *Musztafa Kemal pasa* vezetésével török nemzeti forradalom tört ki, amely kiűzte a görög megszálló csapatokat. A mozgalom célja Kis-Ázsia és a tengerszorosok függetlenedése volt. Az 1923. július 24-i lausanne-i béke felülvizsgálta a *sèvres-i* békét.

A békeszerződéseket *kisebbségvédelmi szerződések* egészítették ki, amelyeket a szövetséges és társult főhatalmak Lengyelországgal, Csehszlovákiával, Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Állammal és Görögországgal kötöttek. Litvánia a Nemzetek Szövetségébe való belépésekor, 1922. május 12-én Genfben a kisebbségek védelméről nyilatkozatot tett, amelynek tartalma hasonló a Lengyelországgal kötött szerződés rendelkezéseéhez.

A nemzeti elv és nyelv alapján valójában nem lehetett pontos határokat húzni, ugyanis Kelet-Európában rendkívül ritka a nemzetileg egységes terület, erős a nemzetiségi és nyelvi csoportok keveredése. Mindez azt jelentette, hogy az új vagy megszűnő államokban megjelent a nemzeti kisebbségek problémája. A legyőzöttek az eléjük terjesztett súlyos feltételeket diktátumként kezelték, s azt csak ultimatív nyomásra voltak fogadták el. Így már a béke aláírásakor megszületett a revízió gondolata.

Az Egyesült Államok Európa-politikája az I. világháború alatt

Thomas Woodrow Wilson, 1913 márciusától az Egyesült Államok hivatalban lévő huszonnyolcadik elnöke békepárti politizálásra készült. Külügyminisztere, *William Jennings Bryan*, a „béke hercege” is a nemzetközi súrlódások tárgyalásos úton történő megoldásáról volt ismert. Az elnök nem sokkal az első világháború

kitörése után *semlegességi nyilatkozatot* tett, amelyben az amerikaiak hazafias kötelességének nevezte a háborútól való távolmaradást. Az amerikai érdekeknek azonban az felelt meg, ha a világegésből nem a központi hatalmak kerülnek ki győztesen. Az amerikai külpolitika irányítói ugyanis már a századfordulótól kezdve aggodalommal szemlélték Németország növekvő nagyhatalmi súlyát. A lakosság nagyobb része is az antanthatalmakkal szimpatizált, de néhány közszereplőt leszámítva – akik különféle militarista szervezetbe tömörültek – nem támogatták a hadba lépést. A hadiesemények kezdete után nem sokkal kinyilvánították a kereskedelem szabadságát, vagyis mindkét hatalmi csoportosulás számára hajlandóak voltak *kölcsönöket folyósítani* s hadfelszerelést szállítani. Ennek összege már 1914-ben *nyolcszoros fölényt mutatott az antant javára*, s a különbség a háború menetével párhuzamosan folyamatosan nőtt.

A *szigorú semlegességet hirdető külügyminiszter* ezzel nem értett egyet, főleg azután, hogy Nagy-Britannia és Németország kölcsönösen hadiövezetnek minősítették egymás felségvizeit. A brit szállítóhajók gyakran amerikai zászlót vontak fel, ha német tengeralattjárók támadásától tartottak. 1915 tavaszán a német tengeralattjárók több amerikai és brit, de amerikai zászló alatt közlekedő hajót (Falaba, Gulflight, Lusitania) süllyesztettek el. A Lusitania elsüllyesztésekor 1200 utas halt meg, közöttük 128 amerikai. Az amerikai kormány emiatt kemény hangvételű jegyzékeket küldött a német külügyminisztériumba. Bryan ekkor *lemondott*, mivel nem értett egyet a jegyzékben foglaltakkal. Szerinte ugyanis kettős mérce érvényesült a brit és a német blokádnál megítélésében az előbbi javára. Az új külügyminiszter, *Robert Lansing* az antant felé közeledő külpolitikára ösztönözte elnökét. 1915–1916 fordulóján többször felvetette a Németországgal való diplomáciai szakítás lehetőségét, amelyet az elnök még nem támogatott. Döntésében nagy szerepet játszott az 1916. évi elnökválasztás, amelyben választási jelszavának („ő távol tartott minket a háborútól”) nagy szerepe volt az egyébként nem túl fölényes győzelmében.

Wilson 1916 decemberben *sikertelen békeközvetítési kísérletet* tett. Az Egyesült Államok jelentősége és tekintélye a semlegesség megtartásával is nőtt, mivel adósból hitelezővé vált. A hadba lépéskor már 7 milliárd dollárt tett ki a tengerentúlról érkező kölcsönök és a hadianyag ára. A háború első szakaszában *Wilson így egyre inkább az antant felé sodródott*, de megőrizte országa semlegességét.

Az 1917-es év nagy kihívásokkal indult. Február 1-én a Németország bevezette a korlátlan tengeralattjáró háborút, s minden hajót figyelmeztetés nélkül elsüllyesztett a brit szigetek körül. Az antant országoknak nyújtandó esetleges amerikai katonai segítségnyújtást pedig Mexikó és Japán hadba lépésével kívánták megakadályozni az Egyesült Államok ellen. *Zimmermann* külügyi államtitkár

Mexicóba küldött 1917. januári táviratát azonban a britek megfejtették, majd Washingtonba küldték, ahol március 1-jén a *New York Times* teljes terjedelmében nyilvánosságra hozta. A távirat lerombolta azokat az illúziókat, hogy az Egyesült Államok függetlenül és gondtalanul, elszigeteltségben élhet a világban. A brit háborús propaganda-iroda publikációi mellett e távirat is hozzájárult ahhoz, hogy az Egyesült Államok 1917. április 6-án hadat üzent Németországnak.

Wilson 1918. január 8-án kongresszusi beszédében foglalta össze béketerveit, amely *14 pontos program* néven vált ismertté. Az első passzusok (a titkos diplomácia megszüntetése, a tengerek- és a kereskedelem szabadsága, általános leszerelés, a gyarmati kérdéseknél az őslakosság érdekeire is figyelő rendezés) a századelőnél biztonságosabb nemzetközi légkört hivatott teremteni. Hangsúlyozta a megszállt területek (Elszász-Lotaringia, Belgium, Szerbia, orosz területek, stb.) kiűritésének fontosságát is. Kiemelte, hogy Olaszország, Románia, Szerbia és Lengyelország határait etnikailag kell meghúzni, s utóbbi kettőnek tengeri kijáratot kívánt juttatni. Az Osztrák-Magyar Monarchia népeinek autonóm fejlődését támogatta, miként a Török Birodalom európai részén élőkét is. Az utolsó pontban a Nemzetek Szövetségének (ismertebb nevén Népszövetség) felállítását szorgalmazta, amely az egyes államok szuverenitását biztosítja, s a vitás kérdéseket tárgyalásos úton rendezi.

Tervének egyes pontjait már megszületésük pillanatában sem lehetett megvalósítani, mások ellentmondásos voltára később derült fény. Titkos diplomáciára több ízben is volt példa a háború alatt, valamint a béketárgyalásokra is nagy hatással voltak. Lengyelország nem kaphatott tengeri kijáratot jelentős német terület és lakosság elcsatolása nélkül. Olaszország határait sem etnikai szempontok szerint húzták meg, nem beszélve a Monarchia utódállamairól, ahol ez eleve lehetetlen volt. A Népszövetség képtelen volt megoldani a rá osztott feladatokat, s az amerikai Szenátusban nem sikerült megszavaztatni a szervezetbe való belépést. Így az Egyesült Államok nem lett annak tagja.

Az amerikai elnök *Németországgal* kapcsolatos tervei lényegében 1917-ben véglegessé váltak. Már nem sokkal a hadüzenet után világossá tette, hogy a harcot az ország *feltétel nélküli megadásáig* folytatni kell. Ezért XV. Benedek pápa 1917. augusztusi békejavaslatára is nemleges választ adott, mondván, hogy a háború előtti helyzet visszaállítása csak Németországnak kedvezne. Ugyanakkor elvetette azokat a brit és francia javaslatokat, amelyek Németországot megszállási övezetekre tervezték osztani. A német fegyverszüneti ajánlatra adott október 24-i válaszában nyomatékosította, hogy a császári Németországgal nem hajlandó tárgyalni.

Oroszországban 1917 során két nagy horderejű változás ment végbe: februárban megbukott a cárizmus és polgári forradalom kezdődött, majd novemberben a bolsevik hatalomátvétel történt. 1917 elején Wilson még nem tulajdonított nagy jelentőséget a változásnak. Egyedül az új orosz kormány háborúban maradását tartotta fontosnak, ettől tette függővé a pénzügyi támogatást is. Mivel a bolsevikok néhány héttel hatalomra kerülésük után béketárgyalásokat kezdtek Németországgal, szemében felértékelődött a polgári kormányzás ideje. Ezért 1918 nyarán amerikai csapatokkal is támogatta a bolsevikok ellen küzdő intervenciót.

Az *Osztrák-Magyar Monarchiával* kapcsolatosan nem volt ilyen egyértelmű a helyzet. 1917 decemberében beállt a hadiállapot a két nagyhatalom között. Wilson több alkalommal is „német vazallusnak” titulálta a Monarchiát, de a 14 pontban már óvatosabban fogalmazott, s csak a nemzetiségek autonóm fejlődését emlegette. Ekkor azonban már az elnök munkatársai közül is *többen az államszövetség feldarabolását javasolták*. Ebben főleg Robert Lansing külügyminiszter és *Charles J. Vopicka*, Washington bukaresti és szófiai nagykövete járt élen. Az elnök 1918 nyarán határozta el, hogy támogatja a Monarchiából kiválni szándékozó nemzetiségeket. 1918 őszére már csak államalkotási terveik hivatalos jóváhagyása maradt. Október 18-án elismerte a cseh-szlovák és a délszláv igényeket, majd november 5-én Románia Erdélyre vonatkozó igényét is.

Az amerikai Európa-tervek így a fegyverszünet idejére végleges formát öltöttek: egy demokratikus és demilitarizált Németország, egy független Lengyelország és az *Oszták-Magyar Monarchia* romjain létrejött kisállamok (valamennyien a későbbi Népszövetség tagjaként) hivatottak biztosítani Európa békéjét.

Az első világháború (1914–1918) áldozatai
10 millió halott és 20 millió sebesült (katona);
7 millió halott (polgári személy).

Az országokénti áldozatok száma (millióban):

	Katonai szolgálatra bevonult	Halottak száma
Németország	13,25	2,0
Oroszország	12,0	1,85
Franciaország	8,1	1,3
Brit Birodalom	7,0	0,85
Ausztria-Magyarország	7,8	1,5
Olaszország	5,0	0,7
Montenegró és Szerbia	0,7	0,13

Redl ezredes – kémelhárítóból kém

1864. március 14: Alfred Redl születése Lembergben vasúti tisztviselő fiaként

1887: 23 évesen tisztté avatták

1900: a császári és királyi hadügyminisztérium katonai hírszerző és kémelhárító szolgálatához (Evidenzbüro) került; 1905-ig az orosz ügyekkel foglalkozó csoport vezetője

1903: az orosz kémszolgálat ügynöke lett

1907–1911: az Evidenzbüro helyettes vezetője

1912. május: ezredessé léptették elő

1912. október 18: a VIII. hadtest vezérkari főnöke, állomáshelye Prága

1913. május 25: Redl öngyilkossága a Klomser szállóban

1913. május 25-én detektívek váروoztak a bécsi Klomser szálló előcsarnokában. Az *Evidenzbüro*, a vezérkar hírszerző osztályának egyik magas rangú beosztottja, *Alfred Redl* ezredes eközben lakosztályában egy kölcsönkapott fegyverrel öngyilkosságot követett el. Bár az eseményekről véletlenül tudomást szerző *Egon Erwin Kisch*, a „száguöldő riporter”

nem hagyta, hogy eltussolják az ügyet, még ma sem látni teljesen egyértelműen a történetek valódi hátterét.

Alfred Redl 1864-ben, hétgyermekes polgári család sarjaként született Lembergben. Apja az ottani katonai fogház gondnoka, később pedig hivatalnok volt a helyi vasúttársaságnál. Redl a hadapródiskola, a galíciai, illetve rövid budapesti szolgálat, majd a bécsi vezérkari tiszti képzés után a katonai pályán 1907-ben már a hadügyminisztérium ún. *Nyilvántartó Irodája*, vagyis a hírszerző osztály helyettes főnökségéig jutott. A folyékony ukrán és lengyel nyelvismeret birtokában sikeres elhárítói tevékenységet folytatott, a kémkedési perekben pedig szakértőként szerepelt. 1912-től a VIII. k. u. k. hadtest vezérkari főnöke Prágában.

Az ezredes jó kedélyű, sokat olvasó és sportoló ember hírében állt, aki régi csebecségeket és különleges bélyegeket gyűjt. Úgy tűnt, Redl megfelel annak a jellemzésnek, amit *Ferenc József* írt elő a titkos-ügynökök számára: „A legfontosabb,

hogy feddhetetlen magánéletű, nemes lelkű, vallásos úriemberek kezébe tegyük le titkos ügyleteink egyik legbizalmasabb ágának vezérlését”. A nagy megbecsülésnek örvendő tisztet az évek során számos kitüntetésben részesítették és gyakran előléptették. Egy katonai ügyész azonban már tíz évvel a kémügy kipattanása előtt állítólag azt mondta Redlről: *„még megérjük, hogy Redl akasztófára jut. A legkevésbé sem tudom ezt alátámasztani, de biztosan érzem”*.

A 49 éves tiszt lebukásáig legalább tíz éven át adott el pénzért fontos katonai információkat Oroszországnak, Franciaországnak és Olaszországnak, közöttük a Monarchia felvonulási tervét is. Ezért később őt kiáltották ki bűnbaknak az első világháborús, 1914 őszi vereségek miatt. Kétségtelen, hogy Redl tevékenysége nyomán 75 orosz hadosztály létezéséről egyáltalán nem tudtak a bécsi stratégák. Az 1914. évi Közbiztonsági Almanach a többi bűnöző között *„osztrák Ephialtészként”* (ő volt az a görög, aki Kr. e. 480-ban a Thermopülei-szorosban Leonidasz spártai király hátába vezette a perzsa elitcsapatokat) mutatta be Redlt, aki *pénzért elárulta a hazáját*. Egy orosz vezérőrnagy szerint Redl olyan pontos információkhoz jutatta a cári hadvezetést, hogy hadgyakorlat keretében le is tudták játszani a k. u. k. sereg terveit. Az ezredes a magas rangú külföldi megbízottakkal főleg a morvaországi Karlsbadban, illetve párizsi és római útjai alkalmával tartotta a kapcsolatot.

Az ún. *Hekailo*-ügyben egy törtető egoista képe rajzolódik ki. Redl 1903-ban a Monarchia felvonulási tervének az oroszoknak történő állítólagos átjátszása miatt bebörtönöztette Hekailo lemergi hadbíró ezredest, *Wienchowski* őrnagyot és *Ach* századost. Ezután *„titkosszolgálati együttműködés keretében”* egy orosz tisztet juttatott akasztófára, hogy saját bőrét mentse. Már ekkor könnyen lelepleződhetett volna, hiszen először orosz kémnek nevezte a kiszemelt bűnbakot (aki egyébként tényleg kémkedett és sikkasztott), majd elismerte, hogy nem sok minden szól ellene, végül mégsem tiltakozott a tisztek elítélése miatt. (A *Wienchowski* őrnagy árulását igazoló levelek rejtekhelyét annak hatéves kislánya árulta el Redlnek.)

A szerény körülmények között felnőtt, s 1891-től vérbajban szenvedő Redlnek homoszexuális életmódja fenntartásához volt szüksége a pénzre. Titkát állítólag a bécsi városi gőzfürdő kabinosa fedte fel, amikor többet ivott a kelleténél. Az orosz titkosszolgálat vezetője, *Batyusin* ezredes a kezdeti hitelezés után emiatt megzsarolta, és együttműködésre kényszerítette az Oroszországban korábban nyelvi tanulmányokat folytató vezérkari tisztet. A szervezési feladatot egy *Pratt* nevű, a Baltikumból származó, németül kiválóan beszélő hírszerző kapta, aki levélben szólította fel együttműködésre Redlt.

A vezérkari tiszt látványosan költekező életmódja és sznobsága jeleként belül vörös selyemmel bélelt Daimler sportkocsit (állítólag a Monarchia egyik legdrá-

gább autóját) vásárolt magának, ötágú, ún. köznemesi koronás A R felirattal, ahol az A betű szárait összekötő v-alakú vonal a nemesi származást sejtette: Alfred von Redl. Felettesei úgy vélték, hogy a jól fizetett aggregény ezredes, aki ingyen lakásban élt, állítólag nagynénjétől is örökölt, s tekintélyes jövedelemmel rendelkezett. Ráadásul még *fausse maîtresse*-t, álszeretőt is tartott a látszat kedvéért. Magánügyeit és pénze eredetét soha senki nem firtatta.

Ha az ügy kitudódott volna, az katonai karrierje végét, a férfiak közötti nemi kapcsolatért pedig szabadságvesztést is jelentett volna számára. Nem a több, más ismert történelmi személyiséghez hasonló homoszexualitása, hanem annak korabeli törvényen kívülsége okozta vesztét. Mindenesetre a hadsereg tekintélye forgott veszélyben, amikor a hadügyminiszteri poszt egykori várományosáról kiderült kettős élete.

Amikor az angol katonai attasé már 1909-ben jelezte Bécsben, hogy információi szerint az egyik vezérkari tiszt áruló, még senki sem sejtette, kiről lehet szó. Redl lebukását egy véletlen eredményezte. A *Walter Nicolai* ezredes vezette német kémiszolgálat emberei Poroszországban felnyitottak egy hozzá írt levelet, majd az információkat Bécsbe továbbították. A Prágában állomásozó Redl fizetését megbízói ugyanis postai úton juttatták el Bécsbe, *Nikon Nizetas Úrnak, Ausztria, Bécs, poste restante* címmel, *Operabál* 13 jeligére. 1913 elején két levelet nem vett át Nizetas Úr, ezért azokat a várakozási idő letelte után visszaküldték a feladónak, méghozzá Eydtkuhenbe, az orosz határ közelében fekvő kis német városkába. Ezután kerültek a levelek a berlini főpostára, ahol az egyikben 8000, a másikban 6000 osztrák koronát is találtak. (A hírszerző iroda teljes éves kerete ekkor 150 000 korona volt.) Bécsben a postán maradó küldemények kezelőjének íróasztalába csengőt építettek, és *Ebinger* és *Steindl* ügynökök csak arra vártak, mikor szólal az meg.

Az osztrák postai küldemények ellenőrzéséről egyébként Redl tanítványa, *Maximilian Ronge* ezredes döntött. Ezzel a *XIV. Lajos* udvarában kialakult, és *Metternich* idején Ausztriában is meghonosodott szokást élesztette újjá, mely szerint a gyanús leveleket egy zárt és titkos helyiségben felbontották, elolvasták, majd a felbontott, és a kezelés során megsérült borítékok helyett készített azonos minőségűeket lezárták. Már 1878-ban az uralkodó asztalán feküdt egy tervezet, mely az idegen hatalmak katonai viszonyainak állandó, tehát békeidőben is foganatosított megfigyelését az *idegenforgalom megszigorításával, az útlevélváltás és jelentkezési kötelezettség pontos szabályozásával és ellenőrzésével, a gyanúsnak tetsző személyek, továbbá az országban maradt külföldi képviselők tagjainak megfigyelésével, magánfelek táviratozásának korlátozásával, és a magánlevél-for-*

galom állandó kontrollálásával kívánta biztosítani. Az utóbbit *Tisza Kálmán* magyar miniszterelnök kifogásolta, ennek ellenére később gyakorlattá vált.

A titkosrendőrök követték a vezérkari tisztet, miután átvette a neki szóló leveleket, a benne lévő pénzzel együtt, amit arra szánt, hogy fiatal dragonyos hadnagy barátjának, *Stefan Hromadkának* (más forrás szerint *Horinkának*) megvegye az ígért autót. Őt később fegyházra ítélték fajtalanzkodásért, de az első világháborúban őrmesterként szolgált a hadseregben. A levél átvétele után Redl már csupán 12 órát élt. Pedig úgy tűnt, a nyomozók bottal üthetik a nyomát, hiszen már csak a taxit látták, amelyikbe beugrott. Szerencséjükre a taxi nem sokkal később ismét megjelent. A sofőrt kifaggatták, aki elárulta, hogy a *Kaiserhof* kávéházba vitte utasát, és az ülésen maradt szarvasbőr zsebkéstkotot is átadta a rendőröknek. A titkosrendőrök a közeli taxiállomáson azt is megtudták, hogy a titokzatos idegen végső úti célja a *Klomser* szálló volt. A *Klomser* portása előtt a börtök habozás nélküli átvételével Redl elárulta magát.

Ezután az utcán szétszórta a francia, az orosz és az olasz titkosszolgálatnak küldött ajánlott levelek vényeinek papírfoszlányait, de ezzel sem tudta lerázni követőit. Majd a *Riedhof* vendéglőben együtt vacsorázott államügyész barátjával, *Viktor Pollakkal*, akinél azt akarta elérni, hogy szabadon Prágába távozhasson. Végül vallomást tett *Ronge* előtt. Eszerint egyedül dolgozott, és az okmányokat lefényképezve juttatta el azok másolatait megbízóihoz.

Mindenesetre a titkosszolgálat nem végzett valami alapos munkát, hiszen Redl prágai lakásának használati tárgyai közül elárvereztek egy lemezekkel, és azokon titkos anyagokkal teli fényképezőgépet is. A filmet egy diák hívta elő iskolája fizikai laboratóriumában. Ennek ellenére a Nyilvántartási Iroda akkori főnökét, *August Urbanski von Ostrymieczet* nem sokkal később a Lipót-renddel tüntette ki *Ferenc József*.

Leleplezése után a *Batthyány-Strattmann* család palotájának egyik épületében a 19. század közepe óta működő szálló 1-es számú szobájában Redlt gyakorlatilag öngyilkosságra kényszerítették. A katonai vezetés és az udvar két okból is érdekelt volt abban, hogy az ügy ne tudódjon ki. Az ezredes hajlamának bevalása a hadsereg tekintélyét tépázta volna meg, s kémtevékenységének nyilvános elismerése szintén sokat ártott volna a birodalomnak. Házi őrizetében két volt évfolyamtársa kereste fel, és rövid üdvözlés után az íróasztalra tették az egyetlen golyóval megtöltött pisztolyt, majd kinn várakoztak, amíg Redl teljesítette feljebbvalója, a *Grand Hotel*ben üldögélő *Conrad von Hötzendorf* tábornok néma parancsát. A szájába irányított lövedék a szájpadráson keresztül az agyba hatolt és megakadt a bal halántékcsonthban. Redl elvérzett.

Másnap rövid hír tudatta a bécsi lapokban, hogy „Redl ezredes, hadseregünk érdemes tisztje gyógyíthatatlan betegségben szenvedvén, önkézzel vetett véget életének”. Élete utolsó másfél évében állítólag csaknem 60 000 koronát keresett árulásával.

Katonai körökben gyorsan terjedt a hír, hogy az ezredes a hivatalos közlemény szerint *elmezavarból kifolyó rohamában* agyonlőtte magát. Csak később derült ki, hogy a háttérben a birodalom legsúlyosabb kémügye húzódott meg. Így a díszes katonatemetésből semmi sem lett. *Albert Margutti* báró, *Ferenc József* szárnysegédje szerint az agg császár először tombolt dühében, majd hosszú hetekig nem lehetett megvigasztalni, amikor tájékoztatták a történetekről.

Az ügyet Egon Erwin Kisch, a „száguldó riporter”, „az újságírók királya” tárta a nyilvánosság elé. Leleplező cikksorozata a *Prager Tagblatt*-ban az oknyomozó újságírás kezdeteit jelentette, bár nem ravaszság, hanem a merő véletlen segítette a munkáját. A történetet pedig költői vénával színezte, egészítette ki. Először a *Bohemia* esti kiadásában jelentetett meg egy *felsőbb helyről való cáfolatot*, miszerint nem igaz, hogy az öngyilkosságba menekült Redl katonai titkokat adott át Oroszországnak, és prágai lakásában tartott három órás házkutatás is egy *egészen másfajta megtévelyedés* nyomait kereste.

Kisch akkoriban a *Sturm* német amatőr labdarúgóklubot működtette Prágában, s éppen csapatának jobbhátvédjét faggatta, miért nem jelent meg a vasárnapi meccsen, amikor érdekes magyarázatot kapott. Eszerint a civilben lakatos *Wagnernak* rendőrségi idézésre *valami Redl ezredes pongyolákkal és parfümökkel teli* lakásának ajtaját, asztalfiókját és szekrényeit kellett kinyitnia, és az egyik tiszt megjegyezte, hogy „*Austriát így még nem árulta el senki, mint ez a bűdös csíra!*”

A hadseregben máskor is történtek példátlan esetek. 1909-ben *Anton Hofrichter* főhadnagy ciánkálival akarta megmérgezni a vezérkarba előtte bekerült, szerinte nála tehetségtelenebb társait. Postán kis csomagot küldött nekik, a felirat szerint a férfierőre serkentőleg ható orvossággal. Az egyik szerencsétlen bevette, s nyomban meghalt. A bizonyítékok láncolata azonban nem volt minden kétséget kizáróan megállapítható, így húszéves börtönbüntetés lett Hofrichter aljas indultainak jutalma. Szexuális bűntetteket a katonai bíróságok ritkán tárgyaltak, a Monarchia utolsó két évtizedében az ilyen ügyek csupán az eljárások elenyésző százalékát jelentették.

Redl esete azonban az ezredes magas beosztásának, kettős rejtőzködő életének köszönhetően kiemelkedik a botrányok és kémügyek tömegéből. Megválaszolatlan marad, miért egy idegen állam elhárításának tűnt fel először Redl költekező életmódja, és miért engedték öngyilkosságba menekülni anélkül, hogy felderítették volna az árulás körülményeit, vagy legalább kísérletet tettek volna arra, hogy

részleteket csikarjanak ki belőle. A homoszexuális tiszt történetét először 1925-ben az osztrák *Hans Otto Löwenstein* dolgozta filmre, majd az ötvenes évekbeli Franz Antel-féle feldolgozás után *Szabó István* alkotása merített a történetből.

Irodalom

Kisch, Egon Erwin: *A Redl-ügy és egyéb történetek*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974.

Kisch, Egon Erwin: *Der Fall des Generalstabchefs Redl*. [S. l.], 1924.

Kisch, Egon Erwin: *Wie ich erfuhr, dass Redl ein Spion war*. [S. l.], 1961.

Markus, Georg: *Ami vissza nem tér: császári és királyi históriák*. K. u. K. Könyvkiadó, Budapest, 1999.

Markus, Georg: *Der Fall Redl*. Amalthea Verlag, Wien-München, 1984.

Piekalkiewicz, Janusz: *A kémkedés világtörténete: ügynökök – rendszerek – akciók*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1997.

Száraz György: *A kém meg a vadkan*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985.

Zachar József: *Áruló vagy áldozat? Történész-nyomozás a Redl-ügyben a Nagy Háború kirobbanásának 90. évfordulóján*. Heraldika, Budapest, 2005.

A szarajevói merénylet (1914)

1863–1914: Ferenc Ferdinánd élete

1896: Ferenc Ferdinánd hivatalos trónörökösségének kezdete

1908: Bosznia–Hercegovina annexiója

1914. június 26–27: a szarajevói és a raguzai hadtest hadgyakorlata

1914. június 28: a szarajevói merénylet(ek)

1914. július 28: a Monarchia hadüzenete Szerbiának

1908-ban az Osztrák–Magyar Monarchia bekebelezte a névleg a Török Birodalomhoz tartozó, de már 30 éve a dualista állam katonai ellenőrzése alatt álló Bosznia–Hercegovinát. A századforduló idején az 51 ezer km² területű tartomány hat kerületre oszlott. Ezek egyike volt Hercegovina. A lakosság száma meghaladta

a másfél milliót. A többség ereiben szláv vér folyt. A megosztottság inkább vallási téren mutatkozott meg: a mohamedánok aránya elérte az 1/3-ot, a görögkeleti vallásúaké még nagyobbnak bizonyult, de a katolikusok száma is több százezer volt. Bosznia–Hercegovina a korabeli Európa legfejletlenebb területei közé tartozott, a mezőgazdaság túlsúlyával és az urbanizáció alacsony fokával. A kontinens mércéjével mérve még Szarajevó sem számított nagy városnak.

A szerb vezetés természetesen ingerülten reagált az annexióra, hiszen a későbbiekben meg akarta szerezni a területet. Mivel a Monarchia a hármas szövetség tagja, Szerbia pedig a hármas antanthoz tartozó Oroszországhoz kötődött, könnyen egy igen komoly méretű háború robbanhatott volna ki. Azonban Oroszország még nem készült fel egy nagyobb konfliktusra, s ez Szerbiát visszakozásra készítette.

Európa puskaporos hordójában, a Balkánon az 1910-es években tovább gyűlt a lőpor. 1912-ben kitört az első Balkán-háború, melynek során a „kisállamok”

(Szerbia, Montenegró, Görögország és Bulgária) közösen léptek fel Törökország ellen. A Macedónián való osztozkodás miatt azonban az egység hamarosan megbomlott, s így a béke nem tartott sokáig. 1913. május 30-án zárult az első, június 29-én viszont már elkezdődött a második Balkán-háború. A támadó fél Bulgária volt, az ellenfél kezdetben Szerbia és Görögország, majd területszerzés reményében Románia és Törökország is. Ritkán kerül ország olyan megalázó helyzetbe, mint Bulgária 1913-ban: ekkor valamennyi szomszédjával hadiállapotban állt. Nem véletlen, hogy igen rövid idő alatt összeomlott, és kénytelen volt kielégíteni szomszédai területi igényeit.

Tovább bonyolította a balkáni állapotokat az Adriai-tenger stratégiai fontosságú partvidékén 1912–1913-ban létrejött Albánia helyzete. A területre montenegrói, szerb és görög csapatok vonultak be. A Monarchia katonai leszámolást hirdető vezetői akár már 1913-ban kirobbanthatták volna a világháborút. Bécsből tavasszal Montenegrónak, ősszel Szerbiának küldtek ultimátumot, a csapatok Albániából való kivonulását követelve. A két ország engedett, s a fegyveres konfliktus elmaradt.

1914-re a puskaporos hordó megtelt, szikrából pedig már korábban is volt elegendő. Ám azt, hogy mikor és melyik szikra okozhat nagy robbanást, csak valamelyik nagyhatalom, a közepes erejű Monarchia vagy a kis Szerbia egyik szövetségese dönthette el. Mert a Balkán a világpolitikának nem alakítója, sokkal inkább gyakorlótere volt. Az I. világháború kirobbantásának ürügye, vagyis a szikra végül a szarajevói merénylet lett: 1914. június 28-án *Gavrilo Princip* boszniai szerb diák meggyilkolta *Ferenc Ferdinándot*, az Osztrák–Magyar Monarchia trónjának örökösét.

Ferenc József osztrák császár és magyar király unokaöccséről találó jellemzés olvasható a *Brigitte Hamann* írta: „*Bár a trónörökös családja körében kedves, szeretetreméltó ember volt, általában mégis inkább mélabú, bizalmatlanság és szarkazmus volt rá jellemző, valós vagy gyakran csak vélt ellenségeivel pedig ritkán bánt elnézően vagy nagylelkűen. Határozott volt, szorgalmas, intelligens és bátor, de ugyanakkor rendkívül konzervatív, bigott és elfogult is. E tulajdonságai miatt a nép körében nemigen kedvelték.*” Ferenc Ferdinánd Magyarországon is népszerűtlen volt, és úgy vélte, ilyen nemzet megbecsülésére nincs is szüksége. A magyarokon kívül a zsidókat, olaszokat, lengyeleket és szerbeket sem szerette.

Úgy tűnik, hogy a trónörökös politikai elképzelései között az egyik legfontosabb a központi hatalom megerősítése volt. A hagyományos álláspont szerint a dualizmust egy osztrák–magyar–délszláv triálizmussal akarta felváltani, s a Monarchián belüli délszláv államalakulat ellensúlyozta volna a szerb törekvéseket. Valójában sohasem kötelezte el magát a triálizmus mellett, bár egy ideig mérle-

gelte ezt a lehetőséget is. Nehezen körvonalazható délszláv vonatkozású tervei között a status quo fenntartása, a magyarországi szerbek helyzetének javítása és egyfajta föderalizmus szerepelt. Harsány hangvétele ellenére a délszláv kérdéskörben inkább a megfontoltság, mint a radikalizmus jellemezte.

1914-re *Ferenc Ferdinánd* a Monarchia legfelső vezetésében elszigetelődött. Bosznia–Hercegovinába azért utazott, hogy saját (és a két központú állam) presztízsét megerősítse. A tartomány lakosságának igen jelentős része azonban ellenzte a Monarchia fennhatóságát. A balkáni értelmiségi ifjúságot gyakran a kor radikális társadalmi és politikai eszméi vonzották. A szélsőséges csoportok nagy hangsúlyt fektettek az eseményekben való cselekvő részvételre, a merényletek elkövetésére. Ennek a felfogásnak a jegyében 1910 és 1914 között a Monarchia területén jó néhány erőszakos cselekményt hajtottak végre. 1910-ben, boszniai látogatása alatt *Ferenc József* császárt is megpróbálták meggyilkolni. Az 1914-es merénylők az *Ifjú Bosznia* mozgalomhoz kötődtek. Ez középiskolai diákok titkos összejöveteleiből alakult ki, s része volt annak a délszláv nacionalista ifjúsági mozgalomnak, amely az Osztrák–Magyar Monarchia elpusztítására törekedett. Az Ifjú Bosznia azonban nem csupán az idegen uralom megdöntését, hanem a társadalom primitívségének és egyenlőtlenségeinek felszámolását is céljának tekintette. Tagjai ugyanakkor maguk mögött tudhatták a szomszédos Szerbia szélsőséges köreit, leginkább az *Egyesülés vagy Halál* (Fekete Kéz) nevű titkos szervezetet.

A fenti társaság 1911-ben jött létre. *Dragutin Dimitrijević* ezredes vezette, aki 1913-ban már a szerb katonai hírszerző szolgálat főnöke volt. A Fekete Kéz nagy-szerb irányvonalat képviselt, vagyis Bosznia–Hercegovina, a Vajdaság, ill. Horvátország, Dalmácia és Szlavónia szerb lakta részeinek egyesítését tekintette céljának. A leendő tagok szigorú szabályok által rögzített beavatási szertartásához gyertya, tűr, pisztoly és csuklyások is hozzátartoztak. A jelölt köteles volt esküt tenni, s ez igen szigorú kötelezettségeket rótt rá. Az eskü szövege így hangzott: „*Én, ... belépve az Egyesülés vagy Halál szervezetbe, esküszöm a napra, mely rám ragyog, a földre, mely táplál, Istenre, őseim vérére, becsületemre és életemre, hogy e pillanattól fogva halálomig hűségesen szolgálom a szervezet ügyét, és érte bármilyen áldozatra kész vagyok. Istenre, becsületemre és életemre esküszöm, hogy a szervezet titkait magammal viszem a sírba. Legyen bírám Isten és valamennyi társam, ha szándékosan vagy akaratlanul ezen hűségeskümet megszegem vagy nem teljesítem.*”

1913 nyarán már mind több szó esett egy hatásos merényletről. A trónörökös látogatása egyértelmű lehetőséget jelentett az Ifjú Bosznia tagjai számára. A szükséges fegyvereket Szerbiában szerezték be. Később kiderült, hogy Belgrádban döntöttek az akcióról, s *Ciganović* állami hivatalnok és *Tankosić* őrnagy biz-

tosította a fegyvereket. A szerb kormány, amely egyelőre nem akart összeütközésbe kerülni a Monarchiával, tudomást szerzett a tervről, de már nem volt képes megakadályozni, hogy a merényletre készülők átjussanak a határon. Szarajevóban végül heten várták az alkalmas pillanatot. Öten még a huszadik életévüket sem töltötték be. Nemzetiségük szerint hat fiatalember boszniai szerb, egy pedig hercegovinai muzulmán volt.

Ferenc Ferdinánd 1913-ban határozta el, hogy a következő évben, két hadtest hadgyakorlatának megtekintése után, látogatást tesz a tartomány fővárosában. Azonban az utazás közeledtével szaporodtak a figyelmeztető hangok. Közvetlen környezetében is egyre inkább elleneztek a tervet, mert a biztonsági intézkedések a lehetséges keretek között sem voltak kielégítők. Ferenc József unokaöccse végül az utazás mellett döntött. Sokat adott arra, hogy bátornak és félelmet nem ismerőnek tartsák. Kevésbé ismeretes, hogy Ferenc Ferdinánd és felesége 1914 júniusában két alkalommal is járt Szarajevóban. Először június 25-én, de ekkor csak egy rövid vásárlásra került sor. A hadgyakorlatot, amellyel a trónörökös a fegyveres erők főfelügyelőjeként elégedett volt, a következő két napon tartották. Még június 27-én is felvetődött a hivatalos látogatás elhalasztása, de *Potiorek* tábornagy, a tartomány kormányzója ragaszkodott hozzá.

Ferenc Ferdinánd és *Hohenberg Zsófia* hercegnő 1914. június 28-án reggel érkezett meg a szarajevói parádéra. Az állomás melletti kaszárnya megtekintése után – *Potiorek*ekkel együtt – egy hat járműből álló kocsisor harmadik autójába, egy 28 lóerős, 1910-es *Gräf und Stift*-be szálltak be. Az Appel rakparton a merényletre készülő fiatalemberek elvegyültek a bémészkodók között. A több kilométer hosszú úton viszonylag kevés volt a rendőr és a detektív, mert a rendőrfőnök eleve kevés emberrel rendelkezett. Az első incidens hamar bekövetkezett: *Nedelko Čabrinović* gránátot dobott a trónörökös kocsijára, amely azonban az autó lehajtott ernyőjéről a földre gurult, s a következő jármű mellett robbant fel. Ferenc Ferdinánd némi habozás után folytatta programját. Úgy vélte, a merénylet már megtörtént, és így jóval kisebb a veszély. Mindössze az útvonalat változtatták meg, de erről a konvoj élén haladó jármű vezetőjét elfelejtették tájékoztatni. Így az első két autó az eredeti terv szerint kanyarodva folytatta útját. A magas rangú vendégeket szállító kocsi sofőrje követni akarta őket, csakhogy *Potiorek* tábornagy utasította, forduljon vissza egyenesbe. A sofőr éppen ott fékezett, ahol Gavrilo Princip állt. Egy detektív ugyan észrevette, mire készül, de amikor el akarta kapni a karját, egy másik fiatalember leütötte. Princip ezután két halálos lövést adott le.

Az egyik szemtanú néhány méter távolságról így látta az eseményeket: két lövés dördült el, de senki sem látszott sebesülni. A kormányzó felugrott, és utasította

a sofőrt, hogy forduljon vissza. A fordulás pillanatában Zsófia a férje mellkasára zuhant, a főherceg viszont mozdulatlanul ült. A kíséret tagjai odarohantak. Először senki sem vette észre, hogy Ferenc Ferdinándot találat érte, sőt azt hitték, hogy a neje is öntudatánál van. Azonban a trónörökös szájából vér buggyant ki, s ő maga oldalra dőlt. Amikor a főherceg tábornoki kabátját kigombolták, észrevették, hogy a jobb oldali nyaki ütőeréből ömlik a vér. (Az automobil és Ferenc Ferdinánd zubbonya ma is megtekinthető a bécsi Hadtörténeti Múzeumban.)

A hét főbűnös közül egyedül *Mehmed Mehmedbašić*nak sikerült elmenekülnie. A többiek perét a háború kezdete után Szarajevóban tartották. Összesen 25 embert állítottak bíróság elé, köztük olyanokat is, akik csak segítők voltak, vagy ismerték a tervet. *Danilo Ilić*et, a merénylők útját segítő két férfival együtt, kivégezték. *Gavrilo Princip*, *Nedelko Čabrinović* és még egy társuk a 20 éven aluliakra kiszabható legsúlyosabb büntetést kapta, 20 év börtönt. Mindhárman meghaltak még a háború befejezése előtt. A másik két fiatalkorú is súlyos büntetést kapott, de ők jobb körülmények között raboskodtak, s a Monarchia bukása után kiszabadultak. Egyikük, *Vaso Čubrilo*vić a későbbiekben is szerepet játszott: az 1930-as években a koszovói albánok deportálásának ötletével állt elő, idős korára pedig a szerb Tudományos és Művészeti Akadémia egyik vezéregyénisége lett.

Ferenc Ferdinánd maga is hibáztatható a Szarajevóban történtek miatt. Nem volt hajlandó lemondani a parádéről még az első merénylet után sem, s nem követelt hatékonyabb intézkedéseket saját biztonsága érdekében, holott erre a katonaság bevonásával lehetőség lett volna. Az első világháború azonban nem a Monarchia trónörökösének meggyilkolása miatt tört ki. A hármasszövetség és az antant egymással szemben álló tömbje már korábban létrejött. Németország, az előbbi tömörülés vezető hatalma 1914-ben felkészültnek érezte magát érdekeinek érvényesítésére. Ezért támogatta szövetségesét, az Osztrák–Magyar Monarchiát abban, hogy a szarajevói merényletet követően provokatív módon lépjen fel Szerbia ellen.

Bécsben végül ultimátumot fogalmaztak meg. A jegyzék a merényletért és a nagyszerb mozgalomért egyaránt a szerb kormányt tette felelőssé. A Monarchia egyebek mellett követelte a területi épsége ellen irányuló közlemények betiltását, az ellene propagandát folytató szervezetek felosztatását, az ellenséges agitációnak a közoktatásból, a közigazgatásból és a hadseregből történő kiirtását és azt, hogy hatóságai a szomszédos ország területén részt vehessenek a merénylettel kapcsolatos nyomozásban. Az ultimátumot július 23-án a belgrádi követ csak az ottani pénzügyminiszternek tudta átnyújtani, mivel Nikola *Pašić* miniszterelnök a választási kampány miatt távol volt. Két nappal később, a határidő lejárta előtt *Pašić* személyesen vitte el az osztrák-magyar követségre a választ, amelynek lényege

az volt, hogy a szerb kormány a követelések jó részének teljesítésébe beleegyezik. Azonban július 28-án Belgrád így is hadüzenetet kapott, a szövetségi rendszerek mechanizmusa pedig néhány napon belül működésbe lépett, s egy hónappal a szarajevói merénylet után kitört az I. világháború.

Irodalom

Balla Tibor: *Szarajevó, Doberdo, Trianon*. Scolar, Budapest, 2003.

Farkas Márton – Józsa Antal: *Az első világháború és a forradalmak képei*. Európa, Budapest, 1977.

Galántai József: *Az első világháború*. Gondolat, Budapest, 1988.

Hamann, Brigitte (szerk.): *Habsburg lexikon*. Új Génusz, Budapest, 1990.

Jelavich, Barbara: *A Balkán története*. II. kötet. Osiris – 2000, Budapest, 1996.

Szarajevó és ami mögötte volt... In: *Olvastam valahol...* III. Minerva, Budapest, 1988.

Nagyhatalmi hadicélok az első világháború kezdetén

-
- 1914. július 21–23: francia vezető politikusok szentpétervári tárgyalásai
 - 1914. július 28: Ausztria-Magyarország hadüzenete Szerbiának
 - 1914. július 30: teljes mozgósítás Oroszországban
 - 1914. augusztus 1: német hadüzenet Oroszországnak
 - 1914. augusztus 2: Németország ultimátuma Belgiumhoz a német csapatok átvonulása ügyében. Luxemburg megszállása diplomáciai előkészítés nélkül
 - 1914. augusztus 3: német hadüzenet Franciaországnak. Német csapatok bevonulnak Belgiumba; augusztus 12-éig Nagy-Britannia, Franciaország, Szerbia és Belgium belép a háborúba a Német Birodalom és Ausztria-Magyarország ellen
 - 1914. augusztus 30: a tannenbergi csata; az orosz hadicélok megfogalmazása
 - 1914. szeptember 9: a németek „szeptemberi programja” a háborús célokról
 - 1914. szeptember 25: a semleges Olaszország területi hadicéljainak megfogalmazása
 - 1914. szeptember 30: Franciaország hadicéljai a Német Birodalom megsemmisítését követelik
 - 1915. április 6: londoni szerződés Olaszország hadba lépéséről a szövetségesek oldalán
 - 1916. május 16: a brit-francia Sykes-Picot-egyezmény az Oszmán Birodalom felosztásáról
-

1914. június 28-án délelőtt az osztrák trónörökös párt szarajevói hivatalos látogatása során meggyilkolta a *Narodna Obrana* bosnyák-szerb titkos szervezet, amely a *nagyszerb gondolatot* vallotta, vagyis a *dunai monarchia valamenyí, a szerbek, horvátok és bosnyákok által lakott területeinek Szerbiához csatolását*; eközben a kormánykörökig bezárólag szorosan együttműködött a hivatalos szerb körökkel. Az osztrák külügyminisztérium a gyilkosságban újólagon bizonyítva látta Szerbia kérlelhetetlen és agresszív ellenségeségét. A belgrádi politika további összefüggésekbe torkollt: Oroszország francia támogatással egyesíteni akarta a balkáni

országokat Ausztria ellen, hogy Németországot is gyengítve, erősítse vezető szerepét a térségben. Bécs és Berlin szembeszállt e törekvással; főleg Szerbia tartós gyengítésére, sőt az egész balkáni helyzetet megváltoztatására törekedett.

Leopold Berchtold osztrák-magyar közös külügyminiszter ehhez kielégítőnek találta a diplomáciai eszközöket, a katonák azonban rendőri akcióra vagy korlátozott háborúra gondoltak. A német külügyminisztérium először figyelmeztette Bécset, hogy még egy korlátozott konfliktus is világháborúval járhat. Azután azonban *II. Vilmos* császár és *Bethmann Hollweg* kancellár is feltétlen szövetségesi hűségüket nyilvánították az osztrákoknak, sőt gyors cselekvésre sarkallták őket. A német kancellár meg volt győződve arról, hogy a birodalom nem tilthatja meg a dunai monarchiának a Szerbia elleni csapást, s nem akarta elveszíteni utolsó szövetségését. *Lehetségesnek tartott egy korlátozott fegyveres konfliktust*, amely nem okoz további bonyodalmakat, vagyis a központi hatalmak egyidejű konfliktusát Oroszországgal és Franciaországgal, amelynek kedvező kimenetelével számolt. Nem óhajtott nagy háborút, azt a legszélsőségsébb esetnek tekintette. Nem számolt Anglia hadba lépésével sem.

Bethmann Hollweg alábecsülte a nemzetközi feszültséget. *A bécsi vezetők Szerbia elleni csapást akartak, még a világháború kockázatával is*; úgy vélték, hogy a Német Birodalom felülmúlja majd ellenfeleit. Szentpéterváron létkérdésnek tekintették, hogy a balkáni viszonyok ne Ausztria javára változzanak. Így *Oroszország hajlott Szerbia feltétlen támogatására*, s biankó csekket nyújtott át neki. Egyébként minden más lépésük belpolitikai nehézséget okozott volna. Ilyen értelemben vitatták meg a problémát a francia vezető politikusokkal 1914. július 21–23-i *szentpétervári látogatásukon*. Franciaország támogatta Oroszország Balkán-politikáját, s lehetetlennek tekintették, hogy szövetségüket másik vágányra állítsák.

A bécsi és szentpétervári álláspontok megmerevedése miatt végül a válságot nem lehetett megoldani. Az osztrák ultimátum részleges elutasítása miatt Ausztria július 28-án hadat üzent Szerbiának. Erre július 30-án Oroszország teljes mozgósítást rendelt el. Ekkor a németek ultimatív módon az intézkedés visszavonását követelték, és egyidejűleg Franciaországtól semlegességi nyilatkozatot sürgettek reális garanciákkal. Amikor a német kormány sem Szentpétervárról, sem Párizsból nem kapta meg a remélt választ, augusztus 1-jén hadat üzent Oroszországnak és két nappal később Franciaországnak is. Mivel a német stratégiai terv kétfrontos háború esetén előbb a Franciaország elleni csapást helyezte kilátásba, más döntés nem volt lehetséges. Anglia már augusztus 2-án megígérte Franciaországnak északi partvidéke védelmét. Amikor a német csapatok bevonultak Belgiumba, az angol felszólítás ellenére megsértve a belga semlegességet, Anglia

augusztus 4-éről 5-ére virradó éjjel a hadiállapotot beálltnak tekintette Németországgal. Majdnem száz év után ismét valamennyi európai nagyhatalom hadban állt egymással. A két szövetségi rendszer már régóta várt háborújának kitörését az érintett országok lakossága a hosszú, elviselhetetlen nyomástól megszabadulva lelkesedéssel fogadta.

A hadműveletek megkezdésekor a központi hatalmak oldalán csaknem 4 millió, az antantnál pedig 6 millió ember állt fegyverben, akiket a modern technika minden vívmánya támogatott. A marne-i csata és 1914 novemberében a brit utánpótlás számára fontos Csatorna-menti francia kikötővárosok elfoglalásának meg-
hiúsulása után a szövetséges és német hadseregek a belga tengerparttól a svájci határig húzódó *700 km-es frontvonalon* néztek farkasszemet egymással. A mozgóháború állóháborúvá, majd rövidesen felőrlő anyagháborúvá vált. A szövetségesek 1915-ben többször megkísérelték a szerteágazó német lövészárók-rendszert nehéz-tüzérséggel, majd gyalogos rohammal bevenni és áttörni. A kísérletek mindkét oldalon rendkívüli véráldozatokkal jártak, s végül is eredménytelenek maradtak. A gyilkos offenzívák ellenére a frontvonalak 1918-ig nem változtak jelentősen.

Az orosz külügyminiszter már 1914. augusztus 30-án ismertette *Maurice Paléologue* francia nagykövettel *13 pontos hadicél-követelésüket*. A szövetségesek legkonkrétabb terve szerint *céljuk Németország hatalmának és katonai-politikai uralmi igényének megtörése*. A területi változásokat a nemzetiségi elvek határozzák meg. Oroszország kisajátítaná a Nyeman alsó folyását és Galícia keleti részét. A lengyel királysághoz tartozna Kelet-Posen, Szilézia és Nyugat-Galícia. Franciaország visszakapná Elzász-Lotaringiát, a Rajna menti Poroszország egy részét és Pfalzot. Belgium jelentős területnövekedéssel számolhatna. Schleswig-Holsteint visszaadnák Dániának. Helyreállítanák Hannover királyságot. Ausztria három részre osztott monarchia lenne: az osztrák császárság az örökös tartományokkal, a cseh királyság (Cseh és Morvaország) és a magyar királyság, akinek Erdély sorsáról meg kellene állapodnia Romániával. Szerbia annektálná Boszniát, Hercegovinát, Dalmáciát és Észak-Albániát. Bulgáriát Szerbia kompenzálná Macedóniában. Dél-Albániát – az Olaszországhoz kerülő Valona kivételével – Görögországhoz csatolnák. A német gyarmatokon Anglia, Franciaország és Japán osztozna. Németország és Ausztria háborús jóvátételt fizetne.

A német nép a háború kitörésekor egyértelműen kormánya mögé állt. A birodalom háború előtti külpolitikai elszigetelődése, valamint Anglia, Franciaország és Oroszország növekvő együttműködése *Németország* megfélemezésére a *bekerítettség* (Einkreisung) és a *fenyegetettség* érzetét váltotta ki. A Szerbiának átnyújtott osztrák hadüzenet utáni általános orosz mozgósítást a Németország elleni támadás előkészületének tekintették. A német népnek a bekerítettség-

ből való kitörést (Auskreisung) és a preventív háború tézisét sugallták, jóllehet Ausztria-Magyarország még az orosz mozgósítás előtt üzent hadat Szerbiának, illetve Németország a német hadüzenet révén került hadiállapotba Franciaországgal, majd Oroszországgal. A nemzeti egységfronthoz a hadihiteleket megszavazva a „hazátlan legényeknek” bélyegzett szociáldemokrácia is csatlakozott, főleg azért, mert a cári Oroszországot autokrata, reakciós államnak tekintette. A pártok a háború idejére pártközi megállapodást (Burgfriede) kötöttek, s kölcsönösen lemondtak az egymás közötti és a kormánnyal szembeni véleménykülönbségek nyilvánosságra hozataláról. Úgy tűnt, valósággá lett a birodalom régóta emlegetett belső egysége. S a másik oldalon az antant országok egyes progresszív politikai csoportjai az antant háborúját igazolhatónak vélték a reakciós német militarizmus elleni harcban.

A német kormány 1914. szeptemberi hadicél-elképzelései szerint „a háború általános célja a Német Birodalom belátható időre való biztosítása nyugaton és keleten. Ezért Franciaországot annyira meg kell gyengíteni, hogy nagyhatalomként ne kelhessen újra életre, Oroszországot lehetőség szerint visszaszorítani a német határoktól és megtörni uralmát a nem-orosz vazallus népek felett”. Franciaországot illetően a német katonai illetékesek megítélésére bízta Belfort és a Vogézek nyugati lejtőinek elszakítását, az erődítmények lerombolását, valamint a Dunkerque-től Boulogne-ig terjedő partvidék elcsatolását. Mindenképpen elcsatolandónak tekintették azonban a német ipar számára fontos Briey-i ércmedencét. Olyan részletekben fizetendő, magas francia jóvátételekkel számoltak, amely 15-20 évre annyira legyengíti az országot, hogy képtelen lesz komolyabb fegyverkezésre. Kereskedelmi szerződéssel pedig gazdasági függőségbe kell kerülnie Németországtól, német export-országgá kell változnia, így kikapcsolják a franciaországi angol kereskedelmet is. A kereskedelmi szerződésnek teljes német pénzügyi és ipari mozgásszabadságot kell teremtenie Franciaországban.

Németország stratégiai helyzetének javítására Belgium a háború után német ellenőrzés alatt álló vazallus állam lenne, katonailag fontos kikötői és tengerpartja megszállási joggal katonailag állna rendelkezésre, az ország gazdaságilag pedig német provincia lenne. Liège-t és Vervins-t Poroszországhoz csatolnák, a belga Luxemburg tartomány egy határcsíkját pedig Luxemburg kapná. Antwerpen anektálását függőben hagyták. Francia-Flandriát Dunkerque, Calais és Boulogne nagyjából fland lakosságával veszély nélkül hozzá lehetne csatolni e megváltozott Belgiumhoz. Az angolelles pozíció katonai megítélését szintén az arra illetékes helyekre bízta. Luxemburg német szövetségi állam lenne és egy belgiumi területcsíkkal, s esetleg a Longwy beszéléssel gyarapodna.

A hadicélok negyedik pontja szerint „elérendő a közép-európai gazdasági szövetség megalakítása közös vámmegállapodások révén, Franciaország, Belgium, Hollandia, Dánia, Ausztria-Magyarország, Lengyelország és esetleg Olaszország, Svédország és Norvégia részvételével. A közös alkotmányos vezetés nélküli szövetség kifelé a tagok egyenjogúságát mutatja, valójában német vezetés alatt áll és stabilizálnia kell Németország gazdasági hegemoniáját Közép-Európa felett”. A *gyarmati szerzemények* ügyét, amelynek során összefüggő közép-afrikai gyarmati birodalomra törekedtek, az *Oroszországgal* szembeni célok pontosításával együtt későbbre halasztották. További mérlegelésre ajánlották, hogy milyen eszközök és intézkedések szükségesek a *Hollandiával* kialakítandó szoros viszonyhoz. Ennek során kerülni ajánlották a kényszer érzetét; nem kell változtatni életükön, s nem kell katonai kötelezettségeket róni rájuk. Kifelé meg kell hagyni Hollandia függetlenségét, belül azonban függőségbe kell kerülnie Németországtól. Megfontolandó esetleg a gyarmataikra is kiterjedő véd- és dacsövetség, mindeképpen azonban a szoros vámcsatlakozás, esetleg Antwerpen Hollandiának juttatása a németek által megerősített Antwerpen és a Schelde-folyó torkolata feletti német megszállási jog fejében.

A kezdeti nyugati sikerek után az ország különböző érdekcsoportjai átfogó programokban fogalmazták meg hadicéljukat, de kezdetben megtiltották ezek nyilvános megvitatását, hogy ne zavarják a lakossági támogatást. 1914 szeptemberében August Thyssennel együtt az elsők között küldte meg a kancellárnak terjedelmes emlékiratát Heinrich Claß, az Össznémet Szövetség elnöke is. „Most az ellenségekkel teli világ ránk kényszeríti a harcot; ezzel a sors tálcán kínálja a lehetőséget, hogy egy csapásra minden igényünket kielégítsük, s hogy minden külpolitikai, gazdaságpolitikai, valamint társadalmi problémánkat megoldjuk vagy legalábbis távolba tekintő módon mindezekhez hozzálássunk” – írta. „A terület, amelyet Európában elcsatolunk, lényegében arra szolgál, hogy az erős, termelékeny vidéki lakosság megteremtésének céljával lehetővé váljon a tervszerű belső betelepítés; az elfoglalandó gyarmati területeknek – lényegében – olyan nyersanyagokat kell szállítaniuk iparunk számára, amelyeket az anyaországban nem tudunk kitermelni; a háborús jóvátételeknek – eltekintve az állampolgárok és az ország közvetlen kárainak kiegyenlítésétől – azt kell szolgáltatnia, hogy rendelkezésre álljanak a vidéki telepítésekhez és a városi népesség felépülésének biztosításához, mindenekelőtt a jobb lakásviszonyok megteremtéséhez szükséges eszközöket illetően és lehetővé váljon egyéb részintézkedések egész sora...” – folytatta bevezetőjében.

Radikalizmusukban az antant országok hadicéljai sem maradtak el a német tervek mögött. Franciaország 1914. szeptember 30-án a „Német Birodalom megsemmisítését s Poroszország katonai és politikai hatalmának lehető legerőteljesebb

meggyengítését”, s Elzász-Lotaringia visszaszerzését követelte. Később Belgium átengedését, a Saar-vidék, sőt részben a rajnai határ megszerzését sürgette. Kele-ten később (konkrétan 1918 tavaszán) a soknemzetiségű Ausztria-Magyarországot kisebb nemzetekre tervezték felbontani.

Nagy-Britannia követelései a német flotta lerombolására és a német gyarmatok átvételére irányultak. Németországnak kontinentális hatalomnak kell maradnia. A britek és a franciák 1916 májusában a *Sykes-Picot-egyezményben* megállapodtak az oszmán birodalom felosztásáról.

1914. szeptember 25-én *Castello di Sangiuliano* olasz külügyminiszter a *semleges Olaszország hadicéljairól* kifejtette: végleges győzelem esetén Olaszországnak meg kell kapnia Ausztria olasz provinciáit, az Alpok fő vízválasztójáig, vagyis Olaszország természetes határáig. A tenger oldalán a határnak legalább Quarnaro-ig kell kiterjednie. Olaszország nem ellenzi Albánia felosztását Montenegro, Szerbia és Görögország között azzal a feltétellel, hogy a tengerpartot semlegesítik. Valonát minden korlátozás nélkül Olaszország szuverenitása alá kell rendelni. Megoldhatatlan nehézségek esetén elképzelhető Valona olasz helyőrség révén való nemzetköziesítése.

Az Oszmán Birodalom területi integritásának fennmaradása esetén Dodekaniszoszt nem érdemes megtartani, de valamilyen birodalmi cím alapján néhány olasz funkcionáriusnak ott kell maradnia. Az Oszmán Birodalom területi integritásának, vagy a jelenlegi egyensúlyi helyzet megszűnése esetén a Földközi-tenger keleti medencéjében valamely nagyhatalom szerzeményei vagy politikai biztosítékai esetén Dodekaniszosznak olasz tulajdonban kell maradnia. Az Oszmán Birodalom területi felosztása esetén Olaszországnak részesedést kell kapnia az adaliai övezet formájában.

Általában Olaszország megőrzi érdekeltségeit a Földközi-tenger keleti medencéjében, s ezért a különböző hatalmaknak az Oszmán Birodalomban meglévő jelenlegi érdekövezeteinek változása esetén Olaszország érdekei területi integritásának megőrzése érdekében az említett övezetett ki kell bővíteni Mendeliától Macri Marmaritzáig és Adaliáig. Amennyiben Németországnak le kellene mondania kisázsiai érdekeiről, a nevezett olasz tevékenységi terület Olaszország javára kibővíthető Mersináig. Olaszországnak erőfeszítései és áldozatai arányában részesednie kell az esetleges háborús kártérítésekből. A hármas szövetség hatalmait arra is kötelezni akarták, hogy ha Olaszország Abesszíniában nehézségekbe ütközik, hatékony diplomáciai akcióval támogatják.

1914 októberében ezen túlzott olasz követelések miatt meghíúsultak a szövetségesek tárgyalásai Olaszország hadba lépéséről. 1915 elején a kedvezőtlen hadi helyzet miatt azonban a nyugati hatalmak elfogadták az olasz igényeket. 1915. áp-

rilis 9-i londoni szerződésüket követően Olaszország május 23-án hadba lépett a szövetségesek oldalán. A londoni szerződés egyedülként rögzítette szerződésben az első világháborús hadicélokat, amely több ízben megsértette a szövetségesek háborús propagandájában hangoztatott önrendelkezési jogot.

Az *Egyesült Államok hadicéljait* Wilson amerikai elnök a kongresszushoz intézett 1918. január 8-i üzenete tartalmazta.

Irodalom

Galántai József: *Az I. világháború*. Korona Kiadó, Budapest, 2000.

Heresch, Elisabeth: *II. Miklós. Gyávaság, hazugság, árulás. Az utolsó orosz cár élete és halála*. Magyar Könyvklub, Budapest, 1995.

Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig 1871–1990*. Aula, Budapest, 2004.

Németh István: *A német császárság 1871–1918*. L'Harmattan, Budapest, 2009.

Opitz, Reinhard (Hrsg.): *Europastrategien des deutschen Kapitals 1900–1945*. Pahl Rugenstein Verlag, Köln, 1977. 163–164. o.

Paléologue, Maurice: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt*. Európa Kiadó, Budapest, 1982.

Zehnter, Annette (Hrsg.): *Chronik Handbuch. Reden und Dokumente des 20. Jahrhundert*. Chronik Verlag, Gütersloh/München, 1996.

A tűzfegyverek fejlődése az első világháború idején

Ó, átkozott fegyver! Halál hitvány eszköze!
 Süllyedj a sötét alvilág birodalmába!
 Kít Belzebub csalárd fondorlattal tervezett,
 Hogy elpusztítsd az emberi fajt...
 Hogy soha többé lovag vagy gaz hitszegők
 Ne merjenek háborúban általad
 Lesből támadni nemesebb ellenfélre,
 Heverj hát alant a mélységben örökké!
 (Lodovico Ariosto: Az eszeveszett Orlando. Budapest, 1994.
 Simon Gyula fordítása)

A XIX. század végén a sok füstöt fejlesztő puskapor helyett más, alig észrevehető füstöt fejlesztő, nitrogén alapú vegyületeket kezdtek alkalmazni, amelyeket füst nélküli lőpor-nak neveznek. A jobb minőségű lőpor alkalmazása lehetővé tette a fegyverek űrméretének csökkentését 15–18 mm-ről 6,5–8 mm-re. Nőtt a lövedékek kezdősebessége, javult a

fegyverek hatásos lőtávolsága és jobban rejthették a tűzvonalat is.

Már az első világháború előtt megjelentek azok a technikai fejlesztések, amelyek napjainkig szerephez jutnak a hadviselésben. A puskákhoz és a géppuskákhoz a nagy teljesítményű puskatöltényt használták, a pisztolyokhoz pedig a kis méretű pisztolytöltényt.

A puskáknak nagy volt a hatásos lőtávolsága (900–1000 m), de kicsi a tűzgyorsasága (10–15 lövés/perc). A géppuska lőtávolsága elérhette a 2500 métert, tűzgyorsasága a 200–300 lövés/percet, de 30–50 kg-os tömege miatt inkább védőkező fegyvernek tekintették.

A háború harcaira a legnagyobb hatást a *géppuska* gyakorolta. A nyíltan támadó gyalogság gyakorlatilag védtelen volt a rettenetes golyózáporral szemben, ezért képes volt bármilyen túlerejű támadást megállítani. A hagyományos támadó harcászat csődjét jól szemlélteti, hogy 1916. július 1-jén a Somme folyónál az angol gyalogság egyetlen napon közel 60 000 fős veszteséget szenvedett el, főleg a géppuskák tüzetől. A géppuskatűz ellen, önmagában a nyitott láncban felfejlődő gyalogsági alakzat sem sokat segített. Ehhez a fegyvernemek szorosabb együttműködésére volt szükség, amelyet 1917–18-tól kezdtek alkalmazni

A géppuska hátránya, hogy különösen szétlőtt terepen (márpedig a tüzéség pergőtűze után többnyire ez maradt) nehezen lehetett mozgatni. Az előretört gyalogság ezért gyakran mindössze puskáikkal és a géppuskák tűztámogatása nélkül volt kénytelen védekezni az ellentámadásokkal szemben. Szükség volt tehát olyan könnyű, de nagyobb tűzgyorsaságú fegyverre, amely képes együtt haladni – az addig csak puskával felszerelt – gyalogos rajokkal és tűztámogatást tud nekik nyújtani.

Az új fegyver a *könnyűgéppuska*, vagy *golyószóró* nevet kapta (ilyen volt a francia Chauchat Modéle 1915, vagy a brit Lewis stb.). A golyószóróhoz szintén a puskalőszert használták, de kisebb volt a tömege (7–13 kg) és többnyire tárból, rövid sorozatokkal (4–5 lövés), villaállványról tüzelt. A német MG–34 és MG–42 géppuskák voltak az első *általános rendeltetésű géppuskák*, amelyeket háromlábú állványról géppuskaként, míg villaállványról golyószóróként alkalmaztak.

A lövészárók-harcban a kis távolságon vívott harchoz gyakran volt szükség nagy tűzgyorsaságú fegyverre. Az új fegyvert pisztolytöltényre szerkesztették és a *géppisztoly* nevet kapta (pl. MP–18).

Irodalom

Holmes, Richard: A „hitvány salétrom”. In: Richard Holmes: *A háborúk világtörténete. Katonai újítások, amelyek megváltoztatták a történelem menetét*. Corvina Kiadó, Budapest, 1992.

Horváth Árpád – Kovács Zoltán: *A haditechnika évezredei*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1977.

Kedves Gyula: *Előltöltős kézi lőfegyverek*. Venatus, 1991. február.

Kelenik József: *A lőfegyverek forradalma*.

Montecuccoli, Raimondo: *A hadművészet rövid tételei*. (Koeln, 1704) In: *A hadművészet középkori és újkori klasszikusai*. Zrínyi Kiadó, 1974.

Rázsó Gyula: *Királyok zsoldosai*. In: *História*, 1984/5–6. sz.

Veszprémy László: *A korai stratégiai gondolkodás*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2005.

www.bethlenhagyomanyorseg.hu/index.php?action=menu&sapdir=3&sapienta=211

Német tengeralattjáró háború az I. világháború alatt

1914. szeptember: első német tengeralattjáró-akciók

1914. november: Anglia hadiövezetnek nyilvánítja az Északi-tengert

1915. február: Németország hadiövezetnek nyilvánítja az Anglia és Írország körüli vizeket, majd májustól áttér a korlátlan tengeralattjáró háborúra

1915. május: a Lusitania angol személyszállító gőzös elsüllyesztése

1915 június: II. Vilmos visszavonja az utasszállítók elleni támadást, szeptemberben pedig az Anglia körüli vizeken teljesen leállították a kereskedelmi hajók támadását

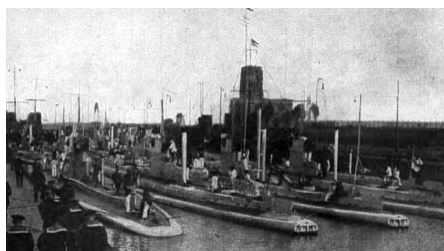
1915–1916 fordulója: a német tengeralattjárók zömét a Földközi-tengerre irányították

1916 vége: a szövetségesek bevetik a felfegyverzett, ún. Q szállító hajókat

1917. február 1: a korlátlan tengeralattjáró háború felújítása

1917. május: a konvoj-rendszer bevezetése a szállítóhajók védelmére

1918. október 21: a korlátlan tengeralattjáró háború leállítása

Az 1898-tól kibontakozó angol-német flottaépítési versenyben korlátozott mértékben mindkét fél kialakított tengeralattjáró-flottát, amelyek ekkor még inkább bűvárhajóknak feleltek meg. Ezeket főleg felderítésre és a hadihajók partvédelmi küzdelmének kiegészítésére akarták hasz-

nálni. A széntüzelésű bűvárhajók ellátását fűtőanyaggal a helyhiány korlátozta, ezért a hajók csak támaszpontjaikhoz közel tevékenykedhettek, így nagyobb számú gyártásuk célszerűtlennek bizonyult. A biztonságosabb dízel meghajtású tengeralattjárók csak közvetlenül az első világháború előtt bukkantak fel, s ezek távolabbi bevetésekre is alkalmasak voltak.

1914 augusztusában az északi-tengeri bázisokon (Scapa Flow-ban az angol *Beatty* admirális parancsnoksága alatt álló ún. nagy flotta, a kielit haditengerészeti bázison pedig a *Hipper* ellentengernagy vezette német nyílt tengeri hajóhad) állt szemben egymással.

Németország ekkor mindössze 28 tengeralattjáróval rendelkezett, s közülük 10 dízelmeghajtású volt. Angliának 55 hajója volt, de csak 7 dízelmeghajtású. A német dízelmeghajtású hajók jobbak, s torpedóik hatásosabbak voltak. Amikor Anglia hadat üzent Németországnak, a német tengeralattjárók fele megkezd-

te harci bevetését az angol flotta ellen. A harcban két tengeralattjárót veszítettek, miközben egyetlen angol hadihajó sem sérült meg.

Szeptember 5-én azonban az *Otto Hersing* hadnagy vezette német tengeralattjáró meghozta az első sikert, amikor elsüllyesztette a *Pathfinder* könnyű cirkálót. De a tengeralattjárók korábban alábecsült csapásmérő ereje akkor mutatkozott meg igazán, amikor szeptember 22-én *Otto Weddigen* parancsnok az U-9-el alig egy óra leforgása alatt három brit páncélos cirkálót elsüllyesztett. Németország örömmámorban úszott, s a legénység minden tagját kitüntették. Biztosra vették, hogy Weddingen hajója a Vaskereszt emblémáját hordhatja parancsnoki tornyán. A tengeralattjárók ütőképességét most már senki nem vonta kétségbe, s a német támadások egyre szaporodtak a szövetségesek hajói ellen. A sikereken felbuzdulva a németek még a nagy angol flottabázison, Scapa Flow-ban is rajtaütést kíséreltek meg.

Mivel a nyugati fronton állóháború alakult ki, rövidesen nyilvánvalóvá vált, hogy a küzdelem eldöntése hatalmas mennyiségű anyagi erőt igényel. Így a saját ellátás biztosítása és az ellenséges ellátás megzavarása a győzelem egyik legfontosabb feltétele lett. Az angol kormány meglepéssel állapíthatta meg, hogy a tengerentúli német hadihajók és segédcirkálók megsemmisítésével saját kereskedelmi hajózása szinte zavartalanul folyik. A semleges hajózás révén azonban fontos árufajták kerültek Németországba.

Ezért a semleges hajószállítmányok hatékonyabb ellenőrzése érdekében a brit admirális 1914. november 2-án az egész Északi-tengert hadiövezetnek (*military area*) nyilvánította. Északi kijáratát Skócia és Norvégia között aknákat telepítésével és őrhajók cirkálásával most már a semleges hajózás elől is teljesen lezárta. A távoli vizekről a skandináv országokba és Hollandiába érkező semleges kereskedelmi hajók csak a Csatornán keresztül kaptak szabad utat. Így lehetővé vált valamilyen kereskedelmi hajó rakományának átvizsgálása, a szállítmányok regisztrálása, s az érintett országok saját szükségletének felmérése. A „fölös” szállítmányokat nem engedték át a Csatornán, attól tartva, hogy azokat Németországnak adják el. Később már a semleges országok területén ellenőrizték a Németországba irányuló szállítmányokat.

Németország a nemzetközi jogot sértő brit tengeri blokáddal szemben ellenrendszabályhoz folyamodott. A német hadvezetés körében már az első világháború előtt felmerült az Anglia körüli tengeralattjáró-blokád gondolata, de számításaik szerint ehhez legalább 222 búvárhajóra lett volna szükség, ezért akkor elvetették a tervet.

Pohl admirális, a német flotta vezérkari főnöke *Tirpitz* haditengerészeti miniszterrel együtt 1914. november 7-én javasolta *Bethmann Hollweg* kancellárnak,

hogy válaszként minősítsék *hadiövezetnek az Anglia körüli vizeket*, majd miután a semleges hajók elhagyták e területet, az itt elhaladó hajókat a német tengeralattjárók minden figyelmeztetés nélkül süllyesszék el. Jól tudták, hogy akciójuk hatékonysága elmarad az angol blokádétól, de az angol gazdaságot mégis nehéz helyzetbe hozná, ha a tengeren érkező szállítmányok 20-25%-a hónapokon keresztül kiesne. A szükséges élelmiszerek (a gabona 80%-a), nyersanyagok, szén, stb. ugyanis ezen az úton érkezett a szigetországba.

Franciaország nem volt ilyen kiszolgáltatott helyzetben, mert kevésbé szorult importra, illetve annak csak 60%-a érkezett hajókon. A gazdasági összeroppanás réme ezért nem fenyegette, jóllehet az itt harcoló angol csapatok utánpótlása tengeri úton történt, s ennek blokkolása már súlyos gondokat jelenthetett.

Német vezető körökben attól tartottak, hogy ez a harcmodor ellenük hangolja a semlegeseket, közöttük is elsőként az Egyesült Államokat. A kancellár ezért csak 1914. december 27-én adta be a derekát, de részletes emlékiratban fejtette ki fenntartásait. A tengeralattjárók bevetését a közvéleménynek biztos győzelemként tálták.

1915. február 18-ától a császári jóváhagyás birtokában a német flotta vezérkari főnöke az Anglia és Írország körüli vizeket *hadiövezetnek* minősítette, s bejelentette, hogy minden szövetséges kereskedelmi hajót megtámadnak. Végül is ez *korlátozott tengeralattjáró háború* volt, mert az amerikai és olasz hajókat nem támadták, s a kereskedelmi hajók legénységének lehetővé tették, hogy csónakokba szállhasson, mielőtt ágyútűzzel, vagy dinamittal elsüllyeszti a hajót. De ha a tengeralattjáró parancsnoka úgy vélte, hogy a hajón rejtett fedélzeti fegyverek vannak, akkor figyelmeztetés nélkül torpedózott. Az első így kilőtt amerikai hajó a *Gulflight* volt 1915. május 1-jén, amely nagy nemzetközi felháborodást váltott ki.

A német tengeralattjárók kapitányai azonban rövidesen konfliktusba kerültek az érvényes nemzetközi joggal. A tengeri hadviselés szabályai értelmében ugyanis a felderített kereskedelmi hajót csak akkor lehetett elsüllyeszteni, ha legénysége már mentőcsónakokba szállt. A hajórakomány átvizsgálására a felszínre emelkedett, gyenge páncélzatú tengeralattjáró azonban veszélyes helyzetbe került, mert sok kereskedelmi hajót titokban hajóágyúkkal szereltek fel. A zsákmányjogon alapuló kereskedelmi háborúban a német tengeralattjárók így azt kockáztatták, hogy felfegyverzett teherszállító hajók vagy brit tengeralattjárók csapdájába kerülnek. Ezért a haditengerészet vezetése áttért a *korlátlan tengeralattjáró háborúra*, ami azt jelentette, hogy minden felderített hadi vagy kereskedelmi hajót megtorpedózhattak. Nyolc hónapon belül a havonta átlagosan elsüllyesztett szövetséges hajók úrtartalma 5000 bruttó regiszter tonnáról 200 000-re nőtt.

Az eljárás a semleges országok és különösen az Egyesült Államok élénk tiltakozását váltotta ki, amely korábban többször is kifogásolta a német lakosság élelmiszerellátását akadályozó és a nemzetközi jogot sértő tengeri blokádöt is.

A tengeralattjáró harc *súlypontja Anglia partvidéke* volt, s 1915. márciustól szeptemberig intenzíven folyt. A németeknek 50-60 hajójuk volt, frontszolgálatban kb. 45-50, állandó pozícióban 15 lehetett.

A német-amerikai viszonyt 1915 tavaszán súlyosan megterhelte a *Lusitania* angol személyszállító gőzös megtorpedózása és elsüllyesztése. Május 7-én a *Walther Schwieger* főhadnagy vezette U-20 alámerülve, Írország déli részénél előzetes figyelmeztetés nélkül elsüllyesztette a gőzöst. Ugyan később kiderült, hogy az utasszállító 10 tonnányi hadianyagot csempészett (több ezer lőszer, gránáthüvelyt és gyutacsot), de Schwieger ezt nem tudhatta. Azzal, hogy elsüllyesztette a nagy utasszállítót, elveszejtett 1198 életet, közöttük 128 amerikai, amely nemzetközi merényletnek számított.

A semleges Egyesült Államok élesen tiltakozott a német hadviselés ellen és a háborúba lépéssel fenyegetőzött. Ezt elkerülendő a németek korlátozták a tengeralattjáró-háborút. 1915 júniusban a császár visszavonta az utasszállítók elleni támadást és szeptemberben pedig az Anglia körüli vizeken teljesen le is állították a kereskedelmi hajók támadását.

Több mint fél év alatt a brit admirálisok szerint a németek 350 hajót süllyesztettek el, kb. 800 000 bruttó regiszter tonna vízkiszorítással. Az 1915. februárig elsüllyesztett mennyiség figyelembevételével azonban a veszteség összesen kb. 500 hajó volt, 950 000 bruttó regiszter tonna vízkiszorítással. Mindez még sem okozott túl nagy veszteséget, mert az angol ipar 1915-ben 650 000 bruttó regiszter tonnányi hajótérrel több száz új hajót épített vagy vásárolt, vagyis lényegében pótolta a veszteséget. A kereskedelmi hajózás 1915. évi harcát végül is Anglia nyerte meg, mert ha nem is zavartalanul, de lényegében biztosította az ország ellátását. Egyidejűleg szorosabbra zárta a blokádöt Németország körül, s szilárdan biztosította magának a kiapadhatatlannak tűnő amerikai utánpótlást.

1915-1916 fordulóján a németek tengeralattjáróik zömét a Földközi-tengerre irányították, s ott süllyesztették el a legtöbb hajót. A szövetségesek vesztesége már havi 100 000 bruttó regiszter tonnára rúgott, amelyben már francia és olasz hajók is szerepeltek, jóllehet e két országban a háború alatt nem építettek újakat. A szövetségesek még nem találták meg a tengeralattjárók ellenszerét, s az U-hajók 1916 nyaráig közel egy millió bruttó regiszter tonnányi szövetséges hajót süllyesztettek el.

Lothar Arnauld de la Perrière korvettkapitány 1916 nyarán az U-35 kapitányaként egy hónap alatt 54 hajót süllyesztett el, összesen 90 000 bruttó regiszter

tonnát. Négy torpedó kilövése után a felszínen ágyúzta a hajókat. Nagylelkűen mindig megengedte a legénységnek, hogy elhagyják a hajót, s informálta őket a legközelebbi szárazföldről, mielőtt hajójukat a tengerfenékre küldte. A Földközi-tengeren cirkálva a háború végéig egyedül hihetetlen mennyiséget, több mint 200 hajót süllyesztett el, összesen mintegy fél millió bruttó regiszter tonnányit.

1915 augusztusában a németek az *Arabic* angol utasszállító hajót is megtorpedózták, amelyen szintén utaztak amerikai állampolgárok. Az Egyesült Államok hadba lépésének elkerülésére szeptemberben a német tengeralattjárók parancsot kaptak, hogy személyszállító hajókat csakis az emberek biztonságba helyezése után lehet elsüllyeszteni. Mivel a semleges kereskedelmi hajókat, s az ellenséges utasszállító hajókat sem lehetett támadni, a haditengerészet értelmetlennek tartotta a harcot.

Mivel 1916 márciusában a La Manche csatornában a *Sussex* francia személyszállító gőzös megtorpedózása ismét amerikai áldozatokat is követelt, az Egyesült Államok ultimátumot intézett Németországhoz. Ezért a német haditengerészetnél ismét visszatértek a szigorú zsákmányolási rendszerhez, vagyis a korlátozott tengeralattjáró háborúhoz. Az Egyesült Államok Angliához és Franciaországhoz intézett újabb tiltakozásai pedig a tengerek szabadságának betartását sürgették.

1916 közepére a német tengeralattjáró flotta létszáma dinamikusan növekedve elérte a 134 hajót. Ekkor már nagy U-teherszállító hajókat is gyártottak, olyan hatalmas tengeralattjárókat, amelyek fontos hadianyag utánpótlást szállítottak a német vizekre a brit blokádon keresztül.

1916 végére a szövetséges hajók vesztesége elérte a kritikus mennyiséget. Egyedül október és december között majdnem fél millió bruttó regiszter tonnát veszítettek.

Nagy-Britannia a tengeralattjárók elleni küzdelemben bevetette az ún. *Q-hajókat*, vagyis felfegyverzett kereskedelmi hajókat indított útnak, amelyek gyakorta semleges zászló alatt hajóztak. Segéd-cirkálóikat ártalmatlan kereskedelmi hajóknak álcázták, hogy a felszínre csalogassák a német tengeralattjárókat. Akkor pedig a cirkálók elrejtett fegyvereikkel tüzet nyitottak a tengeralattjáróra. A háború alatt azonban csak 14 tengeralattjárót sikerült ily módon elsüllyeszteni.

Amikor a *Baralong* Q-hajó elsüllyesztette az U-27 tengeralattjárót, a túlélők, kapitányukkal együtt megmentésüket várták. Ehelyett brutálisan lelőtték őket.

A Q-hajók bevetése ellenére azonban a szövetségesek veszteségei állandóan növekedtek, amelyet csak a *konvoj-rendszer* 1917. májusi bevezetése állított meg. A kereskedelmi hajók együtt hajóztak, s a konvojt gyorsjáratú rombolók, cirkálók és tengeralattjáró-vadász hajók kísérték. Az új taktika eredményesnek bizonyult. A konvojban haladó hajók mindössze 2%-a semmisült meg, miközben

ez az arány az egyedül hajózók esetében elérte a 10%-ot. A kis sebességgel haladó, s egyedül manőverező német tengeralattjáróknak a kíséőhajókkal biztosított kereskedelmi hajók elleni támadáskor csak a konvoj kedvező haladási iránya esetén volt esélyük a sikerre.

A szövetségesek egyidejűleg megkezdték a fekvő-akna (*mine-laying*) hadműveletet, vagyis Scapa Flow-tól a norvég partokig, a Csatornán keresztül a dán, holland és a norvég partokig új típusú, elektromágneses aknákat telepítettek, megakadályozva, hogy a tengeralattjárók kijussanak az Atlanti-óceánra. 1917 végére szinte teljesen lezárták a La Manche csatorna északi-tengeri bejáratát, és hatásos zárat telepítettek az Adria-tenger kijáratánál, az Otrantói-szorosban is.

A szövetségesek a német tengeralattjáró-támadások kivédésére *átfogó rendszert* alakítottak ki. A kereskedelmi hajókat modern ágyúkkal szerelték fel, ezért a tengeralattjáró csak víz alatti támadásra vállalkozhatott, amely azonban nagyban csökkentette támadása hatékonyságát, mert a víz alatt kilőtt torpedóknak többnyire csak a fele ért célba. Növelték a rombolók és a tengeralattjáró-üldöző hajók építését és bevetését is.

Ha felfedeztek egy tengeralattjárót, azt nagy erejű mélyvízi bombákkal támadták hajókról vagy repülőgépről. 1917-ben a tengeralattjárók felderítésére már új, hatásos eszköz, a víz alatti lehallgató készülék is rendelkezésre állt. Így már 1917 nyarán világossá vált, hogy Németország korlátlan tengeralattjáró háborújának eredményei elmaradtak a várakozásoktól. De késleltette az antant túlerő felzárkózását a nyugati, az olasz és a balkáni frontokon. Az Oroszországba irányuló északi szállítások akadályozásával pedig felgyorsította a cári birodalom katonai összeomlását.

Mivel Anglia továbbra sem enyhített a blokádon, sőt azt szorosabbra fonta, a német haditengerészeti vezetés és a legfelső hadvezetés a korlátlan tengeralattjáró háború felújítását sürgette. Azzal érvelt, hogy az elsüllyesztett űrtartalmat havi 600 ezer bruttó regiszter tonnára növelve Anglia 5-6 hónapon belül kapitulál. A német koronatanács 1917. január 9-én – engedve a politikai és katonai nyomásnak, Bethmann Hollweg kancellár ellenében – ismét engedélyezte a *korlátlan tengeralattjáró-háború* folytatását. II. Vilmos csak egyetlen, formális feltételt támasztott: értesítsék erről az Osztrák-Magyar Monarchia uralkodóját és szerezzék meg hozzájárulását.

1917. február 1-jén a Reichstag többsége megszavazta a korlátlan tengeralattjáró háború folytatását. A tengeralattjárók legénysége 1917 elején emlékezetes sikert aratott: februárban 256 000, márciusban összesen 284 000, áprilisban pedig 516 000 bruttó regisztertonnányi ellenséges hajót süllyesztett el. 1917 májusában több mint 540 000 bruttó regisztertonna volt veszteségük, s az angol admirális

szomorúan állapította meg, hogy ha a dolgok továbbra is így mennek, akkor az év végére elveszíthetik a háborút.

1917-ben egy U-hajó bevetése általában 2-3 hétig tartott, s a korábbi évekhez képest már több fegyverzetet vitt magával (a korábbi 6 torpedó helyett 12-16 darabot). Fedélzeti lövege 5-15 cm-es ágyú volt. Feladataik közé tartozott az aknatelepítés is, s az erre kijelölt hajók akár 48 aknát is magukkal vihettek.

Az Egyesült Államok hadba lépése a hadihajók számának jelentős növekedését jelentette a szövetségesek oldalán és hatékonyabbá vált a tengeralattjárók utáni vadászat. A szövetségesek egyre kevesebb hajót veszítettek, a németek vesztesége pedig nőtt. A szövetségesek több hajót gyártottak, s a tengeralattjárók már nem tudták eldönteni a háború kimenetelét.

Az optimista várakozások rövidesen ismét téves kalkulációnak bizonyultak. Nagy-Britannia az elsüllyesztési számok növekedése ellenére (1917. február 1. – december 31. között a szövetségesek 6,14 millió, a semleges államok pedig 1,12 millió bruttó regisztertonna veszteséget szenvedtek) nem adta meg magát.

Az *Osztrák-Magyar Monarchia* a háború kitörésekor 6 darab, 7-9 éves U-hajóval rendelkezett. A tengeralattjárók beszerzésével a közös minisztertanács 1915. október 6-i ülésén foglalkozott először. Az ülés elnöke, *Burián István* közös külügyminiszter sajnálkozva állapította meg, hogy a modern tengeri háború legfontosabb fegyvere a Monarchiában rendkívül fejletlen állapotban van, s e hiány gyors pótlására nincs lehetőség.

A tengerészeti szekció helyettes főnöke, *Kailer* altengernagy a tengeralattjárók állapotáról kifejtette, hogy mivel egyúttal tanhajóként is szolgáltak, rendkívül lehasznált állapotba kerültek, időközben elsüllyedtek, főjavításra kerültek, két hajó esetében pedig állandóan fenyeget az olaj-mérgezés. Szereztek ugyan még 5 darab B-osztályú tengeralattjárót, de ezekkel sem merészkednek a nyílt vizekre. Így voltaképpen egyetlen megbízható tengeralattjárójuk sincs, amelynek tudata bénítóan hat az egész haditengerészetre.

Beadványában 6 db megerősített B-osztályú, s 6 db Germania-tengeralattjáró beszerzésére tett javaslatot, amelyre 40 millió koronát kért. A németek a Monarchia kérésére átadták e tengeralattjárók építésének műszaki dokumentációját, ezért azokat hazai (budapesti) dokkokban is meg lehetne építeni. Az 1915. évi költségvetési évben a tengerészet 190 millió koronát kapott, miközben béke-költségvetése 178 millió korona volt, vagyis a háborúra csak 12 milliós többletet kapott. Ebből megvásárolták az eredetileg Kínának gyártott U-12-t, egy rombolót, két dunai monitort, 4 járőrhajót és 3 Weser-hajót, amelyek 11 millió koronába kerültek.

Stürgkh osztrák miniszterelnök pénzügyileg csak a 6 db megerősített B-osztályú tengeralattjáró vásárlására látott lehetőséget a meglévő 20,5 millió koronás ten-

gerészeti kölcsön felhasználásával. A további hat U-hajót csak költségvetési átcsoportosítással látta megvalósíthatónak, amelyhez a két ország delegációjának határozata szükséges.

Tisza István magyar miniszterelnök Stürgkh-el egyetértve nem látta akadályát a 6 db kis tengeralattjáró beszerzésének. Hozzátette: a tengeralattjáró-flotta kiépítése csökkentheti ellenfelek háború folytatására irányuló szándékát, ezért e kiadást nem tekintette elvesztegetett összegnek.

Az U-hajók beszerzésének megtárgyalása azonban határozat elfogadása nélkül zárult. A továbbiakban a minisztertanácson érthetetlen módon csak a háború utáni hadsereg-szervezési és -felszerelési kérdésekről esett szó, főleg a gyalogsági fegyverek vonatkozásában. *Von Koerber* közös pénzügyminiszter ehhez a napirendhez nem is szólt hozzá, pedig a tengeralattjárók beszerzése az ő tárcáját érintette. Így a Monarchia a későbbiekben tevőlegesen nem vett részt a tengeralattjáró háborúban.

A német koronatanács 1917. január 9-i döntését követően a Monarchia 1917. január 22-én, IV. Károly elnökletével ülésező közös minisztertanácsa egyedüli napirendi pontként tárgyalta a korlátlan tengeralattjáró háború felújítását, s német nyomásra egységesen mellette foglalt állást. *Ottokar Czernin* külügyminiszter emlékirataiból azonban azt is tudjuk, hogy Károly és munkatársai megkérdésének semmiféle gyakorlati jelentősége nem volt. Ellenérveikkel nem a közös koronatanácson, hanem két nappal korábban, január 20-án, a német *Holtzendorff* admirálissal és *Zimmermann* külügyi államtitkárral folytatott két megbeszélésen hozakodtak elő, de ezeket a németek visszaverték. Ráadásul a Monarchia ebben a fegyvernemben egyáltalán nem volt kompetens, így nem is rendelkezett komolyabb beleszólási joggal.

A közös minisztertanácson így többen önkritikát gyakoroltak. Czernin elismerte, hogy korábban elutasította a tengeralattjáró-háborút, mert vele nem látta biztosítottnak Anglia térdre kényszerítését, s aggodalommal szemlélte az Egyesült Államok háborúba lépésének és ennek a semleges országokra (Svédország, Norvégia, Dánia, Hollandia, Spanyolország, Svájc) gyakorolt hatását. Mára azonban belátta, hogy az antantnak a nyugati fronton indítandó offenzívája veszélyeket rejt magában, ezért az U-hajók korlátlan bevetésével meg kell akadályozni a nyersanyagok és a muníció behozatalát, s el kell fogadni a katonai szervek véleményét.

Conrad von Hötzendorff közös vezérkari főnök szerint mindent fel kell használni a keleti front lehetséges tehermentesítése érdekében, amelyre nincs más módszer, mint a korlátlan tengeralattjáró háború folytatása. *Krobotin* közös hadügyminiszter szerint 1917–1918 telére automatikusan rendkívül kritikus helyzet alakul ki, ha az U-fegyverrel nem térítik észre ellenfeleiket.

Tisza István magyar miniszterelnök is elismerte, hogy korábban csak a korlátozott tengeralattjáró háború (kb. 400 000 brt. elsüllyesztett havonta) híve volt, de most a nyugati front tehermentesítése érdekében megváltoztatta álláspontját. Mindez egyúttal azt is jelentette, hogy fel kellett adnia korábbi békekötési elképzeléseit. Sőt Conrad vezérkari főnökkel egyetértve a korlátlan tengeralattjáró háborúnak a Földközi-tengerre való kiterjesztését sürgette. *Clam-Martinic* osztrák miniszterelnök szerint is csupán ez a megoldás maradt hátra. Így IV. Károlynak zárszavában már csak az egyhangú támogatást kellett megállapítania.

Az első világháborúban az U-Boot fő fegyvere a fedélzeti ágyú volt, amelyet a zsákmányolási rend értelmében a hajók megállítására használtak, amelyeket átvizsgálásuk után – amennyiben hadianyagot szállítottak – elsüllyesztettek: felrobbantották vagy vízzel elárasztották. A Csatornában az U-hajók olyan sikerek voltak, hogy a *Royal Navy* erős egységeket, közöttük monitorokat vetett be a belga partokon kiépített német tengeralattjáró bázisok lövetésére. Támadásaik azonban a német támaszpontokat a háború végéig nem bénították meg.

A német U-hajók legnagyobb sikereiket – minimális veszteség mellett – a *Földközi-tengeren* érték el a hadihajók és a kereskedelmi hajók megtámadásakor. Jóllehet ott szigorúan a zsákmányolási rend szerint jártak el, a bevetett U-hajókra számított elsüllyesztési eredményük nagyobb volt, mint a második világháborúban. A legsikeresebb parancsnokok (*de la Perière, Forstmann, Valentiner, Steinbrinck*) jelentősen több bruttó regiszter tonnát süllyesztettek el, mint utódaik a náci haditengerészetnél, amelyet az U-hajók elleni küzdelem jelentős technikai fejlődése is magyarázott.

1918-ra a szövetségesek ellenlépései miatt a német tengeralattjárók veszítettek sikerességükből, s a legénység harci morálja is drasztikusan csökkent. A korlátlan tengeralattjáró-háborút a *Wilson* elnökkel folytatott jegyzékváltás során már 1918. október 21-én leállították. Mindez a *Matthias Erzberger* vezette német fegyverszüneti bizottságot novemberben fontos tárgyalási zálogtól fosztotta meg. A szövetségesek a Németország elleni blokádot 1920-ig, a versailles-i szerződés életbe lépéséig fenntartották.

A német tengeralattjárók és áldozataik az első világháborúban:

A német U-hajók száma: 350

Bevetések száma: 3274

Az U-hajók veszteségei: 180

Tengerész-veszteségek: 5354 fő (a 13 000 főnyi legénységből)

Elsüllyesztett polgári hajók száma: 6394

Elsüllyesztett bruttó regiszter tonna: 11948792

Elsüllyesztett hadihajók száma: 100

Elsüllyesztett bruttó regiszter tonna: 366 249

Az első világháborúban a tengeralattjárók utolsó szerepüket 1918 októberében játszották a német tengerészek lázadásának elfojtásában. A császársághoz a végéig lojális tengeralattjáró-legénység felkészült arra, hogy végrehajtsa a parancsot: „tüzelni figyelmeztetés nélkül arra a hajóra, amelyen vörös zászló leng.”

1918. november 9-én minden tengeralattjárót visszarendeltek a hazai kikötőkbe, hogy felkészítsék a megadásra. A német haderők kapitulációja értelmében a császári haditengerészet még megmaradt 170 U-hajóját átadták a győzteseknek. Az U-hajók nem vettek részt a víz feletti német haditengerészeti egységek önel-süllyesztésében, amelynek parancsát *Ludwig von Reuter* admirális adta ki Scapa Flow-ban. A hajók nagy része roncsként végezte.

Irodalom

Buchheim, Lothar-Günther: *Das Boot*. Piper Verlag, 1998.

Galántai József: *Az I. világháború*. Korona Kiadó, Budapest, 2000.

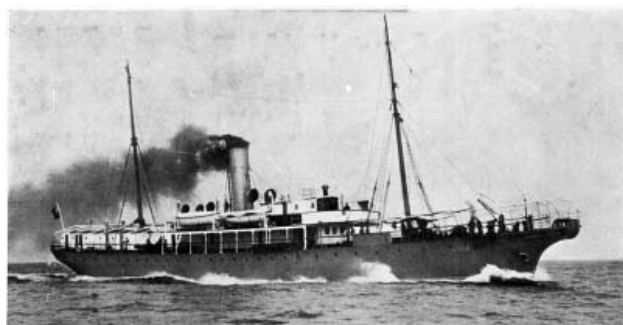
Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Korona Kiadó, Budapest, 2001.

Miller, David: *Deutsche U-Boote bis 1945*. Motorbuch Verlag, 2000.

Schröder, Joachim: *Die U-Boote des Kaisers – Die Geschichte des deutschen U-Boot-Kriege gegen Großbritannien im Ersten Weltkrieg*. Bernard und Graefe, Bonn. 2. Auflage, 2003.

Rádiófelderítés az első világháború kezdetén

-
- 1914. augusztus 4: a Telconia brit kábelfektető hajó a német partoknál elvágja a Németország a többi kontinenssel összekötő tengeralatti kábeleket
 - 1914. augusztus 11: Melbourne-ben az ausztrál haditengerészet kapitánya a Hobart német gőzhajón minden hivatalos irat átadására kényszeríti a német kapitányt, s megszerzik a kereskedelmi forgalom könyvét a kóddal
 - 1914. augusztus 17–20: a németek lehallgatják az orosz csapatok rejtjelezetlen beszélgetéseit
 - 1914. augusztus 23: Hindenburg megérkezik Marienburgba, s átveszi a 8. hadsereg főparancsnokságát
 - 1914. augusztus 25: a németek lehallgatják Szamszonov orosz tábornok rádión kiadott parancsát
 - 1914. augusztus 26–30: a 8. német hadsereg körülzárja és felmorzsolja a 2. orosz hadsereget, s kivívja a tannenbergi győzelmet
 - 1914. augusztus 26: a Magdeburg német cirkáló Tallin közelében zátonyra fut; orosz búvárok megtalálják a császári haditengerészet egyik kódkönyvét
 - 1914. október 13: orosz tisztek átadják Churchillnek a német kódkönyvet
 - 1914. november: Hall kapitány megszervezi az angol rejtjelező és megfejtő osztályt, a legendás Room 40-et
 - 1914. december közepe: Hall kapitány folyamatosan részletes információkkal látja el az admiraltást a német nyílt tengeri flotta mozgásáról
 - 1915. január: a Royal Navy egyik búvárkülönműve megtalálja az Északi-tengerben elsüllyedt U-31 német tengeralattjáró szupertitkos kódolási papírokkal teli ládáját
 - 1916. szeptember: az L32-es német Zeppelin tragikus sorsa újabb kódkönyvet jelentett az időközben tengernaggyá előléptetett Hall számára.
-

Békeidőben csak két későbbi hadviselő országban működött desifrázó osztály: az Osztrák–Magyar Monarchiában és Franciaországban. Az első világháború kitörésével azonban a 20. század kezdetétől használt rádiókészülékek új lehetőséget kínáltak a hír-

szerző szolgálatoknak. A hadászati rádiófelderítés 1914 őszén Kelet-Poroszországban született meg, amikor a németek a tannenbergi csatában lehallgatták az oroszok kódolatlan rádióüzeneteit. De a britek sem tétlenkedtek: felállították a Room 40 elnevezésű rejtjelező és megfejtő osztályt, ahol a birtokukba került német kódkönyvek alapján már rutinszerűen fejtették meg a németek biztosnak tekintett kódjait.

Andrejev őrnagy, az orosz hadsereg rejtjelező irodájának vezetője saját soraikban lévő árulóktól tartva túlságosan későn rendelte el a titkos kódkönyvek szétszétadását. A rejtjelezetlen rádiózás megbosszulja magát s végül is vereséghez vezetett.

Az ellenségeskedések kezdetén, 1914 augusztusában két orosz hadsereg, a *Rennekamp* tábornok vezetése alatt álló 1. (Nyemen) és a *Szamszonov* tábornok vezette 2. (Narev) hadsereg azonnal bevonult Kelet-Poroszországba. A két hadsereg 450 ezer katonából áll és *Zsilinszkij* tábornok a főparancsnokuk. A támadási terv szerint harapófogó alakzatban kell megtámadniuk *Prittwitz* vezérezredes 8. hadseregét: az 1. hadseregnek keletről, a 2.-nak délről. A hadművelet sikere az időben pontosan összehangolt együttműködéstől függ, hiszen a németeket meg kell fosztani a lehetőségtől, hogy külön-külön ütközhessenek meg a két orosz hadsereggel.

Az első elkeseredett harcokra 1914. augusztus 17–20-a között került sor Gawaiten-Gumbinnen térségében. Mivel a legtöbb orosz egység még semmiféle kódkönyvet nem kapott, a rádiósok kénytelenek rejtjelezetlen szövegeket továbbítani. Nem is sejtik, hogy Königsbergben két oroszul jól beszélő német minden elfogott orosz rádióüzenetet megvizsgál: *Bauermeister* hadnagy, a Szentpétervárról időben visszarendelt IIIb osztály ügynöke, s *Deubner* bölcsész professzor, akik így pontosan követni tudják az ellenség mozgását. *Hoffman* őrnagy, a 8. hadsereg első vezérkari tisztje azonnal kigondol egy tervet, amely a tannenbergi csata alap gondolata lesz: a két legerősebb német hadtestet le kell választani a Nyemen-hadseregről és a 8. hadsereg súlypontját Kelet-Poroszország déli részére áthelyezve be kell keríteni a Narev-hadsereget.

1914. augusztus 21-én este a 2. orosz hadsereg 70 kilométer széles frontvonalon, a határt átlépve nyomul előre Kelet-Poroszországban. Amikor *Prittwitz* tábornok értesül a Narev-hadsereg támadásáról, félbe akarja hagyni a gumbinzeni csatát, hogy a Visztula mögé vonuljon vissza. Ezzel elveszne Kelet-Poroszország, s talán Berlin is veszélybe kerülne. A legfelső hadvezetés azonnal visszarendeli *Prittwitzet* s utódjául a nyugalmazásból visszahívott *Hindenburg* vezérezredest, vezérkari főnökké pedig *Ludendorff* vezérőrnagyot nevezi ki.

Hindenburg augusztus 23-án 14 órakor érkezik meg Marienburgba, s átveszi a 8. hadsereg főparancsnokságát. Pontosan ismeri az orosz hadseregcsoport céljait: három nappal korábban, a gawaiteni harcok végén egy halott orosz katonatisztnél megtalálta Zsilinszkij tábornok részletes hadműveleti utasításait. Ugyanakkor lehallgatnak egy orosz rádióüzenetet, amely többek között támadási parancsot ad az 1. orosz hadsereg 4. hadtestjének. Időközben a németek jelentősen megerősítették lehallgató szolgálatukat. A 8. hadsereg öt mozgó állomáson kívül három szilárd telepítésű és nagy teljesítményű, a königsbergi, a graudenzi és a thorni erődben elhelyezett állomással rendelkezik.

Hindenburg haditerve lényegében már augusztus 23-ára elkészül. A 8. hadsereg minden erejét összevonja a Narev-hadsereg elleni támadáshoz. A Nyeman-hadsereg feltartóztatására csak könnyűlovassági és népfelkelő egységek vékony védelmi vonalát állítja fel.

Augusztus 25-én reggel lehallgatják Szamszonov rádión kiadott parancsát, így Hindenburg már pontosan ismeri szándékaikat és tagozódásukat.

Augusztus 26–30-a között a 8. német hadsereg körülfárta és felmorzsolta a 2. orosz hadsereget, s kivívta a *tannenbergi győzelmet*. Az orosz veszteség mintegy 50 ezer halott vagy eltűnt, 92 ezer sebesült és óriási mennyiségű hadianyag. Emlékirataiban azonban Hindenburg meg sem említette a lehallgatott rádióüzeneteket.

*

1914. augusztus 4-én hajnalban, néhány órával a háború kitörése után a *Telconia* brit kábelfektető hajó a német partoknál, Emden közelében elvágta a Németországot a többi kontinenssel összekötő tengeralatti kábeleket. Az akció óriási siker az angol *Secret Service* számára, mert Németország így a háború végéig nem rendelkezett kábel-kapcsolattal a tengerentúli országokkal. Ezért a Német Birodalom teljes hírközlését a világ legerősebb, 200 kilowatt teljesítményű, Berlin melletti *Nauen* adó bonyolította le.

Az angolok mindent elkövettek a német adások lehallgatására. A brit haditengerészet hírszerző szolgálatának vezetője, *William Reginald Hall* (munkatársai „Hunyor” néven emlegették) *Room 40* néven rövid idő alatt megszervezte a rejtjelező és megfejtő osztályt.

Kriptológusokat keresve rábukkant a titkosírások megfejtésével foglalkozó *Alfred Ewingre*, s a német nyelv szakértőjeként *William Montgomery* tiszteletesre, a skót presbiteránus egyház lelkészére. A háború utolsó évében már ezer férfi és nő, közöttük 800 rádiós és közel 80 kriptológus, tolmács, irattáros, futár és még sok más személy dolgozik az irodában.

Az Admirális Kelet-Angliában üzembe helyezett lehallgató állomásai a nap 24 órájában veszik a két német haditengerészeti támaszpont, Wilhelmshaven és Kiel rádióüzeneteit. A *Royal Navy* (Királyi Haditengerészet) hat lehallgató és bemérő állomásai a német flotta mozgását követik. A csöves erősítőkkal felszerelt készülékek a német hadihajók rádióüzeneteit is fogják.

Az első világháború kezdetén Németországban a rejtjelfejtési technika még nem ért el különösebben magas színvonalat. Minden főleg az ún. *kódkönyvek* alkalmazásával történt. Ezek végső soron nagy lexikonok voltak, amelyekben bizonyos fogalmaknak megfelelő számcsoportok feleltek meg. Így például a Bodienstück (földdarab) az 53431 számot, a Bodenventil (fenékszelep) az 53432, vagy a Bohrer (fúró) az 53442 számot kapta, az abc sorrendjének megfelelően. A német haditengerészet a *Császári haditengerészet kódkönyvét (SKM)* 1913. január 7-étől használta. A hadihajók több ilyen jellegű könyvet vittek magukkal.

Az angoloknak a szerencse is a kezükre játszott a német kódok megszerzésében. A döntő esemény 1914. augusztus végén történt. A hadüzenet után Németország több cirkálóval és torpedórombolóval felvonult a Finn-öböl bejáratához, hogy megtámadhassa az orosz cirkálókat. A harci események közepette a *Magdeburg* német cirkáló augusztus 26-án Tallin előtt zátonyra futott, s a hajó menthetetlenül elveszett. A szolgálati szabályzat szerint ilyenkor az összes titkos iratot meg kell semmisíteni: „*Ha fennáll a veszély, hogy a kódkönyv ellenséges kezekbe kerül, akkor a tengerbe kell vetni vagy el kell égetni.*” A hektikus mentőakció során a matrózok minden titkos iratot a tengerbe dobnak vagy a kazánban elégettek, de a három kódkönyvből kettőt kapitányi utasításra, mint „használatban lévő” megtartanak. Így marad egy jelkulcsot tartalmazó könyv a hídon, a másik pedig a rádiós szobában. A következő napokban az orosz búvárok álcázott akció keretében átkutatják az elsüllyedt német hajó roncsait, s több más irattal együtt megtalálják az egyik kódkönyvet. Még két hét sem telt el az értékes könyvek kimentése után, amikor az orosz rejtjelfejtők megfejtik a németek első rádióadásait. A császári haditengerészet teljesen gyanútlan, s azt hiszi, hogy valamennyi kódkönyv megsemmisült.

Az orosz haditengerészeti attasé 1914. szeptember 6-án szentpétervári üzenetet ad át *Winston Churchill* brit haditengerészeti miniszternek, hogy birtokukba jutott egy német haditengerészeti kódkönyv. Az orosz admirális hajlandó átadni a kódkönyvet az angoloknak, amelyet egy erre a célra küldött brit hadihajó szállít Angliába. Október 13-án az orosz tisztek átnyújtják neki zsákmányukat, amelyet így nyugtázott: „*Ez az ajándék felér egy megnyert csatával.*” Valóban: rendkívüli szerencse érte a brit titkosszolgálatot. A Room 40-ben Ewing rájön, hogy a legtöbb német rádióüzenetet kétszer kódolnak. Egyik munkatársa pedig felismeri, hogy a

látszólag oly nehezen megoldható probléma valójában egészen egyszerű betűcserés eljáráson alapul. Munkájukat további zsákmányolt kódanyagok segítik.

1914. október 17-én a németek a Temze torkolatának elaknásítását tervezik, de torpedórombolóikat már angol hadihajók várják, s mind a négyet elsüllyesz-tik. Két hét múlva egy brit halászhajó hálójába Texel holland sziget közelében egy német eredetű, megvasalt tengerészláda akadt, benne az ún. *Kereskedelmi Könyvvvel*. A kódkönyv tengeri és szárazföldi egységek, haditengerészeti attasék, konzulok, diplomaták, valamint gyarmati hatóságok üzenetváltásainak megfej-tésére szolgál.

Hall kapitány így 1914 december közepétől folyamatosan részletes informá-ciókkal látja el az admiralitást a német nyílt tengeri flotta mozgásáról. Még hó-napokig tart, amíg a németek változtatnak kulcsaikon. A kódot csak 1916-tól vál-toztatják havonta, majd 24 óránként. A sifrírozó szisztéma azonban mindvégig változatlan marad.

1915 januárjában a Royal Navy egyik bűvárkülönítménye megtalálja az Északi-tengerben elsüllyedt U-31 német tengeralattjáró szupertitkos kódolási papírokkal teli ládáját, benne három kódkönyvvvel és egy térképpel, amelyen az aknamezők voltak bejelölve.

1916 szeptemberében az L32-es német Zeppelin tragikus sorsa újabb kódköny-vet jelentett az időközben tengernaggyá előléptetett Hall számára. A London tá-madására indult, de kigyulladt léghajó roncsai között megtalálják a császári ha-ditengerészet kissé megperzselődött kódkönyvét.

A német császárság szakemberei még 1917. január 19-én, a Zimmermann-távirat elküldésének napján sem gyanították, hogy brit oldalon már rendelkez-nek kódjaik feltörésének eszközeivel. Sőt lemondtak a „kettős” rejtjelezésről is.

Irodalom

Andrew, Christopher: *Her Majesty's Secret Service: The Making of the British Intelligence Community*. Viking, New York, 1986.

Beesly, Patrick: *Room 40: British Naval Intelligence, 1914–1918*. Harcourt, Brace Jovanovich, New York, 1982.

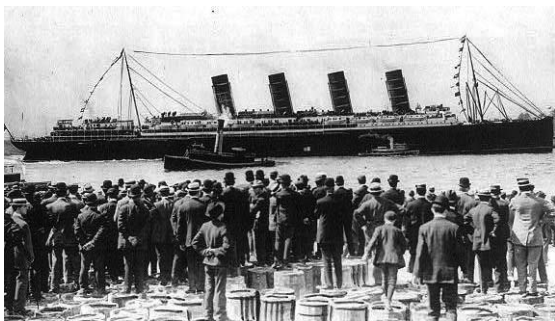
Johnson, John: *The Evolution of British Sigint, 1653–1939*. H.M.S.O., London, 1997.

Piekalkiewicz, Janusz: *A kémkedés világtörténete. Ügynökök – rendszerek – Akciók. II. kötet*. Zrínyi Kiadó, é. n.

Tuchmann, Barbara W.: *The Zimmermann Telegram*. Ballantine Books, New York, 1958.

A Lusitania elsüllyesztése (1915)

-
- 1906. június 7: az RMS Lusitania angol személyszállító gőzös vízre bocsátása
 - 1907. szeptember: a gőzös menetrendbe áll a Liverpool – New York útvonalon
 - 1914. szeptember 17: a hajót „felfegyverzett segédcirkálóként” regisztrálják a brit flottanyilvántartásban
 - 1915. április 22: a császári német követség felhívása: a Nagy-Britannia körüli vizeket hadiövezetnek nyilvánítja és ott nem tudja garantálni az amerikai állampolgárok biztonságát
 - 1915. május 1: a Lusitania 12 óra 20 perckor 1258 utassal és 701 fős személyzetével kifut New Yorkból Liverpool felé
 - 1915. május 7: az U-20 német tengeralattjáró Írország déli partjainál egy torpedóval elsüllyeszti a Lusitaniát
 - 1915. május 11: az amerikai kormány első Lusitania-jegyzéke a tengeralattjáró támadások beszüntetését és az áldozatok kártérítését követeli
 - 1915. június 9: az amerikai kormány második, kemény hangú jegyzéke
 - 1917. február 1: a Német Birodalom bevezeti a korlátlan tengeralattjáró háborút
-

Az I. világháború elhúzódásával jelentősen növekedtek a hadviselő országok nyersanyagigényei, így felértékelődött a tengerhajózás szerepe is. Nagy-Britannia 1914 novemberében hadiövezetnek nyilvánította a Német Birodalom felségvizeit. Válaszul a németek 1915 februárjában ugyanezt tették

a brit-szigetek partvidékével. Az angol blokád a háború végéig hermetikusan elzárta Németországot a világtengerektől, s áldozatainak számát 800 000 – 1 000 000 között emlegetik. A német blokád azonban nem okozott komolyabb zavart a szigetország ellátásában. A térségben 21 német tengeralattjáró állomásozott, amelyből 14 állandóan javítás alatt volt. A tengeralattjárók kezdetben ágyútűzzel vagy robbanótöltettel süllyesztették el a fegyverszállító hajókat, s a légénység közben mentőcsónakba szállhatott.

Az Egyesült Államok a kereskedelem szabadságára hivatkozva jegyzékben tiltakozott mindkét nagyhatalomnál, de nem egyformán erélyesen. A brit hajók

ráadásul egyre gyakrabban vonták fel az amerikai zászlót, ha tengeralattjárók támadásától tartottak. Rendszeresen helyeztek el kisebb űrméretű ágyúkat is kereskedelmi és utasszállító hajókon. Az is előfordult, hogy a szállítóhajók legénysége jutalmat kapott, ha legázolták az őket megállító tengeralattjárót. A megtévesztés tökéletesítése érdekében legtöbbször a hajók nevét is lefestették. Mindez feleslegesnek bizonyult, mert a német tengeralattjárók rendelkezésére állt szinte minden brit hajó részletes leírása. A rejtett fegyverek és a legázolások miatt egyre gyakrabban torpedóval süllyesztették el azokat a hajókat, amelyeken hadianyagot gyanítottak.

A Lusitania 1907-ben indult első útjára. A 240 méter hosszú, 44 000 tonnás hajó legnagyobb sebessége 25 csomó (kb. 45km/h) volt, amelyet négy Parsonstípusú gőzturbinával és négy csavarral ért el. Már a tervezőasztalon hasonlított a hadihajókra, mivel minden fontos gépe a vízvonal alatt helyezkedett el. Az üzemeltető *Cunard Line* Társaság több szállal kötődött a brit admirálitáshoz.

1914. szeptember 17-én a gőzöst „*felfegyverzett segédcirkálóként*” regisztrálták a brit flottanyilvántartásban. Egy hét múlva a hajó parancsnoka, *William Thomas Turner* már az admiralitástól kapta parancsait. Eszerint sürgősen hadianyagot kell szállítani New Yorkból Liverpoolba. Tudta, hogy különleges, muníciót vásárló brit bizottság tartózkodik az Egyesült Államokban s a hajó útvonalát kizárólag az admirális határozza meg. A német hadihajókat megtévesztendő továbbra is szorgalmazták az utasszállítást, s a gőzös ettől kezdve a semleges amerikai zászló alatt hajózott. Ha német tengeralattjáró megkísérelné feltartóztatni, Turnernek azonnal tüzet kellett nyitnia.

Az Egyesült Államok biztonsági megfontolásból megtiltotta hadianyag szállítását a személyszállító hajókon. Mivel a britek nem akarták, hogy az amerikaiak előtt kitudódjon a Lusitania polgári hajóként való fedése, a brit admirális rövid távú megoldást választott: kijelentették, hogy vadászfegyver-muníciót lehet szállítani a személyszállító hajókon. Így az igazi rakományt átnevezték és az amerikai hatóságoknak hamis papírokat nyújtottak át. Ily módon a *Winston Churchill* vezette brit admirális 1914-től nagy mennyiségű muníciót szállított Nagy-Britanniába.

Miután a német haditengerészet a növekvő brit blokádra válaszul 1915. február 4-én bejelentette a nemzetközi méretű korlátlan tengeralattjáró háborút, a német külügyminisztérium jegyzéket intézett az Egyesült Államokhoz, hogy Nagy-Britanniának a „*semleges zászlóval való visszaélése miatt hibák nem lesznek mindig elkerülhetők.*” Ezt követően *Edward Grey* brit külügyminiszter megkérdezte *Edward Mandell House* ezredest, az amerikai elnök tanácsadóját: „*Mit tesz Amerika, ha a németek elsüllyesztenek amerikai turistákat szállító személyszállító hajót?*” House ezt válaszolta: „*Ez számunkra háborút jelentene.*”

1915. április 22-én a washingtoni császári német nagykövetség ötven nagy amerikai napilapban figyelmeztette az Atlanti-óceánon utazni szándékozókat, hogy a hadiövezet a Nagy-Britannia körüli vizekre is kiterjed, ezért a brit és szövetségesei zászlaja alatti hajók veszélynek vannak kitéve, s az utasok saját felelősségükre utaznak. *William Jennings Bryan* külügyminiszter figyelmeztette az elnököt e veszélyre, de *Wilson* a kereskedelem és az utazás szabadságával érvelve nem támogatta a hajóút elhalasztását. Bryan dolgát nehezítette, hogy a hadviselő országokban állomásozó nagyköveteik jelentős része kezdettől fogva az antanttal szimpatizált, őt magát viszont gyakran németbarátnak titulálták.

A *Lusitania* 1915. május 1-jén 12 óra 20 perckor futott ki New Yorkból Liverpool felé 202-dik, s egyben utolsó útjára, 1258 utassal és 701 fős személyzettel. Fedélzetén összesen 10,5 tonna robbanóanyag is volt: 1248 láda 7,5 cm-es gránát, 4927 láda puskatöltény, valamint 200 láda kézfegyvertöltény.

Az utasok és a személyzet tudatában voltak a veszélynek, valamennyien ismerték a német követség figyelmeztetését. Az indulás napján valamennyi New York-i napilap foglalkozott e témával, és többen lemondták utazásukat. Közöttük volt *Philip Mangone* divattervező is, aki 1937-ben túlélte a *Hindenburg* léghajó lezuhanását. Az óceánjáró utaslétszáma ezért messze elmaradt tényleges személyszállítási kapacitásától. A kapitány pedig ezuttal türelmetlen és érzéketlen maradt az utasok aggodalmaival szemben. A félelem légköre ugyan nem uralkodott el a hajón, de a társalgások visszatérő témája a tengeralattjárók körül forgott.

1915. május 7-én 13 óra 20 perckor a német U-20 tengeralattjáró Írország déli partjainál megpillantotta a hajót. Méretei nem sok kétséget hagytak kiléte felől. *Walther Schwieger* kapitány azt jegyezte fel a hajónaplóba: „vagy a *Lusitania* vagy a *Mauretania*, mindkettő csapatszállításra használt, felfegyverzett cirkáló.” Korábban a kapitány ágyútűzzel süllyesztette el a hajókat, ám néhány napja az egyik átvizsgált hajón rejtett fedélzeti fegyvereket talált. Ezért a legénység biztonsága miatt úgy döntött, hogy lesből támad. Rövid megfigyelés után 14 óra 10 perckor tűzparancsot adott. Első tisztje, *Charles Voegele* azonban nem volt hajlandó nőket és gyermekeket megtámadni, s megtagadta a parancs továbbítását a torpedótérbe. Ezért később hadbíróság elé állították, s három évet egy kielői börtönben töltött.

A német torpedó a parancsnoki híd mögött érte a *Lusitaniát*. A torpedó becsapódása után egy még erősebb, második robbanás rázta meg a hajót, amely szinte azonnal 15 fokot oldalra dőlt, így a fedélzeten tartózkodók nehezen tudtak talpon maradni. Néhány perc alatt kitört a pánik. Sokan hozzátartozóikat keresték, eközben a személyzet megkezdte a mentést. A *Titanic* három évvel korábbi katasztrófája óta minden hajón – így a *Lusitanián* is – elegendő mentőcsónak állt

rendelkezésre. Leeresztésük azonban kézzel történt, s e módszer a merülés gyorsasága és az egyre nagyobb dőlésszög miatt eleve kudarcra volt ítélve. A mentőcsónakok közül több orral, vagy farral esett a vízbe, így sokan azok közül is a tengerbe veszttek, akik már biztonságban érezték magukat. A robbanás nyomán felszökő vízszög szétforgácsolta az egyik mentőcsónakot, amelynek visszahulló maradványai betörték az üvegfelületeket. A hajóorr egyre mélyebbre merült, majd 10–12 perccel a találatot követően a hajó szinte függőleges helyzetbe került. A hatalmas hajócsavarok tovább forogtak a levegőben. Mivel az eset helyszínén csak 92 méter volt a vízmélység, a hajó orra a tengerfenékre ütközött. Az utolsó percekben a hideg tengervíztől felrobbant az egyik kazán, majd a teljes hajótest elmerült. Eközben leszakadt négy hatalmas kéménye, amelyek szétzúztak több mentőcsónakot, s beszippantották az utasokat.

A térségben egy hadihajó állomásozott, amely kifutott a helyszín irányába, de mielőtt elérte volna a túlélőket, visszaparancsolták, mondván, hogy a németek azt is megtámadnák. A mentésben végül kisebb, főleg magánkézben lévő hajók segítettek. A Lusitania 18 perc alatt elsüllyedt. 761 embert sikerült megmenteni, de 1201 meghalt, közöttük 128 amerikai.

A brit admirális azzal vádolta Turner kapitányt, hogy téves cselekedeteivel és a parancsok figyelmen kívül hagyásával hozzájárult a hajó elsüllyedéséhez, s az illetékes bírónál fő bűnösként való elítélését sürgette. A kereskedelmi kamara bírósági eljárása során azonban Lord Mersey bíró rehabilitálta a kapitányt, majd az admirális beavatkozása miatti tiltakozásul lemondott bírói tisztségéről.

A New York-i fellebbviteli bíróság 1923. januári bírói indoklása kimondta, hogy a Lusitania hadianyagot szállított, ezért a német elsüllyesztés nem kalózbűntett, hanem szabályos hadicselekmény. Turner kapitány eskü alatt vallotta, hogy a löszerek és a hadianyagok mellett rézlemezeket, rezet és rézhuzalt szállított.

Zavart okozott, hogy Turner kapitány május 7-én parancsot kapott: ne Liverpoolba, hanem Queenstownba fusson be. A Lusitania így az U-20 hatókörébe került, amelyről a brit admirálisnak a *Room 40* révén tudomása volt. A *Juno* cirkálót pedig már május 5-én kivonták a Fastnet-szikla körzetéből, amelynek ott át kellett volna vennie a Lusitania védőkíséretét. A brit admirális félrevezető adatokat közölt Turnerrel a német tengeralattjáró pozíciójáról s elhallgatta előtte, hogy az Írország északi partjai körül vezető Liverpool-útvonal három nappal korábban felszabadult.

A Lusitania megtorpedozása idején zászló nélkül hajózott, a hajó nevét fekete festékkel felismerhetetlenné tették, kéményeit szintén egységesen feketére festették, így nem látszottak a Cunard hajózási vállalat színei. A mentőcsónakokat a szokásos fehér szín helyett szürkére festették. A Lusitania a löszerszállítással is

megsértette a hajózási szabályokat, az U-20 pedig azzal, hogy nem merült fel, hanem periszkópmagasságból, figyelmeztetés nélkül torpedózott.

*

A háború kitörésekor a konzervatív demokrata és helyettes külügyminiszter, *Robert Lansing* az antant hatalmakkal szimpatizált, miközben a tényleges külügyminiszter, *William Jennings Bryan* kiegyenlítő, közvetítő pozíciót foglalt el. 1914 után Lansing ennek megfelelően kezelte a német tiltakozó jegyzékeket, amelyek elítélték a semleges Egyesült Államok fegyvereladásait Nagy-Britanniának. Az 1915. február 16-i német kompromisszumos javaslatra azt válaszolta, hogy a német haditengerészet gyengeségének jele az a szemrehányásuk, hogy az Egyesült Államok előnyben részesíti a briteket. Nem az Egyesült Államok dolga, hogy a hadviselő felek esélyegyenlőségéről gondoskodjon. A korlátlan tengeralattjáró háborúval való német fenyegetőzést megtévesztő manővernek tekintette, s úgy vélte, hogy a németek maguk sem hisznek az akció sikerében. Az antant hatalmak Németország körüli tengeri blokádjának szorosabbra fönásával megragadta az alkalmat, hogy bizonyítsa „jóindulatú semlegességét”. Kijelentette, hogy most, amikor a német hajók számára minden kereskedelmi lehetőség megbénult, minden német tengeri aktivitás hadicélokot szolgál. Ezért az Egyesült Államokban tartózkodó német hajók csak a kormány engedélyével hagyhassák el a kikötőket.

A *Falaha* nevű brit gőzös 1915. március 31-i, német tengeralattjáró általi elsüllyesztése után – amelynek egy amerikai utas is áldozatul esett – Lansing háborús büntettről és gyilkosságról beszélt. Wilson így ingadozott Bryan közvetítő álláspontja (aki szerint az amerikaiaknak távol kell maradniuk a hadiövezetektől) és Lansing álláspontja között, akivel elvileg egyetértett. Ezután Lansing nyíltan kezdte támadni közvetlen felettesét, Bryant, s növekedett befolyása a külpolitikai döntésekre. Az amerikai biztonság veszélyeztetésétől és egy német-japán szöveg-ségtől tartott. A *Lusitania* kifutása előtt a német követségnek az amerikai állampolgárokhoz intézett figyelmeztetését úgy értelmezte, hogy a németek keresik a szakítást az Egyesült Államokkal.

A német kormány közleménye sajnálkozott az emberi életek elvesztése miatt, de nem vállalt felelősséget érte. Szerinte e magatartásra Nagy-Britannia tengeri blokádjá és „kiéheztetési terve” kényszerítette Németországot. A *Lusitaniát* a brit sajtó szerint is „veszélyes lövegekkel szerelték fel”, s az is ismeretes, hogy a *Mauretania* és a *Lusitania* gyorsasága miatt jelentős védeltséget élvez a tengeralattjárók támadásával szemben és előszeretettel használják hadianyag szállítására.

A hajó elsüllyesztése és 124 amerikai állampolgár halála után az Egyesült Államokban óriási volt a felháborodás, de a Németország iránti ellenszenv még nem párosult a háborúba való azonnali beavatkozás követelésével, jóllehet széles körben elterjedt a tévhit, hogy a Lusitania elsüllyesztése automatikusan amerikai hadüzenetet von maga után. (*James Wattson Gerard*, az Egyesült Államok berlini nagykövete olyan biztos volt a hadüzenetben, hogy megkezdte személyes dolgainak csomagolását.) A hadba lépést egy hangos kisebbség szorgalmazta, *Theodore Roosevelt* egykori elnökkel az élén. A beavatkozást szorgalmazó politikusok, katonák és értelmiségiek 1915 nyarától egyre szervezettebben tevékenykedtek (a korábbi vezérkari főnök, *Leonard Wood* kiképzőtáborát alapított a New York állambeli Plattsburgban), egyes hadtörténészek a hadsereg fejletlenségéből származó állítólagos veszélyeket emlegették, de befolyásuk jelentéktelen maradt a külpolitika irányítóira.

Wilson elnök megvonta bizalmát külügyminiszterétől, s átvette Lansing pozícióját, aki azonnal megkezdte a német-amerikai kapcsolat hangvételének kiélezését. Az e pozíciót ellenző Bryant és más politikusokat gyorsan elszigetelték a kabinetben. A külügyminiszter még az elsüllyesztés napjának estéjén felállított egy bizottságot, amelynek bizonyítania kellett a régi gyanút, hogy a britek hadianyagot rakodtak be. A rakomány papírajainak felülvizsgálatakor kiderült, hogy a Lusitania fedélzetére 4200 láda lőszer és 1250 láda töltényhüvely került.

A bebizonyított lőszerrakományra való tekintettel Bryan kijelentette Wilsonnak, hogy a németek joga az ellene szállítók leküzdése, és illetlenség utasokat, nőket és gyermekeket védőpajzsként felhasználni. Hasonlóképpen vélekedett az amerikai lakosság is, amely a tragédia ellenére nem látott okot az európai háborúba való beavatkozásra. Lansing azonban ellentmondott Bryannak. A lőszerrakományt az ügyben irrelevánsnak tekintette és a diplomáciai kapcsolatok megszakításával fenyegetőzött, ha Németország nem teljesíti az amerikai követeléseket. De elismerte, hogy az amerikai hadba lépésnek még képtelenség lenne többségi támogatást szerezni a politikusok és a lakosság körében.

House is erőyes hangú jegyzéket javasolt Németországnak. Május 9-én Londonból az elnöknek küldött üzenetében jelent meg először a később oly divatosá vált „civilizált” és „nem civilizált” hadviselés közötti különbségtétel is. *Walther H. Page*, Washington londoni nagykövete pedig az elnöknek küldött táviratában kifejtette, hogy a brit közvélemény szinte biztosra veszi az Egyesült Államok hadba lépését az antant oldalán. Nagy-Britanniának azonban ekkor még nem az amerikai háborús jelenlét volt az optimális megoldás, mivel nem kívánták a feltörekvő nagyhatalom tartós európai jelenlétét sem. Sokkal inkább a kölcsönök és hadianyagszállítások jelentős növekedésével számoltak.

Bryan és *Josephus Daniels* tengerészetügyi miniszter lehetségesnek tartották a konfliktus tárgyalásos rendezését, míg *Lindley M. Garrison* hadügyminiszter is az antantorientált külpolitika mellett szállt síkra. Wilson végül Lansingnek adott igazat. Döntésében szerepet játszhatott, hogy a következő év elnökválasztására való tekintettel május 10-én Philadelphiában mondott beszédének kulcsmondata így hangzott: „*Megesik, hogy az ember túl büszke ahhoz, hogy harcoljon.*” Nagy-Britanniában csalódással fogadták Wilson szavait; gyávának, megalkuvónak nevezték.

Az elnök azonban hajlott arra, hogy nyersebb hangvételű jegyzéket küldjenek Németországba. Lansing, aki már a külügyminiszteri poszt megszerzését sem tartotta lehetetlennek, szorosan együttműködött Wilson antantbarát titkárával, *Joseph P. Tumulty*val és Garrison hadügyminiszterrel. Az volt a céljuk, hogy meggyőzzék az elnököt: az amerikai álláspont nem tartható Bryan enyhébb, a diplomáciai érintkezés szabályaira is figyelő fogalmazványával. Bryan külügyminiszter emellett olyan nyilatkozatot is szeretett volna a jegyzékhez csatolni, amely a tárgyalásos megegyezést részesíti előnyben. Lansing csoportja ebben nagy veszélyt látott, és ügyes trükkökkel sikerült meggyőzniük az elnököt a nyilatkozat elvetéséről. Tumulty még a kormány kettészakadásának a rémképét is felfestette az elnöknek. Jóllehet Wilson egyetértett Bryan nyilatkozatával, azt csak azután kívánta elküldeni, ha a jegyzék meghozza „kívánt hatást”.

Az amerikai kormány 1915. május 11-én elküldött *első Lusitania-jegyzékében* a tengeralattjáró támadások beszüntetését és az áldozatok kártérítését követelte. A német kormány ezt hajlandó volt teljesíteni. A jegyzékben azonban az ellenséges kereskedelmi hajókon utazó amerikaiak biztonságát is kívánatosnak tartották. Ezt képtelenség volt garantálni, amit válaszukban a németek ki is fejtettek. A fedélzeten szállított hadianyag miatt az elsüllyesztést jogos önvédelemnek nevezték. Az amerikai – főleg a keleti parti – sajtó taktikusan az áldozatok nevei és a túlélők részletes beszámolóit közé helyezte el a hivatalos német álláspontot.

Az 1915. június 9-én született *második jegyzék* hasonlóan kemény hangvételű volt. Bryan attól tartott, hogy az háborút eredményezhet, ezért lemondott. A külügyminiszter későbbi emlékirataiban találóan fogalmazta meg a semlegesség megszűnésének fő okát: „*Nem a megírt, hanem a meg nem írt jegyzékek zökkentették ki egyensúlyából a gépezetet.*” E mondat nyilván az 1915. májusi jegyzékekre utalt, amikor a brit admirális ráébredt, hogy az Egyesült Államok elnéző a brit jogsértésekkel szemben.

A német hadvezetés azonban tisztában volt azzal, hogy a további elsüllyesztesések után már számolni kell az amerikai hadba lépéssel. Június 6-án titokban arra utasította a tengeralattjáró-parancsnokokat, hogy ne támadjanak ellenséges

személyszállító hajókra. A nyugalom azonban csak néhány hónapig tartott, mert 1915. augusztus 19-én az *Arabic* utasszállító hajó torpedótalálatot kapott, majd elsüllyedt. A támadásnak két amerikai áldozata volt. Lansing ismét a diplomáciai kapcsolatok megszakításával számolt, ám az elnök továbbra sem támogatta a javaslatot. Németország washingtoni nagykövete, *von Bernstorff* ígéretet tett, hogy a német tengeralattjárók a továbbiakban nem támadnak személyszállító hajókra az azokon utazó civilek veszélyeztetésével. Ennek feltétele az volt, hogy a hajók ne tanúsítsanak ellenállást, vagy ne kíséreljék meg a menekülést. A nyilatkozat megnyugtatta az amerikai vezetést és a közvéleményt, nem úgy a német külügyminisztériumot. Bernstorffnak ugyanis erre nem volt meghatalmazása, ezért Berlinből nem dicséret, hanem megrovás érkezett.

Az 1916. márciusában megtorpedózott *Sussex* személyszállító már nagyobb port kavart: itt már az elnök is kilátásba helyezte a diplomáciai szakítás lehetőségét. Németország végül az ún. *Sussex-kompromisszumban* visszakozott. Ígéretet tettek, hogy nem süllyesztenek el hajókat, ha azok nem lépnek fel támadóan a tengeralattjárók ellen. Az átmeneti nyugalom jól jött az elnöknek a közelgő elnökválasztási kampány miatt.

Az Egyesült Államok hadba lépése előtti szenátusi vitában az Atlanti-óceánon lezajlott események, így a Lusitania elsüllyesztése is szóba került. A hadba lépést ellenző kicsiny, de elszánt szenátori csoport azt sérelmezte, hogy nem egyformán tiltakoztak a brit és a német blokádnak ellen, amely végül a Lusitania elsüllyesztéséhez vezetett. A csoport vezéregyéniségei *Robert Marion La Follette* wisconsini és *George William Norris* nebraskai szenátorok voltak. La Follette-nek már a hajó elvesztése idején gyanús volt, hogy az túl gyorsan elsüllyedt. Beszédében részletesen kitért a két blokádra, valamint azok következményeire is. Kiemelte: Nagy-Britanniát sokkal nagyobb felelősség terheli az Atlanti-óceánon törtétekért, mint Németországot. Ezt követően rendkívüli propaganda- és rágalomhadjárat indult a hadba lépést ellenző szenátorok – különösen La Follette – ellen.

A politikus 1917. szeptember 20-án előadást tartott a Minnesota állambeli St. Paul-ban. Beszédének fő témája a Lusitania ügy volt. Kifejtette, hogy amerikai állampolgárok útja egy hadianyagot szállító idegen hajón jogilag olyan, mintha az európai hadszíntereken lennének, tehát ezt csak saját felelősségükre tehetik. A teremben ülők közül ekkor többen indulatosan bírálták a szenátort, bekiabálásokkal zavarták beszédét, ám érvelése később meggyőzte közönségét. Felhívta a figyelmet egy szinte teljesen ismeretlen tényre, nevezetesen, hogy Bryan május 3-án figyelmeztette Wilsont: a hajó 6 000 000 töltényt és nagy mennyiségű hadianyagot szállít, így az utasok élete veszélyben van. A szenátus a beszédet követően vizsgálóbizottságot állított fel La Follette szenátusi tagságának megsemmi-

sítésére. A szenátor védekezéséhez ekkor a Lusitania rakományjegyzékét kérte, de nem kapta meg. A vádakat végül ejtették, vélhetően azért, mert többen – akik meg tudták volna erősíteni La Follette gyanúját – jelezték, hogy hajlandók tanúskodni a szenátor védelmében.

Az eredeti rakományjegyzéket Wilson elnök néhány nappal a Lusitania elsüllyesztése után a pénzügyminiszter irattárába helyezte az alábbi megkötéssel: „csak az Egyesült Államok elnöke bonthatja fel.” 1940-ig az iratot senki sem látta. Ekkor Franklin Delano Roosevelt elnök bekérte Wilson iratait, de az eredeti rakományjegyzéket csak jóval később találták meg, s a mai napig titkosan kezelik.

A Lusitania elsüllyesztése után Németország addig sem túlságosan pozitív tengerentúli megítélése tovább romlott. Nem ez volt a fordulópon, mivel az amerikai közvéleményt még az 1914. évi belga hadjárat idején történt atrocitások hangolták Németország ellen. 1915. május 7-e jelentősége abban állt, hogy akkor borult fel végleg az addig sem tartható szigorú semlegesség. Az esettől a hadba lépésig eltelt időben a kettős mérce egyre inkább a szalonképesség feltétele lett, ahogy azt a La Follette-csoport esetében láthattuk. A hadba lépést követően pedig már az elnök is szabadon hangoztathatta a civilizált és nem civilizált hadviselés különbségét, valamint azt, hogy minden rossz oka Németország. Mindkét állítás gyenge lábakon állt. A háborúért nem kizárólag Németország felelt, a hadviselés közötti különbségtétel pedig vitatható, különösen az I. világháború ismeretében.

Németország is csapdába került: ha nem támad a lőszert szállító hajókra, az antant egyre inkább fölénybe kerül; ha támad, az Egyesült Államok belép a háborúba. 1916–1917 fordulóján a német vezetés számára világossá vált, hogy az Egyesült Államok iparának jelentős része az antantnak dolgozik, vagyis minél tovább húzódik a háború, annál kevesebb esélyük van a győzelemre. 1917. február 1-én bevezették a korlátlan tengeralattjáró háborút. Az új harcmódor értelmében figyelmeztetés nélkül minden hajót elsüllyesztettek a brit szigetek körül. Számoltak az Egyesült Államok hadba lépésével, mint lehetséges következménnyel, de Nagy-Britannia összeomlását korábban tervezték, mielőtt az amerikai beavatkozás hatásai érződnének.

(A hajóroncs jelenleg Gregg Bernes amerikai üzletember tulajdonában van, aki csapatával több merülés alkalmával tanulmányozta. Arra a következtetésre jutottak, hogy a sok évtizedes tagadás ellenére a Lusitania valóban szállított lőszert.

Néhány ismert történész és író időközben felállította összeesküvés-elméletét, miszerint az admirális első lordja, Churchill tengerészeti miniszter szándékosan irányította a Lusitaniát a német U-20 közelébe, hogy az amerikai halálos áldozatok miatt érzett keserőséggel az antant oldalára állítsa az Egyesült Államok

közüleményét. Tényleg értelmetlennek tűnnek az admirális akkori lépései, hioszen könnyen elkerülhette volna a Lusitania elvesztését, ha a hajó útvonalának Írország északi partját ajánlja. Az esettel kapcsolatos iratok a mai napig titkosítva vannak.

Bizonyított azonban, hogy a brit admirálisnak 1914 decemberében sikerült megfejtene a német haditengerészet kódolt rádióüzeneteit. E munkát a Room 40 fedőnevű rádiómegfejtő részleg végezte. Churchill elrendelte, hogy a beérkező ellenséges rádióüzeneteket személyesen neki adják át. Azok tartalmáról aztán informálta Sir Heny Oliver altengernagyot, a vezérkar főnökét és saját kiválasztott tisztjeit. 1915. május 5-én, két nappal a Lusitania elsüllyesztése előtt Churchill pontosan meghatározta az U-20 pozícióját. A német tengeralattjáró a Fastnet melleti pozícióban tartózkodott, a Juno brit cirkáló közelében, amelynek át kellett venni a Lusitania kísérő őrizetét. Miután Oliver altengernagy közölte Churchillal, hogy a várakozó cirkáló nem tudna ellenállni a német tengeralattjáró támadásának, megállapodtak, hogy a Junot visszaküldik Queenstownba. A cirkáló kapitányát erről még aznap értesítették, de a Lusitania kapitányát nem informálták intézkedésükről, s a gőzös irányváltoztatás nélkül haladt tovább a már üres találkozóhely felé. Queenstown kikötője csak akkor értesítette Turner kapitányt, miután az U-20 már két másik brit hajót is elsüllyesztett Fastnet-nél. A Lusitania azonban még ekkor is irányváltoztatás nélkül követte a számára kijelölt liverpooli útvonalat. Május 7-én délben kapta Turner a végzetes parancsot, hogy ne Liverpoolba, hanem Queenstownba menjen, amelynek útvonalán az U-20 már több napja járőrözött.)

Irodalom

Bailey, Thomas A. : *Diplomatic History of the American People*. New York, 1969.

Bailey, Thomas A. / Ryan, Paul B. : *The Lusitania Disaster: An Episode in Modern Warfare and Diplomacy*. Free Press/Collier Macmillan, New York/London, 1975.

Ballard, Robert D. / Dunmore, Spencer: *Das Geheimnis der Lusitania. Eine Schiffkatastrophe verändert die Welt*. Ullstein, München, 1995, 2000. (Eredeti: Exploring the „Lusitania”: Probing the Mysteries of the Sinking that Changed History. Warner Books/Weidenfeld & Nicolson, New York/London, 1995.)

Gentile, Gary: *The Lusitania Controversies*. 2 Bde., PA: Gary Gentile Produktions, Philadelphia, 1998/1999.

Herzog, Bodo/Schomaekers, Günter: *Ritter der Tiefe – graue Wölfe. Die erfolgreichsten U-Boot-Kommandanten der Welt*. Verlag Welsermühl, Wels/München, 1976.

Preston, Diana: *Wurden torpediert, schickt Hilfe. Der Untergang der Lusitania 1915*. DVA, München, 2004.

Simpson, Colin: *Die Lusitania: Amerikas Eintritt in den Ersten Weltkrieg*. Fischer, Frankfurt am Main, 1987.

Simpson, Colin: *A Lusitania elsüllyesztése*. Árkádia, Budapest, 1986.

Sullivan, Patrick O': *Die Mythos und Wirklichkeit*. Mittler, Hamburg/Berlin/Bonn, 1999.

A Zimmermann-távirat (1917)

1917. január 17: a Zimmermann-távirat elküldése

január 31. : Bernstorff amerikai német nagykövet tájékoztatja Robert Lansing amerikai külügyminisztert, hogy nyolc óra múlva kezdődik a korlátlan tengeralattjáró-háború

február 5: az Egyesült Államok megszakítja diplomáciai kapcsolatait Németországgal

február 19: a Zimmermann-távirat teljes szövegének megfejtése

március 1: az Egyesült Államokban nyilvánosságra hozzák a Zimmermann-táviratot

március 21: Wilson a kongresszusban: „elfogadjuk az ellenség kihívását...”

április 6: az Egyesült Államok hadüzenete Németországnak

Mivel 1916 végén Anglia továbbra sem enyhített Németország tengeri blokádján, sőt azt szorosabbra fonta, a német haditengerészeti vezetés és a legfelső hadvezetés a korlátlan tengeralattjáró háború felújítását sürgette. Azzal érveltek, hogy az elsüllyesztett hajók úrtartalmát havi 600 ezer bruttó regiszter tonnára növelve Anglia 5-6 hónapon belül kapitulál. A német koronatanács 1917. január 9-én – engedve a politikai és katonai nyomásnak, *Bethmann Hollweg* kancellár ellenében – ismét engedélyezte a *korlátlan tengeralattjáró-háború* folytatását. II. Vilmos csak egyetlen, formális feltételt támasztott: értesítsék erről az Osztrák-Magyar Monarchia uralkodóját és szerezzék meg hozzájárulását. *Alfred von Tir-*

pitz nagyadmirális 1917. február 1-jére tűzte ki az új háborús szakasz kezdetét.

A német kormány felett azonban Damoklesz kardjaként lebegett a bizonytalanság, hogy az Egyesült Államok az 1916 októbere óta sokasodó német provokációk hatására nem adja-e fel semlegességét. Ennek ellensúlyozására *Arthur Zimmermann* külügyi államtitkár diplomáciai téren rendkívüli erőfeszítéseket tett *Mexikó megnyerésére az Egyesült Államok hadba lépése esetére*. Azt szeretné elérni, hogy ha az Amerikai Egyesült Államok feladja semlegességét, akkor Mexikó Németország oldalán lépjen be a háborúba. Ha a németeknek sikerülne rávenni Mexikót, hogy támadja meg Texast, akkor az amerikai hadsereg arra kényszerül-

ne, hogy több ezer kilométeres határt védjen a mexikóiaktól. Így semmiképpen sem vehetne részt az európai háborúban.

A mexikói kormánynak cserében kilátásba helyezték az 1846–1848. évi amerikai – mexikói háborúban elvesztett területek visszaszerzését. A Guadalupe Hidalgo-i szerződés értelmében ugyanis a mexikói terület több mint 40%-át kitevő Kalifornia, Nevada, Utah, Új-Mexikó, Colorado, Wyoming és Arizóna 15 millió amerikai dollár (mai vásárlóértéke 407 millió dollár) ellenében belépett az amerikai szövetségi államba. Texas már korábban levált Mexikóról és függetlenségi háborúja után, 1845. március 1-jén felvették az Egyesült Államok sorába.

Az amerikai külpolitikát 1823 óta a *Monroe-doktrína* alakította, amely barátságtalan aktusnak minősítette az öreg kontinens politikai beavatkozását az amerikai kontinensen. A századforduló táján pedig mindinkább izgatta őket a dinamikus német külkereskedelmi offenzíva és flottaefegyverkezés; előbbi vámemelésekkel igyekeztek csökkenteni, amely végül Németország külkereskedelmi fordulatával járt a délkelet-európai térség felé.

Mivel az angolok már 1914. augusztusában elvágták a németek tengeralatti kábelét, az Egyesült Államokba menő német üzenetek különböző kerülőutakon, illetve a naunei rádióadón keresztül jutottak el a német külképviseletekhez. Zimmermann német külügyi államtitkár úgy dönt, hogy 1917. január 19-i táviratát „a legbiztosabb és a leggyorsabb útvonalon” kell elküldeni *Johann-Heinrich von Bernstorff* grófnak, a washingtoni nagykövetnek, aki onnét továbbítja Mexikóba.

Zimmermann tudja, hogy Wilson elnök Bernstorff gróf rendelkezésére bocsátott egy Washington–Berlin közötti titkos diplomáciai kábelt, igaz: kizárólag békejavaslatok továbbítására. Mivel nincsenek skrupulusai, a rejtjelzett táviratot előbb a titkos amerikai kábelén küldi el: előbb szárazföldön Berlinből Koppenhágába, onnét pedig egy Anglián keresztül vezető transz-atlanti kábelén tovább. A biztonság kedvéért még két másik útvonalat is igénybe vesz: a naueni nagy rádióadót, illetve a „svéd kerülő utat” a svéd semlegesség megsértésével, ám a németbarát svéd külügyminisztérium hallgatólagos beleegyezésével.

Zimmermann az amerikai diplomata-kábelén érkezett, megfjejthetetlen táviratát az amerikai külügyminisztériumban *Lansing* külügyminiszter aggályai ellenére továbbítják a német nagykövetségnek. Bernstorff nagykövet csak a berlini iktatószámot pótolja a sajátjával, s az újrakódolt szöveget már tovább is küldi az amerikai táviróhálózaton keresztül Mexikóba *von Eckhardt* követnek.

Az amerikai diplomata-kábelén és a svédországi vonalon elfogott Zimmermann-távirat egy példányát az angol kriptológusok is megkapják. A *Room 40* rejtjelfejtő részlegének két szakértője azonnal munkához lát. Rendkívül hosszú, több mint 1000 számcsoporthoz álló kódolt táviratot kell megfejteniük. Korábban megszer-

zett rejtjel-információik alapján szemelgetni kezdenek. Két óra múlva már tudják, hogy a korlátlan tengeralattjáró háború két héten belül megkezdődik. Nagy vonalakban értesülnek a német-mexikói szövetség Egyesült Államok ellen irányuló hihetetlen tervéről, s a Japánnak tett ajánlatról, miszerint át kellene állnia a német oldalra. A híryanag már így is elég szenzációs:

Szigorúan titkos

A korlátlan tengeralattjáró-háború kezdetét február 1-jére tűztük ki. Ennek ellenére meg akarjuk tartani semlegességében az Amerikai Egyesült Államokat.

Ha ez nem [...], akkor szövetséget ajánlunk (Mexikónak?) a következő alapon: ... háború indítása... békekötés és ...

Mexikó elnökét... a legnagyobb titokban tájékoztassa... az Egyesült Államokkal a háború (kitörése?)... (Japán)...közvetítsen.

Kérem, hívja fel Mexikó elnökének figyelmét arra, hogy... a tengeralattjáró-háború... Angliát néhány hónap alatt békekötésre kényszeríti. Jelezzen vissza.

Zimmermann

A brit elemzők tovább dolgoznak. A 67893 számcsoportban felismerik a Mexikó nevet, a 97536-ban pedig Zimmermannét. Addig várnak tehát, amíg az amerikai német nagykövet az újra rejtjelzett táviratot továbbítja Mexikóba. Ez pedig már a régi kód szerint történik, amelyet a brit titkosszolgálat ismer. Így a továbbiakban könnyű dolguk volt. A február 19-ére teljesen megfejtett távirat szövege így hangzott:

A korlátlan tengeralattjáró-háborút február 1-jén szándékozunk megkezdeni. Megkísérlendő, hogy Amerikát ennek ellenére semlegességben tartsuk. Ha ez nem sikerülne, szövetséget ajánlunk Mexikónak a következő alapon: együttes háború, együttes békekötés. Bőségesen finanszírozott támogatás és egyetértés részünkről, hogy Mexikó visszafoglalja Texasban, Új-Mexikóban, Arizonában korábban elvesztett területeit. A részletek elrendezését Öméltóságára bízom.

Öméltósága szíveskedjék a fentiekről a legnagyobb titokban tájékoztatni Mexikó elnökét, mihelyt biztos lesz a háború kitörése az Egyesült Államokkal, és javasolja, hogy Mexikó elnöke saját kezdeményezéssel vegye fel a kapcsolatot Japánnal, s indítványozza azonnali csatlakozását, ugyanakkor ajánlja fel, hogy közvetít Németország és Japán között. Kérem, hívja fel Mexikó elnökének figyelmét arra, hogy a korlátlan tengeralattjáró-háború alkalmazása kilátásba helyezi, hogy Anglia néhány hónapon belül alatt békére kényszerüljön. Jelezzen vissza.

Zimmermann

Zimmermann február 5-én – távirata megfejtéséről mit sem sejtve – újabb táviratot küld mexikói követének, amelyben arra utasítja, hogy „most” terjessze az ajánlatot a mexikói elnök elé.

„Ha nem áll fenn a veszély, hogy a javaslatot elárulják az Egyesült Államoknak, felkérem excellenciádat a szövetség kérdésének haladéktalan előterjesztésére. Amennyiben a mexikói elnök azt a megtorlástól való félelmében elutasítja, felhatalmazzuk, hogy konkrét segítséget ígérjen neki, amennyiben a japánokat is be tudja vonni a szövetségbe.” Mexikó a német ajánlatot rövid habozás után elutasította.

Február 19-én – a távirat szövegének teljes birtokában – Balfour angol külügyminiszter felkéri Hall tengernagyot, a Room 40 vezetőjét, hogy személyesen tájékoztassa W. H. Page amerikai nagykövetet a távirat tartalmáról. Előtte azonban furcsa közzjáték zajlik le Londonban. Edward Bell, az amerikaiak titkosszolgálati összekötője kezdetben az egész ügyet a brit titkosszolgálat manipulációjának tartja, amellyel az Egyesült Államokat be akarják vonni a háborúba. Page nagykövet szintén attól tart, hogy Wilson elnök is angol összeesküvésnek tartaná a dolgot. Végül közös tervet dolgoznak ki: másnap Balfour külügyminiszter hivatalosan átadja a táviratot az amerikai nagykövetnek és felkéri, hogy a szöveg vételét erősítse meg az amerikai *Western Union* távírdával.

Végül az Egyesült Államokban minden szál sikeresen összefut: a State Department egyik hivatalnoka emlékszik a hosszú, kódolt táviratra, amelyet von Bernstorff német nagykövet küldött Mexikóba a titkos kábelén, illetve a külügyminisztérium a *Western Union*tól is megkapta a Mexikóba küldött kódolt távirat kópiáját. Így 1917. március 1-jén Lansing külügyminisztériuma nyilvánosságra hozta a Zimmermann-táviratot. Az amerikai újságok címlapon közölték a hírt: *„Németország szövetségeseket keres az Egyesült Államok ellen.”*

Berlinben Zimmermann lázasan igyekezett kideríteni, hogyan válhatott ismertté a távirat az Egyesült Államokban. Egyidejűleg ugyanazzal a kóddal tovább küldöztette Eckhardt követnek táviratait. Meggyőződése, hogy a megfejtett szöveg csak valami figyelmetlenség következtében került az amerikaiak kezébe. A malőrért tehát csakis von Bernstorff vagy von Eckhardt követ lehet a felelős.

Von Bernstorff amerikai német nagykövet ekkor már közel 200 fős kíséretével a *VIII. Frigyes* dán gőzhajóval már hazafelé tart, de útja a menetrendtől eltérően majdnem négy hétig húzódik. A gőzös útját lassító Hall tengernagy mindenképpen meg akarja akadályozni, hogy von Bernstorff rábeszélje a német kormányt Wilson elnök békejavaslatainak elfogadására. Ráadásul elővigyázatlanságból a washingtoni svéd követség egyik diplomatapostát tartalmazó kofferét is magával vitte, ezzel megsértette a semlegességet. A kanadai hatóságok Halifaxban elko-

bozták a koffert, Hall pedig ügynökeivel elterjesztette New Yorkban, hogy „*von Bernstorff papírai között megtalálták a távirat egyik kópiáját.*”

Így von Bernstorff már csak akkor érkezik Berlinben, amikor már semmit sem tehet. Megérkezése után nyomban kihallgatást kér a császártól, aki azonban hét hétig nem áll szóba vele. A diszkreditálódott nagykövetnek semmi esélye sincs arra, hogy figyelmeztesse kormányát a további agresszív lépések veszélyeire.

1917. március 18-án az Atlanti-óceán északi részén német tengeralattjárók figyelmeztetés nélkül elsüllyesztettek három amerikai hajót. Az oroszországi polgári forradalom pedig – első látásra – meggyengítette az antant táborát.

1917 elején ugyan Wilson elnök ugyan még azt mondta, hogy a „*civilizáció elleni merénylet*” lenne, ha nemzete háborúba lépne, de a március 21-ére összehívott rendkívüli kongresszusi ülésen mégis kijelentette: „*Megállapítom, hogy a legutóbbi időkben a német császári kormány részről folytatott politika felér az Egyesült Államok kormánya és népe elleni háborúval. A kongresszus formálisan elfogadhatja a ránk kényszerített hadiállapotot.*”

A távirat véget vetett az amerikai illúzióknak, hogy az Egyesült Államok független maradhat és gondtalanul élhet „*a világ maradékából*” (izolacionizmus). Arra késztette az amerikai kormányt, hogy átgondolja semlegességi politikáját és döntően hozzájárult a háborúellenes közvélemény megdolgozásához a hadba lépést illetően. Eközben még emlékeztettek III. Napóleon 1861–1867 közötti mexikói vállalkozására, aki Miksa Habsburg főherceget, az osztrák császár testvérét nevezte ki Mexikó császárának (1864–1867), hogy az amerikai kontinensen a monarchista elvet erősítse a köztársasági eszme érvényesülésével szemben.

A távirat a brit háborús propaganda-iroda publikációi mellett befolyásolta a történelem menetét, s 1917. április 6-án arra sarkallta az Egyesült Államokat, hogy hadat üzenjen Németországnak.

Irodalom

Galántai József: *Az I. világháború*. Korona Kiadó, Budapest, 2000.

Nassua, Martin: *Gemeinsame Kriegsführung, gemeinsamer Friedensschluss – Das Zimmermann-Telegramm vom 13. Januar 1917 und der Eintritt der USA in den I. Weltkrieg*. Verlag Peter Lang, Frankfurt am Main, 1992.

Piekalkiewicz, Janusz: *A kémkedés világtörténete. Ügynökök – rendszerek – Akciók. II. kötet*. Zrínyi Kiadó, Budapest, é. n.

Tuchmann, Barbara W.: *The Zimmermann Telegram*. Ballantine Books, New York, 1958.

A cárizmus bukása (1917)

1915. augusztus: II. Miklós átveszi a hadsereg főparancsnokságát

1917. február 22: a cár elhagyja a fővárost, s Mogiljovba utazik a vezérkarhoz. Péterváron kegyeret és békét követelő sztrájkok és tüntetések robbannak ki

1917. február 28: a vezérkartól a fővárosba tartó cári vonatot irányítják Pszkovba

1917. március 2: a Duma tagjaitól Pétervárról, valamint a fronton lévő tábornokoktól érkező táviratokkal nyomást gyakorolnak Miklósról, aki fia javára lemond a trónról. A lemondó okmányt aznap este öccse, Mihály javára módosítja. Megalakul az ideiglenes kormány, elnöke Lvov herceg

1917. március 3: Mihály nagyherceg nem fogadja el a koronát, s lemond. Az excár visszatér a vezérkarhoz, hogy elbúcsúzzék katonáitól. A hadsereghez intézett búcsúparancsát az ideiglenes kormány nem hozza nyilvánosságra

1917. március 8: a cári családot Carszkoje Szelóban házi őrizet alá helyezik, az excárt Mogiljovban letartóztatják és Carszkoje Szelóba kísérik

1913-ban Oroszország lakosainak száma 159,1 millió volt, s a világ népességének 8,2%-át alkotta, akiknek 82%-a vidéken élt. Ipari termelése azonban a világtermelés mindössze 2-3%-át tette ki, jóllehet a század első évtizedében figyelemre méltóan fejlődött. Főleg a gépipar maradt le, amely elsősorban né-

met importra szorult. A részvénytársaságok tőkéjének egyharmadát külföldiek (főként franciák) birtokolták. Oroszországot nemzeti ellentétek is feszítették. Az alig 50%-ot alkotó nagyorosz nemzet elnyomta a több mint 60 nemzetet és nemzetiséget.

Az 1917. évi események fontos feltétele volt *az iparosítás és a munkásság új társadalmi csoportjának* – a negyedik rend – kialakulása, amely főleg az akkori fővárosban, Péterváron (1914. augusztusa óta Szentpétervár) ment végbe. Az új munkásság nem illett a cárizmus agrártöbbségű „rendjébe”. Idegen test maradt, amelyet a részleges modernizálási kísérletek ellenére sem az autokrácia, sem a

nemesség nem fogadott el, mert a birodalom lakosságának legkisebb részét alkották.

Az orosz államot az első világháború éveiben rendkívüli *gazdasági válság* rázta meg. A modern hadviselés szükségletei a cárizmust az ipari kapacitások kiépítésére sarkallták. Annak finanszírozására a hadikölcsönök megíúsulása után a bankóprést használták. A pénzmennyiség felszaporodása a háború második évében markáns inflációt eredményezett; 1916 végéig a munka és az áruk 400%-al drágultak. Így szinte megbénult a bér munkásokat foglalkoztató földbirtokosok élelmiszertermelése.

A háború sokrétű kihívásainak megfelelő *a városokban egyfajta kulturális modernizáció* ment végbe. Dinamikusan nőtt a kvalifikált személyek száma. A zemsztvók az oktatásügy és az egészségügyi ellátás kiépítése során jelentős eredményeket értek el. Az állam egyetemeket állított fel, ahol nagy számban nyugat-európai eszméket valló tanárokat, orvosokat, jogászokat és mérnököket foglalkoztatott. A publicisztikai nyilvánossággal együtt mindez a szlavofil áramlatokkal szembeni nyugatiasodást jelentette, a kultúrában és művészetben egyaránt. Kialakult a reformoknak elkötelezett értelmiség, amely nyilvános cselekedeteiben elutasította a mindenható állam korlátozásait.

A *kisparasztság* még ugyan elegendő élelmiszert termelt, de termékei eladása gazdaságtalanná vált. Az inflációs és a katonai szükségletekre termelés növelte az ipari termékek árát, amelyekre viszont a parasztságnak szüksége volt. Mivel elapadt a késztermékek városból a vidékre áramlása, megbénult a mezőgazdasági termékek szállítása is. E folyamatnak több millió kézműves gazdaság esett áldozatul. A társadalom e fél-paraszti rétegét gyengítette a katonai szolgálat kötelezettsége, illetve a városi gyárak magasabb munkabére is.

A politikai fejlemények nem tartottak lépést a társadalmi, gazdasági és kulturális változásokkal. Ez volt a kormány reformpolitikájának egyik alapidilemmája is, vagyis az *autokrácia elmulasztotta saját modernizálását*. A pétervári általános sztrájk nyomására a cár 1905. októberi manifesztumában ugyan engedélyezte a Duma felállítását, de jogait korlátozta. Így a parlament végül is tehetetlen maradt, mert nem választhatott kormányt, s így felelősségre sem lehetett vonni. A munkásság köreiben növekedett a marxista mozgalom, s jóllehet a parasztság hallani sem akart semmiféle cárellenes mozgalomról, soraikban is növekedett azok száma, akik az új ideológiát támogatták és a cár bukását emlegették. Utóbbiak egy új, agrárszocialista államot képzeltek el maguknak.

A *mezőgazdaság* rendkívül elmaradott volt, amelynek helyzetén az 1861. évi agrárreform sem segített. Továbbra is feszítettek a feudális maradványok, hiszen a hatalmas földesúri birtokokat a reform nem érintette. 1914-ben még nem került

sor agrártiltakozásokra, mivel a bevonult katonák nagy többsége a falvakból rekrutálódott, ahol alig maradt valaki, aki szembefordult volna a felsőbbsséggel.

Amikor 1915 szeptemberében a cár ismét feloszlatta a parlamentet, napvilágra kerültek azok az ellentétek, amelyek lehetetlenné tették a belső társadalmi békét. A kormányzóságok önkormányzati szervei, a *zemsztvók* és a birodalmi méretekben szerveződő *városi önkormányzatok* a különböző liberális pártokkal szövetkezve a Dumában megalakították az ún. *Haladó Blokkot*, amely kormányrésztvételt követelt. A zemsztvók az önkényuralom megszüntetését és a háború győztes befejezését sürgették. A cár erre feloszlatta a Dumát, amelynek képviselőt jogellenesen rendőri felügyelet alá helyezték.

Ekkor lángolt fel ismét a *fővárosi munkások sztrájkmozgalma*, amely a háború előtti évben érte el tetőpontját, majd az új nemzeti szolidaritás jegyében alábbhagyott. Az 1916–1917. évi rendkívül hideg tél tüzelőhiánya és a rossz ellátás miatti felháborodást az autokrácia többé már nem volt képes megfékezni.

1916–1917 hideg telén a *lakosság ellátási helyzete kritikussá vált*. A kényszerbeszolgáltatás és az új beadási rendszer is elhibázott lépésnek bizonyult. 1917 elején az ipari központokban éhség-lázadások, sztrájkok és tüntetések törtek ki. A tüntetéseken a pétervári véres vasárnap 12. évfordulójára is emlékeztek.

A *februári forradalom* „spontán” népmozgalom volt, amely a *nemzetközi nőnap* (a gregoriánus naptár szerint március 8-án) *megmozdulásaiból nőtt ki*, s főszereplői főleg a Viborg kerületbeli munkás- és katonafeleségek voltak. Mivel a munkásbizottságok valószínűtlennek tartották a hadsereg támogatását, a békés népmozgalom gondolatával álltak elő. Még sztrájkfelhívást sem adtak ki, hogy elkerüljék az összetűzést a rettegett rendőrséggel. De már az első összetűzések során megmutatkozott, hogy a katonák a polgári lakosság, s közöttük a katonafeleségek oldalára álltak.

A munkás- és katonafeleségek a háború azonnali befejezését, élelmiszer-osztást és a cár lemondását követelték. Március 9-én a munkásbizottságok felszólítására a *pétervári munkásság több mint fele csatlakozott a felkeléshez*. Az üzemekben 1905. évi mintára öngazgatási szerveket, munkástanácsokat (szovjet) választottak. A rövidesen országos méretű mozgalom a Pétervári Szovjetet kormányként ismerte el.

A felkelés harmadik napján a pétervári városparancsnok a kozákokat küldte a felkelők leverésére. De azok megtagadták a tűzparancsot, s elfogadták a nekik átnyújtott vörös szegfűt. A helyőrségi katonák és a tüntetők is fraternizáltak, s megrohamozták a fegyverraktárakat. A forradalom sikere nagyrészt a *munkások és a katonák szövetségében* rejlett.

Miután a cári kormány egységesen lemondott, új politikai centrumok jöttek mozgásba. Még az előző napon, amikor a miniszterelnök meggondolatlanul ismét feloszlatta a parlamentet, a képviselők a tüntetések miatt megtagadták a rendelkezés végrehajtását. A Duma elnöke, s a *Haladó Blokk* vezetésével megalakult a *Közrend helyreállításának ideiglenes bizottsága*, amely továbbra is a cári vélemény megváltozásában reménykedett. Mivel erre nem került sor, a Duma az utca nyomására *parlamenti hatalomátvitelre kényszerült*: letartóztatta a kormányt, a katonai főparancsnokot, majd március 21-én a cárt is. Új főparancsnokot nevezett ki s Duma-megbízottakat küldött a minisztériumokba. Az ideiglenes Duma-bizottság a következő választásokig maradt hivatalban.

A cári kormány testületi lemondása után a helyzet kulcsa a hadsereg kezébe került, amelynek főparancsnokságát a cár bizalmasainak tanácsa ellenére még 1915 augusztusában átvette, s főhadiszállását a távoli *Mogiljevben* rendezte be. II. Miklós a csapatokat a frontról Carszkoje Szelóhoz, nyári rezidenciája védelmére irányította, de egyidejűleg táviratilag utasította őket, hogy ne vonuljanak a forradalmi főváros ellen.

Amikor Pétervár felé vette útját, vonatát a felkelők megállították, s Pszkovba, az északi front főhadiszállása felé irányították. Mivel a tábornokok itt sem bíztak a forradalom katonai leverésében, arra kényszerítették a cárt, hogy hozzájáruljon a *Társadalmi bizalom kormányának* megalakulásához. Péterváron azonban már a cár lemondását követelték, sőt egyesek már halálát is. A cár engedett a nyomásnak s kiskorú, vérzékenységben szenvedő, egyedüli fiúgyermeké nevében is lemondott a trónról. Március 3-án testvére, Mihály is elutasította a sorrendiség szerint neki felajánlott koronát. 1917. március 8-án befejeződött a Romanov-dinasztia 300 éves uralma.

A cár, majd ezt követően a kormány testületi lemondása nyomán keletkező hatalmi vákuumot két intézmény töltötte be. Az egyik a Duma, a másik az éppen megalakult *Pétervári Szovjet* volt. Kettejüknek kellett végrehajtó hatalmat létrehozni, amely a győzelem mámorában viszonylag egyszerűnek tűnt. A menseviek a szovjetekben elsőbbséget adtak a Duma liberálisainak. Ortodox-marxista elemzésük abból indult ki, hogy a feudális monarchia a polgári-kapitalista demokráciát követné, s így a terepet a liberális polgárság szerezne meg.

Valójában azonban még a nagy tekintélyű, egykori zemsztvo-vezető, *Georgij Lvov* herceg, és *Pavel Miljukov*, a kadétok vitathatatlan vezetője sem rendelkezett olyan, a Haladó Blokk soraiból álló komplett csapattal és programmal, mint aminek szerettek volna látszani.

Ezért inkább a katonák, s főleg a radikális küldöttek pozíciója erősödött. Legfontosabb, közvetlen céljukat akkor érték el, amikor a szovjet végrehajtó tanácsa-

nak lediktálták híres, 1. számú parancsukat, amely ezredbizottságok választását, az ezredeknek a szovjetek parancsnoksága alá rendelését, s valamennyi katonai egységnél katonatanácsok választását rendelte el. Kilátásba helyezték a tisztek választását is, de azok tiltakozására visszavonták a parancsot, amely a katonák körében több helyen csalódást okozott.

Így már semmi sem állt a kormányalakítás útjában. Március 2-án délután Miljukov, a Duma székhelyén, a Tauriai palotában bejelentette a megállapodást, s bemutatta *Lvov ideiglenes kormányát*, amely *átmenetet jelentett* az önkényuralomtól a törvényes, ugyan nem demokratikus, de választott, a felkelő munkások és katonák által elfogadott parlament felé.

Az új hatalmi centrumok kompromisszumánál még fontosabb volt a tábornokok hallgatólagos támogatása, hiszen magától értetődött, hogy a forradalmi kormányváltás nélkülözhetetlen feltétele a hadsereg vezetésének egyetértése. E mögött nem a liberalizmus és demokrácia iránti szimpátiájuk, hanem egyedül a védelmi képesség iránti aggodalom és a háború folytatásának szándéka rejlett. *A vezérkar lojalitási konfliktusba került a monarchia és a nemzet között, s a monarchiát feláldozta a nemzet javára.* A cári hadsereg gyengesége ugyanis nem a katonák erkölcsében és felszereltségében, hanem inkább belső megosztottságban rejlett. A katonák közötti szakadék – földbirtokosok és egykori jobbágyaik – voltaképpen a társadalmat képezte le, s a két tábor között állandóan újjáéledtek a feszültségek. Az osztályharcos jelszavak ezért a hadsereg soraiban is terjedtek. 1917 során a katonák még a munkásságnál is erőteljesebb bázisát jelentették a forradalomnak. Oroszország békekötésének és a társadalmi ellentéteinek dilemmája főleg a frontokon kapcsolódott össze.

Az új szabadság és népszuverenitás csak egy fél évig tartott, mert *az októberre tervezett demokratikus választásokat megelőzte a bolsevikok forradalma.* Az időközben erősen nyugatiasodott liberálisok kimerültek a realitásokkal folytatott küzdelemben. Viszonylag könnyedén felszámolták a felosztatott *ancien régimes* maradványait, s a vidéki területeken megszilárdították új demokratikus elveiket. De az emberek anyagi létfeltételein nem sikerült javítaniuk. A világháború és az infláció miatt az Ideiglenes kormánynak nem sikerült biztosítania az emberek ellátását, s folytatta a háborút.

A városok élelmiszerellátásának megghiúsulása miatt a „februári rendszer” kártyavárként omlott össze. Az új rendszerhez nagy várakozások fűződtek, s az Ideiglenes kormány legnagyobb problémája főleg a nyomor csökkentése volt.

A liberálisok teljesen a piaci erőkből bíztak, s elutasították az infláció állami monopóliummal történő szabályozását. Pedig elsősorban a gabonakereskedelmet illetően szükség lett volna ilyen árszabályozásra, mivel árait az infláció az egek-

be emelte, amit már senki sem tudott megfizetni. Az egyszerű lakosságot képviselő *szovjet azonban gyors fordulatra kényszerítette a nyugat-európai mintájú gazdaságot szorgalmazó liberálisokat*. E fordulat nem csak a gabonakereskedelem árszabályozását helyezte kilátásba, hanem a vetőterület állami felügyeletét is. A rendszer nehezen biztosította az alapvető élelmiszerek ellátását is. A kényszerbeszolgáltatás módszere összeegyeztethetetlen volt a lakosság új szabadságával. Így az új rendszer alapelvei akadályozták az új államforma kiépítését abban az országban, amely még háborúban állt és súlyos gazdasági válságot élt át.

Irodalom

Dolmányos István: *Ragyogó Október. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom története*. Kosuth Könyvkiadó, Budapest, 1979.

Font Mária – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Orország története*. Maecenas, Budapest, 1997.

Gyurkó László: *Lenin, Október*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968.

Gyurkó László: *Négyszemközt a forradalommal. Vallomások, emlékezések 1917-ről*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1970.

Heller, Mihail: *Az Orosz Birodalom története*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.

Paléologue, Maurice: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt*. Európa Kiadó, Budapest, 1982.

Radzinszkij, Edvard: *Az utolsó cár – II. Miklós élete és halála*. Európa Kiadó, Budapest, 2006.

Warnes, David: *Az orosz cárok krónikája – az Orosz Birodalom uralkodóinak története*. Geopen Könyvkiadó, Budapest, 2002.

Zeepvat, Charlotte: *Ablak a világra – A Romanov-család fotóalbuma*. Magyar Könyvklub Rt, Budapest, 2006.

IV. Károly békekísérletei (1916–1917)

-
1916. október: a Monarchia javaslata a Német Birodalomnak, hogy forduljanak békeajánlattal az antanthatalmakhoz
1916. november 21: Ferenc József halála. Utóda I. (magyar trónon IV.) Károly
1917. február: Bécsben közlik a német kancellárral, hogy „a Monarchia erejének végéhez érkezett”. Károly két sógora, Sixtus és Xavér Bourbon-pármái hercegek Svájcban kétszer találkoznak gróf Erdődy Tamás osztrák császári megbízottal. Megkezdődik a titkos tárgyalás-sorozat
1917. március vége: Károly négyoldalas, saját kezű levele Raymond Poincaré francia köztársasági elnöknek
1917. április közepe: Károly megküldi II. Vilmosnak Czernin memorandumát, amelyben a külügyminiszter a békeszerződési tárgyalások mielőbbi megkezdését szorgalmazza
1918. április eleje: Czernin – Clemenceau vita; utóbbi nyilvánosságra hozza a Sixtus-levelet
1918. szeptember 14: a Monarchia külügyminisztere jegyzékben szólítja fel a hadviselő államokat, hogy „a békekötés alapelvei felett való bizalmas és nem kötelező megbeszélésre küldjenek ki a semleges külföld egy helyére képviselőket”
1918. október 16: Károly uralkodói manifesztuma
1918. november 3: Weber tábornok az immár nem létező Monarchia nevében aláírja a fegyverszünetet Padovában
-

Ferenc József már 1916 nyarán kijelentette, hogy a háborút „mindenképpen befejezi tavaszig”, mert különben birodalma „teljesen és menthetetlenül tönkremegy”. Halála után az új uralkodó, I. (magyar trónon IV.) *Károly* készen állt arra, hogy elszakadjon a németektől és megreformálja a soknemzetiségű Monarchiát. Az utolsó koronás Habsburg mindkét kísérlete elbukott. Hívei békecsászárként méltatták, ellenfelei árulónak bélyegezték.

Miközben a Monarchia 1916-ban három fronton harcolt, *Ottokar Czernin von und zu Chudenitz* gróf, bukaresti követ már egy békejavaslat konkrét pontjain dolgozott. Az elképzelést gróf *Tisza István* magyar miniszterelnök is támogatta. Czernin már 1913 novemberében írt magánlevelében

„korrupt, degenerált, lezüllött bagázsnak” nevezte államát, amelyben „már minden zavaros és korhadt”.

A támadások német segítséggel történt visszaverése sem változtatott a vezető államférfiak álláspontján, sőt az új külügyminiszter, *Burián István* 1916 októberében a német főhadiszálláson is előterjesztette javaslatát: a semleges államokon keresztül forduljanak konkrét békeajánlattal az antanthatalmakhoz. A decemberi közös jegyzék azonban a továbbra is a győzelemben bízó németek álláspontját tükrözve a „legyőzhetetlen erejű” központi hatalmak „nagylelkű” és elutasítás esetén minden további vérontásért az antantot okoló javaslatává vált. *Aristide Briand* francia miniszterelnök válasza „háborús manővernek” minősítette a német propaganda-akciót.

Károly tisztán látta, hogy a háborút a központi hatalmak nem nyerhetik meg, és az végveszélybe sodorhatja a háborús terheket egyre nehezebben viselő, az ellátás romlását és az államkassza kiürülésének megakadályozni képtelen Monarchiát. A hadseregben tapasztalható erkölcsi bomlás, a stratégiai kérdésekben megnyilvánuló német katonai túlsúly, a nemzeti mozgalmak ébredése és a tömegek egyre fogyó türelme két lépésre sarkallta. Megpróbált fokozatosan eltávolodni a német császárságtól, és bár mindig hivatkozott a „*nilbelungi hűségre*”, folyamatosan győzködte *II. Vilmost* a béke szükségességéről. Másrészt az autonóm föderációk egységeként elképzelt és a később meghirdetett wilsoni alapelveknek is megfelelő *Nagyausztriai Egyesült Államok* irányában is megkísérelt konkrét lépéseket tenni.

IV. Károly 1916. november 21-én kiadott manifesztuma szerint mindent meg el kívánt követni azért, hogy „újból megszerezze népeinek a béke áldásait”, és biztosítsa a birodalom „fennállását és zavartalan továbbfejlődését”. A Monarchia új diplomáciai és katonai vezetői – Czernin külügyminiszter, *Arthur Arz von Straussenburg* vezérkari főnök, illetve főleg a hadsereg és a flotta főparancsnoki tisztét átvevő császár – új utakat kerestek a kulisszák mögött a béke, sőt az esetleges különbéke érdekében. Bonyolult, több szálon futó békeakció-sorozat vette kezdetét.

A túlzottan jóhiszemű uralkodó szilárd támogatói bázis hiányában, sőt az ellenérdekeltek (a birodalom strukturális felépítésében főleg a magyarok, a fegyverszünet kapcsán bécsi és német körök) hálójában vergődve titokban és még külügyminiszterét is gyakran mellőzve igyekezett érvényesíteni elképzelését. Az egy éven át tartó diplomáciai huzavona alatt erőteljesen módosuló nemzetközi helyzet, Oroszország kiválása és a közép-európai térség antant-támogatása, a megromlott német–osztrák–magyar viszony és a Monarchia egyre inkább alárendelt szerepe egyenesen vezettek a *Sixtus*-bomba robbanásához.

Több sikertelen, túlzottan óvatos vagy ügyetlen kapcsolatfelvételi kísérlet után 1917 februárjában Károly két sógora, a francia kormánykörök tudtával Svájcban kétszer találkozott gróf *Erdődy Tamás* osztrák császári megbízottal. A kapcsolatot a berni katonai attasé hozta létre, az első levelet *Zita* édesanyja, *Mária Antónia* kézbesítette Neuchâtelben. A belga hadseregben altisztként szolgáló *Sixtus* és *Xavér* Bourbon-pármái hercegek belépési szándékát a francia hadseregbe származásuk akadályozta, s a britek sem tartottak igényt önkéntesen felajánlott tolmácsi szolgálataikra. *Sixtus* kiterjedt francia kapcsolatokkal rendelkezett, 1916 őszén Briand miniszterelnökkel is találkozott. A nagy iratcsomóval érkezett Erdődyvel folytatandó megbeszélésre már a francia kormánykörökkel egyeztetett négy-pontos tervvel jelent meg. Valószínű, hogy Czernint nem avatták be a részletekbe.

Mindez akkor történt, amikor az antantblokádnak súlyosbodása és a szárazföldi támadás kivédése érdekében kezdett korlátlan német tengeralattjáró-háború gyakorlatilag lehetetlenné tette a közvetítői szerepet Németország, illetve Anglia és Franciaország között. (A Monarchia vezetése nagyvonalúan II. Vilmos 58. születésnapjára időzítette annak bejelentését, hogy hajlandó elfogadni a búvárhajó-háború kiterjesztését.) Az oroszországi forradalmi helyzet és a változatlanul maximális német keleti hadicélok irreálissá tették az oroszokkal kötendő különbékét, s felgyorsították a nyugati irányú puhatolózásokat. A Monarchia belső helyzete és az Egyesült Államok várható belépése a háborúba szintén a sürgős cselekvést követelt.

1917. március közepén Bécsbe hívták *Theobald von Bethmann Hollweg* német kancellárt. A már hetekkel korábban kitűzött német–osztrák–magyar hadicélkonferencián Czernin közölte vele, hogy az ellátási gondok, a rossz terméskilátások, a nyersanyaghiány, stb. miatt „a Monarchia erejének végéhez érkezett, és minden eszközzel azon kell lenni, hogy ebből a szomorú helyzetből a szükséges következtetéseket levonják... minden szálát meg kell ragadni, amely elfogadható békéhez vezethet”, mert „kizárt, hogy ősznél tovább folytassa a háborút”. Ugyanakkor meggyőződéssel vallotta, hogy a németekkel kötött szövetség „abszolút felbonthatatlan”.

A kancellárnak nem volt kifogása a Franciaországgal tervezett, s nem sokkal később Bernben létrejött tájékoztató megbeszélés ellen (a korábbi osztrák–magyar londoni nagykövet, *Albert Mensdorff-Pouilly* utazott Svájcba), de továbbra is ragaszkodott Elzász-Lotaringia és Belgium megtartásához, s a Monarchia által kiküldött bizalminak abszolút tartózkodó magatartást javasolt. Károly titokban azt is közölni akarta Franciaországgal, hogy a nyugati rendezés kapcsán Bécsnek saját, a németekével ellentétes álláspontja van és különbékére is hajlandó, illetve

ígéretet tett arra, hogy a dunai népek szövetségén belül mindegyik nemzetiségnek azonos autonómiát biztosítana.

Március végén – a Berlinben folyó újabb megbeszéléssel párhuzamosan – Károly *Raymond Poincaré* francia köztársasági elnöknek szóló négyoldalas, saját kezűleg írt levelet adott át a két hercegnek a laxenburgi kastélyban. A levél szerint a Monarchia támogatja az Elzász-Lotaringiára vonatkozó jogos francia követeléseket és Belgium szuverenitásának visszaállítását. Zita visszaemlékezései szerint Czerninnel telefonon tartották a kapcsolatot, azaz a pontos végeredményt most sem tudta. A külügyminiszter Berlinben azt fejtette, hogy „*egyetlen négyzetmétert*” sem hajlandók átadni Olaszországnak, ugyanakkor a „*birodalom területének egy darabját*” – így a németek – a franciáknak kellett volna átadni. Időközben Franciaországban megbukott Briand kormánya, de utóda, *Alexandre Ribot* az osztrák különbéke gondolatát *Lloyd George* előtt is felvetette április 11-i titkos találkozásjukon, sőt Károly levelét is megmutatta angol kollégájának. *Giorgio Sonnino* báró, olasz külügyminiszter minden kapcsolatfelvételtől elzárkózott a Monarchiával, így *Lloyd George* és *Sixtus* találkozója is eredménytelen maradt.

A legfelső német hadvezetés április 3-ára látogatásra hívta meg az osztrák császári párt és Czernin külügyminisztert Bad Homburgba. Ezen a konferencián az osztrák diplomácia irányítója ismét kifejtette a német kancellárnak és külügyi államtitkárának, hogy a Monarchia 1917 után képtelen a háború folytatására és a központi hatalmak fennmaradása és tekintélye érdekében minden elfogadható eszközt, minden lehetséges békefonalat meg kell ragadni. Óvott a mértéktelen annexiók törekvésektől és új elemként utalt az oroszországi változásokra és a forradalmi áramlatok veszélyére a két monarchia belpolitikai helyzetét illetően. Kifejezte aggodalmát, hogy elhúzódó háború esetén a szocialista erők a kormányzók feje felett nemkívánatos megállapodásokat köthetnek. A kormányoknak nem szabad kiengedni a vezetést a kezükből, amelyet mérsékelt békekötéssel meg lehetne tartani. Bethmann Hollweg egyetértett Czernin fejtegetéseivel, a szocialista béke réme pedig nagy hatást gyakorolt II. Vilmos német császárra. Az osztrák-magyar külügyminiszter tagadóan válaszolt a német érdeklődésre, készül-e a Monarchia újabb békeajánlatra. Viszont azt kérte, hogy a Németország által egyoldalúan folytatott békepuhatolózásokat lehetőleg gyorsan és lojálisan hozzák tudomásukra.

Április közepén Károly – egyoldalas személyes levél kíséretében – megküldte II. Vilmosnak Czernin memorandumát. Károly pontosan látta a monarchiák bukásának lehetőségét: „*Új ellenség ellen harcolunk, amely veszélyesebb, mint az antant: a nemzetközi forradalom ellen, amely az általános éhezésben találja meg legerősebb szövetségését. Kérve kérlek, ne hunyj szemet e kérdés sorsfordító oldala*

felett és fontold meg, hogy a háború gyors befejezése – esetleg még súlyos áldozatok árán is – lehetőséget kínál arra, hogy sikerrel szembeszálljunk a készülő felforgató mozgalmakkal”.

Czernin 1917 tavaszára felismerte, hogy a Monarchiát és dualista berendezkedését minden oldalról veszély fenyegeti, a németek is másodrendű hatalomként kezelik (*Lenint* is anélkül „csempészték” Oroszországba, hogy arról szövetségsüket értesítették volna). Saját kezűleg gépelt, 6 oldalas memorandumában megállapította, hogy a Monarchia katonai ereje végéhez közeledik. Legfontosabbnak a békeszerződési tárgyalások mielőbbi megkezdését tartotta, mert szerinte – a belső problémák éleződését és az összeomlási jeleket látva – az antant a központi hatalmak teljes megsemmisítésére fog törekedni. Felhívta a figyelmet a forradalmi veszélyre és arra, hogy a háború során öt uralkodó veszítette el trónját. Az „elgondolkodtató és megdöbbenő” orosz példa ragadós lehet. Ráadásul ez a háború új korszakot nyitott a világtörténelemben és nincsenek analógiák a mai eseményekre. Szerinte felelős államférfiaknak számolniuk kell a „széles tömegek dühös neheztelésével” és a szlávokra gyakorolt orosz forradalmi hatással is. Véleménye szerint – bár a németeknél katonai körökben „bizonyos ködösítések kezdődtek” – a szövetséges politikai tényezők is tisztában vannak az osztrák és a német helyzet komolyságával. „Ha a központi hatalmak uralkodói alkalmatlanok arra, hogy a következő hónapokban békét kössenek, akkor azt a népek fogják megtenni a fejük felett, s akkor a forradalmi események hullámai mindazt elmoszák, amiért testvéreink és fiaink még ma is harcolnak és meghalnak” – írta. Czernin tisztában volt az amerikai hadüzenet jelentőségével és kétségbe vonta a korlátlan tengeralattjáró-háború hatékonyságát is, amikor arra utalt, hogy a németek hat hónap alatt térdre akarták kényszeríteni Angliát, de ennek félidejében nyoma sincs. Veszélyesnek tartotta, ha felcserélik „az igazságot utópikus illúziókkal”, és akkor javasolta a tárgyalások megkezdését, „amikor az ellenség még nincs teljesen tudatában hanyatló erőnknek”.

A német válasz „az idő lett legújabb szövetségesünk” jelszó jegyében azt hangsúlyozta, hogy a kimerült Anglia és Franciaország mellett a megbénult Oroszország a széthullás jelet mutatja, az Egyesült Államok pedig belátható időn belül nem tud beavatkozni Európában. A porosz államrend szilárdságában bízva azt hangoztatták, hogy „éppen a mindenáron történő békekötés lenne végzetes, csupán a háború befejezése érdekében”. Május elején Károly újabb levelet küldött Erdődyvel a franciáknak, de az olasz kérdésben semmiféle ígéretet nem tett. Tehát egyszerre két vasat tartott a tűzben. Bár a németek tudtak a tárgyalásokról, tartalmukról nem rendelkeztek pontos információikkal.

Czernin külügyminiszter az 1917 május közepén tartott újabb német–osztrák–magyar egyeztetésről azzal a megállapítással tért haza Bad Kreuznachból, hogy „Németország világhatalomra tör”, és a két hatalom területi status quója helyreállításának elsődlegessége helyett Vilmos már az Egyesült Államoktól remélt 30 milliárd (!) dolláros jóvátételi követelés behajtásáról ábrándozik. *Ludendorff* tábornok pedig katonai tervet dolgoztatott ki a Monarchia megszállására és az uralkodó internálására – tehát még bőven a Sixtus-ügy kirobbanása előtt. Augusztusban a német trónörökösnek írt levelében a Habsburg uralkodó a keleti lengyel és galíciai területeken szabad kezet ígért a németeknek, ha azok „*bizonyos területi áldozatokra*” szánják el magukat nyugaton. A katonai vezetés által uralt Németország azonban hajthatatlan maradt, esetleg „*néhány határ menti beugrás és keskeny határcsík*” elcsatolását tudta elképzelni.

1917 nyarán az osztrák *Nikolaus Revertera* és a francia *Abel Armand* grófok kormányaik megbízásából tárgyaltak Svájcban. A Monarchia különbékéje a nyugati tengeri blokádtól szenvedő és Oroszország kiesésével tisztában lévő Anglia és Franciaország érdekeinek is megfelelt. A tárgyalásokba bevont olaszok azonban hallani sem akartak az integritását és balkáni pozícióit megőrző Monarchiáról (de a románok és a szerbek sem). Azaz a különbéke egyben a Monarchia felbomlásának elfogadását is jelentette volna – írta emlékirataiban Czernin külügyminiszter, aki ekkortól ismét a németek melletti határozott kitartással látta megvalósíthatónak a minimális hadicélok megvalósítását. A tárgyalások megszakadtak. Ribot most már az olaszoknak is megmutatta a teljes levelezést. Sixtus pedig egy, a Downing Street 10-ben és a Buckingham Palotában tett látogatás után visszatért tüzérezredéhez.

1917 novemberében *Julius Meinl* kávé- és teakereskedő Svájcban arról informálta angol és amerikai tárgyalópartnereit, hogy a Monarchia a megváltozott helyzetben – az olasz fronton aratott győzelem és a formálódó keleti különbéke fényében – ismét felvonná a kapcsolatot az antanthatalmakkal. *Smuts* angol tábornokkal folytatott svájci megbeszélésén *Mensdorffgróf* volt londoni követ kitért a különbéke elől, és a központi hatalmak közös békeajánlatának osztrák szándékát képviselte. A Revertera-Armand kapcsolat feléléstése kapcsán Czernin a német Elzász-Lotaringia elvét hirdette. Ugyan az amerikaiakkal tudatták, hogy a wilsoni alapelvek általánosságban elfogadhatók a Monarchia számára is, a különbékére most már a Monarchia sem hajlandó, s az erős német függés miatt arra nem is képes. Fennmaradását és balkáni pozíciói megerősödését a német győzelemtől várta.

Czernin 1918. április elején a bécsi községtanácsban tartott beszédében azt állította, hogy Franciaország csak Elzász-Lotaringiáért „*ontatja katonái véré*t”.

Ebből még nem is származott volna nagyobb diplomáciai bonyodalom, hiszen a revans 1871 óta határozta meg a francia külpolitikát. Czernin azonban – állítólag Károllyal is egyeztetve – azt is megemlíttette, hogy Clemenceau francia miniszterelnök röviddel a nyugati offenzíva megindítása előtt tárgyalásokat kezdett vele. Erre utóbbi röviden – telefonba mondott mérges szavakkal – így válaszolt: „Czernin gróf hazudott”. A Monarchia külügyminisztere erre nyilvánosságra hozta a februári Revertera-Armand tárgyalások tényét. Clemenceau válaszában arra utalt, hogy ezeket a megbeszéléseket jóval korábban a Monarchia kezdeményezte. Miután Czernin továbbra is kötötte az ebet a karóhoz, és arra hivatkozott, hogy nem a kezdeményező kiléte a fontos, hanem az, hogy a franciáknak csak az elveszett terület visszaszerzése a fontos, a Tigris sajtóközleménnyel felelt. Ebben közölte, hogy Károly saját kezűleg írott levelében ismerte el a francia igény jogosságát Elzász-Lotaringiára, sőt azt állította, hogy a császár külügyminiszterével egyetértésben cselekedett. Erre Czernin, aki a levél tartalmát nem ismerte pontosan, „az elejétől a végéig” valótlannak minősítette a francia állítást. Károly pedig táviratában azt írta szövetségesének, hogy Ausztria válaszát majd az „*ágyúk adják meg nyugaton*”. Clemenceau nyilvánosságra hozta a Sixtus-levelet; így a titkos tárgyalások Czernin diplomáciai ügyetlensége és a franciák indiszkréciója folytán nyilvánosságra kerültek.

Az uralkodójával az ún. Hughes-készüléken egyeztető, de a németekkel is folyamatos kapcsolatban álló Czernin – aki csak a levél Elzász-Lotaringiával kapcsolatban elutasító tervezetét kapta meg az uralkodótól, az eredeti a franciáknál volt – az inkriminált mondatot még mindig utólagos hamisításnak nevezte, majd hosszas viták és fenyegetőzések (Zita naplója szerint azt állította, hogy a Bourbonhercegek élete is veszélybe került) után benyújtotta lemondását. Az egész diplomáciai adok-kapok kevesebb mint két hét alatt zajlott le. A németekkel kötött szövetséget olyannyira kikezddhetetlennek tekintette, hogy a császár környezetének véleménye szerint arra is képes lett volna, hogy ennek oltárán saját uralkodóját is feláldozza. Károly szintén kapkodott, és úgy tájékoztatta külügyminiszterét, hogy „*természetesen minden, amit Clemenceau rólam előadott, azt leszámítva, amit Ön már úgyis tud, merő kitaláció*”. Illetve, hogy „*a páрмаi hercegnek szóló levélben soha nem volt szó politikai dolgokról*”. Mindkét állítás alapvetően igaz, de félrevezette a sötétben tapogatózó, túlzottan becsvágyó és sértett Czernint.

Károly szavahihetőségét immár a korábban is bizalmatlan németek is megkérdőjelezték, ezért engedményekre kényszerült; májusban szoros politikai, katonai és gazdasági szövetséget kötött a németekkel. A nyugati német offenzíva kudarca és az olasz front összeomlása után Károly ismét közvetlen közös békeajánlattal akart fordulni az antanthatalmakhoz, de a német vezetés elutasította kívánságát.

Szeptember 14-én, immár nem törődve a német ellenkezéssel, a Monarchia külügyminisztere jegyzékben szólította fel a hadviselő államokat, hogy „a békekötés alapelveiről szóló bizalmas és nem kötelező megbeszélésre küldjenek ki a semleges külföld egy helyére képviselőket”. A wilsoni pontok alapján fegyverszünetet és békétárgyalásokat kérő jegyzék, Károly 1918. október 16-i uralkodói manifestuma és a fegyverszünet aláírása már egy haláltusáját vívó, szétesett birodalom látszatlépései voltak csupán.

Anatole France így értékelte Károly békekötési kísérleteit: „Ő az egyetlen tisztességes ember, aki a háború alatt vezető helyen állt... őszintén akarta a békét és éppen ezért gyűlölte őt az egész világ”. A huszadik századi dinasztikus diplomácia legjobb szándékú vállalkozása egyben a legügyetlenebb is volt, és császári kezdeményezője számára katasztrofális következményekkel járt. A németek átkozták és gúnyolták, hogy német területekkel akarta megvásárolni a békét (Károly hivatalosan még mindig Lotaringia hercege is volt). Még az 1938. márciusi Anschluss megelőző hónapokban is azzal volt tele a német sajtó, hogy a Habsburgok történetének árnyoldalai közül kiemelkedik Károlynak „az egész német nép elleni árulása”.

Irodalom

- Broucek, Peter: *Karl I. (IV.) Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaunonarchie*. Böhlau, Wien, 1997.
- Demblin, August: *Minister gegen Kaiser. Aufzeichnungen eines österreichisch-ungarischen Diplomaten über Außenminister Czernin und Kaiser Karl*. Verlag Böhlau, Wien 1997.
- Feigl, Erich: „Gott erhalte ...” – *Kaiser Karl. Persönliche Aufzeichnungen und Dokumente*. Amalthea, Wien, 2006.
- Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Minerva, Atlantisz (Medvetánc), Budapest, 1990.
- Kann, Robert A.: *Die Sixtusaffäre und die geheimen Friedensverhandlungen Österreich-Ungarns im ersten Weltkrieg*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1966.
- Lajos Iván: *IV. Károly élete és politikája*. Pécs, 1935.
- Nagy József: *IV. Károly, az utolsó magyar király*. Göncöl Kiadó, Budapest, 1995.
- Werkmann, Karl: *Der Tote auf Madeira*. Verlag für Kulturpolitik, München, 1923.
- Németh István: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák-magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918)*. L'Harmattan, Budapest, 2009.
- Németh István: *A német császárság 1871–1918*. L'Harmattan, Budapest, 2009.

Mata Hari –a „Hajnalpír szeme” örökre lecsukódik (1917)

-
1876. augusztus 7: Margaretha Geertruida Zelle születése a hollandiai Leeuwardenben (Friesland tartomány) egy kalapkészítő leányaként
- 1892: Leidenben óvónőnek készül, de tanulmányait félbeszakítja
1895. július 11: házasságot köt a csaknem húsz évvel idősebb John McLeod gyarmati tiszttel
1897. január: megszületik Norman John nevű fiúk
- 1897–1898: a házaspár Jáva szigetén él; 1898-ban megszületik második gyermekük, Jeanne Louise nevű kislányuk
- 1902: a házaspár visszatér Hollandiába, de a házasság felbomlik s 1902 nyarán elválnak; kislánya nála marad
- 1904: Párizsba költözik, ahol a Molier cirkusz lovaglóiskolájában lóápoló; itt kapja az ötletet, hogy próbálkozzon a keleti táncokkal
1905. január: Mata Hari táncosnői bemutatkozása Kirevszkij orosz énekesnő szalonjában
- 1905: a siker éve: Mata Hari meghódítja Párizst, „megeleveníti az indiai vallások misztériumát”
- 1906 január: kénytelen meghívó a madridi központi fürdőszalontól
- 1906 február: szerződötteti a monte-carlói opera
- 1906 augusztus: Mata Hari Berlinben lép fel s Alfred Kiepert hadnagy szeretője lesz
- 1906 vége: a bécsi Sezessions-Saalban táncol
- 1907 eleje: véget vet Kieperttel folytatott viszonyának, s visszatér Párizsba
- 1910 január: Monte Carlóban vendégszerepel
- 1910 június – 1911 vége: egy Rousseau nevű párizsi tőzsdealkusszal él az egyik Loire menti kastélyban
- 1911–1912 téli évszak: a milánói Scala szerződötteti két nagy balettszerepre
- 1913 nyár: a párizsi Folies Bergères revűjében lép fel
- 1914 tavasz: visszatér Berlinbe, találkozik Kiepert hadnaggal, s májusban szerződést ír alá a Metropol színházzal; a premiért azonban az első világháború kitörése megakadályozza
- 1914 augusztus: visszatér Hollandiába; Amszterdamban van der Schelk bankár révén kapcsolatba kerül a IIIb német titkosszolgálat amszterdami vezetőjével
- 1914 szeptember: van der Capellen báró anyagi segítségével kis házat bérel Hágában, s a Királyi Balett táncosnőként szerződötteti; költséges életmódja miatt állandó pénzzavarral küzd
- 1915 késő ősze: H21 fedőnéven beszerzik a IIIb német titkosszolgálat ügynökének
- 1915 december: első franciaországi hírszerző útja
- 1916 május–szeptember: második franciaországi útja

1916 szeptember: elvállalja, hogy a francia hírszerzésnek is dolgozik

1917. február 13: a francia rendőrség kettős ügynökként, kémkedés vádjával letartóztatja

Ügyét négy hónapon keresztül Bouchardon vizsgálóbíró és százados vizsgálja

1917. július 25: a párizsi katonai bíróság kémkedés vádjával halálra ítéli

1917. október 15: Mata Hari golyó általi kivégzése

2001: a francia legfelső bíróság rehabilitálja

„Ez lehetetlen” sikoltott fel a halálsápadt, elegáns hölgy az ítélet hallatán, s ájultan rogyott a vádlottak padjára 1917. július 25-én a párizsi katonai bíróság tárgyalótermében. Az ítélethozatalra visszavonult bírák mintegy tíz perces tanácskozás után ugyanis kémkedés vádjában bűnösnek találták és golyó

általi halálra ítélték *Margaretha Gertrudina McLeodot*, leánykori nevén *Zellét*, a kor leghíresebb táncosnőjét. A fegyőrök karjaiban alétan heverő, szánalomra méltó halálraítélt nem régen még a nyugat-európai fővárosok előkelő társaságainak ünnevelt csillaga volt, akinek kegyeiért csillagászati összegeket fizettek a nemcsak a táncművészet élvezetének hódoló urak.

A kémnő története azóta legendává lett, bár a *Margarethe Zelle* név a mai olvasóknak nem sokat mond. Nem is mondhat, hiszen Zelle kisasszony, vagyis *Mrs. McLeod Mata Hari* (malájul: a *Hajnalpír Szeme*) néven hódította meg a világot. A sejtelmes Mata Hari 1905. május 13-án a Musée Guimet, a párizsi keleti múzeum megnyitóján lépett a nagyközönség elé, ahol jávai rituális táncokat mutatott be. A természet féktelen erejét megtestesítő, Siva főisten papnőjének szerepében az ébenfekete hajú, magas, karcsú tünemény erotikus táncával elbűvölte a párizsiakat. Főleg a férfiakat, hiszen csodálatos testéről tánc közben majdnem minden ruha lehullott. Teljesen sohasem vetkőzött le. Nemcsak a szorosan bőréhez simuló, testszínű trikójától nem vált meg, de ékszerekkel díszített fém melltartóját is mindig magán tartotta. Utóbbit állítólag azért, mert szégyellte kicsi melleit. Rövidesen egész Európa a lábai előtt hevert. „*India déli részén születtem, a brahmanok szent kasztjában. Anyám, a szentély első bajadérja tizennégy évesen hozott*

a világra, és a szülésbe belehalt. A szentély papjai elhamvasztották, engem pedig örökbe fogadtak, és Mata Harinak neveztek el, ami annyit tesz, mint A Hajnalpír Szeme” – hangzott legendája.

Valójában a hollandiai Leeuwarden városka szülöttének boldog gyermekkorát nem tartott sokáig. A szülői vállalkozás tönkrement, anyja depresszióba esett, majd rövidesen meghalt. Apja a keresztszülők gondjaira bízta, ahonnan a leydeni tanítóképzőbe került. Az intézet igazgatója azonban szemet vetett a feltűnően vonzó, 178 centiméter magas ifjú hölgyre. Viszonyuk azonban nem maradt titokban, s a félárva, pártfogóval nem rendelkező Zelle kisasszonynak távoznia kellett az intézményből. Az eltanácsolt, erkölcsileg megtiport 17 éves hajadon Hágában, nagybátyja házában talált menedékre. Hirdetés révén megismerkedett *John McLeod* kapitánnyal, akivel 1895. július 11-én házasságot kötött. De már a mézeshetek alatt kiderült, mennyire nem illenek egymáshoz: a „stramm” kapitány valójában egy reuma gyötörte pukkancs volt. Margaretha élvezte a tisztfeleség státuszát, s két kézzel szórta a pénzt, majd követte férjét annak gyarmati állomáshelyére, Jáva szigetére.

Itt ismerte meg a keleti táncokat. A házasságból két gyermek, egy kisfiú és egy kislány született. A kisfiú rövidesen rejtélyes körülmények között meghalt. Hírek szerint a család egyik szolgája mérgezte meg, mert McLed kapitány rosszul bánt vele. Az elkeseredett anya férje pisztolyával agyonlőtte a vétkesnek tartott szolgát. A botrány miatt a kapitányt elbocsátották a hadseregből. A család Amszterdami költözött, ahol tartalékaikat rövidesen felélték. MacLead a korábbiánál is többet ivott, rendszeresen csalta és verte feleségét, sőt egyesek szerint prostitúcióra kényszerítette, s az így szerzett pénzt szintén elitta. 1902-ben a család felbomlott. 1903-ban a feleség kérésére hivatalosan is kimondták a válást. Közben az asszony Párizsba költözött, s rövidesen megszületett a sejtelmes Mata Hari, akiről a párizsi lapok áradozó kritikákat közöltek. A volt férj szerint *„lúdtalpas és táncolni sem tudó trampiról”* a *La Vie Parisienne* 1905. március 18-i száma így lelkendezett: *„Mata Hari holland, skót és jávai egyszerre. Az északi fajoktól magas, erőteljes termetét kapta, Jáváról pedig, onnan, ahol felnőtt, a párduc hajlékonyságát és a nagy kígyók mozgékonyosságát. És ha még azt a parazsat is hozzáképzelik, amelyet a Kelet gyűjt leányai szemében, akkor lehet valami fogalmuk arról az új csillagról, aki tegnap este felkelt Párizs egén. Mata Hari nem csupán a lába, a karja, a szeme, a szája, karmazsinvörös körmei játékaival gyönyörködtet. Ruhátlanul egész testével hat.”* Puccini virágot küld a szállodájába, Massenét boldogan nézi táncát, s Párizs után sorra hódította meg Monte Carlo, Berlin, Bécs, Milánó és Madrid színpadait. Korának első táncosnőjeként törte meg a meztelenség tabuját. Mata

Hari remekül kihasználta a kedvező pillanatot: hamarosan ezer frankot kért egy fellépésért. Akkoriban egy munkás keresete napi öt frank volt.

1914-ben, a háború kitörésekor Berlinben szerepelt, majd Hollandiába ment, ahol mozgalmas idők vártak rá. Hágában táncosnőként szerződött a Királyi Balett. Új és régi ismerősei egyaránt a német hírszerzés felé terelik. 1915 késő őszén itt kezdődött Mata Hari kémnő tragédiája, amelyre csak 1941 végén derült fény. Szeretői korábbi nagyvonalúságának köszönhetően évek óta megszokta, hogy költekezően éljen, így állandó pénzzavarral küzd. *Werner von Mirbach* báró, német vezérkari tiszt, Mata Hari csodálója javasolta a hírszerzésnek, hogy a Párizs legjobb köreiből is otthonosan mozgó táncosnőt ügynökként kellene megnyerni a német hírszerzés számára. Mivel a nő nem utasítja vissza, hogy egy jól fizető titkosszolgálatnak dolgozzon, *Nicolai* őrnagy, a német hírszerzés főnöke Kölnbe kéri. Mata Hari azonnal megnyerte magának a IIIb főnökét, aki azonnal elrendelte gyorsított tanfolyamra való beiskolázását. H21 fedőnéven Frankfurt am Mainba küldték, ahol összekötő tisztje, *von Roeppe*l őrnagy és *Dr. Elisabeth Schragmüller* hadnagy több napos politikai és katonapolitikai oktatással, illetve az adatszolgáltatásra és megfigyelésre való kiképzéssel készítették fel közelgő megbízatására. Első feladata: Párizsban megtudni a szövetségesek következő nagy támadásának tervét, útközben pedig Franciaországban fel kellett mérnie a csapatmozgásokat. Eközben állandó kapcsolatban kell maradnia a Franciaországra irányuló német felderítés két legfontosabb központjával: a von Roeppelel őrnagy vezette düsseldorfi nyugati hírszerző részleggel és a madridi német nagykövetség *Arnold Kalle* őrnagy vezette csoportjával.

Hazatérése után rövidesen felkereste őt *Karl Kramer* hollandiai német nagykövet sajtófőnöke, aki az anyagilag megszorult táncosnőnek 20 000 márkát ajánlott fel a hírszerzésért, s láthatatlan tintát tartalmazó fiolákat is átnyújtott neki. A hollandiai brit ügynökök azonban ismerték Kramer szerepét a IIIb osztályon belül, s látogatását jelentették a londoni központnak.

Mata Hari 1915 decemberében, angliai kerülővel érkezett Franciaországba. Bizalmas légyottjain igyekezett kicsalni a régi barátokból a fontos információkat: *Adolphe Messimy* egykori hadügyminiszterből, a hadügyminisztériumban dolgozó *Jean Hallaure* hadnagyból és *Jules Cambon*ból, a külügyminiszter első titkárából. Más brit és francia tisztekkel is eltöltött éjszakái után szilveszter előtt jelenti, hogy „a közeljövőben semmiképpen sem várható francia offenzíva.”

Spanyolországon keresztül tért vissza Hollandiába, amely a „franciaországi küldetés” második része. A közép- és dél-franciaországi vasúti csomópontokban megfigyeli a katonai szállításokat és a csapatösszevonásokat. 1916. január közepén érkezett Madridba, s Kalle őrnagynak részletesen beszámolt a látottakról, majd

Portugálián keresztül visszautazott Hágába. Az elégedett őrnagy a híreket pedig a német Külügyi Hivatal kódjával rejtjelzett üzenetben küldte tovább Cramer konzulnak Amszterdamba. Kalle nem sejtette, hogy a brit lehallgató szolgálat vette a szöveget és továbbította a Room 40-nek. Mivel *Alexander Szek* a brüsszeli német adóállomáson 1914 novembere és 1915 áprilisa között lemásolta a német kódkönyvet a brit titkosszolgálatnak, a megfejtés már rutinfeladat. A rádiótávírat megerősítette a brit katonai hírszerzés, az M16 korábbi megfigyeléseit, miszerint Mata Hari német kémnő lett.

Új holland útlevelével 1916. májusában ismét Párizsba készült. A francia vízumot gyorsan megkapta, de a brit konzulátus nem hajlandó átutazó vízumot adni neki, sőt – amit ő nem tud – letartóztatási parancsot adott ki ellene. Ezért úgy határozott, hogy Spanyolországon keresztül utazik Franciaországba, s Párizsban lakást bérel. A francia elhárítás minden lépését figyeli. Időközben megtudja, hogy barátja, *Vagyim Maszlov* orosz cári tiszt, akibe „*még mindig szerelmes*”, a fronton megsebesült. Fél szemét elveszítve Vittelben, a Vogézekben, a zárt hadiövezet egyik katonai kórházban feküdt. E prózai ok vitte a táncosnőt a front közelébe. A beutazási kérelemmel azonban magára vonta a francia kémelhárítás figyelmét. A kérelem intézése során váratlanul egyenesen *George Ladoux* kapitánnyal, a *Deuxieme Bureau*, a francia hírszerzés főnökével találja szemben magát. Ő nem hisz az angoloknak – mondja Ladoux –, akik azt állítják, hogy kém, majd felajánlotta, hogy legyen a francia hírszerzés ügynöke. Mata Hari gondolkodási időt kért; két nap múlva megkapta a vitteli utazási engedélyt, s 1916. szeptember 15-ig orosz barátjánál maradt. Visszatérése után felkereste Ladoux kapitányt s kijelentette neki, hogy vállalja a megbízást. Ladoux Belgiumban tervezi bevetni, ahol Mata Harinak befolyásos barátja van. Egymillió frankot kér, de csak akkor, ha Ladoux már meggyőződött teljesítményéről. A kérdésre, miért akar Franciaországnak segíteni, azt felelte: férjhez szeretne menni, de azért független maradni. Ez a férfi állítólag az orosz pilótatiszt, akit a vitteli kórházban sebesültként ápolt.

A francia kapitány tanácsára a további utasításokig Spanyolországon keresztül akart visszatérni Hágába, de az angliai Falmouth kikötőjében a Scotland Yard emberei tévedésből letartóztatják és Londonba viszik. Itt elárulja *Sir Basil Thomsonnak*, a Scotland Yard főnökének, hogy a franciák titkos megbízásával kelt útra. Thomson így tudja meg, hogy francia kollégája figyelmeztetése ellenére olyan nőt alkalmazott ügynökként, akit a brit titkosszolgálat német kémnek tart. Ladoux letagadja a dolgot, s azt kéri az angoloktól, Mata Harit küldjék vissza Spanyolországba, ahova 1916. december közepén érkezik meg. Itt német és francia hírszerző tisztekkel találkozik, s velük mindenről nyíltan beszél. Anyagi problémái miatt Kalle őrnagy táviratozik Amszterdamban Kramernek, hogy H21 számára

utaljon át pénzt Párizsba. Együttal dezinformálja a táncosnőt német tengeralattjárók állítólagos bevetéséről a marokkói partoknál, amelyet Mata Hari továbbad a franciáknak. Kalle őrnagy azonban egy alig kódolt üzenetet küldött Berlinbe, hogy a H21 csak megtévesztésből ment bele a Deuxième Bureau ajánlatába. Távmondatát a franciák Eiffel toronyban lévő rádióállomása azonban elfogta és megfejtette: *„H21 ügynök megérkezett Madridba, a franciák is beszervezték, az angolok azonban visszaküldték Spanyolországba. Most pénzt és további utasításokat kér.”* Kramer konzul válasza: *„Utasítsa, hogy térjen vissza Franciaországba és folytassa feladatát. Csekken 5000 frankot fog kapni a Bank Comtoir d’Escompteban.”*

Mata Hari 1917. január 2-án hagyta el Madridot. Párizsban egykori barátai már furcsán viselkedtek vele. A párizsi orosz nagykövetség is figyelmeztette a rövid ideig Párizsban tartózkodó Vagyim Maszlovot, hogy egy veszélyes kémnővel folytat kapcsolatot. Maszlov elutazása után Mata Hari belevetette magát a szórakozásokba.

1917. február 13-án reggel *Priolet* rendőrfőnök és felügyelői az Elysées Palace Hotelben letartóztatták Mata Harit, s még aznap becsukódott mögötte a Saint-Lazare-i börtön 123-as cellájának ajtaja. Letartóztatási parancsa így szólt: *„Margarethe Zelle asszonyt, akit Mata Harinak neveznek, a Palace szállóban lakik, protestáns vallású, és 1876. augusztus 7-én született Hollandiában, 1,75 magas, írni-olvasni tud, kémkedéssel gyanúsítjuk, valamint az ellenséggel folytatott, annak hadműveleteit megkönnyítő együttműködéssel.”*

Ügýt négy hónapon keresztül *Pierre Bouchardon* vizsgálóbíró és százados vizsgálta egy írnok jelenlétében. *„Egy duzzadt ajkú, rézszín bőrű, magas nőt pillantottam meg. Fülében vademberes hamis gyöngyök. Haja a halántékon már őszült, ahol a festék hamar lekopott. A nappali fényben alig emlékeztetett arra a táncosnőre, aki oly sok férfit megbabonázott. De vonalai még őriztek valamit a harmóniából, karcsúságból, csipője pedig a ringásból, úgy hogy valamennyire még mindig bájos volt”* – emlékezett rá a vizsgálóbíró.

Ügyvédje a 14 kihallgatás közül csak az első és az utolsón vehetett részt. Az akták a lehallgatott és megfejtett német rádióüzenetek mellett Ladoux kapitány ügynökeinek megfigyeléséből, a Bank Comtoir d’Escompte bizonylatából, miszerint pénzt kapott külföldről, s azokból a bizonyítékokból álltak össze, amelyek szerint haza akart menekülni Hollandiába.

„Szeretem a tisztet. Egész életemben szerettem őket. Inkább vagyok egy szegény tiszt szeretője, mint egy gazdag bankáré. Boldog vagyok, ha velük alhatok, nem a pénz jár a fejemben. Szeretem az egyes nemzetek fiait összehasonlítani. Ráadásul ezek az urak igen sokat tettek értem. Én pedig teljes szívemből mondtam nekik igent.

Elégedetten távoztak tőlem, és sohasem beszéltünk a háborúról. Csak Maszlovot szerettem, mellette szenvedélyesen kitartottam” – vallotta 1917. május 5-én.

Az 1917. június 24-én kezdődött tárgyaláson Mata Hari végig kitartott ártatlansága mellett, s mindent tagadott. Semmivel nem tudták bizonyítani, hogy információkat szolgáltatott ki a németeknek. Éppen fordítva: a francia Deuxieme Bureaunak végzett kémtevékenységre, a Franciaországnak szerzett információkra hivatkozott, de ezt is ellene fordították. Az ügyész kijelentette, hogy ezeket az információkat csak a német hírszerző szolgálattól tudhatta meg, tehát ez is azt bizonyítja, hogy kapcsolatban állt a német vezérkar IIIb részlegével. Bármilyen gyenge lábakon is állt a vád, az esküdtek másnap egyhangúan halálra ítélték. Védője, *Maitre Clunet* ügyvéd térdre borult *Poincaré* elnök előtt, de hiába kért kegyelmet védence számára. A francia vezérkarnak bűnbak kellett az elhúzódó háborúért, a frontokon elszenvedett kudarcokért. A figyelmet a katonai irányítás ballépéseiről elterelendő azt főzte ki, hogy mindennek a kémkedés, az árulás az oka.

1917. október 15-én hajnali 5 órakor vitték a Casernes de Vincennes-i erőd laktanyájába, a kivégzőosztag elé. Tizenkét zuáv harcossal nézett farkasszemet, mert visszautasította a szem bekötésére szolgáló kendőt. Hideg méltósággal állt a puskacsövek előtt. „*Uram, köszönöm*” – mondta a tüzet vezénylő parancsnoknak, utoljára eljátszva a végzet asszonya szerepét. A sortűzből csak egy golyó találta el, az viszont a szívébe hatolt és azonnal megölte. Lassan rogyott össze. Először térdre ereszkedett, ott egy pillanatra megállt, mintha utoljára ránézne gyilkosaira, azután hátrazuhan. Egy őrmester a vezénylő tiszt kíséretében a testhez lépett, és pisztolyát a bal halántékhoz szorítva megadta a kegyelemlövést. Nem azért, mert szükség volt rá, hanem mert így írta elő a szabályzat. A holttestet, mivel senki sem kérte, gyalultatlan fakoporsóban szállították az egyik párizsi kórház patológiai osztályára. Fejét bebalzsamozták s az Anatómiai Múzeumban helyezték el, ahonnan a XX. század végén elkallódott.

Von Roeppel őrnagy így vélekedett róla: „*Ami H21 teljesítményét illeti, erősen eltérnek a vélemények. Részemről azt hiszem, hogy jó megfigyelőként jó jelentéseket adott, hiszen az egyik legokosabb nő volt, akivel valaha is találkoztam. A két-három levél, amelyet vegytintával írva düsseldorfi konspiratív címre kaptam tőle, ha jól emlékszem, kevés lényeges közlést tartalmazott. El tudom azonban képzelni, hogy fontos közlendőit kiszűrték és nem továbbították. Kétségtelen, hogy Németország javára kémkedett, úgyhogy az a véleményem, hogy a franciák – sajnos – joggal lötték agyon.*”

Mata Harit 2001-ben a francia legfelső bíróság rehabilitálta.

Irodalom

Dumarcet, Lionel: *L'affaire Mata-Hari*. Éditions de Vecchi, 1999.

Hahner Péter: *Mata Hari*. In: *Rubicon*, 2005/9. szám, 51–53. o.

Howe, Russel Warren: *Mata-Hari innocente!* Éditions de l'Archipel, 2007.

Knopp, Guido: *Históriák. Történetek a történelem árnyékában*. Mérték Kiadó, Budapest, 2006. 41–52. o.

Kronstein Gábor: *Mata Hari. Sztár a kivégzőosztag előtt* Kempelen Farkas Digitális Tankönyvtár www.tankonyvtar.hu

Kun Enikő: *Mata Hari, a leghíresebb kurtizán*. National Geographic Magyarország, 2006. augusztus 7. www.geographic.hu

Mata Hari Great Mysteries of the Past Reader's Digest Association. Pleasantville, NewYork/Montreal, 1991.

Piekalkiewicz, Jan: *A kémkedés világtörténete II. kötet*. Zrínyi, Budapest, 1988.

Zubreczki Judit : *A világ leghíresebb kémnője* Múlt-kor történelmi portál, 2002. szeptember 5. www.mult-kor.hu

Föderációs német Közép-Európa-tervek (1917)

1904–1918: Julius Wolf Közép-európai Gazdasági Egyesületének tevékenysége

1914. szeptember 9: Bethmann Hollweg kancellár hadicél-elképzelései

1915 ősze: Friedrich Naumann Közép-Európa című kötetének megjelenése

1915. november 13: a hivatalos német Közép-Európa program meghirdetése

1915–1918: szövetségi tárgyalások Közép-Európáról Németország és Ausztria-Magyarország között

1916: Karl Kautsky Közép-Európa Egyesült Államai című tanulmányának megjelenése

1917. május 30–31: Frankfurt am Mainban megalakul a Közép-európai Államszövetség Egyesülete

1918. július 9. – október 11.: a salzburgi gazdasági konferencia

1917 tavaszán a hamburgi *Alpers Reichstag-képviselő* és *Ottomar Schuchardt*, a drezdai *Német politika és kultúra archívumának* vezetője kiterjedt szervező tevékenységbe kezdett a *Közép-európai Államszövetség Egyesületének* (Verein Mitteleuropäischer Staatenbund) megalakítása érdekében. Szétküldött felhívásokban rámutattak arra, hogy a várható békekötés jelentős változásokat eredményez majd az államok közötti kapcsolatokban, amelyek hatással lesznek a német nép életére is. Ezért a pártpolitikai célok kizárásával különböző vallási és politikai meggyőződésű férfiak összefo-

gását sürgették, akik *„az igazságosság és a szabadság bázisán újra alapozzák az Európa népei közötti békét és egyúttal megvédik a német népi jelleget és kultúrát az ismert veszélyektől.”*

Fontosnak és támogatandónak tekintették a közép-európai államok összefogásának megvitatását a különböző pártokban és érdekcsoportokban, de egyesületüket a résztvevő népek valamennyi pártját és érdekcsoportját tömörítő szerve-

zetté kívánták alakítani. Kilátásba helyezték, hogy az irányelveikkel egyetértők aláírásait eljuttatják a német és osztrák-magyar törvényhozó testületeknek.

1917. május 30–31-én Frankfurt am Mainban megalakult a *Közép-európai Államszövetség Egyesülete*. Első értekezletükről a különböző pártok és vallások képviselői üdvözlő táviratot küldtek a kancellárnak, kifejezve reményüket, hogy a központi hatalmak fegyverszövetsége túléli a harcot, s a kancellár egyetért a legszorosabb együttműködésre törekvő követeléseikkel.

Az egyesület irányelveit 1500 vezető német és osztrák-magyar személyiség írta alá, közöttük 250 parlamenti képviselő. Ausztriában és Magyarországon hasonló egyesület alakítását tervezték.

Az egyesület elnökei Reichstag- és a tartományok parlamenti képviselők voltak: a hamburgi Alpers, Reichstag-képviselő, *zu Erbach-Fürstenau* gróf, a hesseni első kamara tagja Michelstadtból, *von und zu Frankenstein-Ullstadt* báró, a Reichstag és a bajor Reichsrat tagja, *Neumann-Hofer* Reichstag-képviselő Detmoldból. Az ügyvezetői, pénztárosi, tanácsnoki és bizottsági tagok többsége szintén a parlamenti képviselők közül és értelmiségi körökből kerültek ki.

Az egyesület törekvései *kettős célt* szolgáltak: a közép-európai államszövetség megalapítását és a német nép jellegének és kultúrájának megőrzését.

Az egyesület irányelvei a föderalizmus és a jog alapelveiből indultak ki. Szerintük a szerződő országok számára a föderalizmus biztosítja a legnagyobb mérvű szabadságot és önállóságot. A jog elismerése pedig mindennek alapja.

Az összefogás magját a központi hatalmak szövetsége alkotná, s céljai átmeneti szakaszokon keresztül valósulnának meg. A *Német Birodalom és Ausztria-Magyarország szoros katonai, gazdasági, kereskedelmi, pénz- és közlekedésügyi és kulturális szövetségét tervezték*. Elsősorban *politikai szervezetnek* tekintették magukat, amelynek *célja Közép-Európa föderatív újjárendezésére irányult*, de nem feledkeztek meg a gazdasági és kulturális vonatkozásokról sem.

Úgy vélték, hogy a „gazdasági egyesületek” és a „fegyverbarátsági egyesülés” nevüknek megfelelően korlátozzák saját tevékenységüket. A Közép-európai Államszövetség Egyesülete az összes olyan irányú törekvés központja kíván lenni, amely *elsősorban Közép-Európa szövetségi (föderatív) újjárendezésére* törekszik. Kampánytevékenységét nem korlátozta a központi hatalmakra, hanem *Bulgária és Törökország csatlakozását is* célul tűzte ki, amelyet a két birodalom érdekeinek megfelelő különleges szerződésekkel kívánt megvalósítani. Kíváncsúnak tekintette a semleges szomszédos országok csatlakozását is, de a háború alatt a kampánytevékenység korlátozását javasolta. A „semlegesek” a központi hatalmak szövetségének példáján később majd felismerik, hogy a föderatív összefogás nem veszélyezteti szuverenitásukat és saját kultúrájukat, hanem garantálja azokat.

A Közép-európai Államszövetségnek nem szabad Európa egyéb területeitől lövészárkokkal ellenségesen elvágott erődítménnyé válnia, hanem az összes olyan ország számára kristályosodási pontként kell szolgálnia, amelyek saját, valamint a világbéke és rend érdekében csatlakozni kívánnak.

Másik törekvésük *népi jellegük és kultúrájuk alapjainak jobb elismertetésére és megvédelmezésére irányult a fenyegetésekkel szemben*. Erkölcsi alapjaik megszilárdítása során számítottak valamennyi párt, vallás és hivatás közreműködésére.

E megfontolásból az egyesület elnökségében és bizottságában különböző irányzatok képviselői kaptak helyet. Így igyekeztek elejét venni annak, hogy az egyesület törekvéseit egyes pártok vagy vallások saját céljaikra használhassák fel.

E kettős célt szolgálják az egyesület ülésein elhangzott előadások. Ezeken eltérő szellemiségű személyek ismertetik, hogyan igyekeznek a feladatoknak megfelelni. Abban reménykedtek, hogy a kölcsönös nagyrabecsülés vezette véleménycsere nemesíti a pártharcot, s erre szükség is van. Az előzetes bizalmas tanácskozások keretében pedig megismertetik a Reichstag, valamint a szövetségi államok népképviselőivel nézeteiket, s befolyásukat megnyerve hatással lehetnek a törvényhozó testületekre.

Az egyesület 1917. május 30–31-én elfogadott, 14 paragrafusból álló alapszabálya szerint az egyesület mindazon törekvések középpontjában kíván állni, amelyek főleg a közép-európai szövetségi (föderatív) rendszer helyreállítására törekednek az európai jog- és békerendszer értelmében. Az egyesület e célt gyűlések, pártpolitikai jelleg nélküli, saját folyóiratok megjelentetése, más újságokban elhelyezett közlemények, parlamenti képviselőkkel és más befolyásos személyiségekkel történő megbeszélések, parlamenti kérdések és beadványok, valamint a kormányok befolyásolása révén kívánja elérni. Az egyesület székhelye Berlin, s tagja lehet minden 18. életévét betöltött birodalmi német állampolgár. Tagjai rendszer, támogatói vagy tiszteletbeli tagsággal rendelkeznek; az éves minimális tagdíj 5 márka. Az egyesület szervei a 15 fős elnökség, a 12 fős bizottság és a közgyűlés, amelyet évente tartanak.

Arra gondoltak, hogy Közép-Európa szövetségi (föderatív) újjászervezésének magját a szövetséges birodalmak alkotják: a Német Birodalom és Ausztria-Magyarország, s megmarad a két birodalom politikai és kulturális önállósága.

A két birodalom szövetsége egységesíti a katonai kiképzést (katonai konvenciók), az átmeneti időszakban megteremti az egységes gazdasági térséget, megtartva a közbülső vámvonalat, de kölcsönösen kedvezményes vámokat állapítanak meg. A két birodalom megállapodik egymással más államokkal kötendő vámszerződések aláírása előtt, kialakítja az egységes kereskedelmi jogot, létrehozza az egységes pénzügyet, egységesen szabályozza

a közlekedésügyet, s elősegíti a kulturális közösség kölcsönös támogatását, többek között a két birodalom területén a felsőfokú oktatás elismerése révén. Más államok csatlakozása önként, kényszer nélkül történik. A közép-európai államszövetséghez tartozó országok kölcsönösen biztosítják egymásnak az állami szuverenitást.

Irodalom

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Bonn), R 2597. Geheime Akten.

Bóka Éva: *Az európai egység gondolat fejlődéstörténete.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.

Charmatz, Richard: *Österreich-Ungarns Erwachen (Der deutsche Krieg).* Stuttgart, 1914.

Delbrück, Clemens von: *Die wirtschaftliche Mobilmachung in Deutschland 1914.* München, 1824.

Naumann Frigyes: *Középeurópa.* Politzer Zsigmond és fia, Budapest, 1916.

Németh István: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák-magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918).* L'Harmattan, Budapest, 2009.

Németh István: *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001.

Ormos Mária: *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? A fogalom változásai.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2007.

Wolf, Julius: *An der Wiege Mitteleuropas. Dritte Auflage der Schrift „Ein deutsch-österreichisch-ungarischer Zollverband.“* A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung Werner Scholl, Leipzig, 1917.

Játék a világhorradalommal (1917)

-
1915. március 9: Parvus orosz forradalmár és a német Külügyi Hivatal tervezete politikai tömegsztrájk előkészítéséről Oroszországban
1916. január 23: Brockdorff-Rantzau koppenhágai német követ jelentése Bethmann Hollweg kancellárnak az oroszországi német akcióról
1917. március 27: a berni német követség és a zürichi német konzulátus tagjai megszervezik, hogy Lenin és az őt kísérő forradalmárok lezárt vagonban átutazhassanak a német felségterületen, és megszerezték számukra a svédországi tranzitengedélyt is
1917. április 2: Brockdorff-Rantzau szentpétervári német nagykövet jelentése a Külügyi Hivatalnak: Oroszországban a lehető legnagyobb káoszt kell teremteni
1917. április 3: Lenin és csoportja este 11 óra tájban, húsvét hétfőn megérkezik Pétervárra
1917. április 11: Bethmann Hollweg értesíti II. Vilmost Lenin hazaszállításáról
1917. április 21: a német vezérkar jelentése a Külügyi hivatalnak, hogy „Lenin sikeresen bejutott Oroszországba, s teljesen kívánságunk szerint dolgozik”
1917. május: Parvus tevékenysége elismeréséért porosz állampolgárságot kap
1918. március 3: a breszt-litovszki békeszerződés
-

Németország az első világháborút – főleg első szakaszában – forradalmi háborúnak tekintette, a politikai világrend forradalmának, amely német befolyást teremt Európában és megdönti az angol hegemoniát Európán kívül. Az angol imperializmust antiimperialista erők (az iszlámmal, Indiában és Egyiptomban szervezett

felkeléssel), az orosz nagyhatalmat pedig a kelet-európai nemzeti és szociális forradalmak (finn, lengyel, ukrán és kaukázusi népek) támogatásával igyekezett gyengíteni, miközben a konzervatív-romantikus császárság otthon még a legszerényebb demokratizálástól is visszariadt.

Alekszandr (Lazar Iszrail) Parvus (dr. Helphand) orosz forradalmár és fegyverkereskedő 1915 tavaszán bukkant fel a konstantinápolyi német konzulátuson,

majd Berlinben fogadta őt Zimmermann külügyi államtitkár is. Az *emigráns bolsevikok és a német kormány között* sajátos – mint rövidesen kiderült –, *rövid távú érdekazonosság alakult ki*: a bolsevik forradalom érdekében azonnali békére volt szükség, míg a háború gyors befejezésében érdekelt német kormány Oroszország bolsevizálásával a győztes békét igyekezett biztosítani a keleti fronton, Oroszországot kikapcsolni a nagyhatalmak sorából, s a különbékével keleten felszabaduló csapataival sikeres támadást indítani nyugaton az antant erői ellen. A bolsevikok pedig abban reménykedtek, hogy a béketárgyalásokon már nem Ludendorffal, hanem a testvéri német proletariátussal ülnek szemben...

Parvus egy oroszországi forradalom akcióprogramját kínálta a német külpolitikuskoknak. A Külügyi Hivatallal 1915 márciusában közösen kidolgozott tervezetben mindenre gondoltak, amely egy tömegmozgalom módszeres kiépítéséhez és a kívánt irányba tereléséhez szükséges. *„Tavaszra a szabadság és béke jelszavával politikai tömegsztrájkot kell előkészíteni Oroszországban. A mozgalom központja Szentpétervár; itt ismét az obuhovi, putyilovi és balti művek. A sztrájknak ki kell terjednie a Szentpétervár–Varsó, a Moszkva–Varsó és a délnyugati vasútvonalra is. A vasutassztrájknak főleg az erős munkássággal rendelkező nagy központokra, vasúti javítóműhelyekre, stb. kell kiterjednie. Általánossá válása érdekében, ahol lehetséges, fel kell robbantani a vasúti hidakat, miként az 1904–1905. évi sztrájkmozgalmak esetében történt.*

Orosz szocialista vezetők konferenciája.

E művelet csak az orosz szociáldemokrácia vezetésével valósulhat meg. Utóbbi radikális szárnya már akcióba lépett. Szükség van a mérsékelt kisebbségi frakció csatlakozására is. Az egyesülést eddig főleg a radikálisok akadályozták meg. Utóbbiak vezetője, Lenin, két héttel ezelőtt maga vetette fel a kisebbséggel való egyesülés kérdését. Egy középutas megállapodásra van szükség annak érdekében, hogy a háború révén meggyengült belső adminisztratív apparátus miatt az abszolutizmus elleni energikus akciókra kerülhessen sor. Megjegyzendő, hogy a mérsékelt szárny áll legerőteljesebben a német szociáldemokrácia befolyása alatt...” – írták.

A tervezet egy receptkönyvhöz hasonlított: a politikai rendszer erőszakos megdöntésének teljes eszköztárát tartalmazta: a szabotázscelemekenyektől kezdve az ukrainai és finnországi nemzeti és szeparatista mozgalmak támogatásáig. A forradalmi mozgalom élére állítható személyként *Lenint* javasolta, aki ekkor még Zürichben élt. A Külügyi Hivatal csak Lenin pontokba szedett programjának (a köztársaság kikiáltása, az annexiók és hadisarc nélküli békekötés, kivonulás Törökországból, a Dardanellákra és Konstantinápolyra támasztott igény feladása, béketárgyalások Franciaországra való tekintet nélkül, autonómia vala-

mennyi nép számára, a nagybirtokok kisajátítása, stb.) ismeretében adta áldását az akcióra, s induló tőkeként kétmillió aranymárkát adott.

„Dr. Helphand, miután három hétig Stockholmban orosz forradalmárokkal tanácskozott, visszatért Koppenhágába, s bizalmasan az alábbiakat közölte velem:

A rendelkezésre bocsátott egymillió rubelt azonnal továbbküldte, s az összeg már meg is érkezett Szentpétervárra, ahol rendeltetési céljának megfelelően használják fel. Helphand ragaszkodott ahhoz, hogy az akció január 22-én kezdődjék meg. Bizalmi emberei azonban határozottan eltanácsolták ettől, s az azonnali cselekvést korainak tartották” – jelentette 1916. január 23-án Brockdorff-Rantzau koppenhágai német követ Bethmann Hollweg kancellárnak az oroszországi német akcióról.

1917 tavaszán a német vezetés az Oroszországgal kötendő különbéke révén igyekezett keleti hódításait elismertetni, s nyugaton csak minimális engedményre hajlott. Szövetségese, az Osztrák-Magyar Monarchia vezetése minden jel szerint nem ismerte a német vezetés valódi szándékát Lenin küldetését illetően.

„...Oroszországban a lehető legnagyobb káoszt kell teremteni, s főleg szélsőséges elemeket kell érdekünknak megfelelően támogatni... Titokban a mérsékelt és szélsőséges pártok ellentéteit kell elmélyíteni, mivel érdeünk, hogy utóbbiak győzedelmeskedjenek; akkor az átalakulás elkerülhetetlen lesz és olyan formát ölt, amely megrázza az Orosz Birodalmat... A kilátások szerint hozzávetőlegesen három hónapon belül a széthullás olyan mérvű lesz, hogy katonai beavatkozásunk nyomán az orosz hatalom összeomlik – javasolta 1917. április 2-án Brockdorff-Rantzau szentpétervári német nagykövet a Külügyi Hivatalnak.

Brockdorff-Rantzau Berlinbe küldte Parvust, hogy megszerezze Bethmann Hollweg kancellár jóváhagyását Lenin Svájcból Oroszországba való hazatéréséhez. A bolsevik vezetőt ugyanis „sokkal rabbiátusabbnak” tartották, mint Lvov herceg kormányának két szocialista tagját, Cseidzét és Kerenszkijt, akit háttérbe igyekeztek szorítani. Brockdorff-Rantzau és Parvus mellett Romberg berni német követ is jelentette, hogy a februári forradalom kitörése után „kiemelkedő” orosz forradalmárok kérvényezték nála a Németországon keresztüli hazatérést. Zimmermann államtitkár főleg a baloldali radikálisok hazatérését szorgalmazta, amelyhez a legfelső hadvezetés is azonnal hozzájárult. Az akcióról Bethmann Hollweg csak április 11-én értesítette II. Vilmost, amikor már az orosz emigránsok elhagyták Németországot. Lenin küldetése csak egy részét alkotta a német forradalmasítási politikának, amely a német különbéke-törekvések részeként a német hadicélok elérését szolgálta.

Lenin formális szerződést kötött a német hatóságokkal, hogy „a háborúhoz és a békéhez fűződő viszony” nem kritériuma az emigránsok átutazási engedélyének. Mindazonáltal az összesen 26 millió márkás pénzügyi támogatással Németország finanszírozta a bolsevik pártpropagandát, a Pravda megjelentetését, az élénk agitációt és a párt kezdetben kis létszámú tagságának növelését, előkészítette az 1917. októberi forradalmat.

Lenin forradalomelméleti nézetei eltértek Karl Marx tanaitól, aki előbb a polgári forradalom teljes kibontakozását, a demokratikus viszonyok megteremtését, szabad választásokat, parlamenti képviselőket, a kapitalizmus hosszú fejlődését, s az iparosítás lezárt folyamata után a széles proletár rétegekre támaszkodva tartotta lehetségesnek a szocialista forradalmat. (A proletár fogalma csak a Manchester-kapitalizmus időszakára értendő.)

Lenin le akarta rövidíteni ezt a hosszú, feltételezhetően generációkat átfogó folyamatot, s a polgári forradalmat azonnal szocialistába akarta átvezetni. Tudta, hogy ezzel Marxba ütközik. De felépített egy ideológiai kényszerhidat, amely megközelítően így hangzott: bizonyos, hogy Oroszországban még túlságosan korai a szocialista forradalom, de szerinte Németországban, Angliában, Franciaországban is omladoznak a marxi feltételezések: ezek az országok már rég maguk mögött hagyták polgári forradalmaikat és magasan fejlett tőkés-ipari rendszerrel rendelkeznek. De ki tudja, elkövetkezik-e egyáltalán Németországban és Angliában a már régóta esedékes szocialista forradalom, ha az ottani proletariátus nem kap egy erős lökést kívülről, a győztes oroszországi szocialista forradalom részéről. Ott ez ugyanis lehetséges, éppen az ő forradalmi tevékenysége révén.

A forradalmi Németország és a forradalmi Oroszország együttműködéséről úgy kalkulált, hogy az elmaradt Oroszország saját erejéből nem lenne abban a helyzetben, hogy a szocializmust felépítse, de ha az orosz forradalom gondoskodik arról, hogy Németországban is forradalomra kerüljön sor, akkor ez a forradalmi, magasan fejlett Németország minden erejével segít a szövetséges forradalmi Oroszországnak, hogy leküzdje elmaradottságát és szintén szocialistává fejlődjön. Ekkor aztán a világforradalom feltartóztathatatlanná lesz, a proletár tömegek felkelnek, elkergetik a kapitalistákat és a szocializmus az egész világon győzedelmeskedik. Ez örökre biztosítja a világbékét, nem lesznek többé fegyverkezési konszernek, háborús nyerésszándékok, hatalomvágyó gyarmatosítók, hanem helyükre a szocialista világrendszer lép: Világ proletárjai, egyesüljetek!

A Karl Marx nézeteitől teljesen áthatott Lenin egyszerűen figyelmen kívül hagyta Marx egyik alapvető tézisé, s olyan világot akart felépíteni, amely megfelelt személyes forradalmi ambícióinak. Ezt azzal magyarázta, hogy Marx már régen állította fel tézisé, s a világ azóta megváltozott. Marxot ezért az új helyzethez kell

igazítani. Jóllehet Lenin, s főleg majd utódai a különböző ellenzékét gátlástalanul azzal az indokkal likvidálták, hogy nézeteik összeegyeztethetetlenek Karl Marx örök érvényű tanaival...

Irodalom

Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918*. Droste Verlag, Düsseldorf, 1967.

Gyurkó László: *Lenin, Október*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968.

Heresch, Elisabeth: *II. Miklós. Gyávaság, hazugság, árulás. Az utolsó orosz cár élete és halála*. Magyar Könyvklub, Budapest, 1995.

Németh István: *A német császárság 1871–1918*. L'Harmattan, Budapest, 2009.

„A vörös báró”– Manfred von Richthofen halála (1918)

1892. május 2: Manfred Albrecht von Richthofen születése Kleinburgban

1911: szolgálat a III. Sándor orosz cárról elnevezett ulánus regimentben

1914–1915: lovaskatona a nyugati és keleti fronton

1915–1916: repülős tanfolyam résztvevője

1916. november 23: lelövi a legendás brit pilóta, Lanoe Hawker gépét, amiért megkapja a Pour le Mérite érdemrendet

1917 eleje: a 11. repülős vadászegység parancsnoka

1917 július 6: súlyos fejsérülést szenved

1918. április 21: légi harc közben Vaux-sur-Somme mellett a földről egy ausztrál lövész lelötte

Az első világháború leg-eredményesebb német vadászpilótája 1892-ben a sziléziai Breslau közelében fekvő Kleinburgban született porosz nemesi családban, négy gyermekük közül a másodikként. A család a híres porosz tábornok, *Leopold von Anhalt-Dessau* leszármazottja volt. Kilenc éves

korában a család Schweidnitzbe költözött. A fiút a vadászat és a lovaglás vonzotta. Apjához hasonlóan katonai pályára lépett, s 1911-től az ulánusoknál teljesített szolgálatot. Az első világháború kitörését követően a nyugati és a keleti fronton szolgált. Vonzotta a repülős egységek katonáit övező csillogás, ráadásul a lovas harcmódor az állóháború idején és az új műszaki találmányok miatt idejét múlta, ezért 1915 májusában áthelyezését kérte. Előbb a belgiumi Ostendeben állomásozó első német bombázó-egység légimegfigyelője lett, majd repülőgépvezetővé képeztette ki magát. Az életéből fennmaradó másfél év óriási sikertörténet. 1916 szeptemberében végül az *Oswald Boelcke* parancsnoksága alatt álló 2. vadászrepülő századhoz (Jasta) került. Az első ellenséges gépet szeptember 17-én Cambrai felett lőtte le.

Von Richthofen ügyes taktikázó volt, aki pontosan betartotta Boelcke alapelveit s a légiharcban többnyire annak valamennyi előnyét saját javára kamatoztatta. Az első világháborút a halálos légiharc, az ún. „dogfight”, azaz a közelharc jellemezte. A 2. század 1916. november 23-án Le Sars felett találkozott a híres brit pilóta, *Lanoe Hawker* századával. A fordulós ütközetben Richthofen egy Albatros D. II-kétfedelű géppel, Hawker pedig Airco D. H. 2. típusú géppel repült. A nyugati szél az angol pilótát német területre sodorta, aki ezért félbeszakította a harcot és igyekezett szövetséges területre visszajutni. Richthofen Albatrosa azonban gyorsabb volt, s lelőtte cikk-cakkban repülő ellenfelét, aki életét veszítette. 18. légigyőzelme után megkapta a *Pour le Mérite* érdemrendet, a bátorságért járó legmagasabb porosz kitüntetést.

1917. januárjában Richthofen átvette a 11. repülő vadász-század parancsnokságát, amelyet elitegységgé formált. Egyedül több mint 20 angol repülőt lőtt le, s emberei is magas lelövési statisztikával dicsekedhettek. Századának nagy része volt abban, hogy a britek 1917 áprilisát „*vörös áprilisnak*” nevezték, mert az angol pilóták átlagos élettartama ekkor 295 órától 92 órára csökkent. A századot „*repülő cirkusznak*” is hívták, mert gépeit különböző színűre festették. Jól felismerhető, vörös színűre festett Focke DR-I háromfedelű gépének lerövidítették szélességét, ami nagyobb fordulékonytágot eredményezett. Sikerei miatt a háború után a franciák „*vörös ördögnek*”, a britek „*vörös bárónak*” nevezték el.

Max Immelman és *Oswald Boelcke* 1916. évi halála után a korszak leghíresebb és legeredményesebb pilótája lett: higgadtan, pontosan taktikázó vadász, aki 80 szövetséges repülőgépet lőtt le. Kerülte a felesleges bravúroskodást, amelynek szerint nincs helye a légiharcban. 33 ellenfele életével fizetett a vele való találkozásért, 16 sorsa ismeretlen. Az angolok állítólag vérdíjat tűztek ki a fejére: lelövésért Viktória Kereszt és az angol repülőgépgyár 5000 fontos jutalma járt. Pedig von Richthofen igyekezett elkerülni a felesleges vérontást: ellenfeleit inkább földre kényszerítette és megadásra szólította fel, mint egy régi vágású lovag az újfajta, motorizált háborúban.

1917 júniusában a németek von Richthofen parancsnokságával négy vadász-századból (4, 6, 10, 11) létrehozták az 1. vadászrezdetet. 1917 júniusában, pályája csúcán azonban súlyosan megsebesült. Szinte vakon tette le gépét, és fejsérülését soha sem heverte ki igazán. Hiába intették orvosai, mindössze negyven napos lábadozás után, túl korán kezdte meg a felszállásokat. Sebesülése harci stílusában is változást hozott, s tompult taktikai érzéke. Megcsömörlött a háborútól, s harci kedve megcsappant. Későbbi orvosi feltételezések szerint az sem zárható ki, hogy az elülső agylebeny sérülése bizonyos mérvű személyiségváltozást okozott nála.

A „vörös báró” 1918. április 21-én szállt fel utoljára kilenc más géppel együtt Cappy repülőteréről. Ezen a napon a csoport a franciaországi Amiens közelében harcba keveredett a RAF 209. egységével, amelyet a kanadai *Arthur Roy Brown* vezetett. Amikor *Wilfrid May*, a fiatal hadnagy kivált az ütközetből, Richthofen üldözőbe vette. Brown látta May szorult helyzetét, Richthofen hátába került s nagy távolságból néhány sorozatot lőtt ki rá, de valószínűleg ezek nem találtak célba. Miközben Richthofen az angol vonalak mögé követte Mayt, három ausztrál géppuskás nyitott tüzet rá. Az egyik golyó halálosan megsebesítette, s kis magasságból, az ausztrál állások közelében lezuhant.

Ellenséges mivolta ellenére tekintélye az ellenségénél is olyan nagy volt, hogy az ausztrálok április 22-én teljes katonai tiszteletadással temették el az Amiens mellett fekvő Bertangles falu temetőjében. A kor szokásainak megfelelően a brit csapatok megküldték sírja fényképét a németeknek. Richthofen ezredét a szövetségesek értesítették haláláról: egy vadászipülőgép átrepült bázisuk felett, s az alábbi üzenetet dobta le: „*A német repülőegységnek. Báró Manfred von Richthofen százados 1918. április 21-én egy légiharcban életét vesztette. Teljes katonai tiszteletadással lett eltemetve.*”

Hamvait három év múlva a francia sírszolgálat átvitte a Fricourtban lévő német katonai temetőbe. 1925. november 20-án *Bolko* nevű bátyja elszállította holttestét Franciaországból, s berliniek és katonák ezreinek, valamint *Paul von Hindenburg* birodalmi elnök és számos kormánytag jelenlétében a berlini invalidusok temetőjében temették el. 1975-ben hamvait a wiesbadeni temetőben (Südfriedhof), a családi sírboltban bátyjával és *Elisabeth* nevű nővérével együtt helyezték örök nyugalomra.

A 25 éves pilótával egyetlen 303 kaliberű golyó végzett, amelyet sértetlenül megtaláltak öltözkében. A golyó a jobb hónalja alatt hatolt be, végighaladt mellkasában – megsebesítve a tüdőt, májat és szívet – és a bal mellén távozott testéből. Kezdetben a lövést *Roy Brown* kapitánynak tulajdonították. Az esemény későbbi modellezése azonban megdöntötte ezt a feltételezést. Richthofent egy felfelé tartó lövés érte jobb oldalról, azonban Brown abban a harci pozícióban csak hátulról, felülről és balról lőhetett. „*Ha a lövedék közélről éri von Richthofent, akkor egy robbanásszerű, jóval roncsoltabb sérülést kellett volna okoznia*” – magyarázta az egyik ballisztikai szakértő. „*Az öt megvizsgáló orvosok azonban képesek voltak végig követni testében a lövedék útját.*” Amikor az emberi testet lövedék éri, robbanásszerű hidrosztatikus lökés jön létre, amely ballisztikai tesztekkel kimutatható. Egy minimális roncsolódású sérülés alacsony becsapódási sebességgel, távolról érkező lövésre utal. „*A tény, hogy a golyót épségben találták ruházatában, újabb bizonyíték arra, hogy a bárót távoli lövés érte. Szerintem 500 méterről, vagy még*

nagyobb távolságból érkezhetett. A lőszer természetéből és a test szöveteken belüli viselkedéséből megállapítható a lövés hozzávetőleges távolsága. A ballisztikai vizsgálatok szerint az akkor használt fegyverek közül feltehetően egy Vickers típusú géppuskából adták le a lövést” – vélekedett Peter Franks ballisztikai szakértő. „Lehetett valaki, aki tudta, hogy mi folyik 500 méterrel távolabb és von Richthofen jobb oldala felől lőhetett?” – kérdezett tovább. A 20. század végi feltételezések szerint a kérdéses légi harc idején Cedric Popkin ausztrál tüzérőrmester lehetett, aki a földről tüzelhetett a báróra, nagyjából 500 méteres távolságból.

2001–2002-ben azonban újabb szakértői csoport (repülési szimulátorok két software-fejlesztője, ballisztikai szakember, törvényszéki orvosszakértő, lézertechnikus, mesterlövész és történész) vizsgálta és modellezte végig az eseményt, s arra a következtetésre jutottak, hogy abból a szögből csak William John „Snowy” Evans (1891–1925) ausztrál katona adhatta le a végzetes lövést.

Amerikai ideggyógyászok legújabb vizsgálatai pedig azt is feltételezik, hogy 1917. július 6-i fejsérülése is okozhatott egyfajta „berögzült viselkedést”. Ezért a „vadász” nem engedte el „zsákmányát”, jöllehet az már mélyen saját vonalai mögött repült.

Irodalom

Castan, Joachim: *Der Rote Baron: Die ganze Geschichte des Manfred von Richthofen*. Klett-Cotta, Stuttgart, 2007.

„Der rote Kampfflieger” Manfred von Richthofen. *Die persönlichen Aufzeichnungen des Roten Barons*. Germa Press, Hamburg.

Der Rote Baron von Manfred von Richthofen. Filmographie – Biographie – Autobiographie. Books on Demand, Norderstedt, 2008.

Der rote Baron von Manfred Freiherr von Richthofen. Voltmedia, Paderborn, 2006.

Franks, Normann – Bennett, Alan: *Der Rote Baron: Sein letzter Flug*. Heel, 2007.

A keleti német impérium (1918)

1917. szeptember: II. Vilmos császár romániai látogatása

1917. december 15: a Német Birodalom és Szovjet-Oroszország fegyverszüneti egyezménye

1917. december 22: német-orosz béketárgyalások kezdete Breszt-Litovszkban

1918. január 9–19: a béketárgyalások második szakasza

1918. február 9: a négy központi hatalom és az Ukrán Népköztársaság békeszerződése

1918. február 13: Bad Homburgban, a német koronatanácson II. Vilmos a bolsevikok mielőbbi megbuktatását sürgeti

1918. február 18: német előrenyomulás Ukrajnában

1918. március 3: a breszt-litovszki békeszerződés

1918. március 7: német- finn szerződések

1918. május 7: a bukaresti békeszerződés

A Német Birodalom és Szovjet-Oroszország 1917. december 15-én fegyverszünetet kötött. A megállapodás a németek számára új lehetőségeket nyitott meg. A háború alatt a német nemzeti állam életveszélyesen manőverezett a *világhatalom* vagy *bukás* között. Az orosz forradalom – amely bizonyos fokig az utolsó pillanatban elhárította a *Finis Germaniae* veszélyét – rendkívüli lehetőségeket teremtett a németeknek, hogy a „*világhatalom után nyúljanak*” (Griff nach der Weltmacht).

1917–1918 fordulóján ideiglenesen úgy tűnt, hogy a Német Birodalom számára kedvező történelmi pillanat köszöntött be. Olyan egyedülálló, kedvező alkalom körvonalazódott, amikor maguk mögött hagyhatták a meghaladott nagyhatalmi politika kötelező kategóriáit, sőt az európai hegemonia politikáját is. Kecsegtően *felsejlett előttük a kontinentális keleti impérium berendezésének hallatlan lehetősége*, amely a nyugati katonai győzelem feltételét is magában hordozta. A birodalomban nagystílú európai és tengerentúli hódítások és csábító világhatalmi álmodozások keringtek.

A *béketárgyalások* 1917. december 22-én kezdődtek el Breszt-Litovszkban. A központi hatalmak küldöttségében a német delegációt *Kühlmann* külügyi államtitkár vezette, s a legfelsőbb hadvezetést *Hoffmann* tábornok képviselte. A delegáció tagja volt *Czernin*, a Monarchia külügyminisztere, *Popov*, a bolgár igazságügy-miniszter (később *Radoszlatov* miniszterelnök) és *Nessimj Bey* török külügyminiszter (később *Talaat Pasa*, a nagyvezér) is.

Az első tárgyalási szakasz nagy félreértéseket hozott. Az orosz delegációvezető, *Joffe* az érdemi tárgyalások megkezdése előtt hat pontos javaslatot tett a népek együttélésének „alapelveiről.” Az oroszok nyilatkozata – s annak látszólagos elfogadása *Czernin* részéről – sokkolta a német közvéleményt, amely azt várta a német diplomáciától, hogy learassa a győzelem gyümölcseit. A katonai vezetés is tombolt és magyarázatot követelt. Az orosz delegáció tíz napra haza utazott utasításokért.

Lenin *Joffe* helyett *Lev Davidovics Trockij* külügyi népbiztost nevezte ki a delegáció vezetőjéül, aki 1918. január 8-án visszatért Breszt-Litovszkba, ahol a világforradalom és a szövetségesek, mindenekelőtt az Egyesült Államok támogatásában reménykedve szívosan küzdött az időnyerésért és a szerződés aláírásának elodázásáért.

A béketárgyalások *második szakaszában* (1918. január 9–19.) a szovjet-orosz delegáció elutasította a diktált békét, amelynek feltételezett veszteségei legalább annyira veszélyeztették politikai létüket, mint a háború folytatása Németországgal. Január 18-án *Hoffmann* tábornok bemutatta az elcsatolandó területek térképét, amely megegyezett a december 28-i német feltételekkel. Eszerint megszállás

alatt maradt volna a Kongresszusi Lengyelország, Kurland, Litvánia, Lettország egy része, a Moonsund-szigetek, jelentős fehér-orosz és ukránok lakta területek, több mint 150 ezer km². Visszautasítása esetén háborúval fenyegetőzött. A tárgyalások ezért január 19-én ismét félbeszakadtak.

1918. február 9-ére virradó éjjel, fél kettőkor *aláírták a négy központi hatalom és az Ukrán Népköztársaság békeszerződését*, amely Czernin értelmezésében „kenyérbékeként” vonult be a történelembe. A szerződés szerint a Monarchia és Ukrajna határai megegyeztek a háború előtti osztrák-orosz határral. Elismerték az egész chelmnói terület Ukrajnához való csatolását. A feltételeken önállóságra bocsátott államot, amelynek függetlenséget ígértek, 1 millió tonna *gabona-szállításra* kötelezték, amelynek részleteit az azonnal megalakuló bizottságok dolgozták ki. A gabonán kívül megszabták egyéb fontosabb termékek mennyiségét is. A szerződés előírta, hogy Ukrajna köteles július 31-ig leszállítani többek között 400 millió db tojást, 50 ezer tonna élősúlyú szarvasmarhát, szalonnát, cukrot, lent, stb. A bizottságok által összeállított *anyaglista* 56 nyomtatott oldalt tett ki.

A mindinkább német befolyás alá kerülő Ukrajna kiinduló pontja lett a *Ludendorff* által Oroszország déli vidékei felé tervezett „alexandriai méretű” terjeszkedésnek. A gazdasági szükségből származó béke rövidesen katonai kiindulási pontként szolgált a gátlástalan expanziós vágy számára. Február 10-én Trockij híres „sem háború, sem béke” nyilatkozatával igyekezett kibújni Németország diktátuma alól.

A német tárgyalófelet meglepte Trockij lépése, de felocsúdva meglepetésükből felismerték, milyen lehetőség hullott az ölükbe. Keleten ugyanis február 17-én lejárt a fegyverszünet, s azt nem lehetett meghosszabbítani sem, mivel az oroszok nem tartózkodtak Breszt-Litovszkban. Mindez a németek számára kedvező alkalmat kínált a háború folytatására, amelyért az oroszokat hibáztathatták. Előrenyomulásuk során megszállták Ukrajnát, Livóniát és Észtországot, így az oroszok tárgyalási pozíciója tovább romlott békekötés esetén.

Az 1918. február 13-án Bad Homburgban tartott *német koronatanácson* a politikai és katonai vezetés képviselői abból indultak ki, hogy Oroszország három részre szakadt: Ukrajnával és Finnországgal békeállapot, Nagy-Oroszországgal még hadiállapot áll fenn. A katonákhoz hasonlóan *II. Vilmos a bolsevikok mielőbbi megbuktatását sürgette*, amelyet egyúttal egyfajta német rendcsinálási feladatnak is tekintett, mielőtt ott az angolok és az amerikaiak befolyást szerezhetnének s az angolszászok által megszervezett Oroszország állandó veszélyt jelenthetne Németország számára. „*A bolsevik tigrist körvadászaton kell lelőni*” – hajtogatta.

A katonai beavatkozás politikai indoklására végül is ő találta meg a megoldást: „Nem új háború, hanem segítség” – hangzott formulája. A szentpétervári polgárság bolsevik-ellenes fellépését támogatandó német csapatoknak kell megszállniuk Livóniát és Észtországot. Az akció igazolására segélykérésre volt szükség ezen országokból; egyfajta „segítségre a rablók ellen.” Hasonló megoldásra került sor Finnország és Ukrajna esetében is. Hindenburg leszögezte: „A segítségkérésnek 18-áig itt kell lennie.” Németország katonai beavatkozása így az emberiség érdekében tett „rendőri intézkedés” jellegét öltötte a bolsevik veszély ellen.

Az 1918. február 18-i előrenyomulás során a német hadsereg (52 hadosztály és 13 dandár) elérte a Dünaburg-Narva-Peipussee vonalat, hogy „rendteremtő erőik” védelme alatt „szabad” választásokat tartsanak. A német előrenyomulás célja Ukrajnában a felkelő munkások és a szovjet csapatok által február 8-án elűzött, s Volhíniába menekült ukrán kormány visszahelyezése volt hivatalába. A német előrenyomulás – amelyhez erős német nyomásra az osztrák-magyar csapatok is csatlakoztak – helyenként a Vörös Gárda és a csehszlovák légió ellenállásába ütközött, ezért erős német csapatkontingenseket kötött le. A Monarchia azonban nem lépett be közvetlenül a Szovjet-Oroszország elleni háborúba.

A folyamatos német katonai előrenyomulás miatt 1918. február 19–21-én riasztó hírek érkeztek Szentpétervárra a gyenge, szétszóródott orosz csapatok helyzetéről. A város elfoglalásának lehetősége miatt a Népbiztosok Tanácsa február 20-án este írásban közölte, hogy hajlandó aláírni a békét a breszti feltételek alapján.

A breszt-litovszki békeszerződést 1918. március 3-án délután írták alá, lényegében olyan formában, ahogyan a németek a támadás megindítása és március 1-je között kidolgozták. A 14 cikkelyből álló szerződés területi határozatai szerint Németország annektálta Lengyelországot, Litvániát, Kurlandot, Livóniát, Fehér-Oroszország és Észtország jelentős részét. Oroszországnak ki kellett ürítenie Kelet-Anatóliát, Ardagan, Karsz és Batumi vidékét. A pénzügyi egyezményben Oroszországot 6 milliárd márka hadisarc fizetésére kötelezték Németországnak, ebből 1,5 milliárdot aranyban és bankjegyekben, 1 milliárdot árukban, 2,5 milliárdot speciális hitel formájában, 1 milliárd sorsáról pedig később szándékoztak dönten. Szovjet-Oroszország hozzávetőleges 780 ezer km²-nyi területet veszített, kb. 56 millió lakossal. E területeken folyt a vastermelés 73, a széntermelés 79%-a, s ezek voltak az ország legiparosodottabb részei.

A német birodalmi politika nem elégedett meg Ukrajnának Oroszországtól való leválasztásával, hanem „segítségnyújtását” az ukránokkal fizettette meg. A német pénzügyi és gazdasági követeléseket (érc- és gabona-szállítások, a belföldi hajózás ellenőrzése, német részesedés az ukrán vasutakban, stb.) már az 1918.

március 5-én tartott konferencián rögzítették. Április 28-án a németek szétzavarták a teljesen talajtalanná vált ukrán Radát, s II. Vilmos jóváhagyása után a földbirtokosok és gazdagparasztok németek által összehívott „parasztkongresszusa” *Ukrajna „hetman”-jává és katonai diktátorává* kiáltotta ki *Szkoropadszkij* volt cári tábornokot. Az ukrán kormányok ilyen katonai segídlettel sem tudták teljesíteni élelmiszer-szállítási kötelezettségüket.

A breszt-litovszki békeszerződés nem eredményezett igazi békét keleten. A kialakult helyzet fenntartása továbbra is erős német erőket kötött le, amelyek hiányoztak a nyugaton tervezett katonai döntés kicsikarásához. Mivel *Hertling* kancellár elutasította *Wilson* amerikai elnök 14 pontját, utóbbi a breszt-litovszki békében annak bizonyítékát látta, hogy Németországban a hatalomra és az egoista érdekekre támaszkodó politikának nincs igazi ellenzéke. Főleg a többségi szociáldemokrácia magatartása ábrándította ki, amelyben liberális pártot, s a demokratikus Németország magját látta. Igazából csak ezt követően követett el mindent a szövetségesek oldalán a monarchista-militarista Németország legyőzéséért.

Az 1917. februári orosz forradalom kitörésével a *finnországi helyzet* is megváltozott. A német külügyminisztérium sürgetése ellenére azonban Finnország nem volt hajlandó nyíltan szakítani Oroszországgal és kihirdetni teljes szuverenitását. (Erre csak több mint két év múlva került sor. Az ország 1919. július 17-én elfogadott köztársasági alkotmánya erős államelnöki pozíciót rögzített.)

Az ország az 1917. októberi orosz forradalom után levált Oroszországról, s a még ebben a hónapban megrendezett választások polgári többséget eredményeztek, amelynek során *Svinhufvud* államelnök az ország teljes függetlenségének programját hirdette meg. Az ország parlamentje 1917. december 6-án kikiáltotta a független köztársaságot, amelyet 1918 januárjában Szovjet-Oroszország, majd Svédország, Franciaország és Németország is elismert.

Az ország helyzete azonban rendkívül labilis volt, mert a feloszlóban lévő, s formálisan a szovjetek által visszahívott orosz csapatok nem hagyták el az országot. Az októberi választások után együttműködtek velük a félig önálló vörös orosz egységek, akiket a szocialisták vonakodtak elismerni. A finn szocialisták egyidejűleg védelmi egységeket állítottak fel, s november közepétől általános sztrájkra szólítottak fel. Velük szemben az agrártöbbségű északon paraszti-polgári védelmi szervezetek alakultak. A fehér és a vörös szembenállásból 1918. január-februártól 1920. októberéig polgárháború bontakozott ki az ideiglenesen német támogatást élvező *Mannerheim* „fehér” csapatai és a szovjetek által támogatott Vörös Gárda között.

1918. január végén a vörösök elfoglalták Helsinkit. Svinhufvud polgári kormánya a korábbi orosz lovassági tábornokot, *von Mannerheimet* nevezte ki a fém csapatok élére. Jóllehet céljuk azonos volt, Mannerheim alapvetően az ország egységét saját erőből, idegen intervenció nélkül igyekezett kivívni, hogy elkerülje Finnország későbbi – esetleges német – függőségét. Ennek érdekében fegyvervásárlásokat, s a „porosz” finn vadászszázlój hazahozatalát sürgette, amelyet 1916-ban betagoltak a német hadseregbe, s bevetettek a kurlandi fronton.

Miután Svédország elutasította a finn polgári kormány oldalán való beavatkozást, Svinhufvud a németekhez fordult. 1917. augusztusában Stockholmban német fegyverszállításokról állapodtak meg. A német- finn együttműködés fő szorgalmazója finn részről *Edvard Hjelt*, a finn egyetem és az Államtanács alkancellára volt.

1917. november 26-án Bad Kreuznachban Ludendorff kijelentette: a finn polgári politika fő célja *önálló finn állam* megteremtése, amely *szorosan támaszkodik Németországra*. „*Finnország lenne az államok láncolatának északi tagja, amelyik falat alkot a kelet ellen.*” 1918. január 30-án a német külügyminisztérium véglegesen hozzájárult a finn százlój elbocsátásához és Mannerheim hadseregébe való átvételéhez.

Az 1918. február 13-i bad homburgi koronatanács ajánlásának megfelelően „segélykérésnek” kellett érkeznie, amelyet február 14-én Hjelt személyesen nyújtott át Bad Kreuznachban. A memorandumban nyomatékosan kérte Németország fegyveres intervencióját a finn polgárháborúban. Ludendorff február 21-én közölte Hjelttel, hogy *Németország végérvényesen elhatározta a katonai beavatkozást*. Ezzel a Német Birodalom egy olyan kormánynak kötelezte el magát, amely még csak kis mértékben volt saját országának ura. A német kormány még a katonai akció megkezdése előtt béke- és kereskedelmi szerződéskötést sürgetett.

Az 1918. március 7-én aláírt *német- finn szerződésekkel* megkezdődött Finnország bevonása Németország politikai és gazdasági érdekszférájába. A politikai szerződésben – a békeállapot és a függetlenség, a háborús kiadásokról való lemondás, valamint a magánjogi és pénzügyi viszonyok szabályozása mellett – mindenekelőtt Finnország kötelezettségeit ismerték el: nem enged át területet harmadik hatalomnak s német hozzájárulás nélkül nem szövetkezik más hatalommal.

A *német- finn kereskedelmi szerződés* előíranyozta, hogy a két ország személyei és kereskedelmi szervezetei azonos jogokkal rendelkeznek, amely a két ország közötti jelentős gazdasági eltérések miatt egyértelműen Németországnak kedvezett. A német áruk vámmentesen érkezhetek Finnországba, miközben Német-

ország vámokkal sújthatta a finn árukat. Így Finnország Lengyelországgal együtt Németország ipari értékesítő piaca lett.

A gazdaságvédelmi övezet mellett a *titkos katonai pótegyezményben* Finnország kötelezettséget vállalt, hogy nem engedélyezi területén idegen hatalmak katonai támaszpontjainak létesítését a háború alatt és azután, Németország azonban jogosult haditengerészeti támaszpontok, valamint egy hírszerző támaszpont létesítésére Torneoban.

A szerződésileg kiépített északi sarkpillért Ukrajnához hasonlóan *katonai segítségnyújtással* kellett biztosítani, nemcsak a régi finn nagyhercegség határai közepette, hanem Orosz-Karéliával együtt Nagy-Finnország keretei között, teljesen visszaszorítva Oroszországot az Északi-tengertől. A fiatal finn állam 1917-ben hatalomra jutott személyiségei egyfajta „közbülső államnak”, a monarchista „Közép-Európa” északi-tengeri sakkövének képzelték el országukat.

A német katonai beavatkozásra különböző taktikai megfontolások és a tengeri jégviszonyok miatt csak 1918. március végén – április elején került sor, s a 15 ezer fős német expedíciós egység Mannerheim déli offenzíváját támogatta. Május közepén a fehér-finn és a német egységeknek a vörösök feletti győzelmével felmerült Finnország jövőendő államformájának kérdése: polgári demokratikus köztársaság vagy döntően konzervatív jellegű monarchia, az alkotmányos monarchista Porosz-Németországhoz igazodva. A Finnország által választott „*birodalmi kormányzó*” forma a Németországhoz való közeledést jelezte. 1918. október 9-én a hesseni *Károly Frigyes* herceget választották királynak, aki azonban a háború kimenetele miatt rövidesen lemondásra kényszerült.

Németország 1918 közepére elérte finnországi politikája célját: az országot leválasztotta Szovjet-Oroszországról, meggyengítve és területileg visszaszorítva azt.

Az orosz front 1917. december 9-i fegyvernyugvásával egyidejűleg *Németország Romániával is fegyverszünetet kötött*. Ezután a német politika romániai hegemoniáját békeszerződéssel igyekezett konszolidálni. Ennek érdekében a német kormánynak vele tárgyalásra hajlandó román kormányt kellett felállítania, mivel Ferdinand király és Bratianu miniszterelnök egyaránt felelős volt Románia hadba lépéséért, ezért elfogadhatatlanok voltak a németek számára. A központi hatalmaknak sikerült a konzervatívok Bukarestben maradt vezetőit tárgyalópartnernek megnyerni, mivel e csoport abban reménykedett, hogy egy dinasztiacserével megmentheti az ország integritását. Észak-Dobrudzsa és Constanza megtartásának reményei azonban már az első tárgyalásokon megghiúsultak, mert Németország nem volt hajlandó ilyen ígéreteket tenni a Balkán-kérdés rendezése előtt részben szövetségese, Bulgáriának adott ígérete, részben e térségekre vonatkozó saját ambíciói miatt.

II. Vilmos 1917. szeptemberi romániai látogatását követően a Lengyelország iránti német érdeklődés áttevődött a kőolajban és gabonában gazdag Romániára, amelyet von Mackensen tábornok, a romániai német főparancsnok is támogatott. II. Vilmos hajlott arra, hogy Ausztria-Magyarország érdektelenségét Románia iránt az ausztro-lengyel megoldással vásárolja meg. A német legfelső hadvezetés azonban szembeszállt ezzel a megoldással, mert inkább egy nagy-bulgár megoldást támogatott, illetve Lengyelországgal szemben ragaszkodott a lehető legszélesebb határszakaszhoz. Másrészt továbbra is fenntartotta igényét a román kőolajra és gabonára, valamint Constanzára és a Cernavoda-Constanza vasútvonal német birtoklására.

II. Vilmos határozott megoldást sürgetett, amely az országot a koronagyarmat szerepébe, vagy egy német herceg domíniumává alakította volna. A döntést végül Bethmann Hollweg és a külügyminisztérium állásfoglalása hozta meg. A birodalom politikai vezetése a román problémát Közép-Európa axiómájából kiindulva kezelte: Ausztria-Magyarország és Bulgária kielégítése oly módon, hogy a területi elszakítások ne gyengítsék túlságosan Romániát, s egyúttal Németország olyan helyzetbe kerüljön, hogy Constanza birtoklásával és romániai hegemoniájával fenntartsa a Balkán államainak (Románia, Bulgária, Görögország, Törökország) egyensúlyát s biztosítsa vezető szerepét. Lengyelországot és Romániát gazdasági és katonai szerződésekkel igyekeztek közvetlenül a Német Birodalomhoz kötni.

Mivel Romániát földrajzi helyzete miatt nem lehetett bevonni a közvetlen német érdekszférába, helyébe a vazallusi kapcsolat modern formája lépett, amely eltért a hagyományos annexiók, sőt a „főkormányzósági” modelltől, s *politikai újdonságként teljesen a gazdasági kötelezésekre koncentrált*. „Romániát, a központi hatalmak gyarmatát nem megnyomorítani”, hanem tartósan „teljesítő képessé” igyekeztek alakítani. Német tőketúlsúllyal „Közép-európai kőolajtársaság” alapítását, bányafelségjogot, korlátlan kisajátítási jogot, kereskedelmi monopóliumot terveztek. Constanzát fekete-tengeri német támaszponttá akarták alakítani, amelyet a Duna-torkolat lerövidítése érdekében csatorna kötne össze Cernavodával, s átvenni szándékoztak a román vasutakat is. A túlságosan nagy német befolyás (az állami kőolajterületek elszakítása, a vasutakra, valamint a gabonafeleslegekre kiterjesztett német igény) miatt Károly császár 1918. február közepén II. Vilmosnak saját kezűleg írt levélben fogalmazta aggályait.

A német elképzelés szerint a kőolajtársaságban a román állam csak 20%-kal részesedne, miközben a fennmaradó 80%-nyi (70:30 arányban) nyersanyagot Németországba és Ausztria-Magyarországra exportálná. E kereskedelmi monopólium, amely egyidejűleg uralná a román tőkepiacot, ellenőrizné a román gaz-

daságot és kevésbé feltűnő formában biztosítaná Németország oroszlánrészét a román kőolajtermelésben. Románia pedig megőrizné a szuverenitás látszatát.

Az 1918. februárban kidolgozott *gazdasági egyezmény* értelmében az 1918. és 1919. évi, valamint azt követően hét évig a teljes román mezőgazdasági termésfelesleg Németországba és Ausztria-Magyarországra irányulna. Ennek biztosítására Romániának kiviteli tilalmat kellett elrendelnie, amelyet csak akkor oldhatott fel, ha már maradéktalanul kielégítette a német és osztrák-magyar igényt. A német szándékok végső célja Románia bekapcsolása volt a közép-európai vámunióba. Német részről közvetlen katonai megállapodást is sürgettek, hogy Romániát bevonják a visszaszorított Szovjet-Oroszország elleni védőgyűrűbe.

Az 1918. május 7-én aláírt *bukaresti békeszerződés* a szerződő felek (Németország, Ausztria-Magyarország, Bulgária és Törökország egyfelől, s Románia másfelől) kijelentették, hogy a jövőben békében és barátságban élnek egymással. A II. fejezet a román haderők leszereléséről intézkedett. A III. fejezet Románia területi engedményeit rögzítette. Végül egész Dobrudzsa Bulgáriához került, amely területi gyarapodásáért katonai konvenció aláírásával fizetett, lemondott újonnan szerzett területei gazdasági előnyeiről és ezen túlmenően Németországnak is gazdasági befolyást kellett biztosítania a szerb-macedón bányavidéken. Románia Cernavoda-Constanzán keresztül kereskedelmi útvonalat kapott a Fekete-tengerhez. Stratégiai határkorrekció révén Magyarországhoz csatoltak egy keskeny, 2-10 km-es sávot, ahol 23 ezer ember élt, megtarthatta viszont a Szovjet-Oroszországtól 1918. januárjában megszerzett Besszarábiát. A szerződő felek kölcsönösen lemondtak háborús költségeik megtérítéséről, s a megszállt román területek később megállapítandó időpontban való kiürítéséről rendelkeztek. A megszállás ideje alatt a megszálló haderők legfeljebb hat hadosztályt tehettek ki, nem számítva közéjük a gazdasági termelés szolgálatában álló alakulatokat. Szabályozták a dunai hajózást, biztosították a vallásegyenlőséget. A záró rendelkezései kijelentették, hogy a szövetséges hatalmak és Románia közötti gazdasági kapcsolatokat külön megállapodások szabályozzák. Végül öt mellékletében rögzítették Románia kőolaj-szállítási, gazdasági, hajózási, pénzügyi és jogi kötelezettségeit.

Irodalom

Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918*. Droste Verlag, Düsseldorf, 1967.

Galántai József: *Az I. világháború*. Korona Kiadó, Budapest, 2000.

Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983.

Hildebrand, Klaus: *Das vergangene Reich. Deutsche Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler*. Ullstein, Propyläen Taschenbuch, Stuttgart, 1995.

Hillgruber, Andreas: *Deutsche Großmacht- und Weltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert*. Droste Verlag, Düsseldorf, 1977.

Lengyel István: *A breszt-litovszki béketárgyalások*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.

Németh István: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák-magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918)*. L'Harmattan, Budapest, 2009.

A cári család meggyilkolása (1918)

1917. március 8: a cári család Carszkoje Szelóban házi őrizetbe kerül

1917. július 31: a cári családot a szibériai Tobolszkba viszik

1918. április: II. Vilmos német császár kívánságára, hogy az excár is írja alá a breszt-litovszki békét, II. Miklóst elviszik Tobolszkból; Jekatyerinburgból azonban nem engedik tovább Moszkvába, hanem az ottani „különleges rendeltetésű házba” szállítják

1918. május: a cári család többi tagja is megérkezik Jekatyerinburgba

1918. június-július: meggyilkolják II. Miklós öccsét, Mihályt (Permben), több unokatestvérét és sógornőjét, Erzsébetet (Alapajevszkben), s nagybátyjait (Péterváron)

1918. július 16–17-ére virradóra: meggyilkolják II. Miklóst és családját

A Romanovok 1613 óta birtokolták az orosz trónt. 1894-ben a befolyásolható, gyenge jellemű, 26 éves *II. Miklós* került trónra, akit nem villanyozott fel a politika; általában a magánélet örömeit részesítette előnyben. Különösen dominózni és teniszezni szeretett. Az ország legsúlyosabb pillanataiban, az első világháború idején is a kor új divatjának, a filmezésnek hódolt. A nyilvános szereplések közül csak a pom-

pázatos külsőségeket, a parádékat, a nagy fogadásokat, a bálakat kedvelte. Nem voltak barátai vagy kedves ismerősei, bármely odaadó híven keresztül lépett, ha pillanatnyi nyugalma azt kívánta. Általában hidegen hagyta minden emberi nyomorúság és szenvedés, amely szinte elborította Oroszországot. Érdemtelen, közömbös, akarategyenge, magának való ember volt. Kedvtelésein kívül semmi sem hozta lázba. Nem voltak nagy eszméi, „világmegváltó” elképzelései. Ha nem uralkodónak születik, alighanem a csehovi „felesleges” kispolgár életét élte volna.

Csak családi körben érezte igazán jól magát. Szép családi életet élt és felesége iránti szeretete, ragaszkodása s uralkodásra való alkalmatlansága is hozzájárult ahhoz, hogy szinte bábként 22 éves, dinamikus és tettekre kész felesége, *Alekszandra*

Fjodorovna hesseni hercegnő politikai befolyása alatt álljon, aki az autokratikus hatalom híveként ellenezte az alkotmányos törekvéseket, s politikai foglyok ezreit küldték szibériai száműzetésbe.

Erről a politikai titkosrendőrség, az Ohrana gondoskodott, amelynek fő feladatát a forradalmi mozgalmak és pártok elnyomásában, s a nemkívánatos személyek elfogásában határozták meg. A szervezet hatalmas ügynöki hálózatot tartott fenn; fennmaradása, önfenntartása, sőt szerepének növelése érdekében pedig az általa ellenőrzött mozgalmak korlátozott fenntartására törekedett. A szimulált cárgyilkosságok nyomain haladva a pétervári védelmi osztály parancsnoka például odáig jutott, hogy maga szervezett meg Kuokkalában egy bombagyártó laboratóriumot.

A cári család gondjait tetézte, hogy négy leánygyermekük után csak később született meg a trónörökös, akiről rövidesen kitudódott, hogy hemofiliában, vérzékenységben szenved, amelyet anyja családjától örökölt. Ez a szerencsétlenség Alekszandra cárnét mély vallásosságba sodorta; fia szenvedéseit és az orvostudomány tehetetlenségét látva a miszticizmusba menekült. A fia kínjait állítólag csillapítani képes, de a sokak által mélyen gyűlölt analfabéta *Grigorij Raszputyin* papot tette meg bizalmasává. Elhitte, amit Alekszej cárevicsről mondott: egyetlen fia mindaddig életben marad, amíg ő, Raszputyin, él és imádkozik érte. 1916. decemberében a szélsőjobboldali egyeduralom hívei azonban meggyilkolták Raszputyint, *„mivel veszélyesnek érzik a cárné örültségeit, eltökélték, hogy a cár nélkül, sőt, ha kell, a cár ellenében is megvédik a cárizmust”* – jelentette a francia nagykövet Pétervárról. Még azt is hozzátette, hogy *„Tatyana, a cár második lánya, gárdahadnagynak öltözve jelen volt a gyilkosságnál, így akarván bosszút állni Raszputyinon, aki meg akarta őt erőszakolni.”*

A kis cárevics mellé egy erős matrózt rendeltek gondozójának, aki sokszor ölbén vitte a beteg gyermeket, s állandóan vele tartózkodott, hiszen egy apró sebesülés is rengeteg fájdalmat és veszedelmet jelentett. A négy hercegkisasszony viszont jó egészségnek örvendett. Közülük a legidősebb, a csillogó kékszemű, apjára hasonlító Olga okos, erős akaratú teremtmény volt. A második leány, Tatyana, a testvérek között a legmagasabb, inkább anyjára hasonlító barna hajú, tartózkodó eleganciájú, de igen barátságos teremtmény volt. Anyjának a pétervári hadikórházában segített ápolónőként, s közszeretnek örvendett szorgalma, jósága, kedvessége és áldozatkészsége miatt. Születési sorrendben a harmadik a széke, szépszemű és rózsásarcú Marija, a negyedik pedig Anasztázia, a szintén széke és bájos, mindegyik közül a legokosabb volt. A hercegkisasszonyok egyszerűen, különösebb pompa nélkül éltek, s a gőgnek nyoma sem volt rajtuk.

Az 1905. évi forradalom, s az ország súlyos gondjai – fegyverkezés, a gazdasági háttér hiánya, éhínségek, expanzív külpolitika –, s végül az első világháború

teherterele megpecsételte II. Miklós sorsát. A sorozatos katonai vereségek, s főparancsnoki alkalmatlansága aláásta tekintélyét, amely végzetessé vált a dinasztíára nézve. Ugyan 1917. március 2-án előbb fia, majd öccse, Mihály javára lemondott a trónról – aki visszautasította az ajánlatot –, de már ez a lépés sem menthette meg a dinasztíát.

A bolsevik forradalom kitörése után az ex-uralkodó családjával előbb a Carszkoje Szeló-i Sándor-palotában lakott, s teljesen ki volt szolgáltatva a háborúba belefásult katonák önkényeskedésének. Ezek azzal szórakoztak, hogy kerékpározás közben a küllők közé dugták puskacsövüket, hogy elessen a korábban „cár atyuskaként” tisztelt uralkodó.

Időközben egyre terhesebbé vált az oroszok s a külföld számára is. Anglia nem merte befogadni, a hatalomra került bolsevikok pedig potenciális veszélyforrást láttak benne. Emiatt egyre eldugottabb helyekre vitték őket. A pétervári munkásság nyomására előbb az ekkor még vasúti összeköttetéssel sem rendelkező szibériai Tobolszkba szállították őket, amelyet a szovjethatalom még nem vett szilárdan birtokba.

A „tobolszki foglyok” életviszonyai 1917 végén – 1918 elején kielégítőek voltak. Az ex-cárné rendszeresen élelmiszert tudott küldeni egykori udvarhölgyének, akivel kiterjedt levelezést folytatott. Személyes gondja az elhízás volt. Megírta, hogy fogyókúrába kezdett: a húslevesből csak a zöldséget eszi meg. A család sokat napozott, még télvíz idején is. *„Csendben és békében élünk”* – írta II. Miklós 1917. decemberi levelében. Közben megérkezett az udvari házitanító, s újabb Romanovok is jöttek Tobolszkba, s máris összeállt a színtársulat. Francia darabokat tanultak be s játszottak el a maguk szórakoztatására. Miklós nem állt a színészek közé; inkább a Bibliában merült el. Ha pedig idegen látogatók érkeztek, szívesen nyúlt lapáthoz-ásóhoz, s szinte tolsztoji pózba vágta magát.

A polgárháborús mozgolódás a volt uralkodó család helyzetének felülvizsgálatára készítette a szovjethatalom. A Romanovokat 1918 áprilisáig Tobolszkban őrizték. Ekkor, már az ottani szovjethatalom idején, úgy döntöttek, hogy biztonságosabb helyre, nagyobb városba, Jekatyerinburgba (későbbi nevén Szverdlovszkba) szállították őket, ahol a családot Ipatyev kereskedő két szintes kőházában helyezték el, amelyet három méter magas kerítés vett körül.

Jakov Szverdlov, az Összoroszországi Végrehajtó Bizottság elnöke 1918. május 9-én a Népbiztosok Tanácsában a híreszteléseket megszüntetendő nyilvánosan is részletezte a volt uralkodó család kielégítő életkörülményeit. Közölte ugyanakkor, hogy új szálláshelyükön bizonyos szigorításokat vezettek be. Szerényebb házat választottak, a kiszolgáló személyzetet minimálisra csökkentették, pénzt vettek el tőlük, stb. Új száműzetésükben senkivel sem beszélhettek.

A rabokra a *Jurovskij* vezette helyi Cseka őrsége és egy tiszt vigyázott. A tiszt, *Pjotr Zaharovics Jermakov* kilenc évi szibériai száműzetéséből tért vissza, így elképzelhető, mennyi gyűlölet élt benne az uralkodó iránt. A család őrségét először helybeli gyári munkásokból szervezték meg, de a későbbiekben lecserélték őket idegen Cseka-legényekre, mert szóba álltak a rabokkal.

A hét tagú családhoz tartozott egy orvos, a matróz, egy cseléd, egy kukta és a szakács. Reggelente 20 percet sétálhattak a kertben, de senkivel nem beszélhettek. A cár nyugodtan viselkedett; biztosra vette, hogy néhány hét múlva ismét szabad lesz. Itt is főként a bibliát forgatta, s kedvtelésével, a favágással töltötte ideje legjavát. Egy ízben rajta kapták, hogy a ház tervrajzát akarta kicsempésztetni. A matrózt lelőtték és megszigorították az őrséget. A cárné nyugtalan és ideges volt. A lányok nyugalommal viselték a megpróbáltatásokat, s annyira féltették testvérüket, hogy valamelyikük mindig a kis cárevics, Alekszej mellett volt.

A monarchisták tudomást szereztek a cári család jelenlétéről, s júniusban körülférték a várost, amely már közel volt a megadáshoz. Jóllehet az állampolgárság nélküli cári család mindinkább érdeklődött a kibontakozó ellenforradalmi törekvések iránt, mégsem a tőlük kiinduló, növekvő titkos politika váltotta ki halálos ítéletüket. A bolsevikok tisztában voltak azzal, hogy II. Miklós és családja kiszabadulásuk esetén az intervenció és az ellenforradalom lobogójává válna. Ezért hallgattak a Moszkvából érkező parancsra, hogy a jekatyerinburgi munkás-, paraszt- és katonatanács „a megelőzés kényszeréből” likvidálja a Romanovokat. A per nélküli kivégzés végrehajtását Jurovskijra bízta. Mindent a legnagyobb titokban kellett tartani, s úgy végrehajtani, hogy semmi nyom ne maradjon utánuk.

Július 16-án éjfél után az Ipatyev-házzal szemben megállt egy teherautó néhány katonával és 12 darab takaróval. Az autót adott jelre az alagsori oldalsó bejáratához kellett állítani, és a motort hangosan járni, hogy elnyomja a lövöldözés zaját. A terv szerint a cári család kíséreit is likvidálják, a szolgáló, a helybeli bolsevik lány kivételével.

A kivégző osztag 3 főből állt: *Jurovskij*, *Jermakov* és *Vaganov* csekistákból. A tett végrehajtásához az alagsori őrszoba, egy 6x4 méteres helyiség kínálkozott alkalmasnak, amelynek keskenyebbik oldaláról kettős ajtó és egy rövid folyosó vezetett az oldalsó kijáratához, ahol a teherautó várakozott.

Valamivel éjfél után a kivégző osztag két embere a cár szobájához ment, ahol a cárné és Alekszej is aludt. A családot azzal csalták le az alagsorba, hogy a városban történt zavargás miatt egy autó „saját biztonságuk érdekében” biztonságosabb helyre szállítja őket, ezért mielőbb készüljenek el. Közel egy óra elteltével az ajtóban megjelent a cár, karján fiával. Mindkettőn katonazubbony és sapka volt.

A cár azt remélte, hogy betörtek a fehérek és sikerül kiszabadulniuk. A cárné és a lányok fehér ruhában, útitáskával, fejpárnákkal felszerelve érkeztek. *Botkin* doktor, a szakács, az inas és a komorna csatlakozott a menethez. Nyugodtan, gyanakvás nélkül viselkedtek, s elindultak a sötét lépcsőn a „vesztőhely” felé. A folyósón felsorakoztak a biztosok és hét szuronyos őr. A teherautó motort bőgetve odagördült az oldalsó bejáratához.

A szobában csak három szék volt, ezekre a cár, a cárné, s középen Alekszej ült. Anasztázia a cárné mellé állt, három testvére pedig hátul a falhoz. Az orvos a kisfiú mögé állt, majd jobbra a többiek, a bal sarokban pedig a bolsevik szolgálólány, akinek majd a kritikus pillanatban intenek, hogy surranjon ki. Egyes források szerint fényképezést ígértek a gyanútlan csapatnak.

A kivégző osztag tagjai előre megállapodtak, kire céloznak: Jurovskij Nagan ismétlőjével a cárt és a cárevicset saját prédájának tartotta, Jermakov Mauser pisztolyával a cárnét, *Botkin* doktort, a szakácsot és az inast nézte ki magának, Vaganov Mauser pisztolyával pedig a négy lány és a komorna likvidálását vállalta.

Az autó hamarosan nagy bűgással, kattogással az ajtóhoz érkezett, a cár mindjárt felállt, de ekkor belépett a három fegyveres. Jurovskij előre lépve felolvasta az ítéletet, amely az orosz nép ellen elkövetett gaztette miatt halálra ítélte II. Miklóst családjával együtt. Rokonaik megpróbálták kiszabadítani, de ők ezt nem engedhetik. A cár nem értette a dolgot, s visszakérdezett, erre Jurovskij az arcába lőtt. Majd a cárné következett. A többiekkel nem voltak olyan szerencsések, ezért mészárlás következett. A cárevics az első lövés után nyöszörögve hempergett a földön, a szakácsot a második golyó ölte meg, az inas is gyorsan lebukott. Olga és Tatyana nem halt meg azonnal. Marija és Anasztázia *Botkin* doktor mellé került a földre. Legtovább Anasztázia viaskodott a halállal. A helységben lévő félhomály és füst miatt nehezen lehetett pontosan célozni, ezért a mészárlás percekre keresztül, végül már szuronyokkal is folyt. A komorna két vánkossal védekezett, de az egyik őr végzett vele.

A halottakról levették az ékszereket s a testeket takaróba csavarva az autóval az elhagyott bánya felé indultak. A várostól 18 km-re, távolabb az úttól, az ércet kereső bányászok korábban tárnákat hagytak maguk után, amely ideális helynek ígérkezett a terv végrehajtásához. A kiszemelt helyszínhez benzint, két vödör kénsavat és egy fuvarnyi tüzelőt készítettek.

Mivel azonban a rossz földút megtétele után már éjjel kettő felé járt, s az éjszaka rövid volt, a hamvasztást a következő éjjelre halasztották. A holttesteket a benzin bádógok és kénsavas vödrök mögé helyezték, s kordont vonva egy szakasz katonával őrizték a helyszínt. Másnap a tüzet addig élesztették, amíg a koponyák

is elégték. A hamvakat vödörkbe lapátolva felrakták a teherautóra, ahonnan menet közben a szélbe szétszórták. Másnap esett az eső... Elégették a Romanovok holmiját is, de azokkal nem bántak ilyen gondosan, s a következő napokban a városba beözönlő fehérek elvitték ezek maradványait.

A Szverdlov vezette Összoroszországi Végrehajtó Bizottság 1918 nyarán nyíltan vállalta a cár kivégzésének elismerését, mert ettől a bolsevikokat szorongató ellenforradalom és intervenció összeomlását remélték. De csak a cár halálát ismerték el, mert a német kapcsolatok megromlásától tartottak. A későbbiekben pedig „tudatlanságot” színleltek, s azt állították: nem tudják, hol tartózkodik a család. Állítólag egy titkos helyen életben vannak, apáca-kolostorban élnek, elhajóztak a Fehér-tengeren, Grúziában tartózkodnak száműzetésben, illetve Ceylonra vitték őket. A szovjet kormány hat évig kitartott e változatok mellett. A cári család Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban élő tagjait azonban felháborították ezen állítások, s a monarchisták az ügyből nemzetközi botrányt csináltak. A cári család és támogatóik független vizsgálatot sürgettek. Választásuk *Nyikolaj Szokolov* párizsi száműzetésben élő vizsgálóbíróra esett.

Szokolov 1924-ben kiszabadította a szellemet a palackból. A Szovjetunióba utazott, s vizsgálata során mindent dokumentált. Kikérdezte a szemtanúkat és a kivégző osztag tagjait. Átkutatta a gyilkosság helyszínét és a feltételezett temetési helyszínt. *Ubijisztvo cárszkoj szemi* címmel 1924-ben megjelent könyvében új tényekkel hozakodott elő. Azt állította, hogy az Ipatyev-házban a cárral együtt az egész családot kivégezték, sőt több áldozatot, közöttük a cár leányait, szuronyokkal összeszurkálták és agyonverték. A lányokat a családi ékszerekkel kibélelt fűzőik védték meg a golyóktól.

Jurovskij először a holttestek elrejtését tervezte a monarchisták és a fosztogatók elől a jekatyerinburgi erdő egyik elhagyott tárnájában. De e ponton több kétség is felmerült a nyomozásban, s erre kevés bizonyítékot talált a helyszín átvizsgálásakor. A maradványokat egy kis dobozban vitte magával: a cárné egyik ujját, az orvos műfogsorát, kisebb maradványokat s egy darab földdel kevert zsíros anyagot. Ebből arra következtetett, hogy a család tagjait feldarabolták, savval leöntötték és elégették, míg az utolsó bizonyíték is megsemmisült.

Vizsgálati eredménye felkavarta Nyugat-Európát. De a Romanov-család tagjai – közöttük a cár anyja – haláláig bízott abban, hogy fia életben van. Ezért nem fogadta Szokolovot, aki szerint fél tonnányi testet gyilkosaik alig néhány óra alatt semmisítettek meg.

A számos mendemonda között külön történet kerekedett Anasztáziáról, a legfiatalabb lányról. Többen úgy vélték, hogy a pajkos, mókás és okos lányt túlélte a gyilkos éjszakát. 1920-ban ugyanis Berlinben *Anna Anderson* néven felbukkant a

nyilvánosság előtt egy rejtélyes nő, aki *Anasztáziának* vallotta magát. Egy hídról vetette magát a folyóba, s az elmeegógyintézetben bevallotta ápolónőinek, hogy ő a nagyhercegnő. A cári udvarról szóló történeteit bizalmas részletekkel töltötte meg. Indiszkreciójával a Romanov-családban számos ellenfelet szerzett magának, akik a cári vagyon megkaparintására törekvő szélhámosnak tartották.

A Romanovok ugyanis a világ leggazdagabb személyei közé tartoztak: a *New York Times* szerint 1914. évi értéken számolva 30 milliárd dolláros vagyonnal rendelkeztek. Többek között aranybányák, paloták Szentpéterváron és a Krímben, a birodalom aranytartaléka, a koronázási ékszerek, birtokok, egy cári jacht, két különvonat felett rendelkeztek. A forradalom után ugyan a bolsevikok minden vagyonukat elkobozták, a híresztelések szerint azonban II. Miklós cár és egyúttal a pravoszláv egyház feje előre látta bukását, s vagyonának jelentős részét külföldre menekítette. A Londonban, Párizsban és New Yorkban lévő összeget 100 millió dollárra becsülték. S Anna Anderson felbukkanásával ez forgott kockán. A család egy részének állításaival szemben mások teljesen biztosak voltak abban, hogy Anderson valós személy, amelyet az intim családi részleteken túlmenően testi bizonyíték, mégpedig deformált lábfeje is alátámaszt. Anasztázia ugyanis jobb lábfeijén nagy bütyökkel és befelé hajló lábfejjel született, s Andersonnak éppen ilyen elváltozás volt a lábán. További személyi azonosító jelnek tekintették a testét elborító sebhelyeket, amelyeket az Ipatyev-házban szerzett. Füle is hasonlóan tűnt. Az ügy megosztotta a cári családot, amelynek egy része szeretettel fogadta Andersont.

1933-ban a németországi rokonok egy része az örökség miatt a berlini bíróságon kérvényezte a cár és közvetlen családtagjainak holttá nyilvánítását. Anna Anderson ellenkérvényt nyújtott be, nem annak megállapítására, hogy ő Anasztázia, hanem hogy nem halt meg. Anderson ellenfelei új bizonyítékokkal álltak elő: a nő valójában *Franciszka Szalkowska* lengyel gyári munkásnő, aki hozzávetőlegesen akkor tűnt el Lengyelországban, amikor Anna Anderson felbukkant Berlinben.

A későbbiekben azonban az Anasztázia-legenda annyira tartotta magát, hogy megmeneküléséről könyvek, sőt 1956-ban *Ingrid Bergman* főszereplésével játékfilm is készült róla. Az ügyre végül az NSZK fellebbviteli bírósága 1970-ben tett pontot: ítéletében kimondta, hogy az ügy eldönthetetlen. Andersonnak nem sikerült jogi úton megakadályozni a halotti bizonyítvány kiadását, de ellenfeleinek sem sikerült bebizonyítaniuk, hogy a nő nem Anasztázia. A döntéssel egyik fél sem volt elégedett. Anna Anderson sohasem tudta bebizonyítani igazát a bíróságon, s 1984-ben az Egyesült Államokban halt meg.

Az 1970-es években a szovjet kormány végleg lezárta a Romanovok ügyét, amelynek már emlegetése is veszélyes volt. 1977-ben lerombolták az Ipatyev-házat. Ennek ellenére két amatőr történész, *Alekszandr Avdonyin* geológus és *Gesil Rjabov* filmes úgy vélték, hogy az ügyben több kérdés tisztázatlan maradt. 1978-ban felkeresték Jurovskij legidősebb fiát, aki hatvan év után átadta nekik apjának az Összoroszországi Végrehajtó Bizottság számára készített szigorúan titkos jelentését. Ebből kiderült, hogy a holttestek nem semmisültek meg teljesen, ahogy azt korábban hitték. Jurovskij rájött, hogy néhány katonája elárulta a Romanovok sírhelyét, ezért 1918. július 19-én egy másik bányába akarta szállítani a holttesteket. De útközben, hajnali négy órakor teherautójuk elromlott. Jurovskij ezért nem tehetett mást, mint helyben eltemetni őket. Két tetemet helyben elégetett, kilencet pedig közös sírba temetett. A holttesteket kénsavval öntötték le, s a sekély sírt ágakkal fedték be. Távozása előtt Jurovskij pontosan feljegyezte a helyszínt.

1979 tavaszán Avdonyin és Rjabov néhány hét alatt megtalálta a sírt. Először egy, az alsó álkapocsban arany fogakkal teli, golyó ütötte koponyát talált. Végül három koponyát vittek el a sírból. Titokban igazságügyi orvos-szakértő segítségét kérték volna, de senki sem volt hajlandó elvállalni a véleményezést. Félelmükben egy év múlva visszavitték a koponyákat a sírba.

Rjabov az 1980-es évek második felében, a gorbacsovi glasznoszty és peresztrojka idején elmesélte egy nyugati újságírónak, hogy ismeri a cári család sírhelyét, de azt csak akkor árulja el, ha garanciát kap a Romanovok egyházi szertartás keretében való eltemetésére. De már korábbi barátaiban sem bízott. Végül 1991 után *Jelcin* elnök egy csapat régészt küldött Jekatyerinburgba. A holttestek maradványait egy közeli laboratóriumba vitték, s a vizsgálat eredménye újabb rejtély lett: a 11 csontvázból csak kilenc került elő. Ezért 1992-ben ismét felmerült, hogy Anasztázia talán mégis életben maradt.

Szergej Abramov orosz igazságügyi antropológus számítógépes programmal az arcokról készült fényképeket párosította a koponyákhoz. Feltevéseik igazolódtak: a cár, a cárné és három hercegkisasszony maradványait azonosították, de Marija és Alekszej nem volt a sírban. Így Anasztázia nem maradhatott életben. A hír sokak reményét zúzta szét.

Egy amerikai kutatócsapat azonban rövidesen kétségbe vonta Abramov technikájának eredményességét. Másfajta megközelítési módot választottak: a koponyák, bordák, fogak állapotát vizsgálva következtettek az áldozatok életkorára. Eközben ellentmondásra bukkantak az orosz vizsgálatok egyik kulcselemében. Szerintük egyik áldozat sem volt 17 éves, amennyi Anasztázia a merényletkor. Tehát nem Marija, hanem Anasztázia földi maradványai hiányoznak. Mivel az

oroszok továbbra is fenntartották állításukat, továbbra sem ismerte senki az igazságot.

1992-ben azonban új orvos-igazságügyi eljárás, a DNS-vizsgálat terjedt el. Oroszországból mindegyik csontvázból mintát szállítottak az angliai bűnügyi-technikai laborba Dr. Gillhez, aki DNS apasági vizsgálatokat végzett. Megállapította, hogy a csontok egy szülőpár és három leánygyermekük maradványait rejtik. De ők-e a Romanovok? A kérdés eldöntésére maradványaikat a család ismert tagjaitól vett DNS-sel kell összehasonlítani. Erzsébet angol királynő férje, a rokonsághoz tartozó Fülöp herceg adott mintát. Dr. Gill az anyasági ágon örök-lődő DNS-t vizsgálva 1993. július 10-én megállapította, hogy Fülöp herceg DNS-e majdnem teljesen megegyezik II. Miklós DNS-sével.

1994-ben egy másik DNS-vizsgálatra is sor került, amelynek során Anna Andersonnak egy virginiai kórházban megőrzött szövetmintáját vetették össze a Romanovkéval és Franciszka Szalkowska egyik rokonának mintájával. Ezt követően nemzetközi sajtókonferencián jelentették be, hogy Anna Anderson DNS-mintája nem hozható kapcsolatba a cárné vagy Fülöp herceg DNS-mintájával, hanem a lengyel munkásnő DNS-ével egyezik meg. A modern tudományos eljárást eredményét igazolja az újabb hír, hogy Jekatyerinburgban megtalálták Alekszej és Marija csontjainak néhány maradványát.

Irodalom

Heresch, Elisabeth: *II. Miklós. Gyávaság, hazugság, árulás. Az utolsó orosz cár élete és halála.* Magyar Könyvklub, Budapest, 1995.

Radzinszkij, Edvard: *Az utolsó cár – II. Miklós élete és halála.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2006.

Warnes, David: *Az orosz cárok krónikája – az orosz birodalom uralkodóinak története.* Geopen Könyvkiadó, Budapest, 2002

Zeepvat, Charlotte: *Ablak egy elveszett világra – A Romanov-család fotóalbuma.* Magyar Könyvklub, Budapest, 2006.

Sidney Reilly brit szuperügynök a szovjet kormány ellen (1918)

1873. március 24: Salomon Rosenblum születése az ukrainai Ogyesszában
- 1892: a cári titkosrendőrség (Ohrana) forradalmi tevékenysége miatt letartóztatja
- 1893: megszökik hazulról, s egy angol hajón Dél-Amerikába utazik
- 1893: átkeresztelkedik Sigmund Rosenblumra
- 1895: Franciaországba érkezik
- 1896: Londonban él Sidney Rosenblum néven; letelepszik Angliában, „ózonelőállító társaságot” alapít; a Scotland Yardnál a William Melville vezette speciális, emigráns értelmiségieket megfigyelő hálózat fizetett ügynöke lesz
- 1897: angol ügynökként visszatér Oroszországba, ahol a Baku és Batumi térségében éppen feltárt orosz olajmezőket kell kikélnie; itt megismerkedik a 23 éves Margaret Thomasszal
1898. augusztus 22: összeházasodik a megözvegyült Margarettel
- 1899: a házaspár új angol útlevéllel (Sidney George Reilly néven) visszatér Oroszországba
- 1901: Egyiptomból a Távol-Keletre utazott
- 1904 január: Port Arthurban brit-japán kettős ügynök
- 1904 június: Párizsban tűnik fel, a MI1-nek dolgozik
- 1905: az angol kormány megbízásából a perzsiai olajmezők megszerzésén dolgozik
- 1909: az angol SIS megbízására a németországi Essen egyik fegyvergyárában kémkedik
- 1910 nyár: Frankfurt am Mainban a nemzetközi légibemutatón kémkedik
- 1911–1914: brit megbízásból Szentpéterváron a német hajógyárak tervei érdeklők
- 1914–1915: egy évig Japánban az Orosz-Ázsiai Banknál, majd Amerikában fegyvert vásárol Oroszországnak
- 1917-től ismét a SIS-nek dolgozik
1918. májusban Lloyd George brit miniszterelnök utasítására Moszkvába érkezik, s a szovjet kormány megdöntését szervezi
- 1918 augusztus: sikertelen puccskísérlet a bolsevikok ellen; menekülnie kell
- 1920–1925: Borisz Szavinkovval a nyugat-európai orosz emigránsok szovjetellenes tevékenységét támogatja
1925. szeptember: az OGPU a Szovjetunióba csalja, ahol elfogják
1925. november 5: egy Moszkva melletti erdőben agyonlövik
-

Mindazon kalandorok között, akik az első világháború alatt a cári Oroszország politikai alvilágából felmerültek, hogy a bolsevizmus elleni nagy kereszteshadjárat élére álljanak, senki sem volt színesebb és rendkívülibb egyéniség, mint *Sidney George Reilly* (1873–1925) kapitány, az angol titkosszolgálat ügynöke.

Az oroszországi Ogyesszában született *Sigmund Georgijevics Rosenblum* néven. Csak 19 évesen tudta meg, hogy apja nem az a cári tiszt, aki mélyen hívő katolikust nevelt belőle, hanem egy bécsi zsidó orvos. A hír meghasonlásához vezetett. Megszökött hazulról, s a sértődött szökevény egy andol hajón Dél-Amerikába utazott. Itt egy brit expedícióhoz szegődött szakácsként; a kutatók a brazil őserdőben nem csupán a flóra és a fauna után érdeklődnek. Az expedíció vezetője Fothergill, a brit *Secret Intelligence Service* (SIS) őrnagya. Amikor egy felbolydult indián törzs megtámadja őket, kiderül, hogy Sigmund jól bánik a revolverrel. Hidegvérének jutalma egy 1500 fontos csekk és egy londoni út. Angliában szolgálataiért a SIS állományba veszi. 1897-ben Baku és Batumi térségében kutakodik az orosz olajmezők iránt, majd 1898-ban összeházasodott Margaret Thomasszal. Brit útlevelet és új nevet kap: Sidney George Reilly lesz az írországi Tipperaryből.

A századforduló búr háborúja idején az európai kontinensre rendelik, hogy Hollandiában derítse fel a búrok pénzügyi forrásait. 1902-ben pedig gyógyszerárusnak álcázva a perzsa olajmezőkön utazik keresztül, hogy kielégítse Nagy-Britannia különleges érdeklődését az olajkutak iránt.

A SIS megbízásából 1902-ben egy fakereskedő cég társtulajdonosaként telepszik le Port Arthurban, hogy kifürkészsze az új orosz flottatámaszpont építését, amelyet német és francia mamutcégek építenek. Könnyűszerrel ráveszi a haditengerésznek egyik rajzolóját, hogy bizonyos másolatokat vigyen el irodájába. Mivel rájön, hogy egyik embere az Ohrana ügynöke, menekülnie kell. Előbb Japánba, majd Kínába megy, s egy évre eltűnik Senszi-tartomány egyik buddhista kolostorában, hogy rendbehozza meggyötört idegeit.

Londonba való visszatérése után meglepetéssel tapasztalta, hogy felesége nyomtalanul eltűnt értékeivel és bankszámlájával együtt. De a SIS újabb feladatot tartogatott számára: a Ruhr-vidék fegyvergyártását kellett kikémlelnie. Ezért 1909-ben, néhány heti kiképzés után *Karl Hahn* balti németként, a szentpétervári Putyilov-gyár hegesztőjeként érkezett Essenbe, ahol a Krupp-műveknél kapott

állást. Amikor az üzem saját tűzoltóságot szervez, azonnal jelentkeznek, s megszerzi az üzem tervrajzait. Érdeklődése azonban feltűnik a tűzoltóság vezetőjének. De két nap múlva betörés révén megszerzi az új fegyverek terveit, s visszautazik Londonba.

Itt újabb feladatok várják. 1904-ben az angol Admirális elhatározza hajóin a szénről az olajfűtésre való átállást, amelyet akkor még kizárólag Texasban és a Kaukázus északi részén bányásztak. Reillynek azt kellene megtudnia, hol található még olaj. Segíteni is tud: francia papnak öltözve Cannes-ban megkönyékezi *William Knox d'Arcy*t, akivel 1905 májusában az angol kormány szerződést ír alá, majd szindikátust alakítanak. 1908. májusában pedig a terméketlen talajból felszökik az olajsugár. A szindikátus 1909-ben megalakítja az angol-perzsa olajtársaságot, amelynek 51%-át az angol kormány vásárolja meg.

1910 nyarán Frankfurt am Mainban, a második légiparádén az egyik lezuhant német gépből egy walesi pilótával kisserelnek egy fontos alkatrészt. A sikeres munka ötletétől felbuzdulva a SIS néhány hónap múlva Szentpétervárra küldi, ahol a német hadiiparról kell információkat gyűjtenie, amely részt vesz az orosz hadiipar modernizálásában.

Orosz barátaival repülőklubot alapít és számos ismeretséget köt német pilótákkal és magas állású személyek feleségeivel. Minden nehézség nélkül megtudja, hogy a német Blohm és Voss hajógyár nem csak saját hamburgi gyárában épít hajókat a cári flotta részére, hanem licenctermelést is engedélyez az oroszoknak. Hiszen 1911-ben kezdődik az orosz-japán háborúban tönkrement orosz flotta újjáépítése.

Reilly az orosz tengerészeti minisztériumtól megszerzi a hamburgi hajógyár általános képviseletét és a minisztériumhoz fűződő jó kapcsolatai révén begyűjti a német hajógyár építési terveit és másolatokat készít róluk. A jövedelmező üzlet három évig tart, s a német konstruktőrök szinte valamennyi terve kezébe kerül. A brit fegyvergyártó cégek azonban nem olyan megértőek az elmaradt üzletek miatt. A Vickers Ltd. majd a kétszeresét kínálja annak, amit a Blohm és Vossnál keres. A francia Schneider – Le Creusot cég ügynökei pedig merényletet követnek el ellene, amelyet csak a véletlennek köszönhetően él túl.

Az első világháború alatt előbb Japánban, az Orosz-Ázsiai Banknál dolgozik, majd az orosz kormány megbízásából az Egyesült Államokban fegyvereket vásárol. Nagyszerű nyelvérzéke volt: hét nyelven beszélt tökéletesen.

1917-től ismét a SIS-nek dolgozik. Álcázásként előbb Torontóban önként jelentkezik a kanadai repülő hadtesthez. Így jut vissza Európába: 1918-ban ejtőernyősként ledobják a német vonalak mögé, hogy gyűjtsön információkat a németek tavaszi offenzívájáról.

1918 áprilisában Lloyd George miniszterelnöktől kap megbízást: utazzon Oroszországba és tudja meg a bolsevikok szándékait. A brit kormány nyugtalan Sir Robert Bruce Lockhart főkonzul hírei miatt. 1918 májusban érkezik Moszkvába. Számos személyi összeköttetése, széleskörű üzleti kapcsolatai és az orosz ellenforradalom belső köreinek alapos ismerete miatt otthonosan mozog az országban. Gyűlöli a bolsevikokat és az egész forradalmat, ezért szovjetellenes összeesküvést szervez.

1918-ban Szovjet-Oroszország legerősebb bolsevikellenes pártja a *Borisz Szavinkov* vezette szociálforradalmárok (orosz kezdőbetűjük alapján rövidítésük: eszerek) voltak. Szélsőséges módszereik és propagandájuk révén tekintélyes támogatást élveztek az elszaporodott anarchista elemektől, akiket a cári elnyomás nevelt ki Oroszországban. A cár ellenes terrorizmus korábbi fegyverét most a bolsevikok ellen akarták fordítani.

A szociálforradalmárok a francia titkosszolgálattól kaptak pénzügyi támogatást. Borisz Szavinkov a *Noulens* francia követ által személyesen átadott pénzből, az *Orosz Újjászületés Ligája* fedőnéven újjászervezte Moszkvában a szociálforradalmár terrorista központot. Céljuk Lenin és más szovjet vezetők meggyilkolása volt. Sidney Reilly ajánlatára az angol titkosszolgálat szintén támogatta pénzügyileg Szavinkovot.

Reilly, a cárizmus lelkes híve, azonban nem bízott a szociálforradalmárokból, mert veszedelmes radikális erőt látott bennük. Fel akarta használni őket céljaira, de eltökélte, hogy kiirtja a radikalizmust Oroszországban. *Katonai diktatúrát akart*, amely első lépés lett volna a cárizmus visszaállításához. A szociálforradalmár és más radikális szovjetellenes csoportok pénzelésével egyidejűleg felépítette saját összeesküvő hálózatát. Később emlékiratában így írt ennek működéséről: „Fontos volt, hogy az általam felépített orosz szervezet ne tudjon túlságosan sokat és egyetlen része se lehessen abban a helyzetben, hogy a másikat elárulhassa. Ennek megfelelően az apparátus az „ötös” rendszer alapján dolgozott és minden résztvevő csupán négy másik személyt ismert. Jómagam, aki az egészet összefogtam és a piramis tetején helyezkedtem el, valamennyit ismertem; nem személyesen, de név és cím szerint. Ez később nagyon hasznosnak bizonyult... Ilyképpen, ha bárki bármit elárult, nem mindenkit fedeztek fel és a leleplezést lokalizálni lehetett.”

Reilly kapcsolatba lépett a cári tisztek szövetségével, az Ohrana maradványaival, Szavinkov terroristáival és más ellenforradalmi elemekkel. A cári időkből származó számos barátja és ismerőse csatlakozott a szervezethez. Közéjük tartozott *Csuberszkij gróf*, a hajóépítő mágán, aki Reillyt egykor összekötőként alkalmazta a német és saját vállalatok között, *Jugyenyics* cári tábornok, *Szergej Balkov*, pétervári kávéház-tulajdonos, *Dagmara*, a balett-táncosnő, akinek moszk-

vai lakásán főhadiszállását felütötte, *Grammatikov*, a gazdag ügyvéd és egykori Ohrana-ügynök, *Venyeszláv Orlovskij* egykori Ohrana-ügynök, aki beférkőzött a pétervári Cseka kötelékébe és aki *Sidney Georgijevics Relinszkij* néven Cseka igazolványt szerzett Reillynek.

Magas pozícióban lévő ügynökei a szovjet kormány minden lépéséről tájékoztatták. Még a Vörös Hadsereg lepecsételt parancsaihoz is hozzájutott. Műveleteinek pénzügyi fedezésére több millió rubelt rejtettek el Dagmara balett-táncosnő lakásán. A pénz szaporításához Reilly a brit követség anyagi forrásait is igénybe vette. A pénzt Bruce Lockhardt szedte össze és Hicks kapitány, a brit titkosügynök juttatta el Reillynek. Lockhardt később így emlékezett a pénzek megszerzésére: *„Számos olyan orosz akadt, akinek rejtett rubelraktára volt. Ezek csak örültek annak, ha a pénzüket egy londoni kifizetésre szóló kötelezvény ellenében odaadhatták. Hogy minden gyanút elkerüljünk, a rubeleket egy moszkvai angol cég révén gyűjtöttük össze. Ez a cég tárgyalta az oroszokkal, határozta meg az átváltási árfolyamot és adta át a londoni utalványt. Minden egyes tranzakciónál hivatalos garanciát adtunk, hogy az angol cég garancia a Londonban kifizetendő összegre. Az összeszedett rubeleket az amerikai főkonzulátusra vitték, ahol azután átadták Hicksnek, aki viszont eljuttatta a megfelelő címzetetteknek.”*

Reilly részletes tervet dolgozott ki a szovjet kormány eltávolítására, amely később a „Lockhardt-összeesküvés” néven vonult be a történelembe. A szovjetellenes kampány során először Szavinkov terroristái léptek akcióba: egy eszer terrorista 1918. június 21-én meggyilkolja a pétervári Obuhov-gyár gyűléséről távozó *Volodarszkij* sajtóügyi népbiztost. Július 6-án Moszkvában meggyilkolják *Mirbach* német követet. A merénylettel a német támadás megindítását sitettetnék, amelyről azt hitték, hogy megadja a kegyelemdőfést a bolsevik rendszernek. A Mirbach elleni merényletet jeladásnak szánták az egész országra kiterjedő eszer felkelés számára. Felfegyverzett eszereknek meg kellett volna támadniuk az ezen a napon a moszkvai Operaházban ülésező ötödik Összoroszországi Szovjetkongresszust, s letartóztatni a küldötteket. Ám az összeesküvés megghiúsult, s az Operaházat a Vörös Hadsereg katonái vették körül. Néhány órával később pedig bejelentették, hogy a Vörös Hadsereg és a Cseka leverte a szovjet kormány megdöntésére irányuló puccsot. Később híre jött, hogy a Vörös Hadsereg Jaroszlavban is elfojtott egy felkelést.

1918 augusztus elején megkezdődött a szövetségesek (brit, francia, japán, amerikai) oroszországi partraszállása, formálisan azzal a magyarázattal, hogy megakadályozzák „a hadianyag német kézre jutását.” Lockhardtnál a pétervári brit tengerészeti attasé, *Cromie* ajánlólevelével, *Berzin* ezredesként jelentkezett a Kreml lett gárdájának állítólagos parancsnoka (valójában Cseka ügynök), aki ki-

fejtette, hogy a lettek ugyan támogatták a bolsevik forradalmat, de nem áll szándékukban a *Poole* tábornok vezetésével a minap Arhangelszkben partra szállt brit csapatok ellen harcolni, s hajlandók megegyezni a brit ügynökökkel. Miután *Grenard* francia főkonzul is a Berzinnel való, de kompromittálódásuk nélküli tárgyalást javasolt. Ezután Lockhardt összehozta Berzin ezredest Reillyvel.

Augusztus közepén egy kis csoport szövetséges megbízott bizalmas megbeszélésre gyűlt össze a moszkvai amerikai főkonzulátuson. Közöttük volt *René Marchand*, a párizsi *Le Figaro* moszkvai tudósítója is. Reilly szerint az ülést azért hívták össze, hogy jelentést tegyen szovjetellenes lépéseiről. Közölte a jelenlévőkkel, hogy „megvásárolta Berzin ezredest, a Kreml-gárda parancsnokát. Az ezredes ára kétmillió rubel volt.” Orosz pénzben 500 ezer rubel előleget fizetett neki, s az összeg hárallévő részét angol fontban kell majd kifizetni, ha Berzin ezredes, szolgálatának elvégzése után eléri az arhangelszki brit vonalakat. „*Szervezetünk most hihetetlenül erős*” – jelentette ki. „*A lettek velünk vannak s a nép is velünk lesz, mihelyt először lesújtottunk.*” Bejelentette, hogy a bolsevik központi bizottság augusztus 28-án a moszkvai nagyszínházban rendkívüli ülést tart. A lett gárdisták részvételével letartóztatják az egész központi bizottságot. Lenint és a többi vezetőt kivégzésük előtt még végig hajtánák Moszkva utcáin. A szövetséges megbízottak propagandával s a Moszkvát Pétervárral összekötő vasútvonal hídjainak felrobbantásával segíthetnek.

Reilly és Berzin éppen a végső tervek kidolgozásával foglalatoskodik, amikor megtudják, hogy a központi bizottság ülését augusztus 28-áról szeptember 6-ára halasztották. „*Nem bánom, több időnk marad a végső elrendezésre*” – mondja Reilly Berzinnek.

Néhány nap múlva Pétervárra utazik, hogy utolsó szemlét tegyen ottani hívei felett. Grammatikovtól megtudja, hogy az eszerek túl korán cselekedtek, s hivatalában meggyilkolták *Uríckijt*, a pétervári Cseka főnökét. Reilly az angol követségre siet, amelyet már katonák zártak körül. A követség előtt néhány rendőr holtteste feküdt. Reilly megtudja, mi történt: *Uríckij* meggyilkolása után a pétervári szovjet hatóságok Cseka-ügynököket küldtek az angol követség körülfárására. *Cromie* kapitány az orruk előtt bezárta a kaput, de azok betörték. *Cromie* a lépcsőn várta őket egy-egy automata browning pisztollyal mindkét kezében. Néhány hivatalos személyt agyonlőtt, de ő is golyót kapott a fejébe.

Ugyanezen a napon Moszkvában *Fanja Kaplan* eszer terrorista nő közvetlen közelségtől két lövést adott le Leninre, amikor elhagyta a Michelson-gyárat, ahol egy gyűlésen beszélt. A golyók mérgezve és reszelve voltak. A pisztolyt Szavinkovtól kapta. Az egyik lövés a szív felett a tüdejébe hatolt, a másik a nyakán érte, a főütőér közelében. Lenin életveszélyes sérüléseket szenvedett.

Reilly azonnal visszautazott Moszkvába. Egy útközben vett újságból megtudta, hogy a szovjet hatóságok egész tervét felgöngyölítették. René Marchand francia újságíró mindenről tájékoztatta a bolsevikokat. Berzin ezredes pedig megnevezte Reilly kapitányt, az angol ügynököt, s elmondta, hogy kétmillió rubellel akarta megvesztegetni, ha csatlakozik a szovjet vezetők elleni összeesküvéshez. A sajtó közzétette a levelet, amelyet Bruce Lockhardt adott neki, hogy átjuthasson a brit vonalakhoz Arhangelszkbe. Lockhardtot a Cseka Moszkvában letartóztatta.

Reilly Moszkvában felkutatta Dagmarát, a balett-táncosnőt, akinek sikerült elrejténie két millió rubelt a Cseka rajtaütése előtt. Reilly alámerült s inkognitóban élt. Egyik nap találkozott az angol *Hill* kapitánnyal, titkosszolgálati társával, akinek sikerült elrejtőznie a Cseka elől. Ő Reillyvel ellentétben úgy vélekedett, hogy a játszma elveszett. A szovjet és angol kormány között megegyezés jött létre a foglyok kicseréléséről. Az oroszok szabadon bocsátják Lockhardtot és a többi angol foglyot, az angolok pedig kiadják *Maxim Litvinovot*, a Londonban letartóztatott orosz nagykövetet.

Reilly nem volt hajlandó beismerni a vereséget. Még néhány hétig Oroszországban maradt, majd hamis német útlevéllal Finnországon keresztül Norvégiába, majd Angliába utazott. Jelentésében mélyen sajnálta az elmulasztott alkalmakat. Ennek ellenére meg volt győződve: hiba, hogy Anglia még mindig háborúban áll Németországgal. Helyette koalíciót kell alkotni a bolsevizmus ellen, „egységfrontot az emberiség igazi ellenségei ellen!”

Reilly az 1920-as évek elején Borisz Szavinkovval a nyugat-európai orosz emigránsok szovjetellenes tevékenységét támogatja. 1922-től a *Moszkvai Városi Hitelintézettel*, a magát nyugaton *Trust*-nek nevező ellenzéki szervezettel áll kapcsolatban. Szavinkov 1924. augusztus 10-én Moszkvába utazik, miután a Trust közvetítői biztosítják, hogy a szovjet rendszer megdöntése után vezető pozíciót kap az új kormányban. Hazacsalogatása a szovjet titkosszolgálat nagy teljesítménye. Reilly 1925 májusában szerez tudomást Szavinkov állítólagos haláláról. Gyanút fog, s a SIS főnökével folytatott beszélgetés után elhatározza, hogy a helyszínen néz utána a dolgoknak. A Trust azonban Reillyt is csapdába csalta. A Nyikolaj Steinberg névre kiállított útlevéllal és az ellenzéki mozgalomban részt vevő *Maria Schulz* társaságában 1925 szeptember végén lépi át a határt a finn Alekulnál.

A határon a OGPU ügynökök letartóztatták s a moszkvai Ljubjankába vitték, ahol ügyét *Roman Pilar* vizsgálta, aki egy évvel korábban Szavinkovot is kivégeztette. Nem kínozták, hanem lelkileg készítették ki. „Már a határon lelőhettük volna – mondta neki vizsgálója –, hiszen egy szovjet bíróság már 1918-ban halálra ítélte.” Reilly cigarettapapíron naplót vezetett kihallgatásáról, amelyet a falra ragasztott.

Ebben az OGPU vallató-technikáját dokumentálta: a kérdésekre és a technikai részletekre világított rá. Szökése esetén e naplót a brit SIS-nek szánta.

A szuperügynököt 1925. november 5-én lőtték agyon egy Moszkva környéki erdőben. Az eseményt 2000-ben brit titkosszolgálati iratok is megerősítették. *Borisz Gudz* szemtanú szerint a kivégzést *Grigorij Fedulejev* OGPU tiszt felügyelte. A kegyelemlovást pedig egy másik tiszt, *Georgij Sirozkin* adta meg. Cellájában naplóját a szovjet őrök felfedezték és az OGPU technikusai lefényképezték.

Az 1980-as években filmjeiben *Ian Fleming* róla mintázta meg *James Bond* figuráját.

Irodalom

Cook, Andrew: *Ace of Spies: The True Story of Sidney Reilly*. Tempus Publishing, 2004.

Cook, Andrew: *On his Majesty's Secret Service, Sydney Reilly Codename ST1*. Tempus Publishing, 2004.

Grant, Natalie: *The Trust*. Winter, 1991.

Kettle, Michael: *Sidney Reilly: The True Story of the World's Greatest Spy*. St. Martin's Press, 1986.

Lockhart, Robert Bruce: *Memoirs of a British Agent (reprint)*. Folio Society, 2003.

Lockhart, Robin Bruce: *Reilly: Ace of Spies*. Hippocrene Books, 1986.

Piekalkiewicz, Janusz: *A kémkedés világtörténete. Ügynökök – Rendszerek – Akciók*. II. kötet. Zrínyi Kiadó, Budapest, é. n.

Sayers, Michael – Kahn, Albert E. : *A nagy összeesküvés*. Szikra Kiadás, Budapest, 1948.

II. Vilmos, a dezertált uralkodó

1859. január 27: Vilmos herceg születése Berlinben

1869: tíz éves kadétként belép a porosz hadsereg 1. gyalogos gárda-ezredébe, hadnagyi rendfokozattal

1871. január: a német császárság megalakulásakor, 12 évesen közvetlen trónörökös

1876: érettségi a kasseli gimnáziumban

1877. február 9. – 1880. március 22: katonai szolgálat ezredében, amelyet századosként fejez be

1877–1879: négy szemesztert végez a bonni egyetemen

1881: feleségül veszi Augusta Victoria von Schleswig-Holstein hercegnőt, akitől majd hét gyermeke születik. Házasságuk egyfajta kiegyezési gesztus a Poroszországgal korábban ellenséges Schleswig-Holsteinnel

1881–1888: katonai szolgálat különböző egységekben (gyalogos, huszár, tábori tüzérség); vezérőrnagyként a 2. gárda gyalogos-brigád parancsnoka

1888: a „három császár éve” – II. Vilmos Poroszország királya és a Német Birodalom császára

1890. március 20: elbocsátja Bismarck kancellárt

1918. november 9: Max von Baden birodalmi kancellár bejelenti a császár lemondását

1918. november 28: a hollandiai Amerongenben lemond porosz királyi és német császári méltóságáról

1920-tól a hollandiai Doornban él s írással, valamint a kultúrtörténet tanulmányozásával foglalkozik

1922. november 5: felesége halála után (1921) feleségül veszi a megözvegyült Hermine von Schönaich-Carolath hercegnőt (1887–1947)

1941. június 4: II. Vilmos tüdőembóliában meghal; Doornban temetik el

A 29 évesen harmadik porosz királylyá és német császárrá (1888–1918) koronázott *II. Vilmos* (1859–1941) már Németország gyors, látszólag ellenállhatatlan fellendülésének korszakába – birodalomalapítás, iparosítás, az ország vezető európai hatalommá válása – született bele, amely meghatározta gondolkodását is; csak győzelmeket látott, vereség nélkül.

Apja, *III. Frigyes* (1831–1888) porosz király és német császár (1888) 1858-ban feleségül vette az energikus *Viktória* (1840–1900) angol hercegnőt, a királynő azonos nevű lányát, akinek hatására utat nyitott a liberális brit nézeteknek.

II. Vilmos farfekvéssel született, s ekkor megsérült bal keze és válla. Csak a bábaasszony bátor beavatkozásának köszönhetően maradt életben, aki a protokollal ellentétben nedves törülközővel csapkodva keltette életre az újszülöttet. Anyja mindent elkövetett, hogy orvosolják fia testi fogyatékoságát, s később önmagát hibáztatta emiatt. Különböző kezeléseken esett keresztül: frissen vágott nyulat kötöttek beteg karjára, máskor pedig fémállványhoz kötözték, hogy javításnak testtartásán. Már kiskorában elektrosokk terápiának vették alá, de testi hibáját mégsem tudták eltüntetni. „*Nagyon boldogtalan gyermekkorom volt*” – emlékezett vissza később ezekre az évekre. Bal karjának bénasága egyensúlyi zavarokhoz, rossz tartáshoz és gyakori fülfájásokhoz vezetett. Mivel mindezt csak születése után három nappal vették észre, később mindezért anyját okolta.

A trónörökös nevelése kifogástalan volt. Amit tanult, olvasott, szabad óráiban művelt, kivétel nélkül szülei tudtával, azok beleegyezésével történt. Anyja naponta óráig olvasott és sétált vele, tanította, oktatta és iparkodott vele az életet úgy megszerettetni, amint azt ő egykor megálmodta. II. Vilmos jó fiú, figyelmes tanuló és szeretetreméltó ifjú volt, akit úgyszólván az egész udvar szívébe zárt, s akiről már akkor nagy figyelemmel beszéltek Európában. Akkori életfelfogásáról keveset tudunk. Valószínű, hogy a katonai hatalom jobban vonzotta, hiszen apja is elsősorban katona volt és a polgári világ – bár anyja megpróbálta benne a liberális gondolkodást elültetni – nem nagyon érdekelte. De az évek során talán sikerült volna őt az angol életfelfogáshoz közelebb hozni, ha a porosz udvar hagyományai nem szakítják el családjától és nem küldik tíz évesen Potsdamba, hogy ott beleolvadjon a katonaságba.

Potsdamban körülötte forgott a világ. Születésénél fogva mindenütt ő volt első. Belekóstolt az élvezetekbe, bár mindig mérsékelten, sohasem feledkezve meg kötelességéről. De már nem volt a család fia, aki mindenre engedélyt kért édesanyjától. Tisztviselők és előljárói a jövő császárt látták benne. Szava, akarata már akkor parancs volt és társaságának minden álma egy kérdésben fonódott össze: vajon mi történik akkor, ha e fiatal, életerős, szellemes Hohenzollern a trónra kerül? Vilmos hercegnek Potsdamban nem mondtak ellent még akkor sem, ha nézetei tévesek voltak. Már akkor csak udvaroncokra lelt, és szemmel láthatólag mindenki csak arra törekedett, hogy előtte meghajolva, szeszélyeinek engedve, életét kellemessé tegye. Egyszerre mély szakadék támadt a herceg és szülei között, s azok akaratlanul is érezték, hogy szeretett fiúk a trónra tör.

Frigyes és neje olyan császárságról álmódott, amely a polgárság erős vállai-ra támaszkodva, a liberális eszméket valósítja meg; II. Vilmos a katonaság szu-ronyaitól védett trónról szerette volna az egész világot a keblére ölelni, minden osztály törekvéseinek szószólója lenni, amely megmásíthatatlan szavára hall-gat. Vilmos nem lépett fel nyíltan szülei ellen, de a kulisszák mögött ápolta azt a hangulatot, amely Frigyes császár intézkedéseiben a német földön akkor annyira gyűlölt angol szellem megnyilatkozását látta. Ezt az állítólagos angol szellemet természetesen a császárnő képviselte, Viktória királynő leánya, aki akarata elle-nére, törekvéseinek teljes félreismerésével idegen elem maradt a porosz udvarban, s e hamis előítéletet férje iránti, szinte istenítő szeretete sem oszlatta el.

A Kasselban tett érettségít követően, 1877–1879 között Bonnban tanult. Eköz-ben különböző szakok (jog, közgazdaságtan, művészettörténet és történelem) rendezvényeit látogatta, anélkül, hogy valamelyiket mélyebben megismerte vol-na. Bonni tanulmányai után azok katonai alkalmazását kereste, de nem mélyült el a polgári kormányzás ügyeiben.

1881-ben feleségül vette *Augusta Victoria von Schleswig-Holstein* hercegnőt (1858–1921), akitől hét gyermeke született.

Apja, III. Frigyes korai halálával elmaradtak a várakozás hosszú évei; 1888-ban hirtelen a csúcsra került, ahol parvenüként viselkedett. Szigorú fiatalkori ne-veltetése miatt elismerésre vágyott, s talpnyalókkal vette körül magát. Könnyen befolyásolható, mértéktelen és fennhéjázó volt, mint az újjgazdagok: csupa pompa és ragyogás – a korszellem tipikus megtestesítője lett. Az udvar úgy tekintett rá, mint valami félistenre. De Európában félve gondoltak trónfoglalására, mert úgy vélték, hogy háborús babérokra tör.

„Hivatásomat magasabb helyről kaptam, és később ennek kell majd elszámol-nom is. Az Isten kegyelméből való uralkodás azt jelenti, hogy mi, Hohenzollernek, Istentől vesszük a koronát, és az éggel kell elszámolnunk a vele kapcsolatos terhek-kel és kötelességekkel. A német kedély eredettől fogva vallásos. Ez a felfogás lelkesít engem is, és ennek szellemében szándékozom uralkodni és irányítani” – vélekedett a monarchiáról.

Az új császár egyszerűen felborította apja minden intézkedését, annak három hónapos uralmát törölni óhajtotta az események sorából. Anyját száműzte az ud-vartól, a politikától, a társadalmi szerepléstől. Még azt sem engedte meg, hogy e szerencsétlen fejedelmi nő jótékony egyesülések élén szerepeljen.

A politikában uralkodása több fejezetre oszlik. Fény és árny váltakozik ben-nük. A háborúig tagadhatatlanul több a fény, több a pompa és majdnem páratlan az eredmény. A Német Birodalom megtalálta helyét a nap alatt, hatalma kivétele-sen erős hadseregre támaszkodott, ipara, kereskedelme világszerte az elsők közé

került. Diadalmasan hódította meg a piacok egész sorát, gyarmatai mintaszerűen működtek, s II. Vilmost valóban a béke császáráként ünnepelték. És mindezt úgy érte el, hogy szakított Bismarckkal, saját politikáját követte és a birodalom politikusai és pártjai nem mindenben osztották nézetét.

Amikor trónra lépett, Németország fordulóponton állt. Ha Frigyet nem öli meg a gégerák, ha a német politika arra az ösvényre kerül Bismarckkal, vagy nélküle, amelyről Berlinben és Londonban álmodoztak, akkor csakhamar megalakul nyílt, vagy titkos szerződések révén a német–angol, mindent uraló és ellenségeket egyáltalán nem ismerő világszövetség, amely azután egy vagy más irányban kibővíthetett volna. Ismeretes, hogy e földünket átfogó tervből, amely kétségkívül megakadályozta volna a világháborút, miként alakult ki egy másik politikai irány a Balkán felé, s a Német Birodalom hogyan csúszott át az angol diplomácia ellenérzésével abba az elszigeteltségbe, amelyből már nem volt menekvés. Viktória angol királynő szívesen támogatta unokáját, II. Vilmost, de már fia és utóda, a politikai művészet egyik mestere, nem tudott vele közös munkában egyesülni, nem utolsó sorban II. Vilmos hibájából. Az angol diplomácia többször próbálkozott a flottaépítés kérdéseiben megegyezésre jutni Németországgal és kisebb német flotta fejében a császárság érdekeihez más úton közeledni. II. Vilmos és az angol trónra Viktória halála után ülő nagybátyja ellenfelek voltak, nem politikai, hanem inkább személyi vitáik miatt. II. Vilmos nem engedett. Így erősödött meg mindinkább a Habsburg-házzal való barátsága, így született meg a szövetségi hűség tartós hangoztatása.

Bismarck kezdettől fogva fenntartással viseltetett az ifjú császárral szemben, aki főleg a kancellár egyensúlyozó külpolitikáját kifogásolta. A közvélemény azonban túlnyomórészt pozitívan fogadta a dinamikus császárt, akinek temperamentumát majd az idős kancellár tapasztalatai helyes irányba terelik. II. Vilmos azonban nem tűrte, hogy valaki is irányítsa. Bismarck sem volt többé a tévedhetetlen politikus a német közvélemény szemében. Az 1880-as évek végén napvilágra kerültek téves elképzelései a Kulturkampf és a szocialistaellenes törvény ügyében. A védővám-politikára való áttérés pedig a várankozásoknak megfelelően növelte ugyan a birodalom bevételeit, a kancellár messzebbre tekintő pénzügyi és adóreformja azonban megghiúsult a parlament ellenállásán.

A szociálpolitika II. Vilmos szívében feküdt, de reformjai nem jártak a birodalom strukturális változásával. Még Bismarck kancellársága alatt a néphez intézett felhívásban kijelentette: *A szegény emberek királya akarok lenni*. Megtiltotta a vasárnapi munkát, a nők és gyermekek éjszakai munkáját, a női munkát a terhesség utolsó hónapjaiban, valamint a 14 éven alatti gyermekek foglalkoztatását. A szociális biztosítás rendszerét számos kortársa pozitívan ítélte meg, de a mun-

kásság, amelyet Bismarck így kívánt az államhoz kötni, a beteg-, a nyugdíj- és rokkantsági pénztár kötelező tagságát inkább bércsökkentésnek tekintette. Bismarck ugyanis nem tudta keresztül vinni eredeti elképzelését, hogy a biztosítási költségeket teljesen vagy részlegesen az állami költségvetésből finanszírozzák. A munkásokat nem tudta politikailag alkalmazkodó „állami nyugdíjassá” tenni, mert biztosításukat részben saját zsebből kellett fizetniük. A német munkásság életszínvonala ugyan évről évre emelkedett, de mégsem érezték, hogy a társadalom elismert tagjai lennének. Ezért a szociáldemokraták szavazatainak száma a Reichstagban és a tartományi gyűlésekben évről évre növekedett.

Bismarck I. Vilmos alatt több volt, mint a császár; felfelé mindenható, a parlamentben pedig mindig tudta, hogyan kell terveit törvényerőre emeltetni. Tárogatta II. Vilmos trónra jutását, mert úgy gondolta, hogy a fiatalabb császárral könnyebb lesz kormányoznia, mint Friggyessel, akinek érettebb akarata és megszire tekintő tervei voltak. Bismarck tévesen ítélte meg a helyzetet. II. Vilmos újtóként kívánt fellépni a kormányzás minden területén, új, meglepő intézkedésekkel akarta a szocialista párt gyarapodó befolyását megtörni; hol a szociális törvényhozás kiépítésével, hol radikális rendszabályokkal. A külpolitikában nem volt ugyan Bismarck ellenlábas, de szeretett volna több határozottságot mutatni s a német hatalmat megcsillogtatni. Ezért 1890-ben menesztette Bismarckot.

Gyors trónra kerülését követően átgondolatlan, politikailag káros fejleményeket indított el. Vilmoshoz hasonlóan a birodalom is törtető lett. Az 1890-es évek végétől alapvetően felelős volt a német haditengerészet dinamikus és teljesen elhibázott fejlesztéséért. Álma arról szólt, hogy a régi rivális, a tengeri nagyhatalom Nagy-Britannia is elismerje világbirodalmi rangját. Vilmos a flottában a hatalom szimbólumát és egy óriás játékszert látott, amellyel túl akarta szárnyalni az angolokat.

Az uralkodás szemében nem volt külön művészet, amelyben segítségére lehetnek volna a nemzet kiválasztottjai, hanem egyéni akció. A trón magasságáig felért ugyan minden panasz és kritika a sajtó hasábjairól, különösen, ha azok külföldön jelentek meg, de megszívlelésre alig találtak. A birodalmi kormány kizárólag a császári akarat végrehajtója volt; Poroszországban az alkotmánynak megfelelően a királyi akarat uralkodott.

Legfőbb gondja hatalmának kiépítése és fenntartása volt. A szerencse császára volt, biztos kézzel válogatta ki hivatalnokait, a parlament befolyását pedig távol tartotta udvarától. Környezetében nem tartózkodhatott sokáig az, aki nem osztotta véleményét, s csalhatatlannak tartotta magát. Nem szenvedhette a tartós problémákat, hűséges barátait és híveit minden teketória nélkül cserben hagyta.

Az udvar nem volt romlott, nemesek voltak az erkölcsi, kifogástalanok életmegtartózkodásai. De minden egy emberre épült, egy halandóra, akit a sors jó-

kedvében a trónra ültetett, nem minden érdem nélkül, de akit mégis halálosan sújtott, amikor oly férfakkal vette körül, akik jó hivatalnokok, komoly politikusok és kétségkívül jó hazafiak is voltak, de hiányzott belőlük az önzetlenség, s a ritka bátorság, hogy saját sorsukat is kockára tegyék a császárral szemben, ha a haza magasabb érdeke úgy kívánta.

Hatalom- és dicsőségszomjában kapóra jött a technika fejlődése. Ő volt az „első német médiasztár.” A film és a felvevőgép gyermekkorában öntudatosan mutatkozott a nyilvánosság előtt. Szerette a nagyszabású fellépéseket. Tudta, hogyan kell hatást kelteni, s azzal is tisztában volt, hogy a nép semmit sem kíván jobban, mint hogy hatást gyakoroljanak rá. A néphez közel álló uralkodó, amilyen gyakran csak tudott, a nyilvánosság elé állt. „Mindig más és más ruhában kocsizik, lovagol, járkál, étkezik és beszél és beszél. Minden napra jut egy-egy ünnep, minden órára egy ünnepélyes alkalom. Amelyet, ahogy mondani szokták, megörökítenek, méghozzá filmen és fényképen és táviratban és újságcikkekben és jegyzőkönyvileg is. A világtörténelem csak úgy gördül lefelé a hengerekről” – jegyezte meg szarkasztikusan *Walther Rathenau*, az AEG elnöke, a weimari korszak későbbi külügyminisztere. „A császár megkövült, fenséges arcvonásokkal mindenütt megjelent, ahol a lakosság láthatta – emlékezett vissza barátja, *Ernst Reventlow* gróf. – Meg volt győződve róla, hogy az alattvalóknak mindig szükségük van a magasan felettük lebegtetett, stilizált uralkodói alakra.” II. Vilmos pedig élvezte, ha jótékonykodásával „leereszkedhetett” a nép közé.

Berlinben 1913. június 15-én ünnepelték trónra lépésének 25. évfordulóját. E jeles napra a fővárosba érkezett *II. Miklós* orosz cár és *V. György* angol uralkodó. Egész Berlin talpon volt, s tombolva ünnepelte. Mindenütt ott álltak az operatőrök és a fényképészek, hogy lekapják a császárt, a császári családot vagy az ünneplő tömeget. E napnak maradandóvá kellett válnia a nemzet kollektív emlékezetében. Az alattvalók pedig hajnal óta várták, hogy a császár hintója elhajtson előttük a sugáruton. Az emberek szerették a nekik aranykort ígérő császárt. A német átlagcsalád számára a császár és a császári család képes magazinokból vált emberközelivé.

A parlament vezetőit ritkán fogadta, inkább csak kényszerből, de az aktuális kérdésekről akkor sem beszélt velük. Nyilván félt, hogy ellentmondásra talál, tehát inkább tüntetőleg a világ minden érdektelen problémáját felvetette, csak hogy a politikust elnémítsa. Ehhez a szokásához hí maradt a háborús esztendőkből is. Amikor egyszer *Helldorf* alkancellárként minisztériuma kertjében összehozta a császárt hat vezető politikussal – *Ebert* és *Scheidemann* is közöttük volt –, s a harcmezőkön döntő csaták folytak, a császár hallgatott a háború kérdéseiről. A kétórás megbeszélés eredménye egyenlő volt a semmivel. Viszont ha külföldi

államférfiakkal találkozott, velük alaposan megbeszélte a külpolitikai eseményeket, természetesen nem azért, hogy tanácsokat fogadjon el, hanem hogy a diplomatákat meggyőződésének megfelelően megdolgozza. E beszélgetések során nem volt mindig diplomatikus, mert legtöbbször elárulta saját terveit, vagy legalább is politikai nézeteit. A vele való beszélgetésről készült titkos jelentések egyenesen ártottak törekvéseinek. De e tekintetben nem lehetett korlátozni; hasztalan intették, hogy kevesebbet utazzon és szónokoljon, hasztalan kérték, legyen óvatosabb megnyilatkozásaiban, nem vett tudomást e kívánságokról és ment tovább a saját útján.

Ő a császárságot valóban a saját képére alakította át. Mindenható volt a bel- és külpolitikában, az udvarnál, a hadseregénél, a flottánál, az irodalmi vagy a művészeti kérdésekben, a hivatalos életben, csakúgy, mint a társasági életben, egy szóval a német világon mindenütt. De fellépésében nem volt holmi színészkedés, miként utólag állítják, hanem mindig csak a vérebe átment meggyőződés, hogy jobban és méltóbban, sikeresebben és dicsőségteljesebben a császárságot nálánál jobban senki sem vezetheti. II. Vilmos a saját szemében is élő kifejezése volt egy soha vissza nem térő korszaknak, amelyet végeredményben ő teremtett meg uralkodási művészetével.

„Lusta volt, és imádott szórakozni. Ünnepelni, utazgatni, mutogatni magát az embereknek, lóhátról hadgyakorlatokat vezényelni, hasonszörűekkel fejedelmi banketteken pohárköszöntőket váltani, páveként kidekorálva az udvari páholyban megjelenni, pillantását a közönségen jártatni, bajsztát simogatni – ezek voltak az ő nagy pillanatai”, jellemezte Golo Mann.

Hindenburggal szemben még a kritika jogáról is lemondott. Ha hadvezér lett volna, akkor a Marne melletti csata talán másként végződött volna, talán meg tudta volna akadályozni, hogy a német nyugati és keleti hadvezetés, illetve a német és osztrák-magyar főhadiszállások között örökös súrlódások támadjanak, amelyek gyakorta az utolsó pillanatban hiúsították meg a döntő sikert. Ám a politikai hadvezetés terén megmaradt tragikus mozgatónak. Bethmann Hollweg kancellár és még gyengébb utódai sem voltak kiváló politikusok, sem messze kimagasló diplomaták. A politikában II. Vilmos szava és akarata maradt a döntő és állandóan útjában állt a merész kezdeményezéseknek. A titokban szőtt békétárgyalások megakadtak, a nyíltan felajánlott béke süket fülekre talált, az ellenséges diplomácia nem mert a császár szavára építeni és a szövetségeseknek vagy nem volt szavuk, vagy ha volt, későn jelentkezett.

1918 augusztusában a német szárazföldi erők veresége a hadsereg „fekete napjának” bizonyult, ám II. Vilmos még ekkor sem adta fel a harcot. Úgy vélte, hogy a tengeren még sikerülhet olyan helyzetet teremteni, amivel kedvező alapot biz-

tosít a béketárgyalásokhoz. (A katonai irányítás valójában azonban már 1916-tól kicsúszott kezéből, azt Hindenburg és Ludendorff vette át.) Ám a kielői matrózok 1918. november 3-án megtagadták a kifutási parancsot. Ekkor már a demokratikus erők is a császár távozását követelték.

Nem lehet tudni, mikor gondolt először a veszített háború lehetőségére és következményeire, mindenesetre valószínűleg már későn, amikor már nem volt mentség számára. A hosszú frontok harcait nem tudta hadvezéri szemmel követni, a hadianyag beszerzése, a front mögötti elkeseredés, a békés lehetőségek sorozata nyilván csak annyiban érdekelték, amennyiben az egyik-másik kibontakozás még megmenthette volna trónját. Utolsó uralkodói tetteiben akaratról már nem lehet beszélni; ide-oda ingadozott, a nagy nyilvánosság előtt még mindig császárként lépett fel, de környezetében már alig volt más, mint az egzisztenciájáért rettegő földi halandó. Csak ebben a megvilágításban érthető, hogy tekintélyét is veszítette, hogy katonasága és népe elfordult tőle, hogy Hindenburg nem ajánlhatott neki mást, mint Hollandiába menekülni. Utolsó kísérletei, hogy legalább a porosz koronát megmentsse családja számára, nem sikerülhettek, mert kancellárja, Max von Baden herceg november 9-én közhírré tette, hogy II. Vilmos minden méltóságáról lemondott, jóllehet a császár még mindig próbálta menteni, ami szerinte még menthető volt.

A feszült helyzet láttán már október 29-én elhagyta Berlint, és Spába, egy kis belga fürdőhelyre, Hindenburg főhadiszállására utazott, ahol még biztonságban érezhette magát. Itt aztán oly mértékben felbátorodott, hogy azzal állt elő: *„Ha az urak közül néhányan még hűségesek maradnak hozzám, a legvégsőig akarok küzdeni, még ha agyon is vernek valamennyiünket!”* A vacsoránál még böszön hangoztatta, hogy nem hagyja el a süllyedő hajót, hajnalban azonban már csak hűlt helyét találták. Otthagyta a hadsereget s november 10-én Hollandiába szökött (katonai értelemben dezertált). Főleg Hindenburgban csalódott, aki bukni hagyta. Hivatalosan csak november 28-án, Amerongenben mondott le a porosz és a császári koronáról, s mentette fel tisztviselőit és katonáit hűségeskűjük alól. Ennek fejében magánvagyonának megtartását és nyugdíjat követelt magának.

1920-ig az amerongeni kastélyban, majd ezután haláláig Doornban lévő házában élt, abban a meggyőződésben, hogy nem volt más útja; a balsors üldözte, népei visszavárják, és történelmi hívatása még nem zárult le. E gondolkodásmód uralta egész lényét, s ebben keresett vigasztalást, új erőt, s vallásos meggyőződése alapján megnyugvást. Istentiszteletet tartott hívei körében, mint egykor, ha a hajóján messze utakat tett, s az eget felé emelte tekintetét, ha balsorsa könnyeket csalt szemébe. Sírnivaló megtanult, de szerinte nem a saját balsorsán, hanem azon milliók tévedésén, akik nem akarnak többé benne hinni.

A győztes hatalmak hiába követelték Hollandiától, hogy adják ki a háborús bűnös császárt, a hatóságok megtagadták e kérést. Így haláláig (1941) élvezhette a Németországtól kapott évi egymillió márkás évjáradékát.

1921-ben meghalt felesége, Auguste Viktoria császárnő. 1922. november 5-én feleségül vette a megözvegyült Hermine von Schönaich-Carolath hercegnőt (1887–1947). A kulturtörténet tanulmányozására maga köré gyűjtött tudósokat (a doorn-i munkakör), megírta visszaemlékezéseit és más könyveket, s készen állt a monarchia visszaállítására. Az 1923. novemberi Hitler-puccskísérletből azt a következtetést vonta le, hogy csak egy császár garantálhatja a rendet és nyugalmat.

Jóllehet a Hohenzollernek a weimari köztársaságtól nagyvonalú életjáradékot kaptak, II. Vilmos nem csinált titkot köztársaság-ellenes gyűlöletéből, amely éles antiszemitizmusba és genocidiumba hajló kijelentésekbe csapott át. „*A legjobb lenne a gáz*” – jelentette ki 1928 augusztusában. 1933-ban – főleg a Német Birodalmat körbeutazó felesége hatására – a nemzetiszocialistákhoz közeledett, akiktől a császárság restaurációját remélte, amely Göring Doornban tett kétszeri látogatása ellenére rövidesen irreálisnak bizonyult.

Az 1938. novemberi „kristályéjszaka” eseményeit ugyanakkor kiábrándulással fogadta, szégyennek minősítette és felszólította a németeket, hogy tiltakozzanak ellene. Hollandia 1940. évi megszállása során Hitler a tábori rendőrséggel elszigetelte lakhelyét. A Franciaország feletti 1940. májusi német győzelem alkalmából 1940. június 17-én táviratilag gratulált Hitlernek.

II. Vilmos 1941. június 4-én reggel halt meg tüdőembóliában. A Német Birodalomban megtiltották gyászolását. A náci vezetés csak kevés személynek (a szűk családi kör, néhány egykori tiszt, közöttük August von Mackensen vezértábornagy) engedélyezte a temetésen való részvételt a megszállt Hollandiában. A gyászbeszédeket is megtiltották. A gyászünnepeken a régi hadsereg és az új Wehrmacht küldöttsége vett részt. A császár kívánságára a Wehrmacht zenekara a nagy takarodó könyörgését játszotta: *A szeretet hatalmához imádkozom*.

Egy doorni kápolnában temették el, s koporsójára potsdami földet szórtak. Később a háza kertjében épített mauzóleumban helyezték el. II. Vilmos mindkét felesége a potsdami új palota (Sanssouci) antik templomában nyugszik. Ő azonban úgy végrerendelkezett, hogy német földbe csak a monarchia visszaállítása után temessék.

A magyarokhoz fűződő viszonyáról utolsó könyvéből tudjuk: már nagyapja életében többször hallotta, hogy Berlinben szívesen látnák és természetesnek tartották volna, ha a Habsburgok politikai súlypontjukat Budapestre helyeznék át. Tehát tisztában volt Magyarország politikai súlyával. A berlini osztrák-magyar nagykövet, *Szögyény-Marich László* erősítette őt e gondolatmenetben, nem

minden siker nélkül, amit II. Vilmos híres budapesti pohárköszöntője is bizonyít. Másrészt II. Vilmos nem tekintette annyira jelentősnek politikai terveiben a magyar befolyást, hogy komolyan tett is volna bármit a Monarchia érdekében. Ferenc Józseffel sohasem beszélt a magyar dolgokról, de annál többet Ferenc Ferdinánd trónörökössel, akihez belső barátság fűzte. Egészen bizonyos, hogy Ferenc Ferdinánd utolsó konopisti útja során megbeszélte vele a kettős monarchia „végleges rendezési” terveit. De ha nem is emelt kifogást *Ferenc Ferdinánd* tervei ellen, nem hagyta magát személyi téren befolyásolni, mert csodálta *Tisza István* gróf államférfiúi képességeit, jóllehet Konopistban egészen mást hallott róla. A háború alatt a magyar katonákat gyakorta kitüntette.

Irodalom

- Afflerbach, Holger (Hrsg.): *Kaiser Wilhelm II. als Oberster Kriegsherr im Ersten Weltkrieg. Quellen aus der militärischen Umgebung des Kaisers 1914–1918*. Verlag Oldenburg, München, 2005.
- Axel, Matthes (Bearb.): *Reden Kaiser Wilhelm II.* Rogner und Bernhard, München, 1976.
- Clark, Christopher: *Kaiser Wilhelm II.* Longman, Harlow u. a. 2000. Német kiadás: *Wilhelm II. Die Herrschaft des letzten Kaisers*. DVA, München, 2008.
- Knopp, Guido: *Históriák. Történetek a történelem árnyékában*. Mérték Kiadó, Budapest, 2006. 13–25. o.
- Mann, Golo: *Wilhelm II.* Scherz, München u. a. 1964.
- Mommsen, Wolfgang J.: *War der Kaiser an allem schuld? Wilhelm II. und die preußisch-deutschen Machteliten*. Propyläen, Berlin, 2002.
- Németh István: *A német császárság 1871–1918*. L'Harmattan, Budapest, 2009.
- Vértés Dezső: *II. Vilmos*. Magyar Szemle, 1929.VI. 333–343. o.
- Wilhelm II.: *Aus meinem Leben 1859–1888*. K. F. Koehler, Leipzig, 1926.
- Wilhelm II.: *Ereignisse und Gestalten aus den Jahren 1878–1918*. K. F. Koehler, Leipzig und Berlin, 1922.
- Wilhelm II.: *Vergleichende Geschichtstabellen von 1878 bis zum Kriegeausbruch 1914*. K. F. Koehler, Leipzig, 1921.
- Wilhelm II.: *Meine Vorfahren*. Verlag für Kulturpolitik, Berlin, 1929.
- Wilhelm II.: *Das Königtum im alten Mesopotamien*. Walter de Gruyter, Berlin, 1938.

A Mackensen-hadsereg hazatérése (1918–1919)

-
1918. október 31: Egon Franz von Fürstenberg-Stammheim magyarországi német főkonzul tárgyalása Károlyi Mihály miniszterelnökkel a német csapatok hazaszállításáról
- 1918 november 1: a Károlyi-kormány lezárja a vasúti közlekedést a Magyarországon áthaladó német szállítmányok előtt
1918. november 3: Ausztria-Magyarország fegyverszüneti egyezménye Padovában a nyugati antantcsapatokkal
1918. november 5: német–román tárgyalások a Havasalföld rendezett kiürítéséről és a közigazgatás átadásáról
1918. november 13: katonai konvenció aláírása Belgrádban Lindner Béla tárcanélküli miniszter és a keleti antant csapatok parancsnokai között, amely 15 napot adott a német haderő távozására
1918. november 7: a Legfelső Hadvezetés döntése a teljes német megszálló hadsereg kivonásáról Sziléziába, Magyarországon keresztül
1918. november 7: von Steuben gyalogsági tábornok, az Újvidéken állomásozó 11. német hadsereg főparancsnokának távirata magyar kormányhoz: a német hadsereg Magyarországon keresztül szándékozik hazavonulni
1918. november 8: Mackensen parancsa a november 12-én kezdődő kiürítésről, amely vasúti szállításra és gyalogmenetre épül
1918. november 10: Mackensen két irányban megkezdi a német csapatok kivonását Havasalföldről
1918. november 11: a compiégne-i fegyverszünet
1918. november 21: utasítás Párizsból: a német fegyverszünet intézkedései nem terjednek ki Mackensen csapataira; Károlyi szerelje le és internálja a német hadsereget
1918. november 24: Foch marsall, szövetséges főparancsnok utasítása: Mackensen csapataira a november 3-i osztrák–magyar fegyverszünetben rögzített 15 napos határidő a mérvadó, így november 19-én lejárt a magyarországi kiürítés határideje
1918. december 9: a német csapatok fele már túljut a határon
1918. december 16: Mackensen vonata délelőtt megérkezik Budapestre; Károlyi az antant nyomására internálja
1918. december 18: Mackensent Fótra szállítják
1918. december 29: az összes német katona elhagyja Magyarországot
1919. január 3: a francia hadsereg átveszi Mackensen és kíséretének őrzését
1919. január 4: Gödöllőre, majd Futakra szállítják
1919. szeptember 11: egy szaloniki tengerparti villában helyezik el őket

1919. november 17: Franchet d'Esperey tábornok értesíti Mackensent, hogy a Nis–Belgrád–Budapest–Bécs útvonalon térhetnek haza

1919. december 1: Mackensen Passaunál átlépi a német határt

August von Mackensen tábornagy már életében legendává vált. Életpályája rendkívüli ívet ölelt át: 1849-ben született, részt vett az 1870–71. évi porosz-francia háborúban, s 1882-ben bekerült a vezérkarba. 1898-ban a császár szárnysegéde lett, 1899-ben nemesi rangot kapott. 1901-ben a huszár testőrbrigád

parancsnoka, 1903-ban főadjudtáns lett. 1908-ban hadtest-parancsnok tábornoki rangban, 1914-ben hadseregparancsnok a keleti fronton. 1915-ben tábornaggyá nevezték ki. 1915 őszén a Szerbia elleni hadjárat vezetője, 1916 őszén a romániai hadjárat vezetője, ahol a háború végéig katonai kormányzó volt. Hadseregének Magyarországon keresztüli hazaszállítása öt ország nagypolitikájának őrlőmalmaiba került. A rövid kiürítési határidő lejárta után a német csapatokat Magyarország lefegyverzés és internálás fenyegette. A tábornagy katonái – a háborús felek által különböző időpontokban és helyeken aláírt fegyverszüneti megállapodások feltételei között lavírozva – végül is kicsúsztak az antant kezei közül. Igaz, a hetvenéves Mackensen „vezéráldozat”-ot hozott, megteremtve későbbi legendáját. Internálása jó érveként szolgált a „tördőfés” elméletét híveinek, amit maga is vallott: a német hadsereget nem a fronton győzték le, hanem a hátsószágban, az otthoni forradalmi erők döfték hátba az országot. A tábornagyot 1933-ban porosz államtanácsnökká nevezték ki, a nemzetiszocialisták számára pedig a katonai hagyományok reprezentatív figurája lett, mintegy Bismarcktól Hitlerig megtestesítve a folytonosságot. 1945. november 8-án, 96 évesen halt meg.

Az August von Mackensen tábornagy vezette romániai német megszálló hadsereg helyzete 1918 október végén Törökország különbékéje és az osztrák-magyar hadsereg kezdődő felbomlása miatt tovább romlott. *„Az antant már elérte a Dardanellákat – jegyezte fel Mackensen – és hadihajói rövidesen megjelennek a Fekete-tengeren, s ezzel hatalmukba kerítik Constanzt és a Duna torkolatát. Ausztria-Magyarország egységes államként már elmondta sírbeszédét és rövidesen leteszi a fegyvert. Hadserege a bulgáriaihoz hasonló felbomlás jeleit mutatja. A Romániában állomásozó szövetségeseink csapataiból már dezertált egy gyalogos zászlóalj és egy ulánus regiment, mindkettő galíciái, s lengyel tartalékot alkotott. Kétségtelenül nincs többé szövetségeseink. Már nem kell tekintettel lennünk mások érdekeire, amelyektől az utóbbi években annyit szenvedtem. De egyedül állunk az ellenséges világgal szemben.”*

Szorult helyzete ellenére a Legfelső Hadvezetés október 29-én azt táviratozta Mackensennek, hogy Havasalföldet tartani és gazdaságilag hasznosítani kell, ameddig csak lehet. Hindenburg tábornagy a nagy főhadiszállásról értesítette a Külügyi Hivatalt, hogy Ausztria-Magyarország különbékéje esetén is biztosítani kell a *„gazdasági szállításainkat Romániából és Ukrajnából osztrák-magyar területen keresztül.”* Egyúttal külügyi biztosítékokat kért a Magyarországon, Romániában és Ukrajnában állomásozó német csapatok osztrák-magyar területen keresztül történő hazaszállításához, illetve a három országban lévő csapatok Ausztria-Magyarországon keresztüli ellátásához.

Másnap a szerbiai front összeomlásával felszabaduló, von Steuben tábornok vezette, közel 40 ezer fős 11. német hadsereget is Mackensen parancsnoksága alá rendelték és utasították, hogy mielőbb csatlakozzon a romániai német megszálló hadsereghez.

Kétséges volt azonban, hogy Mackensen végre tudja-e hajtani csapatai hazaszállítását, mivel Károlyi Mihály kormánya 1918 november elején lezárta a Magyarországon áthaladó vasúti közlekedést a német szállítmányok előtt. Egon Franz von Fürstenberg-Stammheim magyarországi német főkonzul (1912 júniustól 1920-ig német főkonzul, majd a konzulátus követséggé alakulása után 1922 novemberig követ) ugyan már október 31-én tárgyalt az aznap kinevezett Károlyival, s közölte vele, hogy a Magyarország számára létfontosságú német szén-szállítmányokat csak akkor folytatják tovább, ha a német csapatok akadálytalanul átutazhatnak az országon. Minden katonavonatért négy vonat szemet ígért. A magyar területen átmenő német katonai és gazdasági szállításokat a bukaresti német követség tanácsosa is mindenképpen a Magyarországgal való nyílt ellenségeskedés elkerülésével javasolta biztosítani.

Az akció megszervezése, a szállítási útvonalak kijelölése, tárgyalások a Cseh Nemzeti Tanáccsal német vagonok kiadásáról, stb. azonban időt vett igénybe. A zűrzavaros napokban magyar hatóságok feltartóztattak német csapatszállításokat, lefegyvereztek német katonákat, sőt lefoglaltak áthaladó német uszályokat. Mivel a német csapatok áthaladásáról szóló döntés késlekedett, a németek november 2-án azzal fenyegetőztek, hogy leállítják a szénszállításokat, jöllehet a Legfelső Hadvezetés és a hadügyminisztérium képviselője is úgy vélte, hogy az a magyar lakosság hangulatát méginkább Németország ellen fordítaná.

1918. november 3-án Padovában Weber tábornok, az osztrák-magyar hadsereg vezérkari főnöke aláírta a fegyverszüneti egyezményt Diaz tábornok, a nyugati antantcsapatok parancsnoka előtt. A fegyverszünet „alkalmazásáról” rendelkező katonai konvencióról pedig november 7-én Belgrádban tárgyalások kezdődtek a Károlyi Mihály vezette magyar delegáció és a keleti antantcsapatok parancsnoka, Franchet d'Esperey tábornok között. Károlyi többek között kérte a tábornokot: vesse latba befolyását a cseheknél és a lengyeleknél, hogy ne akadályozzák a Németországból érkező szénszállítmányok áthaladását. A katonai konvenciót november 13-án végül Henrys tábornok, a francia keleti hadsereg parancsnoka, Zivojin Misić vajda, a szerb hadsereg főparancsnoka és Lindner Béla tárca nélküli miniszter írta alá. Ennek 15. cikkelye a német haderő távozására 15 napot adott a korábbi tíz helyett.

Károlyi az ország kereteinek stabilizálására törekedett, s a status quóhoz nagyhatalmi garanciákat igyekezett szerezni, hogy elkerülje az ország különböző területeinek kishatalmi megszállását. Ugyanakkor tisztában volt a magyar-német gazdasági kapcsolatok meghatározó jelentőségével, s egyúttal az ország katonai jelentéktelenségével. Már csak emiatt sem kívánt ujjat húzni a németekkel. Magyarország ugyanakkor geopolitikailag felértékelődött az antant számára. Bármerre is vonulnak csapatai – München, Szilézia vagy Galícia felé – az országot semmiképpen sem kerülhették el. Így Károlyinak a különböző érdekek szűk mezsgyéjén kellett egyensúlyoznia. „A magyarok minden hazai kapcsolattól elvágtak bennünket – jegyezte fel Mackensen november 4-én. *Úgy tűnik, ott jelenleg teljes káosz van. Hogy még meddig maradunk itt, az a nagypolitika kérdése, amit nem látok át. Nem érdekünk többé Románia megszállva tartása, inkább magunktól kellene átengedni... Kivonulásunkra mindent előkészítettem. Még ezen a héten megkezdődhet.*”

A felszabadult antant erők és Románia hadba lépésének lehetősége miatt Wilhelm Groener tábornok veszélyesnek tartotta a romániai német megszálló hadsereg helyzetét. A magyar vasútak lezárása miatt pedig Havasalföld megszállását is célszerűtlennek ítélte. Úgy vélte: ha az osztrák-magyar fegyverszünet nem biztosít

elengedő időt a Dél-Magyarországon és Romániában rekedt német csapatok rendezett elszállítására, vagy nincs kilátás a Magyarországon keresztüli hazaszállításukra, akkor a Legfelső Hadvezetésnek parancsot kell adnia Mackensennek, hogy a Magyarországon és Romániában tartózkodó összes német egységgel törjön át Magyarországon, illetve Galícián keresztül Németország vagy Ukrajna irányába. A Magyarországon való átvonulás során a német csapatokat az ország élelmezni. Ezügyben a Külügyi Hivatal állásfoglalását kérte. Hozzáfűzte, hogy a parancsot gyorsan ki kell adni, mivel a helyzet egyre veszélyesebbé válik. A Magyarországon tartózkodó német csapatok 14 napos kiürítési határidejét négy hétre, a Romániában állomásozókat pedig még további időre kérte meghosszabítani.

Katonai megoldásra azonban nem került sor. November 5-én tárgyalások kezdődtek a román kormánnyal Havasalföld rendezett kiürítéséről és a közigazgatás átadásáról. Mackensen elhatározta, hogy „a hazával való kapcsolattartás és az esetleges visszavonulás biztosítására” megszállják a már Magyarországhoz tartozó Brassót, Nagyszeben és Erdély vasútvonalait. Közölte a román kormánnyal, hogy minden, szándékainak megzavarását szolgáló kísérletet ellenséges cselekedetnek tekint. A tárgyalások azonban a román miniszterelnök lemondása miatt másnap megszakadtak. A Külügyi Hivatal utasította Mackensent, irányítsa úgy az erdélyi átvonulásról folyó tárgyalásokat Romániával, hogy a súrlódásokat minden körülmények között elkerüljék. A november 7-ei tárgyalásokon *Constantinu Coanda* tábornok, az új román miniszterelnök kérte a tábornagyot, hogy a német megszálló csapatok Erdélyen keresztül, a rombolás elkerülésére – valamennyi vasútvonalat használva – három-négy nap alatt hagyják el az országot, s felajánlotta, hogy Románia megvásárolja a német katonai raktárkészleteket. A tábornagy visszautasította a javaslatot, mert teljesen romba döntötte volna gondosan kidolgozott terveit. De ő is kölcsönös egyetértésen alapuló, békés kiürítést tervezett.

November 7-én megérkezett a Legfelső Hadvezetés döntése: a teljes német megszálló hadsereget ki kell vonni Sziléziába Magyarországon keresztül. Mackensen november 8-án adta ki a legapróbb részletekig kidolgozott parancsát a november 12-én kezdődő, Magyarországon keresztüli kiürítésről, amely vasúti szállításra és gyalogmenetre épült. A hadianyagszállítás már november 5-e óta folyt és az osztrák–magyar egységek kivonása is folyamatosan zajlott.

Zavart keltett, hogy a magyar hadügyminisztérium 1918. november 6-án a német Külügyi Hivatalhoz küldött táviratában – az antanttal folytatott fegyverszüneti tárgyalások feltételeire hivatkozva – a Duna és a Száva vonalán állomásozó német egységeket fegyverletételre és hadianyaguk átadására szólította fel. A Legfelső Hadvezetésnek az volt a véleménye, hogy halogatni kellene a magyar

hadügyminisztérium követeléseinek teljesítését. Mackensen főparancsnoksága már megkapta az elvi parancsot a német csapatok kivonására Németországba, s a Dunánál és a Szávánál lévő csapataik helyzetének megítélését is rájuk bízta.

Von Steuben gyalogsági tábornok, az Újvidéken állomásozó 11. német hadsereg főparancsnoka – a magyar utasítás érintettje – november 7-én a magyar kormányhoz küldött táviratában kifejtette, hogy a német hadsereg, amely eddig Magyarország határait védte, észak felé szándékozik elvonulni. A német csapatoknak nincsenek ellenséges szándékaik Magyarországgal szemben, de továbbhaladásukat, ha kell, fegyverrel biztosítják. A következményekért pedig a magyar kormányt teszik felelőssé. A csapatok elszállítására és az élelmiszerek odaszállítására kérte a magyar vasutak használatának engedélyezését. Ha a németországi szállítások elmaradnak, csapatai arra kényszerülnek, hogy az élelmiszert Magyarországtól vegyék el.

Fürstenberg a jegyzékhez hozzáfűzte, hogy meggyőződése szerint a magyar kormány nem akarja és nem is képes arra, hogy erőszakkal akadályozza meg a német csapatok fegyveres elvonulását. A zavartalan lebonyolítás feltételének a csapatok szigorú fegyelmének betartását és lehetőleg saját ellátásukat tartotta. A magyar vasutak állapota miatt inkább a gyalogmenetet tanácsolta.

November 9-éről 10-ére virradóra váratlanul megváltozott a román kormány tárgyalási és megegyezési készsége. Coanda tábornok a Duna-menti román városok antant csapatok általi lövetését a német hadseregnek tulajdonította. Az antant csapatok román területre való benyomulásáért is a német főparancsnokságot hibáztatta, mivel a német csapatok nem tértek haza Ausztria–Magyarországon keresztül a fegyverszüneti egyezményben meghatározott 15 napon belül.

A román kormány ultimatív hangu levelében kijelentette: a német csapatoknak 24 órán belül el kell hagyniuk a román földet, nehogy Románia ismét harci területté váljon. A határidő lejártá után pedig a német csapatoknak le kell tenniük a fegyvert. Minden esetleges rombolásért és erőszakos cselekedetért a német kormány felel. A választ másnap este 9 óráig várták, ellenkező esetben erőszakkal fenyegetőztek.

Mackensen azonban válaszra sem méltatta a román kormányt. Megparancsolta Iași-ban lévő összekötő tiszjének, hogy a főparancsnokságán tartózkodó román tiszteket szólítsa fel a megszállt területek elhagyására. S bár november 10-én délben megérkezett a hír II. Vilmos német császár lemondásáról, november 10-én estére Németország ismét hadiállapotban állt Romániával. Megkezdték a katonai iratok égetését.

A lakosság az utcára özönlött és a Marseillet énekelte. Az állomáshoz autók száguldoztak és csomagokkal megrakott kocsik árasztották el az utcákat.

Mackensen azonban higgadtan cselekedett, s még éjjel megkezdte a csapatok kivonását. Két csoportban indultak meg. Havasalföldről a bajor *von Schoch* tábornok vezette keleti csoport a Tömösi-szoroson és az attól keletre húzódó hegységen keresztül északi irányba, a Brassóba és Segesvárra vezető úton haladt. A *von Scholz* tábornok parancsnoksága alatt álló nyugati csoport a Vöröstoronyi-szoros útjain haladt. Valamennyi harcoló és a gyalogmenetre alkalmas, nem harcoló csapatnak gyalogmenetben kellett elérnie Erdélyt. A Brassóba és Nagyszebenbe vezető szűk átbocsátású vasútvonalon a hadianyagot és a gyalogmenetre alkalmatlan csapatrészeket szállították. A harcoló csapatok vasúti szállítását csak Erdélyből tervezték: von Schoch tábornok csoportját a Brassó–Segesvár–Kolozsvár–Nagyvárad–Szolnok vonalon, Scholz tábornokét pedig a Nagyszeben–Szászsebes–Arad–Szolnok vonalon. A Brassó–Nagyszeben gyülekezési térség zsúfoltságát elkerülendő a csapatok a vasútvonal mellett mindaddig gyalogmenetben maradtak, amíg az elszállítási listán sorra nem kerültek.

Von Steuben 11. hadserege nem tudott csatlakozni a romániai megszálló csapatokhoz, ezért azt a parancsot kapta, hogy a Tisza és a Temesvár közötti térségben fedezze a hegyekből leérkező német hadsereg nyugati szárnyát, majd vonuljon vissza az Arad–Szeged vonalra, ahonnan vasúton szállítják őket haza.

Mackensen november 11-én éjjel törzsével együtt vonattal elhagyta Bukarestet és 12-én este Nagyszebenbe érkezett. Mivel távirati és postai kapcsolatuk megszakadt, csak az utolsó éjszakán, egy francia rádióadás lehallgatásakor bizonyosodott meg arról, hogy a nyugati fronton november 11-én aláírt fegyverszünet értelmében Románia kiürítése csak rendezetten, az ország további károsodása – az utak és vasútvonalak lerombolása – nélkül történhet. Ezután minden erejét a csapatok mielőbbi hazaszállítására összpontosította. A Legfelső Hadvezetéstől csak november 14-én kapott hírt a Compiègne-ben november 11-én aláírt fegyverszünetről egy rövid kiegészítéssel: „*von Mackensen főparancsnoksága a parancs értelmében folytatja visszavonulását Németországba.*”

1918. november 15-én szakadni kezdett a hó. A tábornagy a katonai fegyelem fenntartásában az egységek bizalmi embereinek segítségét kérte, és felhívást intézett csapataihoz: a hazatérés csak akkor sikerülhet, ha valamennyi csapat rendszerben és fegyelmezetten támogatja... Nagy tévedésben van az – írta –, aki úgy véli, hogy saját erőből gyorsabban hazajutna. Négyéves együttes küzdelem után bízott benne, hogy férfiasságuk és katonai tisztességük győzedelmeskedik a háború utolsó kihívásában. Ő pedig az utolsó hazatérők között lesz – ígérte.

A következő napokban az állandó havazás miatt egész csapatrészek rekedtek a hegyekben, romlott ellátásuk és egészségügyi helyzetük. A vasúti közlekedés az erős havazásban akadozott, s a vasútállomások altisztjei csak vesztegetéssel

hajlottak a német kívánságok teljesítésére. Mackensen elkeseredettségében már erőszak alkalmazását sem zárta ki.

Néhány nap múlva azonban javult a helyzet. A havazás alább hagyott, s a magyar kormánnyal is megkezdődtek a tárgyalások. A vasúti szállítások folyamatosan haladtak. Enyhült az ellátási hiány. Az erdélyi százszok is segítőkésznek bizonyultak. A felbomló osztrák-magyar hadsereg példája egyeseket ugyan megfertőzött, de a többség összetartott.

Bonyodalmak adódtak ugyanakkor a fegyverszünetek eltérő értelmezéséből. A magyar kormány – francia nyomásra – az 1918. november 13-i belgrádi katonai konvenció előírásaira hivatkozva a német csapatok lefegyverzését és a hadiaanyag kiszolgáltatását követelte. Ezt a tábornagy határozottan elutasította, arra hivatkozva, hogy őt csak a november 11-én Németország és az antant fegyverszüneti szerződése köti, amely nem tartalmaz fegyverátadási kötelezettséget a magyar területen való áthaladáskor. Mivel a magyar hadügyminiszter – Károlyival ellentétben – egyetértett a tábornaggal, a németek hazaszállítási folytatódottak.

Károlyi lépése mögött francia követelés húzódtott meg, de a francia hadvezetésen belül is nézeteltérés mutatkozott. Henrys tábornok, a francia keleti hadsereg főparancsnoka szerint november 19-én lejárt a fegyverszünetben előírt határidő, s a német hadsereget le kell fegyverezni és internálni kell. *Franchet d'Esperey*, a keleti antant haderők parancsnoka viszont úgy vélte, hogy a német csapatok visszavonására a német fegyverszünet a mérvadó, amely a határidőt november 26-ában állapította meg. Véleménye szerint a németek hazavonulásának elősegítése francia érdek. November 21-én azonban Párizsból utasítás érkezett: a német fegyverszünet intézkedései nem terjednek ki Mackensen csapataira. Tehát a padovai és belgrádi előírások érvényesek rájuk. Utasították Károlyit: szerelje le és internálja a német hadsereget! A magyar kormány azonban valójában tehetetlen volt Mackensennel szemben.

A Mackensen-hadsereg hazaszállítását az újonnan alakult cseh köztársaság belső nyugtalanságai és határvitái is nehezítették. Ezek során ugyanis lezárták a Magyarországra irányuló forgalmat. A Szolnokról induló német szállítmányok csak nagy kerülővel, Budapest érintésével, Ausztrián keresztül jutottak el Felső-Sziléziába. Emiatt a Németországból érkező szén- és ellátmány-szállítmányok is csökkentek és késtek. Az élelmiszert a helyszínen kellett megvásárolni, amelyben az erdélyi százszok segítettek őket. Nem maradt más hátra, mint a gyalogmenetre alkalmas csapatrészeket továbbra is gyalogmenetben tartani, s minden feleslegessé vált hadianyagot (lovakat, közlekedési eszközöket) eladni a magyar hatóságoknak.

A 11. hadsereg és Scholz menetcsoportja 1918 november-december fordulóján az utánuk nyomuló szerbekkel és románokkal való komolyabb összetűzés nélkül

átlépte a Maros vonalát. Von Schoch tábornok csoportjában néhány egység – főleg a gazdasági ellátásért felelősek – Brassóban megtagadta a további gyalogmenetet. A közel négyezer fős egységet a városba váratlanul benyomuló román csapatok ellenállás nélkül lefegyverezték és internálták.

November 24-én Foch marsall szövetséges főparancsnok utasítására Franchet d'Esperey tábornok értesítette Mackensent, hogy csapataira nem a compiégne-i, hanem a november 3-i osztrák-magyar fegyverszünetben rögzített 15 napos határidő a mérvadó. Eszerint november 19-én lejárt a magyarországi kiürítés határideje, azért az itt rekedt német csapatokat lefegyverzik és internálják. Az intézkedés végrehajtásáról az antant dunai hadseregének parancsnoka, Berthelot tábornok közvetlenül Mackensennel állapodik meg. Minden ellenszegülés a leg súlyosabb következményeket vonja maga után. Berthelot főparancsnokságának elfogott rádióadásából Mackensen azt is megtudta, hogy a német csapatok lefegyverzésével és internálásával a magyar kormányt bízták meg. Röviddel később a magyar kormányhoz kirendelt von Massow ezredes is megerősítette ezt a hírt, hozzáfűzve: az erőszakos cselekedeteket elkerülendő Károlyi miniszterelnök addig semmilyen lépést nem tesz a német hadseregcsoport ellen, amíg arra nem kap utasítást a francia vezetésről.

Mackensen időnyerésre játszott, hogy folytathassa csapatai kivonását. Foch marsall követelését összeegyeztethetetlennek tartotta a Compiégne-ben kötött fegyverszünettel s annak megsértését látta benne. Álláspontját szikratávírón jelentette a Legfelső Hadvezetésnek és utasítást kért. Egyidejűleg von Massow ezredest jelentéstételre és utasítás kérésére Berlinbe küldte. Berthelot tábornoknak csak a francia jegyzék megérkezését nyugtázta.

November 26-i levelében keserűen írta: *„A franciáknak mindinkább duzzad a tarajuk. Most azt követelik, hogy állítsuk le hazatérésünket, amely végre a magyarokkal, csehekkel, stb. valamelyest szabályozódott és folyamatosan zajlik. A helyszínen nem rendelkeznek csapatokkal, hogy erre kényszerítsenek bennünket. Még a románok sincsenek ebben a helyzetben. A hazaszállítást csak a katonailag jelentéktelen Magyarország hiúsíthatja meg, ha lezárja vasútvonalait. Magasabb helyről megtiltották, hogy ezzel szemben erőszakot alkalmazzunk. A franciák tehát veretlen hadseregcsoportomat fegyverletételre és az előírányzott békekötésig internálásra akarják kényszeríteni. Mivel hadi sikerekkel nem büszkélkedhetnek, politikai úton külső lehetőségeket keresnek hiúságuk és bosszúvágyuk megkoronázására. Attól tartok, mi leszünk e helyzet áldozatai, ha diplomáciánk csődöt mond. Következményei végzetesek lehetnek. Csak be kell helyezkedni egy csapat lelkiéletébe, amely úgy érzi, hogy állandóan teljesíti kötelességét és sohasem győzték le.”*

Másnap megérkezett a Legfelső Hadvezetés parancsa: „*a Mackensen-hadsereg-csoport vasúton vagy gyalogmenetben Magyarországon keresztül Németországba való visszavonulásának parancsa változatlan. Számunkra csak a Németország és az antant közötti fegyverszünet érvényes, nem a francia keleti hadserege felfogása. A fegyverszüneti bizottságtól a kérdés tisztázása még nem érkezett meg.*” November 28-án azonban a Legfelső Hadvezetés újabb parancsa: minden harci cselekmény el kell kerülni és a francia követeléseket teljesíteni kell! Mackensen egyidejűleg megtudta, hogy a német Külügyi Hivatal utasította a spai német fegyverszüneti bizottság elnökét, emeljen kifogást Foch marsall követelése ellen, másrészt azonban közölte a magyar kormánnyal, hogy felszólította Mackensent a lefegyverzés és internálás végrehajtására.

A tábornagy két egymást követő rádióadásban értesítette *Berthelot* tábornokot, hogy a Legfelső Hadvezetés utasítására 1918. december 1-én elküldi hozzá megbízottját a francia jegyzékben szereplő követelések megbeszélésére. Erről egyidejűleg a magyar kormányt is értesítette. A végül Kamnicu-Balceában német, francia, román és magyar (a szövetséges misszióhoz tartozó *Ameil* százados és *Jankovich* ezredes) részvételével lefolytatott tárgyalásokon megállapodtak abban, hogy a német csapatok lefegyverzése és internálása egyedül a magyar kormány ügye. A német csapatok fegyverei a német kormány tulajdonát képezik, amelyeket a magyar kormány az internálás lejártáig megőriz, de a Németországba való visszatérés után visszaszolgáltat. Mackensen elégedett volt a tárgyalások eredményével. A tisztek és az őrszolgálatot adó katonák megtarthatják fegyvereiket, s az internálás alatt felügyelet nélkül, szabadon mozoghatnak a meghatározott megyéken belül. Internálási területként a Hatvan–Cegléd–Szentés–Békéscsaba–Nagyvárad–Debrecen–Nyíregyháza-vonal határolta övezetet jelölték meg, s az internálást csak rövid időre tervezték.

Mackensen december 4-én Brassóból Nagyváradra érkezett. Ám a spai német fegyverszüneti bizottság tiltakozására *Nudant* tábornok, a francia bizottság elnöke nem hivatalosan kifejtette: „*a Mackensen-hadsereg olyan területen tartózkodik, amely nem az övé, ezért a leggyorsabban vissza kell térnie Németországba.*” A német hadvezetés ezért utasította a tábornagyot, hogy ellenkező értelmű parancsig minden eszközzel folytassa a hazavonulást. A magyar kormány a helyzet tisztázására Budapestre küldött *Schwarzkoppen* ezredesnek azonban vonakodott engedélyezni a szállítások folytatását, amíg Foch marsall vissza nem vonja követeléseit. Mackensen azonban fenntartotta és december 5-én megerősítette korábbi parancsát. A szállítások néhány napig zavartalanul folytak. Csak a szénhiány okozott helyenként fennakadást. December 9-ére a német csapatok fele már túljutott a határon. Hazatérésük megakadályozására *Henrys* december 11-én a po-

zsonyi híd felrobbantására kért engedélyt főparancsnokától, *Vixet* pedig felhatalmazta, hogy szükség esetén rongálja meg a magyar vasútvonalakat. Mackensen eközben a legkellemetlenebbnek azt tartotta, hogy valamennyi érintett kormány-nál zűrzavar uralkodott, ezért még egy órára sem tudott tervezni.

December 10-én ismét kiéleződött a helyzet. A magyar kormány értesítette Mackensent, hogy a keleti hadsereg francia főparancsnoksága „váratlanul egy-oldalúan és önkényesen” megváltoztatta a december 1-jei megállapodást, és úgy rendelkezett, hogy Berthelot tábornok a francia-román hadsereggel fegyverezze le és internálja az Erdélyben lévő német csapatokat. A magyar kormány hozzá-fűzte ugyan, hogy ez ellen minden formában tiltakozni fog, ám felszólította a tábornagyot, küldje el képviselőjét Berthelot tábornokhoz tárgyalni. Közölte azt is, hogy a magyar központi szállítóosztály leállítja az erdélyi német csapatszál-lításokat.

Mackensen élesen tiltakozott a Barthelot-val kötött december 1-jei megállapodás felrúgása miatt és elutasította az új tárgyalásokat. A magyar kormányhoz intézett december 11-i levelében ezt írta: *„Azonnali utasítást kérek arra nézve, hogy semmi se akadályozza az elszállítást, és kérek minden parancsot visszavonni, amelyek tegnap a szállítások visszatartására vonatkoztak.”* A csapatok lefegyverzési kísérletei és továbbutazásának megakadályozása miatti összetűzésekért minden felelősséget elutasított. Az alsóbb parancsnokságokat pedig felszólította, hogy minden erővel folytassák az elszállítást és a franciák és románok esetleges lefegyverzési és internálási felszólításait utasítsák el.

A határozott fellépésre a vasúti szállítások néhány nap múlva folytatódtak. Az év végéig Ausztrián keresztül a hadseregcsoport utolsó szerelvényei is Németországba érkeztek. Csak néhány szállítmány tett kerülőutat a magyarországi internálótáborok felé, hogy azt megállás nélkül a másik oldalon ismét elhagyják.

1918. december közepére Mackensen főparancsnokságának már kétharmada is hazautazott, ezért főhadiszállását Nagyváradról Pápára tervezte áthelyezni. A magyar kormány ehhez hozzá is járult. Ekkor már csak tizenhárom tiszt és tisztviselő, százhusz altiszt és katona tartózkodott vele. Vonata december 16-án délelőtt érkezett meg Budapestre, ahol megállították, s a mozdonyt azonnal lekapcsolták. A szerelvényt gépfegyveres magyar katonák vették körül.

A vonatra felszállt *von Waenker* őrnagy, a főparancsnokság néhány napja elő-reküldött első vezérkari tisztje, aki tájékoztatta a tábornagyot arról, hogy december 11-i tiltakozását továbbították a francia hadvezetés Budapesten tartózkodó bizottságának. Henrys tábornok, a francia keleti hadsereg főparancsnoka megparancsolta: a francia hadvezetés végső döntéséig a magyar kormány minden körülmények között hajtsa végre a lefegyverzést és az internálást. Egyúttal átadta

Károlyi miniszterelnök meghívását a Parlamentbe, hogy személyesen tisztázza a helyzetet. Azt is elmondta: a magyar hadügyminiszter szerint az internálás csak formaság. A kormány nem tanúsítana ellenállást, sőt támogatná a német csapatok kitörését az osztrák határ közelében felállított internálótáborból.

Mackensen belátta, hogy a magyar géppuskások mindenképpen megakadályoznák továbbutazását, és a Károlyi kívánságát továbbító magyar őrnagy is becsületszavát adta, hogy Károlyi és a hadügyminiszter tényleg csak a franciák magyar kormányhoz intézett követeléséről kíván beszélni vele, és a tárgyalások után azonnal folytathatja útját, ezért beleegyezett a találkozóra.

A parlamenti tanácskozáson azt követelték tőle, parancsolja meg magyar földön tartózkodó csapatainak fegyvereik átadását és internálásukat, számára pedig a parancs végrehajtásáig budapesti tartózkodást jelöltek ki, ahol egy villa áll rendelkezésére. A szószegés a tábornagyot teljesen letaglózta. Csapatok ugyanakkor tulajdonképpen már átjutottak Magyarországon, s az internálás ténylegesen csak a gyaloglást megtagadó, s önhibájukból időt veszítő gazdasági csapatokat érintette.

Nem maradt más választása, kiadta a parancsot. Végrehajtásáért azonban nem kezeskedett, mivel számos katonája egyedül igyekezett elérni az osztrák határt. Mackensen elzárkózott akár csak néhány napos budapesti internálástól is, ezért felajánlották neki *Károlyi László gróf*, a miniszterelnök nagybátyjának főteli kastélyát. Mackensen közölte Károlyival, hogy megkapta a magyar hozzájárulást főparancsnoksága Pápára helyezéséhez. Károlyi kitért annak megválaszolása elől, hogy a magyar kormány megváltozott felfogása az antant nyomására magyar kormány törbe csalta, s hitszegően cselekedett. Hangsúlyozta, hogy a főparancsnokság a magyar kormány védelme alatt áll, nézete szerint ezért kizárt a franciák beavatkozása. Ha mégis francia beavatkozástól kellene tartani, a magyar kormány időben értesíti a tábornagyot.

Mackensen december 18-án délután autóval érkezett meg Fótra. Kétszobás szállásával – a világitást leszámítva – elégedett volt. Ezért másnap bevezették hozzá a villanyvilágitást. *„Mivel a franciák valójában nem rendelkeznek csapatokkal, hogy ellenem katonailag valamit is tegyenek, más eszközzel és módon kísérlik meg, hogy csapataimat és engem ártatlanná tegyenek... Csapatrészek tényleges internálására egyáltalán nem került sor. Megtaláltuk annak útját és módját, hogy az eddig vasútra tett csapatokat átjuttassuk a határon. A karácsonyi napokban a hadseregcsoport alig egynyolcada lesz magyar földön vasúton vagy berakodás alatt. A siker áldozata én vagyok és a főparancsnokság velem lévő egyharmada”* – jegyezte fel.

Mackensen tartotta magát ahhoz, hogy internálása egyedül a magyar kormány ügye, s elutasított minden francia kapcsolatfelvételt. Mindez oly mérték-

ben sikerült neki, hogy a franciák már attól tartottak, hogy titokban elhagyta a fóti kastélyt. Vix vezérkari alezredes, az eredetileg a magyar terület megszállását előkészítő antantmisszió vezetője december 26-án közölte Károlyival, hogy a tábornagyot Foch marsall parancsára továbbra is őrizetben tartják. A magyar miniszterlenök azonban nem vállalt felelősséget a további őrzésért, sem a tábornagy elszállításáért. December 31-én két század marokkói szpáhi jelent meg az udvaron. Négy francia tiszt benyomult a szobájába, hogy „üdvözlje” a tábornagyot. Mackensen írásban tiltakozott a magyar kormánynál az eljárás és az antant beavatkozása ellen.

Vix 1919. január 3-án levélben közölte Károlyival, hogy a francia hadsereg átvette Mackensen őrzését, s felkérte, állítasson össze különvonatot a tábornagy és kísérete elszállítására. Január 4-én délután a szpáhik alezredes-parancsnoka megjelent a magyar összekötő tisztnél, s közölte: Mackensen és törzsét elszállítják, s őrzésüket a szövetségesek veszik át. Mackensen kijelentette, hogy csak az erőszaknak engedelmeskedik. A németeket este 7 órakor autóval Gödöllőre vitték, majd vonattal – mindvégig erős kísérettel – Újvidékre. Másnap átköltöztették őket a néhány kilométerre fekvő Futakra, *Rudolf Chotek* gróf kastélyába. A Mackensenen kívül nyolc tisztből, 40 altisztből és legénységből álló német csoport elviselhető és méltó körülmények között élt. Saját őrseget szervezhettek, francia és szerb tisztek nem léptek a kastély területére. A napi mozgást a séta mellett főleg a lovaglás jelentette a hetven éves tábornagy számára, aki magával hozhatta kedvenc lovait is. Ellátásuk rövidesen semmi kívánnivalót sem hagyott maga után, de Mackensen állandóan hangoztatta: az egész eljárás ellentmond minden szerződésnek és megállapodásnak, őt csak a magyarok internálhatták volna. Hónapok teltek el anélkül, hogy a francia hatóságok válaszoltak volna kérdésére: miért és meddig tartják fogva?

Hazaszállítási kérelmüket a franciák előbb az 1919. június 28-án aláírt versailles-i szerződés német nemzetgyűlési, később pedig a szövetséges hatalmak parlamentjeinek végleges ratifikálásától tették függővé. Semleges képviselők közbenjárását sürgetve előbb a szófiai holland követ látogatása került szóba, amelyet a francia kormány nem engedélyezett. A belgrádi svájci főkonzul augusztus 13-án ugyan meglátogatta őket, de látogatása eredménytelen volt, mivel Foch marsall már elhatározta, hogy áthelyezik őket Szalonikibe.

Kétnapos dunai hajút után 1919. szeptember 11-én egy szaloniki tengerparti villában helyezték el őket. Az épületben rajtuk kívül pilóták is laktak, ráadásul gépkocsigarázs és különböző műhelyek működtek benne. A német internáltak és az ötvenfős szenegáli őrseg meglehetősen szűkösen és rossz körülmények között lakott. Létfeltételeik, ellátásuk lényegesen elmaradt a futakitól, s nem volt tábor-

nagyhoz méltó. Mackensen ugyan teljes mozgási szabadságot kapott a félszigeten, s hódolhatott lovaglási szenvedélyének is, a napi sétáról azonban a kíváncsi szemek miatt inkább lemondott.

Szeptember 23-án táviratban kérte Foch marsallt, hogy közölje, meddig tart előreláthatóan internálása. Hazulról október végén kaptak először hivatalos értesítést arról, hogy a berlini véderő-minisztérium tiltakozott a tábornagy internálása ellen, és azonnali szabadon bocsátását követelte. Ennek várható időpontjául a német hadifoglyok általános hazatérését nevezték meg, amely azonban még nem kezdődött el.

A régen várt hír Franchet d'Esperey tábornoktól 1919. november 17-én érkezett meg. Értesítette Mackensent, hogy a Nis–Belgrád–Budapest–Bécs útvonalon térhetnek haza, s a német határig egy francia tiszt kíséri el. Gépkocsijait hadizsákmánynak minősítették, lovait pedig el kellett adnia. Ezek az intézkedések a *„hadserege internálására vonatkozó konvenciók megsértésének következményei, hogy ezáltal is kifejezésre jusson tényleges legyőzése”* – írta d'Esperey. A tábornagy az elmaradt győzelem bosszújának tekintette a francia tábornok intézkedéseit.

Mackensen 1919. december 1-jén reggel Passaunál lépte át a német határt, ahol ünnepélyesen fogadták, méltatva, hogy személyes szabadságát áldozta hadserege hazatéréseért.

*

A Mackensen-hadsereg Magyarországon hátrahagyott hadi- és birodalmi javainak ügyében 1920. november 30-án német-magyar megállapodás született. Ezt követően azonban a rendezés megrekedt. 1921 novemberében, az átmeneti francia orientáció lezárulása után, a magyar-német kapcsolatok intenzívebbé tételére törekedve a honvédelminisztérium képviselője nemhivatalosan a Mackensen-javak egyösszegű kifizetésére tett javaslatot a birodalmi vagyonügynökség Budapesten tárgyaló képviselőjének. A birodalmi kincstárügyi minisztérium örömmel fogadta a magyar hajlandóságot az ügy lezárására, s a német követelések egyösszegű kifizetését kedvezőnek ítélte. A német kincstárügyi minisztérium és a vagyonügynökség három fős delegációjának magyarországi kapcsolatfelvételéhez a Külügyi Hivatal a budapesti német követség támogatását kérte.

A két ország megállapodását végül 1922 júniusában írták alá Münchenben, amelyben a magyar kormány 27 677 693 korona fizetésére vállalt kötelezettséget. De csak 1923. március 23-i szóbeli jegyzékében közölte a német kormánnyal, hogy hozzájárul – az időközben töredékére inflálódott – összeg kifizetéséhez.

A Mackensen-ügyben végül mégiscsak a magyar kormány maradt alul. A németek az 1920-as évek elején szemrehányóan utaltak Magyarország „árulására”, jóllehet a tárgyilagossabb elemzők megjegyezték: Mackensen magának kereste a bajt azzal, hogy vonatával nem került el Budapestet. A franciák pedig nem feledték a magyar kormány „következetlenségét”.

Irodalom

- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn – PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A 45887., ill. PA AA (B), Österreich 92. Innere Zustände Ungarns (Számozás nélkül)*
- Akten der deutschen auswärtigen Politik (ADAP), Serie A: 1918–1925. Band V. 1. Mai 1921 bis 28. Februar 1922. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1987.*
- Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919. Összeállította és szerkesztette: Ádám Magda és Ormos Mária. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999.*
- Lange, Carl: Generalfeldmarschall von Mackensen. Ein Bild seines Lebens. Schlieffen-Verlag, Berlin, 1935.*
- Mackensen. Briefe und Aufzeichnungen des Generalfeldmarschalls aus Krieg und Frieden. Bearbeitet und mit geschichtlichem Begleiter versehen von Wolfgang Foerster. Bibliographisches Institut AG. Leipzig, 1938.*
- Németh István: *A Mackensen-hadsereg hazatérése (1918–1919).* In: „Emberek és eszmék...” Tanulmánykötet Vadász Sándor 70. születésnapjára. Eger, 2001. 69–81. o.
- Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920. Második, változatlan kiadás. Kossuth Könyvkiadó, 1984, 59–60. o.*
- Schwarz Müller, Theo: *Zwischen Kaiser und „Führer”. Generalfeldmarschall August von Mackensen. Eine politische Biographie.* Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2001.
- Tokody Gyula: *A budapesti német főkonzul jelenti...* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989.

Hoffmann tábornok intervenciós terve Oroszország ellen (1919)

Max Hoffmann (1869–1927) német tábornok fiatalságának nagy részét attaséként Oroszországban, a cári udvarban töltötte. Lassacskán folyékonyabban beszélt oroszul, mint németül. Az 1904–1905-ös orosz-japán háború idején a *Schlieffen* tábornok vezérkarához kinevezett harmincöt éves kapitány német összekötőtiszt volt az I. japán

hadseregnél. Hoffmann sohasem felejtette el, mit látott a mandzsúriai síkságon: egy látszólag végtelen kiterjedésű arcvonalat, és egy szilárd, tökéletesen kiképzett támadó erőt, amely úgy hatolt be a nagyobb és óriási tartalékokkal rendelkező, de nehézkes és rosszul vezetett hadsereg soraiba, mint kés a vajba.

Az első világháború kezdetén Hoffmann a Kelet-Poroszországban állomásozó és az orosz támadást váró VIII. német hadsereg hadműveleti parancsnokának nevezték ki. A cári hadak katasztrofális vereségével járó tannenbergi német stratégia (1914. augusztus 26–31.) kidolgozását katonai körök nem *Hindenburgnak* vagy *Ludendorffnak*, hanem Hoffmannnak tulajdonították. Tannenberg után Hoffmann a keleti arcvonal német parancsnoka lett. Végignézte a cári orosz hadsereg összeomlását, s Breszt-Litovszkban a szovjet-orosz delegációnak ő diktálta a békefeltételeket.

Hoffmann két háborúban látta az orosz hadsereget, s mindkét esetben tanúja volt döntő vereségének. Szerinte a Vörös Hadsereg a régi orosz hadsereg gyűlevész bandává bomlott utóda lett.

*

1919 kora tavaszán Hoffmann tábornok a német hadsereg által vezetendő, Moszkva elleni felvonulás kész tervével kereste fel a párizsi békekonferenciát. Elgondolása szerint a terv nem csupán „Európát menti meg a bolsevizmustól”, hanem

a német császári hadsereg felbomlását is megakadályozza. Foch tábornagy a Hoffmann-terv egy javított változatát hagyta jóvá.

1919. november 22-én Hoffmann tábornok a *London Daily Telegraph*-nak adott interjújában kijelentette: „Az elmúlt két évben fokozatosan arra a meggyőződésre jutottam, hogy a bolsevizmus a legnagyobb veszély, amely Európát századok óta fenyegette...” Hoffmann *Az elmulasztott alkalmak háborúja* című emlékirataiban arról panaszkodott, hogy a világnak nem sikerült elgondolása alapján Moszkva ellen felvonulnia.

1923-ban Lord D. Abernon angol követ Hoffmann tábornoknál Berlinben tett látogatása után a következőket jegyezte fel diplomáciai naplójába:

„Minden véleményét azon általános elgondolás irányítja, hogy a világban semmi sem mehet addig a rendes kerékvágásban, amíg a Nyugat civilizált hatalmai nem egyeznek meg egymással, és nem akasztják fel a szovjet kormány tagjait [...] Amikor megkérdeztem tőle, hisz-e annak a lehetőségében, hogy Franciaország, Németország és Anglia egységre lép Oroszország megtámadására, így felelt: Ez annyira szükséges, hogy be kell következnie.”

A háború utáni években, a Szovjetunió elleni fegyveres beavatkozás kudarca után Hoffmann újabb tervvel állt elő, amelyet bizalmas memorandum formájában köröztetett az európai vezérkarok között. A memorandum mély érdeklődést keltett. Foch tábornagy és vezérkari főnöke, Pétain, akik mindketten Hoffmann személyes jó barátai voltak, lelkesen helyeselték az átdolgozott tervet. Többek között Franz von Papen, báró Karl von Mannerheim tábornok, Horthy admirális és a brit tengerészeti titkosszolgálat vezetője, Sir Barry Domvile tengernagy is egyetértettek a tervvel.

A Hoffmann-terv későbbi változataiban a német katonai parancsnokság szekcióinak támogatását is elnyerte, noha radikálisan eltért a német katonai és politikai stratégia hagyományos bismarcki iskolájától.

(Hans von Seeckt tábornok, a Reichswehr csapathivatalának [rejtett vezérkar] parancsnoka kezdetben ellenezte a Hoffmann-féle tervet. Seeckt revansháborúról ábrándozott a nyugati hatalmak ellen, és azt remélte, hogy ebben a háborúban majd felhasználhatja az orosz nyersanyagot és emberanyagot. Azt hitte, hogy megállapodhat a Vörös Hadsereg és a szovjet kormány ellenzéki tagjaival. Később ő is támogatta a Hoffmann-tervet, és nácivá lett.)

Az új Hoffmann-terv szövetséget irányzott elő Németország és Franciaország, valamint Olaszország, Anglia és Lengyelország között. A szövetség a Szovjetunió elleni közös fellépésen alapult volna. Stratégiai szempontból egy előrelátó európai politikai kommentátor, Ernst Henri szerint – aki ezt *Hitler Oroszországban* című könyvében megírta – a terv a napóleoni mintára az „új hadseregeknek a Visz-

tulánál és a Dvinánál való összpontosítását igényelte. Villám-előnyomulást német vezetés alatt a visszavonuló bolsevik hordák nyomában; Leningrád és Moszkva néhány hét alatt való elfoglalását; az ország végső megtisztítását egészen az Urálig – és így egy fél kontinens meghódítása révén a kimerült civilizáció megmentését.”

A terv így német vezetés alatt egész Európát mozgósítani szándékozta, s rázúdítani a Szovjetunióra. [...]

In: Michael Sayers – Albert E. Kahn: *A nagy összeesküvés*. Szikra, Budapest, 1948. 125–127. p.

Erich Maria Remarque: Nyugaton a helyzet változatlan

Erich Maria Remarque (1898–1970): a tanítóképző padjából került az első világháborúba. Húszéves korában szerelt le. Ő és társai, akikkel egyszerre vonult be, semmi egyebet nem láttak a világból, csak az iskolát és a frontot.

A *Nyugaton a helyzet változatlan* az ő szenvedéseik és kiábrándulásuk története. Hőse, Paul Bäumer, csak apró vonásokban különbözik

társaitól. A lövészárók élete nagyjában egyforma emberekké gyúrja őket. A front iszonyata mindent kiéget belőlük, egyetlen erényük, egyetlen kincsük marad: a bajtársiasság. Megrázóan igaz, őszinte írás ez a regény. Óriási sikerét kétségtelen értékei mellett annak is köszönheti, hogy megjelenésekor már szükséges volt a belőle harsogó figyelmeztetés: Íme, valójában ez a háború, vigyázzatok, nehogy újra belesodorjanak benneteket! Ami ebben a sodró lendületű regényben a humánus magas hőfokán megfogalmazódik, ma is eleven problémája az emberiségnek, s még sokáig nem veszíti érvényét.

*

[...] A front kalitka, ahol az embernek idegesen kell várnia arra, ami történni fog. A gránátok roppályájának rácsa alatt fekszünk, s a bizonytalanság feszültségében élünk. Fölöttünk a véletlen lebeg. Ha egy lövedék jön, lebújhatok, ennyi az egész; hogy hova csap be, azt nem tudhatom pontosan, és nem is változtathatok rajta semmit.

Ez a véletlen az, ami közönyössé tesz bennünket. Néhány hónappal ezelőtt egy föld alatti fedezékben ültem, és skatot játszottam; egy idő múlva fölálltam, s elmentem, hogy meglátogassam egy másik fedezékben levő ismerőseimet. Mire visszajöttem, az elsőnek nyoma sem volt már, egy súlyos találat széttiporta. Visszamentem a másodikba, s éppen jókor érkeztem, hogy segítsék kiásni. Közben beomlott.

Éppoly véletlenül, mint ahogy eltalálnak, életben is maradhatok. A gránátbiztos fedezékben apróra téphetnek, s a szabad mezőn sértetlenül állhatok tíz óra

hosszat pergőtűzben. Minden katonát csak ezer véletlen tarthat életben. És minden katona hisz és bízik a véletlenben.

Vigyáznunk kell a kenyereinkre. Utóbbi időben elszaporodtak a patkányok, mióta az árkok nincsenek túlságos rendben. Detering azt állítja: Ez a legbiztosabb előjele annak, hogy baj lesz.

A patkány itt különösen utálatos, mert olyan nagy. Az a fajta ez, amelyet hullapatkánynak neveznek. Undok, gonosz, csupasz képe van, s az embert émelygés foghatja el, ha hosszú, kopasz farkát látja.

Nagyon éhesek lehetnek. Majdnem mindnyájunk kenyerébe belerágtak. Kropp sátorlapba burkolta, és a feje alá tette a kenyerét, de nem tud aludni, mert a patkányok végigszaladnak az arcán, hogy a kenyérhez férhessenek. Detering ravasz akart lenni: a mennyezetre vékony drótot erősített, s arra akasztotta kenyeres batyuját. Egyszer éjszaka meggyújtja zseblámpáját, s látja, hogy a drót ide-oda lóbálódzik. A kenyéren egy kövér patkány lovagolt.

Aztán véget vetünk a dolognak. A megrágott kenyérdarabokat gondosan kivágjuk; a kenyeret semmi esetre sem dobhatjuk el, mert akkor holnap nincs mit ennünk.

A kivágott szeleteket a helyiség közepén lerakjuk a földre. Ki-ki előveszi az ásóját, és ütésre készen helyezkedik el. Detering, Kropp és Kat készen tartják a zseblámpájukat.

Néhány perc múlva haljuk már az első topogást és rángatást. A nesz erősödik, egyre szaporodnak az apró lábak. A zseblámpák föl villannak, s egyszerre rácsap mindenki a fekete csapatra. Az eredmény jó. Lapszámra hajigáljuk ki a patkánytestek cafatjait az árok szélére, és ismét lesbe állunk.

Ez a fogás még néhányszor sikerül. Aztán észrevettek valamit az állatok, vagy megszimatozták a vért. Nem jönnek többé. De azért másnapra mégis elvitték a földön levő kenyérmaradványokat.

A szomszéd szakaszban a patkányok megtámadtak két nagy macskát meg egy kutyát, agyonharapták őket, s megrágták a testüket.

[...] Másnap eidami sajt van. Mindenki majdnem egy negyed sajtot kap. Ez részint jó, mert az eidami sajt ízlik, részint pedig rossz, mert a vastag vörös gömbök idáig mindig súlyos slamasztikát jelentettek. Sejtésünk csak erősödik, amikor még pálinkát is osztogatnak. Mindenesetre megisszuk, de nem valami jókedvvel.

Napközben versenyt lövöldözünk a patkányokra, és lógunk ide-oda. A töltényes kézigránatkészleteket megszorozzák. A szuronyokat magunk vizsgáljuk végig. Akad tudniillik olyan, amelynek tompa oldala fűrésznek van kivagdossa. Ha odaát ilyennel fognak el valakit, menthetetlenül lepuffantják. A szomszéd szakaszban rátaláltak embereinkre, akiknek ezekkel a fűrész-szuronyokkal levágták

az orrát, és kiszúrták a szemét. Aztán szájukat, orrukat fűréssporral töltötték meg, és így fojtották meg őket.

Egy-két regrutának van még ilyen szuronya; ezt elveszjük, és mást szerzünk nekik.

A szurony mindenesetre veszített jelentőségéből. A rohamnál mostanában divatossá kezd válni, hogy csak kézigránáttal és ásóval megy előre az ember. A kiélesített ásó könnyebb és sokoldalúbb fegyver, nemcsak nyakába lehet taszítani az ellenségnek, hanem mindenek előtt ütni lehet vele, nagyobb lendülete van; különösen, ha ferdén trafál az ember váll és nyak közé, könnyen bevághat egészen a mellig. A szurony gyakran megakad ott, ahová bedöfték, ilyenkor előbb erősen rá kell lépni a másíknak a hasára, hogy kiszabadítsa az ember, s ezalatt maga is könnyen kaphat egyet. Ezenkívül némelykor le is törik.

Éjszaka gázt jelentenek. Várjuk a támadást, s készenlétben heverünk, gázmaszkban, hogy aztán letépjük, mihelyt az első árnyék felbukkan.

Szürkül a reggel, és nem történik semmi. Egyre csak az idegőrlő dübörgés odaát, vonatok, vonatok, teherkocsik, teherkocsik, ugyan miféle összevonás készül ott? A tüzéségünk állandóan lövi, de nem szűnik meg, nem szűnik meg. Az arcunk fáradt, és elnézünk egymás mellett.

– Úgy lesz, mint a Somme-nál, azután ott is hét nap, hét éjszaka tartott a pergőtűz – mondja sötéten Kat. Nem szellemeskedik többé, amióta itt vagyunk, ez pedig rossz jel, mert Kat régi frontkatona, van szimatja. Csak Tjaden örül a jó porcióknak meg a rumnak; sőt azt hiszi, hogy teljes nyugalomban fogunk visszatérni, nem lesz semmi.

Majdnem úgy is látszik. Egyik nap múlik a másik után. Éjjel a lyukban ülök, őrségben. Fejem fölött föl- s leszállnak a rakéták meg a világítóernyők. Óvatos vagyok, és feszülten figyelek, a szívem hangosan dobog. Szemem minduntalan rátéved az óra világító számlapjára; a mutató sehogy sem akar továbbmozdulni. Az álom ránehezedik szempilláimra, mozgatom lábujjaimat a bakancsban, hogy ébren tudjak maradni. Semmi sem történik a felváltásomig, csak egyre az a dübörgés hallatszik odaátról. Lassanként megnyugszunk, s folyvást skatot meg mauslit játszunk. Hátha szerencsénk van.

Az ég egész nap tele rögzített léggömbökkel. Azt mondják, hogy odaát most tankokat is állítanak be, s a támadásban repülők is részt vesznek. Ez azonban kevésbé érdekel bennünket, mint az, amit az új lángszórókról beszélnek.

[...] Éj derekán fölébredünk. A föld dübörög. Súlyos tűz alatt vagyunk. A sarkokba bújunk. Mindenféle kaliberű lövedékeket különböztetünk meg.

Mindenki a holmija után nyúl, s minden pillanatban újra meggyőződik, hogy megvan még. A fedezék remeg, az éjszaka egyetlen bömbölés és villámlás. A má-

sodpercig tartó világosságnál egymásra nézünk, és sápadt arccal, összeszorított ajakkal rázzuk a fejünket.

Mindenki érzi, amint a súlyos lövedékek leszaggatják az árok mellvédjét, feldúlják a lejtőt, és szétverik a legfelső betontömböket. Megfigyeljük azt a tompább, őrzöngőbb ütést, amely egy dühös ragadozó állat talpának csapásához hasonlít, amikor a mi árkunkat találja a lövés. Reggelre néhány regruta már elzöldül és hány. Ezek még nagyon tapasztalatlanok.

Lassanként valami utálatos, szürke fény szüremlik be az állásokba, és fakóbbá teszi a becsapódások felvillanását. Itt a reggel. Most robbanóaknak keverednek össze a tűzéségi tűzzel, ez a legörültebb rázkódás a világon; ahol lecsap, ott tömegsír van.

A váltás kimegy, a megfigyelők betámolyognak, piszokkal teliszórva, reszketve. Egyik hallgatva heveredik a sarokba és eszik, a másik, egy póttartalékos, zokog; a légnyomás kétszer röpítette keresztül a mellvéden, s egyéb baja nem történt, csak idegsokkot kapott.

A regruták rámerednek. Az ilyen baj nagyon ragadós, vigyáznunk kell, egyiknek-másiknak máris remeg az ajka. Jó, hogy nappalodik, talán délelőtt lesz a támadás.

A tűz nem gyengül. Hátunk mögött is van. Amennyire elláthatunk, mindenütt sár- és vasszőkökutat freccsennek a magasba. Igen széles övezetet szórnak be.

Támadás nem jön, de a becsapódások tovább tartanak. Lassanként megsüketülünk. Alig beszél még valaki. Nem is érthetnők meg egymást.

A mi árkunk majdnem eltűnt. Sok helyen már csak félméternyire ér föl, lyukak, tölcserék, földhányások szaggatják meg. Közvetlenül a mi állásunk előtt robbant szét egy gránát. Tüstént elsötétedik minden. Be vagyunk temetve, és ki kelásunk magunkat. Egy óra múlva ismét szabad a bejárat, s valamivel nyugodtabbak vagyunk, mert volt munkánk.

[...] Egyszerre megszűnnek a közeli becsapódások. A tüzelés tovább tart, de hátrább húzódott. A mi árkunk szabad. Megragadjuk a kézigránátokat, a fedezék elé dobjuk és kiugrálunk. A pergőtűz megszűnt, de helyette erős zárótűz van a hátunk mögött. Itt a támadás.

Senki se hinné, hogy ebben a szétdúlt sivatagban még emberek élhetnek, de az árokból mindenfelől felbukkannak az acélsisakok. Ötvenméternyire tőlünk már állásba vittek egy géppuskát, tüstént ugatni kezd.

A drótsövények szét vannak szaggatva. De valamit azért így is fel tudnak tartóztatni. Látjuk, amint a rohamozók közelednek. A mi tűzéségünk dolgozik. Géppuskák kattognak, puskák ropognak. Azok odaát előredolgozzák magukat. Haie és Kropp megkezdik a kézigránát-hajigálást. Dobják, amilyen gyorsan győzik. A száratat már lehúzza nyújtják oda nekik. Haie hatvanméternyire hajít,

Kropp ötvenre. Ez ki van próbálva és fontos. Azok odaát futás közben nem sokat tehetnek, amíg harmincméternyire nincsenek tőlünk.

Fölismerjük az eltorzult arcokat, a lapos sisakokat. Franciák. Elérik a drótsövény maradványait, s már látható veszteségeik vannak. Egész sort lefektetett a mellettünk dolgozó géppuska; aztán sok akadály van az újratöltés körül, s közelebb jutnak.

Látom, amint az egyik belerohan egy spanyollosasba, magasra emelt arccal. A test összelottyad, két keze fennakad, mintha imádkozni akarna. Aztán a test egészen eldől, s már csak az ellőtt kezek lógnak a drótfonadékban, a kar csonkjaival.

Abban a pillanatban, amikor mi visszahúzódunk, elől három arc emelkedik föl a földről. Az egyik sisak alatt sötét kecskeszakáll és két szem, erősen rám szegezve. Fölemelem a kezemet, de nem tudom a kézigránátot odadobni e különös szemek közé. Egy örült szempillantásig az egész csata úgy tombol körülöttem, mint valami cirkusz, s ez a két szem egyes-egyedül mozdulatlan benne – aztán odaát felemelkedik a fej, látok egy kezet, egy mozdulatot, s a kézigránátom oda-repül, egyenesen belé.

Visszaszaladunk, spanyollosasokat rángatunk az árokba, s lehúzott kézigránátokat szórunk magunk mögé, amelyek biztosítják tüzes visszavonulásunkat. A legközelebbi állásból tüzelnek a géppuskák.

Veszedelemes állatokká váltunk. Nem harcolunk. Védekezünk a megsemmisülés ellen. Nem emberekre hajigáljuk a gránátokat, nem tudunk mi erről ebben a pillanatban. Ott túl a halál hajszol minket, kezek és sisakok alakjában. Három napja először nézhetünk az arcába. Három napja először védekezhethetünk ellene. Őrjöngő düh fog el bennünket. Nem heverünk már tehetetlenül várakozva a vérpadon. Pusztíthatunk és ölhetünk, hogy megmeneküljünk és bosszút állhassunk magunkért.

Meghúzódunk minden zugban, minden drótsövénytakaró mögött, és kötegszámra dobáljuk a közeledő lába elé a robbanóanyagot, mielőtt továbbssurrannánk. A kézigránátok ropogása erősen belenyilall karunkba, lábunkba, lesunyt fejjel szaladunk, mint a macska, eláraszt a hullám, amely hordoz bennünket, amely kegyetlenné tesz, útonállóvá, gyilkossá, akár ördöggé is – ez a hullám, amely félelemmel, dühvel, élni vágyással sokszorozza meg az erőnket, miközben keressük és kiharcoljuk a menekülést. Ha az apád jönne feléd azokkal odaát, habozás nélkül hajítanád felé a kézigránátot! [...]

AZ 1920-AS ÉVEK:
A VERSAILLES UTÁNI ÚJ BÉKEREND

Az első világháború után megszűnt az 1914-ig öt hatalomra támaszkodó európai rendszer. A háború kimenetelét végül is nem valamely európai hatalom, hanem az Egyesült Államok döntötte el; Ausztria-Magyarország felbomlott; a győztes Franciaországgal szemben nem állt ütőképes kontinentális nagyhatalom; a közép- és kelet-közép-európai nagyhatalmak helyén megalakult közepes és kisebb államok csak szaporították a konfliktusok számát, mert egymás közötti feszültségeik inkább veszélyeztették az egyensúlyt, mintsem hozzájárultak volna a megszilárdításához.

Elvileg a versailles-i rendszer fontos részét alkotta a wilsoni nemzeti önrendelkezési jog és a kollektív biztonság népszövetségi biztosításnak. Mindez nem csak az új államok elismerésében, hanem egyes területek hovatartozásának – következetlenül alkalmazott – népszavazásos eldöntésében is testet öltött, elsősorban ott, ahol a nagyhatalmak ki akartak térni az egyoldalú döntés elől. Megszűntek ugyan a korábbi nagy, többnemzetiségű birodalmak, a nemzeti-ségi harcok tűzfészkei. Ám kialakult a megcsonkított nemzetállam típusa is, amelytől nemzetileg homogén területeket szakítottak el. Ez történt Magyarországgal, az új Törökország és Németország egyes területeivel is. Az új államok keletkezésének politikailag és jogilag bonyolult folyamata azonban nagyrészt a párizsi konferencián kívül játszódott le.

1919-ben a nemzeti önrendelkezés jogának következetes megvalósulása akadályokba ütközött, mert a határokat a legtöbb esetben nem etnikai-nyelvi, hanem politikai megfontolások alapján határozták meg; ezért a határkijelölés az önrendelkezési elv megsértésével járt. Az új államok a területükön élő népcsoportok egész történelmének terhét magukkal cipelték. Évszázadok alatt szervesen kialakult gazdasági kapcsolatrendszerek bomlottak fel, az újak kialakítása évtizedes feladatnak bizonyult. Számos, az új határokat érintő konfliktusgóc keletkezett Danzig (Gdansk) körül a lengyelek és a németek, Vilnius (Vilna) kérdésében Lengyelország és Litvánia, illetve a tešini (Teschen, Cieszyn) terület ügyében Lengyelország és Csehszlovákia között.

Az amerikai elnök néhány esetben fellépett a nemzetiségi elv nyilvánvaló megsértésével szemben, többnyire kézzelfogható eredmény nélkül. Az egyensúlypolitika és a hatalmi gondolkodás vitás helyzetekben mindig erősebbnek bizo-

nyult a nemzeti elv érvényesítésénél. Így történt Ausztria esetében, amelynek ideiglenes nemzetgyűlése 1918 novemberében még törvényben nyilvánította ki szándékát, hogy a német köztársaság része legyen. Ez azonban Németország megerősödését jelentette volna, ezért különösen a franciák élesen ellenezték. 1919 szeptemberében a St. Germain-i békeszerződés kimondta Ausztria függetlenségét és megtiltotta csatlakozását a Német Birodalomhoz. A nemzeti-ségi elvet Ausztria határainak a rögzítésekor is nyilvánvalóan megsértették, amikor a Brenner zárt német lakosságát megkérdezése nélkül Olaszországhoz csatolták.

Magyarország az 1920. júniusi trianoni békeszerződésben elveszítette valamennyi nem magyar lakta részét, valamint jelentős magyar területeit is. Területe és lakossága kétharmadának elcsatolásával elvesztette kárpátmedencei vezető pozícióját, s a megcsönkített nemzetállam szerepébe kényszerült. 1919 novemberében Bulgáriának a Neuilly-i békében le kellett mondania „nagybolgár” terveiről. Elveszítette kijáratát az Égei-tengerhez; Dél-Dobruzsát a szerződés Romániához csatolta.

A központi hatalmak oldalán álló Törökország sorsát az 1920. augusztusi sevres-i szerződés döntötte el. Ebben elveszítette valamennyi nem-török területét. Csorbították szuverenitását és területi integritását is, amennyiben a tengerszorosokat és Konstantinápolyt nemzetközi igazgatás és ellenőrzés alá helyezték. Helyreállították a külföldiek különleges jogait: az anatóliai Szmírnát öt évre Görögországnak ítélték. Örményország pedig önállóságot kapott. Mindez nem állt összhangban a békekonferencia meghirdetett elveivel. Míg azonban Ausztria-Magyarország egykori nemzetiségei nemzetállamban egyesültek anyanemzetükkel vagy új államot alapíthattak, a Közel-Kelet arab nacionalizmusainak ezt nem tették lehetővé. Az Oszmán Birodalom területén népszövetségi – Szíriában francia, Palesztínában és Irakban angol – mandátumok formájában átmenetileg még egyszer fellobbant az európai imperializmus, ami hosszú időre tápot adott a nagyhatalmak egymásközti vitáinak és az erősödő arab nacionalizmusnak.

A Musztafa Kemal pasa vezette török nemzeti forradalom azonban keresztülhúzta a hozott döntések jelentős részét. Az 1923. júliusi lausannei békében – a görög csapatok kiűzése után – elérte a sevres-i békeszerződés felülvizsgálatát

s a kisázsiai Törökország függetlenségének helyreállítását, a tengerszorosokat is beleértve. A török nemzetállam lerázott magáról minden régi iszlám-oszmán intézményt, s a fokozatos európaizálódás útjára lépett. Az anatóliai görögöket erőszakkal kitelepítették; cserébe többszázezer görögországi törököt fogadtak be.

Törökország – a Szovjet-Oroszországgal folytatott kezdeti intenzív együttműködés után – utóbb beilleszkedett a nemzetállamok Finnországtól Görögorszáig terjedő gyűrűjébe, amely „cordon sanitaire”-ként új funkciót kapott a forradalmi Szovjet-Oroszország elszigetelésében. Ezzel kívánták gátolni nemcsak Közép-Európa forradalmi megfertőződését, hanem Németország és Szovjet-Oroszország szorosabb kapcsolatát is.

E döntések nyomán főként két konfliktusterület alakult ki, amelyek Európában jelentősen meghatározták a további politikai fejleményeket: a területi változások és a jóvátételek kérdése.

Az 1920-as évek nemzetközi jelenségei

Jóvátételi problémák és a Ruhr-vidék megszállása (1923)

A győztesek eltérő szándékai miatt a Németország-politikában felemás döntések születtek. A franciák Németország gyengítését – amely biztonságpolitikájuk középpontjában állt – területcsökkentéssel, gazdasági-pénzügyi megterheléssel és a katonai erő megvonásával igyekeztek elérni. Felmerült ugyan annak a gondolata is, hogy a német Közép-Európa ne maradjon önálló hatalmi centrum az európai egyensúly rendszerében, de ezt az oroszországi helyzetre való tekintettel elvetették. Így Németország elveszítette ugyan területének egy hetedét (70 ezer km²) és 6,5 millió lakosát (10%-a), de életképes állam maradt, amelynek gazdasági ereje egyes ipari központok és nyersanyagforrások elvesztésével jelentősen csökkent ugyan, de korántsem roppant össze.

A győztesek az „agresszió” fogalmának és a német háborús felelősségnek az elismertetésével mindennemű, a németek okozta háborús kárt jóvátételi kötelezettségnek vetettek alá. A békeszerződés 231. cikkelye kimondta, hogy Németország és szövetségesei felelősek minden veszteségért és kárért, amelyeket a szövetséges és társult hatalmak állampolgárai a Németország és szövetségesei agressziója révén rájuk kényszerített háborúban elszenvedtek. A jóvátételek pontos összegének meghatározását azonban 1921 májusáig elnapolták. A jóvátétel azonban pénzügyi-technikailag rendkívül bonyolult, súlyos érzelmekkel terhelt problémagócot teremtett; később pedig a német radikális nacionalizmus demagógiájának egyik fő hivatkozási alapja lett. Franciaország a háború utáni évek német gazdaságpolitikáját a jóvátételen kívül rajnai és Ruhr-vidéki politikájával is igyekezett befolyásolni.

Hosszú előkészítés után a szövetségesek 1921. január 29-én Párizsban a weimari köztársaságot 1921 májusától 226 milliárd aranymárka jóvátételre kötelezték, amelyet 42 év alatt kell törlesztenie. További fizetésként elkobozták az éves német kivitel értékének 12 százalékát (megközelítően 1–2 milliárd aranymárka). A rendkívül kemény feltételek kezdeményezője a szövetséges jóvátételi bizottság francia elnöke, Raymond Poincaré volt, aki a húszas években országa miniszterelnökeként és külügyminisztereként a német jóvátételekkel igyekezett leküzdeni országa háború utáni válságát és kiegyenlíteni az amerikai hitelezőkkel szembeni hadtartozásokat. A francia közvélemény is Németország tartós meggyengítését és háborúra való tartós alkalmatlanná tételét sürgette. Főleg ezért igyekezett

Poincaré a jóvátételi igényeket a versailles-i szerződés területi revíziója eszközének használni: ha Németország képtelen a magas követelések teljesítésére, kihirdetik a szerződésben rögzített szankciókat, nevezetesen a Rajna- és Ruhr-vidék ipari területeinek megszállását, amellyel Franciaország keleti határát a Rajnáig terjeszti ki és ellenőrzi a Ruhr-vidék nehéz- és hadiiparát.

A párizsi jóvátételi határozatok sokkolták a német közvéleményt és a konzervatív és szélsőjobboldali erők malmára hajtották a vizet. *Fehrenbach* kormánya a követeléseket elfogadhatatlannak és teljesíthetetlennek nyilvánította. A *londoni jóvátételi konferencia 1921. március 31-én* négy napos ultimátumában a követelések elfogadását vagy ellenjavaslatok beterjesztését sürgette. Az 50 milliárd arany-márkás német jóvátételi ajánlat elutasítása után a szövetséges csapatok március 8-án megkezdték az úgynevezett „szankciós városok” (Düsseldorf, Duisburg és Ruhrort) elfoglalását.

Németországban többhetes kormányválság kezdődött. Közép-Németországban és Hamburgban a kommunista párt vezetésével munkásfelkelések törtek ki. Lengyel szabadcsapatok – a francia megszállók hallgatólagos jóváhagyásával – 1921. május 2-án benyomultak Felső-Sziléziába, ahol a március 20-i népszavazáson 60 százalékos többséggel a Németországnál maradás mellett döntöttek. A német szabadcsapatok ugyan kiűzték a betolakodókat, a Népszövetség határozata azonban mégis Lengyelországnak ítélte a területet, amely újabb elkeseredést váltott ki Németországban. A Fehrenbach-kormány nem kívánt felelősséget vállalni a jóvátételi kötelezettségekért, ezért május 4-én lemondott.

Időközben a Jóvátételi Bizottság 1921 április-májusban ülésező második londoni konferenciája 132 milliárd aranymárkában állapította meg a német jóvátételek összegét, s évi 2 milliárdos részlet, s éves exportértéke 26 százalékanak fizetésére kötelezték. A német kormány a jóvátételi szolgáltatások maximális teljesítésével igyekezett bizonyítani a követelések teljesíthetetlenségét. Egyidejűleg kalkulált inflációs politikával szemléltette a német fizetőképtelenséget, s így kívánta elérni a jóvátételek revízióját. A „teljesítési politika” néven ismertté vált stratégia azonban kétélű fegyvernek bizonyult, mert tovább élezte a növekvő inflációt és céljaira nyilvánosan nem lehetett hivatkozni. Késlekedő eredményei miatt pedig belpolitikailag fokozatosan hitelét veszítette.

A birodalom súlyos gazdasági és pénzügyi problémái (az arany- és devizataralékok kimerülése, állami eladósodás, infláció) miatt a szövetségesek 1922 augusztusában átmenetileg lemondtak a pénzügyi fizetésekről. Ellentételezéseként azonban az áruszállítások, többek között a fa (telefonoszlopok) és szénzállítmányok növelését követelték. Novemberben a német pénzügyi helyzetről tanácskozó nemzetközi szakértői konferencián Németország 3-4 évi fizetési haladékot

kért. Poincaré francia miniszterelnök azonban elutasította a kérést és behajtással fenyegetőzött. A szövetséges jóvátételi bizottság december 26-i ülésén egyhangúan német szállítási hátralékot állapítottak meg, s az angol szavazat ellenére kimondták, hogy ezzel Németország megsértette a versailles-i szerződést. Franciaország azonnal területi szankciókat követelt. Az amerikai közvetítési javaslat meghíúsulása után 1923. január 9-én a jóvátételi bizottság többsége megállapította a német szénszállítmányok szándékos visszatartását. Egy nappal később bejelentették a birodalmi kormánynak, hogy francia-belga-olasz mérnökbizottságot állítanak fel a széntermelés ellenőrzésére, amely az ehhez „szükséges csapatok” védelme alatt áll. *1923. január 11-én öt francia és egy belga hadosztály (60 ezer katonával) bevonult* Essenbe és Gelsenkirchenbe, majd a megszállást Bochumra és Dortmundtól keletre is kiterjesztették. Az inváziós csapatok felügyelték a fa és a szén elszállítását. 1923 során a megszálló csapatok létszáma elérte a 100 ezer főt. A megszállással Németország elveszítette széntermelésének 88, nyersvas termelésének 48, s öntöttvas termelésének pedig 70 százalékát.

A gazdasági zálogszerzés e lépésére a német kormány – a brit távolmaradást érzékelve – február 13-án a passzív ellenállás mellett döntött. A hivatalnokoknak megtiltották a megszálló hatalmak rendelkezéseinek végrehajtását; a megszállt bányák és ipari üzemek munkásai beszüntették a munkát s nem raktak meg Belgiumba vagy Franciaországba irányuló vasúti szerelvényt vagy hajót. A megszálló hatóságok rövidesen nem találtak együttműködésre hajlandó személyt. Ekkor leállították a gyárakat és lefoglalták a közpénztárakat és a cégek kasszáit, s kiutasítottak 180 ezer személyt a területről. A passzív ellenállást helyenként szélsőjobboldali szabotázscsoportok akciói kísérték, amelyekre a franciák rögtönítélő katonai bíróságaik halálos ítéleteivel válaszoltak. A zűrzavaros helyzetet tovább súlyosbította, hogy a kormánynak kellett fizetnie a munkások és az alkalmazottak bérét, miután ő szőlította fel munkabeszüntetésre őket. 1924 augusztusáig a megszállók erőszakos cselekedetei és a balesetek 137 halottat és 603 sebesültet követeltek. A Ruhr-vidék megszállásának népgazdasági kára 3,5-4 milliárd aranymárkát tett ki.

A kamatfizetésekkel és adósságtörlesztésekkel súlyosan megterhelt költségvetést tovább rontotta a Ruhr-vidéki termelés kiesés és a területről kiutasítottak támogatása. Mivel az árlavinát többé már nem lehetett a rendes költségvetésből finanszírozni, a kormány mind nagyobb jegybanki kölcsönökkel és mind gyakribb bankópréssal igyekezett úrrá lenni a helyzeten. A vágató infláció 1923 júniustól hiperinflációba csapott át. Végül a pénz elvesztette csere- és értékmegőrző funkcióját, s a készpénz helyett mindenütt természetbeni ellenértékeket (élelmiszer, cigaretta, szén) követeltek.

Mivel a Ruhr-vidéki megszállás elleni harc gazdasági összeomláshoz vezetett, *Wilhelm Cuno* kancellár 1923. augusztus 12-én lemondott. A német néppárti *Gustav Stresemann* nagykoalíciós (SPD-DDP-Z-DVP) kabinetje szeptember végén *felfüggesztette a passzív ellenállást és november 15-én pénzreformot hirdetett meg*. Egy billió inflációs papírmárkáért egy „járadékmárkát” (Rentenmark) adtak, s 4,2 járadékmárkát egy dollárért. Az átmeneti fizetőeszköznek használt Rentenmark-ot gyorsan elfogadták fizetési- és értékmegőrző pénznemnek, s jó feltételeket teremtett a konstruktív jóvátételi tárgyalásokhoz is. Majd 1924. augusztus 30-án – közvetlenül a Dawes-terv hatályba lépése előtt – váltották fel az aranyfedezetű és a nemzetközi fizetési forgalomban teljesen konvertibilis birodalmi márkával (Reichsmark). Egyes német vállalatok pedig az 1923. novemberi ún. Micum-egyezmény (*Mission Interalliée de Contrôle des Usines et Mines*) nyomán jóvátételi kötelezettséget vállaltak.

Német területi változások

A pártonkívüli *Ulrich Brockdorff-Rantzau* külügyminiszter vezette német delegációt befejezett tények elé állították. A tárgyalásokba való előzetes bevonásuk nélkül 1919. május 7-én *Versaillesban átnyújtották nekik a kész szerződést*. A győztesek a szöveg szóbeli tárgyalását nem engedélyezték, az írásbeli német ellenjavaslatoknak pedig csak részleges eredménnyel jártak.

A nyugati határon Elzász-Lotaringia Franciaországhoz, Eupen-Malmedy kerületek és Moresnet területe Belgiumhoz, északon Észak-Schleswig pedig Dániához került. A keleti és délkeleti részen a független lengyel állam helyreállítása és szabad tengeri kijárási érdekében Lengyelország megkapta Posent, Felső-Sziléziát és Nyugat-Poroszországot, amelyet folyosóval választották el Kelet-Poroszországtól. Danzig a Népszövetség védelme alatt „szabad város” lett, s besorolták a lengyel vámterületbe. A megalakuló Csehszlovákia megkapta a hlucini körzetet. A Memel-vidéket 1923 januárjában Litvánia szállta meg és autonóm tartományként bekebelezte. Németországtól összesen 70,5 ezer négyzetkilométernyi területet (összterületének 13%-át) csatoltak el, ahol 6,4 millió lakos (összlakossága 10%-a) élt.

Németország elveszítette összes gyarmatát, amelyek nagyrészt népszövetségi mandátumok lettek. Kamerun és Togo mandátumát Anglia és Franciaország osztotta fel egymás között, Német Délnyugat-Afrika a Dél-afrikai Unió mandátuma lett. Német Kelet-Afrika mandátumát Nagy-Britannia, kisebb részben Belgium és Portugália, Új-Guinea és Nauru mandátumát Ausztrália, Nyugat-

Samoáét Új-Zéland, a csendes-óceáni szigeteket és a kínai koncessziós területeket Japán szerezte meg.

Új államok létrejötte

Az első világháború után *gyökeresen átalakult Európa politikai struktúrája*: a nagyhatalmak sorából kiesett Ausztria-Magyarország, s belső átalakulása miatt ideiglenesen kivált az eurázsiai hatalommá előlépett Szovjet-Oroszország. Európa közepén Németország területi veszteségeivel, katonai megszállásával és lecsökkent gazdasági erejével rendkívül labilis helyzetbe került. Az európai nagyhatalmak közül csak Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország maradt talpon, de ezek is veszítettek korábbi világpolitikai szerepükből.

A nagyhatalmi rendszert átmenetileg *a közepes és a kis országok pluralizmusa* váltotta fel, amelyek funkciója azonban a kontinentális rendszerben még meghatározatlan maradt. Danzig szabad várossal együtt összesen *nyolc új állam* keletkezett: Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Litvánia, Lettország, Észtország, Finnország. Bizonyos értelemben új képződménynek tekinthető a szomszédjai rovására gyarapodott Románia, illetve az összezsugorított Ausztria és Magyarország is. 1922-ben az ír sziget nagyobb, déli részén Írország szabadállam levált az Egyesült Királyságról; ugyanebben az évben kezdődött meg az egykori cári birodalom részállamokra hullott területeinek bolsevik vezetésű szövetségi állammá egyesítése.

Új erőre kapott állami koncentrációs folyamatával ellentétben *Közép- és Kelet-Európát hosszú távú szétagoltság és a határok rendkívüli meghosszabbodása* jellemezte. A nemzeti önrendelkezési jogért folyó korábbi küzdelem a kisebb hatalmak szuverenitási és részben terjeszkedési törekvésebe csapott át. Fennmaradásuk érdekében ezek kapcsolatot kerestek egymással és a nyugati hatalmakkal. Noha kezdetben formálisan mindannyian átvették a szélesebb polgári réteg jelenlétét feltételező nyugat-európai *parlamentáris-demokratikus alkotmányosságot*, ez azonban a gyakorlatban Csehszlovákia kivételével sehol sem működött rendeltetésszerűen. Nemzeti, nacionalista jellegű állameszméik ritkán kapcsolódtak univerzális tendenciákhoz. Ezért uralkodó nemzeteik ellentétei és konfliktusai állami szintre emelkedtek. A helyzetet súlyosbította, hogy Csehszlovákia kivételével valamennyi állam előbb vagy utóbb hosszabb vagy rövidebb időre, keményebb vagy „puhább” tekintélyelvű vagy diktatórikus rendszert vezetett be.

A párizsi külpolitika

A háború a kontinentális hatalommá emelkedett *Franciaországtól* is rendkívüli áldozatokat követelt és csak szövetségesei – elsősorban az Egyesült Államok – segítségével került ki győztesen a háborúból és szerezte vissza 1871-ben elvesztett területeit. Németországot továbbra is fölényben lévő hatalomnak tekintette, s biztosítékot keresett ellene. A francia politika *legfőbb gondjává saját biztonsága lett*, s azt többféleképpen igyekezett garantálni. Szövetségi szerződést kötött a kelet-közép-európai országokkal; különböző kísérleteket tett a Rajnától nyugatra fekvő német területek politikai elszakítására, s katonai megszállással vagy más hatalmak garanciájával a francia biztonsági rendszerbe integrálására. Ide tartozott a Maginot-vonal erődítményrendszerének kiépítése is 1929–1932 között. Biztonságpolitikája azonban ellentétébe fordult: a francia győzelem paradoxonjaként a német kérdés sokkal közvetlenebbül áthatotta a francia politikát, mint 1871–1914 között. A Ruhr-vidék 1923. évi megszállásával Németországgal szembeni biztonsági igénye „végleges” megoldására törekedett, s csak angol nyomásra tért át biztonsága harmadik hatalom általi garanciájára, amely az 1925. évi locarnói szerződésekhez vezetett.

A merev, illetve a rugalmas és mérsékelt Németország-politika alternatívái Raymond Poincaré és Aristide Briand ellentéteiben jelentkeztek. Az utóbbi a német-francia közeledés híveként szintén Franciaország vezető pozíciójának megőrzésén fáradozott, de igyekezett elkerülni az ország elszigetelődését.

Franciaország biztonságpolitikája európai szövetségi rendszerétől függött, amely 1917 után – mivel Oroszország kivált az antant koalíciójából – veszített súlyából. Párizs angol támogatással is csak korlátozott mértékben számolhatott. Mindezt eltakarták az új közép- és kelet-európai országokkal – Lengyelországgal 1921. február 19-én, Csehszlovákiával 1924. január 25-én, Jugoszláviával 1927. november 11-én, Romániával 1926. június 10-én – kötött szövetségi szerződése, illetve a támogatásával „kisantantot” alkotó román-csehszlovák-jugoszláv szövetség. Ez a szövetségi rendszer belső feszültségekkel volt terhes, nehezen leplezte Franciaország katonai erejének gyengeségét s a tőle való katonai, politikai és gazdasági függőséget; összességében mindez inkább felemésztette, mintsem fokozta a francia diplomácia erejét.

Lengyelország a tešini terület kapcsán kialakult lengyel-cseh ellentét miatt nem csatlakozott a kisantant szoros együttműködéséhez. Tartós nyugtalanságot okozott a vilniusi terület miatti lengyel-litván vita is. Az *újonnan alakult államok* – a kisantant kivételével – *sokrétű érdekellentétek* miatt sehol sem jutottak befolyásukat növelő hatékony regionális megállapodásokra. A növekvő revíziós

törekvések nyomása alatt létrejött balti antantot (1934. november 12: Észtország, Lettország, Litvánia) és a Balkán-paktumot (1934. február 9: Jugoszlávia, Görögország, Románia, Törökország) sem sikerült igazán tartalommal megtölteni.

Német revíziós törekvések

A *Német Birodalom* háború utáni európai pozícióját a versailles-i rendszer korlátozásai és lehetőségei határozták meg. A nép nagy többsége és pártjainak zöme belsőleg elutasította, s teljesíthetetlen diktátumnak tekintette a versailles-i szerződést, ezért annak revízióját, sőt a döntések felszámolását sürgették.

Az európai revíziós törekvésekben a két világháború között általában a területi kérdés állt az előtérben; az 1919–1920. évi határok és területi veszteségek teljes vagy részleges korrekcióját sürgették. A nem tárgyalásos revízió és a „teljesítési politika” elemei még a középútas politikusoknál is keveredtek. A német politika számára a háború utáni első években keleti határainál kínálkozott lehetőség, mivel nyugaton Franciaország ereje és a versailles-i szerződés katonai előírásai minden akciót megkérdőjeleztek.

A német politikusok a versailles-i szerződés revíziójához segítséget vagy legalábbis diplomáciai támogatást Szovjet-Oroszországtól és Nagy-Britanniától reméltek. Mivel a két vágányon haladó angol politikától nem kaptak elegendő támogatást a francia törekvésekkel szemben, a német politika Szovjet-Oroszországhoz közeledett. Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával megszűnt elhidegülésük legfőbb eleme: az újonnan létrehozott államok területileg is szétválasztották a két országot. Szovjet-Oroszország keletebbre szorulása is megkönnyítette a közeledést. Németországban pedig erősödött azok befolyása, akik külpolitikai, katonai és gazdasági megfontolásokból sürgették a közeledést, hogy szovjet-orosz támogatással szerezzék vissza elveszített pozícióikat. *Revíziós céljaik között a lengyel irány dominált*; ezzel a német politikusok és katonák zöme egyetértett. Szovjet-Oroszország pedig a katonai együttműködés révén szemmel tarthatta a német fegyverkezést és részesült fejlesztése eredményeiből. Az 1922. április 16-án kötött *rapallói szerződésben* kölcsönösen lemondtak a háborús kiadások és a háborús károk megtérítéséről. A német kormány lemondott a Szovjet-Oroszországban államosított német tulajdonra vonatkozó igényéről. Helyreállították diplomáciai és konzuli kapcsolataikat, s kimondták a legnagyobb kedvezmény elvének alkalmazását.

A Szovjet-Oroszországgal (1922 decembere után a Szovjetunióval) kialakított német kapcsolat nem irányult Anglia ellen, amelynek 1924-től rövid átmeneti

időszak után gyorsan romlottak kapcsolatai a Szovjetunióval. Sokkal inkább *Gustav Stresemann* német kancellár külpolitikai elképzelése húzódott meg mögötte, aki a rapallói szerződés és a rajna-vidéki „passzív ellenállás” után német külpolitikai irányváltáson munkálkodott, s *a Franciaországhoz fűződő viszony normalizálása mellett döntött*. Mivel a súlyos németországi helyzet kulcsa a Ruhr-vidék 1923-as elcsatolási kísérlete, a megszállás, a jóvátételek, az infláció és a gazdasági katasztrófa révén Franciaország kezében volt, a német külpolitika angol támogatással igyekezett megfékezni a Rajna- és Ruhr-vidéki francia előrenyomulást. Stresemann – előbb kancellárként, majd 1923 novemberétől külügyminiszterként – a német biztonságot a Franciaországgal és Angliával kötött egyezményrel igyekezett garantálni, ami bizonyos fokig a keleti revíziós politika visszafogásával is járt. *Felismerte, hogy a német-francia viszony nem rendezhető a hagyományos diplomáciai módszerekkel*, hanem csak az erkölcsi-szellemi és anyagi-gazdasági kapcsolat összekapcsolásával. Ezzel alapvetően hozzájárult Közép- és Nyugat-Európa – rövid életű – stabilizációjához.

A locarnói szerződés

Az 1925. októberi locarnói megállapodások továbbfejlesztették az 1919. évi európai rendszert. A Németország és Franciaország kiegyezésén munkálkodó Anglia közvetítésével létrehozott biztonsági szerződés-komplexum politikai magját a *kétoldalú rajnai garanciapaktum* alkotta, amely a területi status quo betartására kötelezte Franciaországot és Belgiumot, illetve Németországot. A szerződést Nagy-Britannia és Olaszország garantálta: kötelesek voltak segítséget nyújtani a megtámadott félnek.

A locarnói szerződés csak a rajnai határokról rendelkezett, s nem érintette Németország keleti határait. Így Németország elvileg fenntarthatta revíziós igényeit Lengyelországgal szemben. Az erre irányuló tárgyalásokon *a német delegáció megghiúsította a franciák „keleti Locarno” tervét*; Németország csak arra hajlott, hogy Lengyelországgal és Csehszlovákiával békés úton – döntőbíráson, vagy az állandó nemzetközi bíróság előtt – rendezi esetleges vitáját. Franciaország ezért segítségnyújtást helyezett kilátásba keleti szövetségeseinek, ha Németország megsértené locarnói kötelezettségeit.

A locarnói szerződés *európai megegyezési kísérlet* volt a háború utáni időszak kedvező pillanatában. Új korszakot nyithatott volna, ha a gazdasági válság és az annak talaján jelentkező társadalmi változások és politikai mozgalmak nem rendítik meg rendszerét. *A szerződés az 1920-as években elérhető optimum volt, új*

típusú, regionális biztonsági paktum, amelyben a segítségnyújtási szerződés régebbi elve keveredett a kollektív biztonsággal. Az európai szerződési rendszert gyengítette az Egyesült Államok távolmaradása, amit alig ellensúlyozott a jóvátétel ügyében vállalt szerepe.

Már a locarnói politikai szabályozás előtt *megegyezés* jött létre a *jóvátételek* ügyében, amely a francia politikai stratégiai elképzelésekben szoros egységet alkotott a Ruhr-vidék megszállásával. A feszült német-francia viszony oldásának alapvető feltétele volt az 1924. április 9-én elfogadott *Dawes-terv*, amely gazdasági garanciákat biztosított Németország jóvátételi hitelezőinek, de Németországtól gazdasági zálogot követelt. Mivel azonban a következő években a német kereskedelmi mérleg sohasem mutatott tényleges felesleget, s a transzferhez szükséges devizát csak állandó külföldi hitelfelvétellel lehetett biztosítani, a Dawes-terv gazdaságilag ellentmondásosnak bizonyult.

A jóvátételek szabályozása évekig beárnyékolta a politikai tárgyalásokat. Végül 1929. június 7-én a *Young-terv* pontos fizetési tervet rögzített, s megszűnt a német pénzügyek külföldi ellenőrzése. A jóvátételi kérdést ennek ellenére sem sikerült kikapcsolni a németországi politikai környezet változásaiból. Sem a gazdasági szuverenitás helyreállítása, sem a Rajna-vidék idő előtti kiürítése (1930. június 30.) nem tartóztatta fel a német radikális nacionalizmus erőit, ami a *német jobboldal harzburgi frontjának megalakulásában* és népszavazás követelésében fejeződött ki. Az egész európai politikában mutatkozó változás egybeesett a *világgazdasági válság* kibontakozásával, s *mindenütt megrendítette a belpolitikai stabilitást*.

A hatalmak a keleti politikát illetően Locarnóban és utána sem jutottak közös nevezőre. Hatalmpolitikai struktúrája és ideológiai homogenitása miatt a Szovjetunió egyre nagyobb befolyást szerzett. 1922 után nyugati szomszédaival normalizálta kétoldalú kapcsolatait; a legtöbb ország elismerte, de az európai rendszerbe nem integrálódhatott. A forradalmi hatalom iránti bizalmatlansága miatt Anglia 1927-ben ismét megszakította a diplomáciai kapcsolatokat, s más előjellel újjáéledt a 19. századi angol-orosz ellentét. Legstabilabbnak továbbra is a német-szovjet viszony látszott; a locarnói szerződést és Németország küszöbönálló népszövetségi tagságát azonban a keleti rendezés híján a Szovjetunió a Rapallo-politika összeomlásának tekintette. A Szovjetunió a Népszövetséget akkor angol vezetésű, egyértelműen szovjetellenes, imperialista támadó szervezetnek tekintette, ezért Stresemann Locarno-politikájának megghiúsításán munkálkodott. Lépéseik egyúttal azt is jelezték, hogy a Szovjetunió visszatérőben van a diplomáciai küzdőtérre.

A szovjet politikusok már 1924 őszén megkezdték zavaró manővereiket Németország népszövetségi tagsága ellen, de csak decemberben terjesztették elő semleges-

ségi szerződésjavaslatukat, amely német-orosz megállapodást sürgetett Lengyelország „etnográfiai határai” közé szorításáról, amely kizárta volna Németország és a nyugati hatalmak megegyezését Németország népszövetségi belépéséről. Végül az 1926. április 24-én aláírt *német-szovjet semlegességi szerződés* precíz megállapodással váltotta fel a rapallói szerződés elveit. A szerződés jegyzőkönyvében Németország rögzítette fenntartásait a népszövetségi belépéssel kapcsolatosan. Ezzel megnyugtatta a Szovjetuniót, hogy szovjet-lengyel háború esetén nem vesz részt szovjetellenes szankciókban.

1926 táján tehát *Európát sajátos szerződéspolitikai rendszer* szötte át, amely alapjaiban különbözött a háború előtti időszaktól. A nagyhatalmak közül egyedül Franciaországot terhelték a kontinentális hatalmát biztosító *régi típusú segítségnyújtási kötelezettségek*. Ehhez kapcsolódtak Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia kétoldalú, s a kisantant többoldalú szerződesei. Vele szemben nem állt szövetségi rendszer, hiszen nyugaton mindössze a locarnói regionális garancia-paktum, keleten pedig csak az 1926. évi német-szovjet semlegességi szerződés létezett. Az egész kontinensre kiterjedő *francia szövetségi rendszer gyengesége* azonban abban rejlett, hogy Franciaország más nagyhatalmak – Anglia, Olaszország – segítségnyújtását csak kétoldalú garanciapaktummal biztosíthatta. *Szerződéspolitikailag a vesztes Németország pozíciója* – legalábbis ténylegesen – *majdnem erősebbnek tűnt*, mivel a Rajnánál Anglia és Olaszország garanciájával rendelkezett, keleti határát pedig a Szovjetunióval kötött semlegességi szerződés biztosította.

A Népszövetség

A Népszövetséget a békét biztosító kollektív hatalomnak tervezték, amely a kollektív biztonság új rendszereként működik s az egymással rivalizáló államok egyensúlyán nyugvó hatalmi rendszer helyébe lép. Céljait azzal támasztották alá, hogy minden háború és a háborús fenyegetőzés nem egyes országok, hanem az egész szövetség ügye. A diplomáciailag megnyugtatóan nem rendezett vitás ügyeket döntőbíróság elé utalta. A különleges politikai viták másik csoportját a Népszövetség Tanácsa tárgyalta, ahol öt állandó tag (Anglia, Franciaország, Japán, Olaszország és az 1926-ban mégiscsak felvett Németország) foglalt helyet. A viták elsimításának korlátozott eszközrendszere az alapokmány 16. cikkében mutatkozott meg: ez csupán akkor helyezte kilátásba az eljárás megindítását, ha valamely tagja vállalt kötelezettségei ellenére közvetlenül háborút indít vagy olyan lépést tesz, amely más tagországok elleni háborús cselekménynek tekinthető. A békebiztosítás kollektív rendszerének ténymegállapításából kötelező gaz-

dasági szankciók következhetnek. Katonai szankciókra csak a tanács valamennyi tagjának egyetértésével kerülhetett sor.

A Genfben ülésező Népszövetség *legnagyobb gyengesége az univerzalitás hiánya* volt. A nagyhatalmak közül csak Franciaország és Anglia volt végig tagja a szervezetnek. Németország csak 1926–1933 között, Olaszország 1937-ig, a Szovjetunió 1934–1939 között, Spanyolország 1919–1926 és 1928–1939 között, Japán 1933-ig tartozott a tagjai közé. Az Egyesült Államok egyáltalán nem lépett be a szövetségbe. A 42 alapító tag és a később belépett 21 tagország közül 1925–1942 között 17 - közöttük sok latin-amerikai - elhagyta a Népszövetséget, a Szovjetuniót pedig 1939 őszén zárták ki a szervezetből. A Népszövetség tevékenységében emiatt *az európai hatalmak érdekei és az európai vitás kérdések domináltak*, jóllehet az Európán kívüli kérdések is sokáig foglalkoztatták szervezeteiket. Az abesszin konfliktus például – mert európai hatalom robbantotta ki, s az európai nagyhatalmak feszültségei miatt is – európai konfliktussá lett.

A Népszövetség Tanácsában Franciaország és Anglia töltött be vezető szerepet. Wilson elképzeléseitől eltérően elsősorban Franciaország kísérte meg, hogy a szervezetet a status quo és a békeszerződések stabilizációjára használja fel. Mindezek ellenére tevékenységében vitathatatlanul új politika kezdetei körvonalazódtak. A határozott cselekvés lehetőségét csökkentette, hogy egyhangú döntéseket kellett hoznia, s a tanácstagok megvétózhatták a közös határozatokat. Formálisan minden politikai akciót a Népszövetség alapszabályával összhangban kellett meghozni, valójában gyakran megkerülték az alapszabályzatot.

A Népszövetség *jelentős teljesítményt* fejtett ki *néhány mellékterületen*, mint a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal, az ópium- és rabszolga-kereskedelem leküzdése, valamint a menekültek segélyezése. Jóval kevésbé volt sikeres a kisebbségi jogok területén, jóllehet a népszövetségi szervezetek a legtöbbet éppen ezt vitatták. A kelet-közép-európai országok kisebbségvédelmi kötelezettségeit ugyan különleges szerződések rögzítették és ezek népszövetségi garanciát élveztek. Ám a kisebbségi panaszok a bürokratikus eljárás miatt csak ritkán jutottak el a Tanácshoz, mivel tárgyalásukra csak valamely tanácstag támogatásával kerülhetett sor. Mivel a kisebbségi kérdés az 1919 utáni békerendszer egyik legsúlyosabb strukturális problémája volt, a Népszövetség tekintélyét csökkentette e területen tanúsított gyengesége. Ehhez járult a leszerelés terén kifejtett erőfeszítéseinek erőtlensége és az általa rendezett 1927. és 1932–1933. évi londoni világgazdasági konferenciák mérsékelt eredménye is.

A Népszövetség 1920–1935 között közvetlenül kormányozta a Saar-vidéket és főmegbízottja ellenőrizte Danzig szabad várost. A közel-keleti és az egykori német gyarmatok mandátumával rendelkező hatalmak a Népszövetség állandó man-

dátumbizottságának kevésbé hatékony felügyelete alatt álltak. Ez a mandátum-rendszer az európai gyarmati uralom utolsó lépcsőfokát jelentette; más oldalról a közel-keleti területek és az egykori német gyarmatok körül kitört hatalmi harc elfedését szolgálta. A Népszövetség hatalmának internacionalizálódása mégis az európai történelem új politikai elemét alkotta.

Korán felismerték, hogy *a Népszövetség fő feladata éppen a viták elsimítása és a béke megőrzése terén nem elég hatékony*. Ezért az 1924. október 2-i genfi jegyzőkönyvben megkísérelték továbbfejleszteni az alapokmány elveit és pontosítani tagjai kötelezettségeit. A jegyzőkönyv a háború három formáját különböztette meg: 1) a támadó háborút, amelyet „nemzetközi büntettnek” minősített; 2) a védekező háborút, amelyet kifejezetten engedélyezett, sőt a megtámadott ország kötelezettségévé tett; 3) szankciós háborút, amelyen „háborús intézkedéseket” értett „a Tanáccsal vagy a Szövetségi Gyűléssel, az alapokmány és a jegyzőkönyv határozataival egyetértésben.” A jegyzőkönyv rögzítette a tagok katonai intézkedési kötelezettségét a béke megsértőjével szemben. Ilyennek tekintett minden államot, amely vonakodott alávetni magát a vitás eljárások békés rendezésének.

A Népszövetség háborús és szankciós jogának erősítése új erőre kapott, amikor 1928. augusztusában *Aristide Briand* francia külügyminiszter és *Frank Kellogg* amerikai államtitkár aláírta azt az általános érvényű politikai egyezményt, amellyel az Egyesült Államok ismét megjelent az európai szintéren. Az egyezmény elítélte a háborút mint a nemzetközi viták rendezésének eszközét és lemondott róla, mint a nemzeti politika eszközéről. A szerződő felek elismerték, hogy bármely természetű vita megoldását mindenkor csak békés úton szabad keresni.

A *Briand-Kellogg paktum* a háború erkölcsi elutasításában tovább ment minden addigi államközi megállapodáson. A Népszövetség alapszabályzatának a paktum szellemében való kibővítése azonban 1930-1931-ben éppúgy megghiúsult, mint korábban az 1924-es genfi jegyzőkönyv érvényesítése. A háborúról való, erős erkölcsi hangsúlyú, inkább deklarált lemondás a nemzetközi jog elveinek változását jelezte volna. A Briand-Kellogg paktum azonban a gyakorlatban nem járt szankciós kötelezettségekkel, mivel nem sikerült összekapcsolni a Népszövetség szankciós rendszerével.

A *háborúról való általános lemondás*, amelyet az államok többsége elfogadott, így *harmadik elemként került a népszövetségi tagok kollektív biztonsági és szankciós rendszere és az önvédelem továbbra is érvényes joga mellé*, amelyre minden állam igényt tartott. Eközben továbbra is fennálltak a meglévő régi típusú szövetségek és segítségnyújtási kötelezettségek. A két világháború közötti államrendszer nem tudott megszabadulni ettől a kettősségtől. Sem az egyen-súlypolitika eszközeivel, sem jogi úton nem sikerült megakadályozni, hogy a

háborút továbbra is a nemzeti politika eszközének tekintsék. A hatalmak egész sora – Japán, Németország, Olaszország, majd a Szovjetunió – a háborút elutasító szerződés aláírása ellenére néhány évvel később fegyverhez nyúlt. A háborút nem sikerült kikapcsolni a politika eszköztárából, s kimenetele egyre inkább a nacionalizmus ismételt erősödéséről tanúskodott. Ez a kontraszt döntő maradt a két világháború közötti időkben, és a béke biztosítására irányuló minden fáradozást felemássá tett.

Fasizmus Olaszországban (1922)

Olaszország miniszterelnöke egyike volt a világ sorsát Versaillesban eldöntő „ötöknek”. 1919 januárjára azonban kiderült, hogy az antant nem óhajtja beváltani a Salandra-kormány 1915 áprilisában tett ígéretei egy részét. Az új szerb-horvát-szlovén állam érdekeit figyelembe véve Dalmácia átadását levette a napirendről; arról is megfélemlített, hogy afrikai területek átengedését helyezze kilátásba. Az Ausztriától megszerzett Dél-Tirol, Isztria és egyéb területek nem csitították el a felszított nacionalista ambíciókat. Ebben a légkörben indult *Gabriele D’Annunzio* költőnek és kiszolgált katonákból, szabadcsapatokból álló csoportjának 1919. szeptemberi akciója Fiume elfoglalására. A városban egy évig tartózkodtak, mígnem egy olasz-jugoszláv megegyezés nyomán 1920 novemberében maga az olasz kormány kényszerítette őket távozásra.

A szociális válság és a nemzeti kiábrándultság a radikális mozgalmak hatalmas hullámát indította el. Az északi ipari háromszögben a nagyüzemi munkásság gyárfoglaló mozgalmai bontakoztak ki, Torino központtal. Róma környékén, a termékeny Pó-síkságon és Délen nagyarányú földfoglalások folytak; a birtokba vett földek egy részén paraszti szövetkezetek alakultak. A demoralizált hadsereg és a lakossággal helyenként rokonszenvező helyi rendőrség nem tudta útját állni az áradatnak.

A háború nyomán felszínre törő társadalmi elégedetlenség és a kibontakozó anarchia megfosztotta hitelétől a liberálisoknak a háború alatt kormányzó jobbszárnyát. 1919 júniusában megbukott *Orlando* kormánya és helyébe a nagy integratív képességű *Francesco Nitti* lépett, aki újabb választójogi reformmal szinte az egész lakosságot bevonta a szavazásba és új választásokat írt ki.

Az 1919. novemberi választás eredménye híven tükrözte az ország állapotát. A legnagyobb párttá az Olasz Szocialista Párt (PSI) lett. A második helyen *Don Luigi Sturzo* 1918–1919 fordulóján alakult, kereszténydemokrata eszmeiségű Olasz Néppártja (PPI) végzett, amelynek falusi vezetői sok helyütt maguk irányították a földfoglalásokat. A liberálisok és a radikálisok korábbi nagy frakciói

elolvadtak. A két tömegpárt abszolút többségben volt az új parlamentben, de alkalmatlan volt rá, hogy kormánytöbbségként funkcionáljon.

Közben a gazdaság problémái alig enyhültek és a politikai küzdőtéren új politikai erők tűntek fel. 1920 márciusában megalakult a gyáriparosok szövetsége, a *Confindustria*, augusztusban pedig a *Földbirtokos Szövetség*. A radikális rendteremtést sürgető frontharcosok és más, szorongatott helyzetben lévő középrétegbeli elemek már 1919 márciusában Milánóban megalakították a *Harci Fasisciók* szervezetét. Első programjuk nyolcórás munkanapot, országos korporatív munkaügyi szervezetet, a dolgozók beleszólását, demokratikus választási reformot követelt. Mussolini a mozgalomba – mint később írta – azért kapcsolódott be, mert így cselekvő emberekkel kerülhetett kapcsolatba. Szervezeti hálózatuk hamarosan 70 városra terjedt ki. A falvakban a földbirtokosok támogatásával *fegyveres rohamosztagok (squadrák)* jöttek létre, amelyek – a hatóságok elnéző magatartása, a hadsereg burkolt támogatása mellett – *megkezdtek az erőszakos leszámolást a baloldal szervezett erőivel*. A faluról a fasiszta hullám hamarosan átgördült az ipari és a városi körzetekbe. A nagyiparosok egy része, köztük Pirelli és a FIAT-vezér, Agnelli ehhez alig burkolt anyagi segítséget nyújtott.

1921 novemberében megalakult a *Nemzeti Fasiszta Párt (PNF)*, megfogalmazva a fasizmus első összefüggő programját. Az államot a nemzet jogi megtestesülésének nyilvánította, amelynek éppen ezért szuverén erőnek kell lennie; a parlament jogait korlátozni kell. Elismerte a magántulajdon társadalmi szerepét és kimondta, hogy korlátozni kell az osztályok érdekharcát, betiltva a sztrájkokat. Hangoztatta, hogy Olaszországnak joga van megvalósítani teljes földrajzi egységét, ott, ahol ez még nem történt meg. Mussolini bemutakozó beszéde a parlamentben a társadalmi rend és biztonság helyreállítására helyezte a hangsúlyt.

1922 október elején Mussolini meghirdette híres „római menetelését” (Marcia su Roma). Fegyveres osztagai 20-a után elfoglalták Nápolyt és az ország északi városait. Ez már több volt, mint amit az elit remélt tőlük. A kormány a királytól rendkívüli állapot kihirdetését, a királyhű katonai egységek bevetését kérte. III. Viktor Emmánuel azonban a forradalmi erők újabb offenzívájától tartva október 30-án Mussolinit miniszterelnökké nevezte ki.

A fasiszta vezér november 16-án bemutatta kormányát, amelyben négy fasiszta mellett a liberális tábor tekintélyes személyiségei is helyet foglaltak. Már ekkor félreérthetetlenül kimondta, hogy ha a parlament nem hajlandó készségesen együttműködni vele, nem sok jóra számíthat. Így látott hozzá Mussolini, hogy a mandátumok 7%-ának a birtokában átformálja az olasz társadalmat. Ehhez megkapta megfélemlített parlament felhatalmazását.

Mussolininek az olasz társadalom gazdasági és intézményi elitjének támogatásához *több kérdésben éles fordulatot kellett tennie* az eredeti fasiszta programok több pontjához képest. Ahhoz, hogy a király kinevezze, hátat kellett fordítania republikánus retorikájának; az antiklerikalizmus feladásával kellett megnyernie a Néppárt radikális tevékenységével amúgyis elégedetlen egyház jóindulatát. A nagytőke tartós támogatását pedig azzal biztosíthatta, ha felhagy a munkásönigazgatás hangoztatásával. A vezérnek (hívei egyre általánosabbá tették a Duce elnevezést) egyik sem esett nehezére. A legutóbbit az a megegyezés szentesítette, amelyet a Confindustria és az 1919-ben létesített fasiszta hivatásrendi szakmai szervezetek írtak alá 1923 decemberében. Kimondták, hogy munkaügyi és szociális kérdésekben kizárólag egymást ismerik el tárgyalópartnernek. Ez egyenértékű volt a többségi szakszervezetekkel szembeni vállalkozói bojkottal.

A gazdaság szanálását Mussolini az első három évben átengedte a liberális *De Stefaninak*. A háborút követő négyéves súlyos válság már visszahúzódóban volt. De Stefani 1922–1923-ban megszüntette a hadigazdálkodás éveiben bevezetett pénzügyi korlátozásokat, és – Giolitti reformjait törölve – ismét megnyitotta a magánvállalkozók előtt a biztosítási és a távközlési ágazatot. Ezt a szabad szakszervezetek elleni hadjárat követte. 1923 januárjában elbocsátottak ötezer vasutast, akik 1922 májusában irányították a (Mussolini által eredetileg támogatott) országos vasutassztrájkot.

A liberalizáló intézkedések hatására, a nyomott bérszínvonal mellett élénkült a beruházási tevékenység s enyhült a munkanélküliség. A külföldi kereslet élénkülésével 1923–1924-ben jó éveket zárt az exportját növelő mezőgazdaság. A falusi túlnépesedés azonban továbbra is nagy gondot okozott. 1925-ben De Stefani születésszabályozást javasolt. Mussolini, aki birodalmi érdekből az ellenkezőjét szorgalmazta, ekkor megszabadult tőle, hogy elindítsa iskolát teremtő *autarchiás kísérletét*.

Hatalmának első két évében az olasz fasizmus eklektikus képződmény volt. Terrorral gyakorolt diktatúrája nem volt még tökéletesen zárt. Állandó fenyegetettség mellett, de léteztek ellenzéki politikai pártok, osztályjellegű szakszervezetek, független vallási egyesületek. Jogosítványainak jelentős részétől megfosztva, de működött az 1921-ben választott parlament. A rendőrség, a bíróságok már erős nyomás alatt álltak, de részben még a megszokott módon végezték a dolgukat. Mussolininek, hogy tovább léphessen uralma kiépítésében, meg kellett szabadulnia a jogállam megmaradt töredékeitől. Ám ezt, hogy ne ütközzék túl nagy ellenállásba, formailag jogállami módszerekkel kellett elérnie. Ezért *1924-ben új választási törvényt fogadtatott el és kiírta a választásokat*.

Az új törvény értelmében a képviselőknek, ha élni akartak a törvény adta jogokkal (választói gyűlések rendezése, agitáció), az ún. *Nemzeti Blokk* listáján kellett jelöltetni magukat, amelyet a rendszer 1923 januárjában létrehozott legfőbb döntési fóruma, a *Fasiszta Nagytanács* (GCF) hagyott jóvá.

Az új parlament nyitólülésén *Giacomo Matteotti*, a reformista szocialisták vezére kétségbe vonta a választás tisztaságát és vizsgálatot követelt. Néhány nap múlva fasiszta aktivisták meggyilkolták. Ez a faszizmus történetének súlyosabb válságát okozta. 1924 júniusában az ellenzéki pártok kivonultak a parlamentből. Az egyház, jeles személyiségek, vezető politikusok szorgalmazták, hogy a király szabaduljon meg Mussolinitől. A király azonban tartott tőle, hogy leváltása általános balratolódást okozna és mögé állt a nehéz helyzetben.

Mussolini újabb felülkerekedése *fordulatot* eredményezett Olaszország és a faszizmus történetében. Már 1925-ben erősen *kiterjesztették a kormányfő jogkörét*. 1926-ban a kormányt felhatalmazták a rendeleti kormányzásra. A választott községtanácsokat elmozdították és kinevezett prefektusokkal helyettesítették. 1926 novemberében, egy máig tisztázatlan merénylet ürügyén több kivételes törvényt fogadtak el. Feloszlattak minden politikai pártot és rendszerellenesnek nyilvánított szervezetet, törölték a parlamentből 1924-ben kivonultak mandátumát. Ekkor született az OVRA, az antifasiszták leküzdésére létrehozott *politikai titkosrendőrség*. Rajtaütöttek a pártok székházain, lefoglalták a javaikat, lefoglalták elérhető vezetőiket, szétrombolták újságjaik szerkesztőségét. Politikai ügyek tárgyalására Különleges Törvényszéket hoztak létre.

A faszizmus kialakulása az 1927–1928-as parlamenti reformmal vált teljessé. Az 1924-ben választott képviselőházban a fasiszta többség mellett még ott ült néhány tucat liberális, akik egyre kevésbé tudtak együttműködni a kormánnyal. A szenátusban is létezett valamelyes ellenzék. 1927 novemberében azonban a Fasiszta Nagytanács elfogadta, majd 1928 tavaszán a parlament két háza is jóváhagyta az új választási rendszert. A jelölteket eszerint a fasiszta szakmai szervezetek, illetve egyéb, kormányirányítás alatt álló egyesületek javasolhatták. A parlament ezzel megszűnt. 1928 decemberében a fasiszta párt kongresszusain választott Fasiszta Nagytanácsot olyan pártállami csúcsszervvé alakították, amely „összehangolja és integrálja a rendszer egész tevékenységét”.

Ezek után az egyház maradt az egyetlen szerv, amelynek némi mozgástere volt. A Duce ezért érdekeltté vált a „római kérdés” rendezésében. Az 1926 augusztusában megindult tárgyalások 1929. februárjában az ún. *lateráni egyezmények* aláírásához vezettek. Az olasz állam elismerte a Vatikán szuverenitását és jogát a zavartalan külkapcsolatokra, akár háború esetén is. A Vatikán az 1870 óta felgyülemlett tartozás fejében, és bizonyos javak akkori kisajátításáért több mint

másfélmilliárd lírát kapott. Eltörölték a püspökök kinevezéséhez való hozzájárulás királyi jogát. A katolicizmust hivatalos államvallássá nyilvánították. Engedélyezték vallási egyesületek (köztük az Actio Cattolica) működését. Elismerték az egyházi házasságkötés polgári érvényességét. Az elemi és a középiskolákban bevezették a kötelező vallásoktatást.

Mindazonáltal 1931-ben az egyház és az állam viszonya újra kiéleződött, amikor a fasiszta ifjúsági szervezetek egységesítésével a GCF be akart tiltani minden más ifjúsági egyesületet. XI. Pius pápa júniusban erre kemény enciklikában reagált. Bírálta a fasiszta rendszer olyan alapeszméit is, mint a hódító szellem, az ifjúság harcias nevelése, a totalitarizmus. 1931 szeptemberében újabb, kiegészítő megállapodás született: az Actio Cattolica ifjúságát kivették a törvény hatálya alól. Az egykori Néppárt volt aktivistáit azonban el kellett távolítani a szervezetek éléről.

A rendszer politikai átalakításával párhuzamosan haladt a gazdaságpolitikáé. De Stefani klasszikus liberalizmusát *Alfredo Rocco korporativizmusa* váltotta fel. Az 1927. áprilisában elfogadott *Munkakarta* a foglalkozási ágakat, olykor az egymásra épülő termelési vertikumok logikája szerint, a főnököket és a munkavállalókat is tömörítő testületekbe szervezte. Ezek feladatává tették, hogy „hangolják össze és szabályozzák a termelés bizonyos vonatkozásait, a nemzeti érdek elsőbbsége alapján”. A szakszervezetek tevékenységét ezzel lényegében kiküszöbölték; 1929-ben feloszlatták a Dolgozók Szakszervezeteinek Fasiszta Szövetségét is. A munkaügyi vitákat újabb különbírószám elé utalták. 1929 végére a munkáltatókat 661, a munkásokat 5432, az értelmiségieket és a művészeket 1222 *hivatásrendi egyesülésbe* tömörítették. Ezeknek a munkakartában leszögeezett elvek alapján kényszeregyezségeket kellett kötniük. Bár a *korporatív rendszer* – különösen munkaadói oldala – sohasem működött előírászerűen, a felszínen kiküszöbölte a gazdasági érdekharcot.

Az erős állami beavatkozás önálló törekvésekkel párosult. Ezt szolgálta az 1925-ben indított „gabonacsata”; olaszok millióit mozgósították a búzaimport kiiktatása érdekében. A sikert a nemzet becsületbeli ügyének nyilvánították. A kampányt propagandahadjárat kísérte; Mussolinit a plakátok meztelen felsőtesttel ábrázolták, aratás közben. A gazdasági eredmény azonban szerény volt. Hasonlóan korlátozott volt a mocsárlecsapolási és erdősítési kampány hatékonysága. Az óriási ráfordításokat jobb adottságú termőterületek rovására eszközölték. A mezőgazdaság lakosságeltartó képessége összességében nem nőtt.

A fasiszmus igyekezett jelentős szellemi teljesítmények forrásaként megjeleníteni magát. Hagyományos támogatói, a *Marinetti* vezette futuristák egy részével együtt végleg lehorgonyozott mellette az egykori liberális *Giovanni Gentile*,

a fasiszta iskolareform kovácsa. Ő azt magyarázta, hogy „létezik olyan liberális doktrína, amely egybeesik a fasizmussal”. Ez a liberalizmus a szabadságot nem jogként, hanem kötelességként, nem egyenlőségként, hanem az értékek hierarchiájaként fogja fel. Az egyén szabadságát nem állítja szembe az állammal, nem célnak, hanem a tökéletesedés eszközének tekinti. Gentilével szemben a kor másik nagy filozófusa, *Benedetto Croce* és folyóirata, a *La Critica* egyetlen szigetként kritikai hangot ütött meg a fasizmussal szemben.

Miközben a hivatalos kultúrpolitika az antik Róma folytatójának mezét öltötte fel, számos nagy művész és tudós hagyta el az országot, köztük *Toscanini*, a világhírű karnagy, *Fermi* fizikus (az atombomba egyik későbbi megalkotója), s a híres történész *Salvemini*.

Az 1930-as években *Mussolini* az olasz társadalom egészét mindinkább a hódítás szolgálatába állította. A korporatív szervezet helyett az előtérbe az állami irányítás, a nehézipar, főleg a gépipar fejlesztése került. 1936 és 1940 között az ipari termelés értéke első ízben haladta meg a mezőgazdaságét: a nemzeti jövedelem 34%-át tette ki a mezőgazdaság 29%-ával szemben. 1939-re az import – az autarchikus gazdaságpolitikai célok jegyében – drasztikusan visszaesett. Az Észak és a Dél közötti szakadék azonban nem szűkült. Az ipar magas költségekkel és alacsony termelékenységssel működött.

A háborúra való felkészülés jegyében *Mussolini* meghirdette „a szülések csatáját”. Egy nemzedéken belül meg akarta kétszerezni a lakosság lélekszámát, bonyítandó a nemzet életképességét. Elrendelték, hogy a foglalkoztatottak legfeljebb 10%-a lehet nő. A növekvő születésszám nyomán súlyosbodtak a lakásviszonyok és csökkent az egy főre jutó kereset. Szorgalmazták az Egyesült Államokban élő olaszok hazatérését; ez viszont a deviza-hazautalások jelentős csökkenéséhez vezetett.

Mindezek dacára a lakosság jelentős hányada az 1930-as évek második feléig lojális volt a rendszerhez. Ebben a nemzeti nagyság erőteljes propagandája mellett szerepet játszott, hogy a kormány nagy összegeket fordított a szabadidő eltöltésének fasiszta megszervezésére alakított *Dopolavoro-mozgalom* üdülési és sportprogramjaira. Ellentmondásos szerepet játszott a számottevő iskolaépítés: miközben szelleme a felsorakoztatást szolgálta, növelte az általános műveltséget. Széles volt a rendszer szerény haszonélvezőivé lett tisztségviselők rétege is, a vállalkozók pedig élvezték a munkavállalói ellenállás kiküszöbölésének előnyét.

A fasizmussal szembeni aktív ellenállás illegalitásba, emigrációba szorult. A nagyszámú franciaországi olasz munkavállaló körében szocialista és kommunista sejtek jöttek létre, fontos sajtótermékek működtek. 1929-ben megalakult az *Igazság és Szabadság* (GiL) mozgalom, amelynek baloldali liberális tagjai *Piero*

Gobetti, a fiatalon elhunyt gondolkodó nyomán liberális forradalmat hirdettek, köztársasággal, tartományi autonómiával, laikus állammal, vegyes gazdasággal. 1930-ban a Lipari-szigetbörtönből sikerült megszöktetni vezetőiket, *Carlo Rosellit*, *Emilio Lussut*, és Nitti fiát. A Néppárt egykori vezetői közül Don Sturzót még 1923-ban maga az egyház kényszerítette lemondásra és távozásra. Egyes, a katolikus egyesületekbe húzódott vezetőket (Donatit, De Gasperit) 1929-ben lefoglaltak és később csak kemény feltételekkel engedtek szabadon. A kommunista pártot 1926-ban érte nagy csapás: szinte az egész vezetését lefoglalták, *Antonio Gramscival*, a 20. századi politikai filozófia egyik jelentős művelőjével az élen, majd több évtizednyi börtönbüntetést osztottak ki köztük. A vezetést az egykori torinói csoport másik fontos figurája, a külföldön tartózkodó *Palmiro Togliatti* (mozgalmi nevén Ercoli) vette át.

A harmincas években eloszlott az illúzió, hogy a gazdasági válság nyomán a fasizmus ismét az 1924–25-öshöz hasonló kritikus belső helyzetbe kerülhet. A kommunistáknak 1934 nyarán, a Kommunista Internacionálé kezdődő politikai fordulata sodrában sikerült egységmegállapodásra jutniuk a szocialistákkal. A két párt és a GiL több ezer önkéntese küzdött a spanyol köztársaságiak oldalán (Garibaldi-brigád). 1937 júniusában az olasz titkosszolgálat a szélsőjobboldali francia csuklyások segítségével megölte Rosellit és fivérét. 1937 áprilisában a börtönkórházban meghalt Gramsci. Végülis – nem annyira a káderhiány mint inkább a lakosság óvatossága miatt – az illegális antifasizista ellenzék 1942-ig otthon nem tudott nagylétszámú szervezeteket kialakítani.

A fasizmus támogatottságának csúcspontja az etióp háborúban aratott győzelemhez fűződött. Az olasz külpolitika két legfőbb célpontja a Balkán és Afrika volt. Mussolini sokáig úgy akarta elérni külpolitikai céljait, hogy nem áll szorosabban az Európában szemben álló nagyhatalmak egyike mellé sem. Úgy vélte, Anglia és Franciaország engedményekkel fogja viszonzni a Németország törekvéseit Közép-Európában korlátozó olasz politikát. Ez vezérelte az 1934-es ausztriai nemzetiszocialista puccs idején is. Amikor Etiópia megszerzését tervezte, 1935 januárjában sikerült olyan megegyezést kötnie *Laval* francia külügyminiszterrel, amely lehetővé tette, hogy ezt a független országot saját érdekszférájába vonja. Áprilisban, amikor *Hitler* felmondta a versailles-i fegyverkezési korlátozásokat, Stresában az angolokkal és a franciákkal együtt ítélte el a német lépést.

A fordulatot az etióp háború hozta. 1935 októberében, többhónapos, alig lepezett előkészület után indult meg a támadás. Kezdeti sikerek után az offenzíva *Hailé Szelasszié* császár hadseregének és a lakosságnak a szívós ellenállása következtében elakadt. A Népszövetség októbertől gazdasági szankciókat alkalmazott Olaszország ellen, amelyek azonban nem írtak elő olajbojkottot. Ettől kezdve az

olasz külpolitika csupán Németország felé kereshette a kapcsolatot. 1935 decemberében Olaszország elhagyta a Népszövetséget.

Ujabb erőfeszítések árán 1936 májusára az olasz csapatok elfoglalták Addisz-Abebat. Róma ünnepelt, létrehozták az Olasz Birodalmat, III. Viktor Emmánuel felvette az Etiópia császára címet. Mussolini rendszere pályája delelőjén állt. A győzelmi hangulatban az olasz gazdaság pótolhatta volna az elszenvedett veszteségeket, rendezve belső ügyeit. Ám alig két hónappal később az olasz kormány mélyen belekeveredett a spanyol háborúba. Franco oldalán 50 000 olasz katona harcolt.

A német orientáció 1936. november 1-én olasz-német megállapodáshoz vezetett, amelyre először éppen Mussolini alkalmazta a Berlin-Róma tengely elnevezést. Ezt követte 1937-ben a Japánnal aláírt háromoldalú Antikomintern-paktum. „Itália a valaha létezett legnagyobb politikai és katonai komplexum részesévé lett” – mondta Ciano külügyminiszter. 1938-ban Olaszország már támogatta Ausztria német bekebelezését és tevékeny részese volt a Szudéta-vidék elcsatolására irányuló német manővereknek.

A német orientációnak belpolitikai áttevődései is voltak. 1938-ban szorosabbra fűzték a Fasiszta Párt és a német NSDAP kapcsolatait. Mindaddig a faji propaganda az olasz fasizmuson belül egy Preziosi vezette szűk szélsőséges csoport „magánügye” volt. Mussolini 1934-ben még határozottan elutasította a rasszizmust. Először 1936. decemberében, a tengelymegállapodás után hajtottak végre antiszemita faji tisztogatást a fasiszta lapok munkatársai körében. 1938. júliusában azután megjelent a PNF Faji Kiáltványa, amely a zsidókat idegen fajnak nyilvánította, és kimondta: meg kell akadályozni, hogy elrontsák az olasz faj fizikai és pszichikai jellegzetességeit. 1938 októberében az erősen asszimilálódott és elkeveredett, mintegy 45 000 főnyi zsidóság ellen kibocsátották az első diszkriminatív faji törvényt. A nem olasz állampolgárságú zsidókat egyszerűen kiűzték. A Vatikán, amely 1937 óta nyíltan elvetette a német faji törvényeket, szembefordult a megkülönböztetéssel. XI. Pius azonban meghalt és a pápaválasztás gondjai háttérbe szorították a faji kérdést.

1939-ben végpontjához érkezett az ötödik kerékké vált korporációs szisztéma útja. A Fasiszta Nagytanács feloszlatta a képviselőházat és a politikai képviselőket egy új, kinevezett delegátusokból álló szervnek, a Fasiszta Szervezetek és Korporációk Kamarájának adta át. Ez az átszervezés minden részérdeket az állam alá rendelt; a fasiszta korporativizmus minden híve egyformán mellőzőtté vált.

1939-re a fasiszta rendszer messzemenően megrendült. Az etiópiai győzelem távolról sem hozta meg a várt gazdasági eredményeket, ráadásul állandósult a helyi lakosság fegyveres függetlenségi mozgalma. Az egyház ellenérzései mellett

egyres katonai köröket is aggasztott a nyugati hatalmakkal szemben, elégtelen eszközökkel vívandó háború fenyegetése. *Egyes fasiszta vezetők* (pl. *Dino Grandi*, az alapítók egyike, akkoriban londoni nagykövet) úgy látták, hogy az országot, amely mindössze a világtermelés 3%-át produkálta, nem szabad kitenni a várható totális háború szakítópróbájának. Ez a nézet egyes folyóiratokban is megfogalmazódott. A spanyol háborúban való részvétel korántsem élvezett akkora támogatást, mint az etióp hadjárat. Az elit jelentős részének a németekkel szövetségben vívandó háborúval szemben érzett aggálya átragadt a Fasiszta Nagytanács tagjaira is. Többek között ezért is ragaszkodott Mussolini a világháború első hónapjaiban a nem hadviselő státuszhoz. Ciano még „a semlegesek blokkjának” kialakítását is fontolgatta. Az olasz álláspontot az angolok által elrendelt „navicert”-rendszer bevezetése módosította, amely a nyílt tengeri ellenőrzéssel próbálta megakadályozni, hogy a semleges országok hadianyaggal lássák el a német ipart.

Olaszország nagy erőket igénybe vevő, számos balsikerrel terhelt és súlyos veszteségekkel járó világháborús részvétele a hadműveletek döntő fordulata után, 1943-ban megérlelte a fasizmus bukásának a feltételeit. 1943 márciusában az Észak nagy munkabeszüntetései jelezték, hogy a munkások visszanyerték szakszervezeti és politikai autonómiájukat. A királyi udvarban, a hadseregben, az egyház és a Vatikán köreiben lázas készülődés folyt a változtatásra, amely áterjedt a fasiszta párt vezető köreire is. Az észak-afrikai német és olasz haderő teljes összeomlása, még inkább az angolszászok szicíliai, majd calabriai partraszállása felgyorsította az eseményeket. A Nagytanácsban Grandi vezetésével kialakult ellenzéki csoport a tanács július 24-i ülésén felszólította Mussolinit, hogy adja vissza a hadsereg vezetését a királynak. Másnap III. Viktor Emmánuel kihallgatáson mentette fel Mussolinit a miniszterelnöki tisztség alól. A palotából távoztában a Ducét letartóztatták. Az új miniszterelnök *Badoglio* marsall lett. Olaszország – egyelőre a nemzetiszocialista Németország háborús szövetségeseként – elindult a szövetségesekkel folytatandó titkos tárgyalások útján. Az 1943. szeptember 3-án a szövetségesekkel aláírt fegyverszüneti megállapodásra, majd a németeknek küldött október 11-i hadüzenetre a németek az ország északi részének katonai megszállásával feleltek, s a fogságából kiszabadított Duce segítségével létrehozták bábállamukat, az *Olasz Szociális Köztársaságot* (Salói Köztársaság). Az ország súlyos harcok színtere lett. Ám a nemzeti ellenállási harc kibontakozása a politikai fejlődést új pályára terelte, megszabva a háború utáni fejlődés karakterét.

Sztálin felemelkedése

Joszif Visszarionovics Sztálint (eredeti neve Dzsugasvili) (1879–1953), a szovjet-grúz politikust 1922. április 3-án kinevezték a Központi Bizottság főtitkárának. Azonban még két hónap sem telt el kinevezése után, amikor kicsúszott Lenin kezéből a gyeplő. 1922. május végén érte az érelmeszesedési paralízis első roham. Épphogy felépült, az ősz végén a második roham miatt kellett félbeszakítania munkáját.

„Sztálin elvtárs, amióta főtitkár lett, mérhetetlen hatalmat összpontosított a kezében, s nem vagyok biztos benne, hogy mindig körültekintően tud majd élni ezzel a hatalommal” – diktálta 1922. december 25-én Lenin végakarataknak szánt rövid feljegyzésében titkárának. 1923. január 4-én pedig utóiratot diktált végrendeletéhez, amelyből a becsapott ember dühe áradt. „Sztálin túlságosan goromba, és ez a fogytékosság... tűrhetetlenné válik a főtitkár tisztségében. Ezért javaslom az elvtársaknak, gondolkozzanak Sztálin áthelyezésének módján, és jelöljenek ki erre a helyre másvalakit, akinek minden egyébtől eltekintve csak egy előnye van Sztálin elvtárssal szemben, nevezetesen az, hogy türelmesebb, lojálisabb, udvariasabb és figyelmesebb az elvtársakkal, kevésbé szeszélyes, stb. Ez a körülmény talán jelentéktelen csekélységnek látszik. Én azonban azt hiszem, hogy a szakadás elkerülése, s a fentebb Sztálin és Trockij viszonyáról írottak szempontjából ez nem csekélység, vagy ha igen, olyan csekélység, amely döntő jelentőségűvé válhat.” Március 5-én pedig Sztálinhoz intézett rövid levelében közölte, hogy „megszakít” vele minden személyes kapcsolatot.

Hozzávetőlegesen ebben az időben alakult ki a Politikai Bizottságban Sztálin, Zinovjev és Kamenyev trojkája, megakadályozandó, hogy Trockij legyen Lenin utódja a párt élén. Az 1923. májusában tartott XII. pártkongresszuson Sztálin már nagy önbizalommal beszélt. Elismerte a trojka létezését, amely szolidaritást jelent mindenféle ellenzékkel szemben, akiknek fő követelése a párton belüli kritika szabadsága volt (!!). *A párt nem vitakör*, szögezte le Sztálin.

Lenin halála (1924. január 21.) után temetését Sztálin irányította, amely az ot-tani hagyományok szerint előre vetítette az utódlást is. Január 26-án a II. Össz-szövetségi Szovjetkongresszuson szent esküvel fogadta, hogy valóra váltja Lenin végakarátát. A gondosan szervezett temetési ceremónia teljesen ellentmondott Lenin szerénységének. Ezzel azt igyekeztek elérni, hogy *elragadtatott Lenin-kultusz* ébredjen a primitív, félig ázsiai tömegekben. Ugyanezt szolgálta a Lenin-mauzóleum is a Vörös téren. Trockij elfogadta a Lenin-kultuszt, annak ellenére, hogy felháborította racionalista gondolkodását és európai ízlését.

A *trockizmus és a sztálinizmus közötti legfőbb különbség* abban állt, hogy Trockij hitt abban, hogy lehetséges lesz egyensúlyozni a diktatúra és a szabadság között, hogy a körülményeknek megfelelően lehet majd szűkíteni vagy bővíteni egyiket vagy másikat. Remélte, hogy Oroszország gazdasági talpra állása és a szocializmus fejlődése révén a rendszernek mind kevésbé kell majd az erőszakra támaszkodnia, s mindinkább bízhat az emberek önkéntes támogatásában. A forradalomnak vissza kell térnie saját fiatal korába. Úgy gondolta, csak a forradalom és a tömegek közötti szakadás ideiglenes. A triumvirek, és különösen Sztálin, nem voltak ennyire bizakodók. Trockij álláspontja mögött óvatos, de nagyon is valóságos forradalmi optimizmus húzódott meg, az a hit, hogy a vezetőknek csupán helyes szocialista politikát kell megvalósítaniuk, s akkor a dolgozó osztályok támogatni fogják őket. Sztálin politikájában pedig mindig ott rejtőzött a szocializmus népszerűségét illető mélységes bizalmatlanság, mi több: az ember és a társadalom alapvetően pesszimista megközelítése. Egy 1924 eleji konferencián kijelentette, hogy „*kifejlett, teljes demokrácia nyilván nem lesz.*”

Sztálin először 1924 őszén fogalmazta meg nézeteit az *egy országra korlátozódó szocializmusról*. Nagyjából így érvelt: természetesen alig várjuk a nemzetközi forradalmat, továbbra is hisszük, hogy közel van a nyugati proletariátus győzelme, s nemes kötelességünk erőnk szerint gyorsítani az eljövételt. De minek izguljunk annyit a nemzetközi forradalom miatt? Még ha el is halasztódik, ebben az országban akkor is fel tudunk építeni egy teljesen kifejlett osztály nélküli társadalmat.

A fekete csütörtök és a gazdasági világválság (1929–1933)

Az 1920-as évek második felében a legtöbb európai országban a gazdaság erőteljesen fejlődött, *legdinamikusabban Németországban*. Az 1920-as években az *Egyesült Államokban* a gazdasági prosperitás húzóágazata egyértelműen az autógyártás volt, de egyúttal hatalmas *spekulációs konjunktúra* bontakozott ki, mely 1928–29-ben érte el csúcspontját. A túlhajtott spekuláció hamarosan megboszoszta magát.

1929. október 23-én délelőtt 11 órakor a New York-i tőzsdén váratlan és példátlan *eladási láz* tört ki. Mindenki attól tartott, hogy a kezében lévő részvényeket később még olcsóbban értékesítheti. Másnap délre, a „fekete csütörtökön” már 12,9 millió részvénytől szabadultak meg tulajdonosaik, értékük drámai zuhanása mellett. Ehhez hozzájárultak a túlzott ipari beruházások és az áruk túlkínálata, amellyel a kereslet nem tudott lépést tartani. A túlértékelődött részvényektől tu-

lajdonosaik gyorsan meg akartak szabadulni, így több cég is a csőd szélére került. Pénteken Hoover elnök biztosította az országot a zavarok átmenetiségéről és a gazdaság stabilitásáról, de hétfőn folytatódott az áresés, kedden pedig bekövetkezett a teljes összeomlás. A pánik az Államok más részvénytőzsdéire is áterjedt. Az árfolyamzuhanás következtében egy generáció megtakarításainak nagy része egy hét alatt semmivé lett. A tőzsdeindex csökkenése 1932-ig tartott. A részvénytőzsde összeomlása lerombolta a hitelpiacot, a kereskedelem és a beruházások visszaestek, s megkezdődtek az elbocsátások.

A tőzsdeválságot nem követte volna elhúzódó depresszió, ha a pénzügyi intézmények és azok szabályozása megfelelt volna a kor követelményeinek, ha a jövedelemfelosztást és a vállalati struktúrát nem terhelték volna súlyos torzulások, ha a külgazdasági politika össze lett volna hangolva a belső gazdasági folyamatokkal, és ha a vállalkozók és a szakemberek közgazdasági tudása nem állt volna olyan alacsony szinten.

A bankok is gondban voltak, mert a betéttulajdonosok nem látták biztonságban folyószámla- vagy takarékbetétjeiket, és a csődtől tartva ki akarták venni pénzüket. Mivel azonban nagyjából egy időben jelentkeztek pénzükért, a bankok képtelenek voltak mindenkinek fizetni, hiszen a betétek nagy részét a nyereség értékében különböző vállalkozásokba fektették, vagy külföldre helyezték ki.

A New York-ban kirobbant világ gazdasági válság az európai gazdaságokat is súlyosan érintette. A hitelezők minden kintlévőségüket igyekeztek visszaszerezni, és új hitelek nem mertek folyósítani. Ez gondot okozott a közép- és kelet-európai adós országoknak, mert az esedékes törlesztéseket jórészt csak újabb hitelekől tudták volna fedezni. Németország 1918–1931 között felvett tartozásállományának (20,6 milliárd márka) felét rövid lejáratú amerikai hitelek tették ki, amelyeket a német bankok azonban közép- és hosszútávú beruházásokra helyeztek ki, amely különösen rontotta a visszafizetés lehetőségeit.

A termelési eszközök termelése az Egyesült Államokban és Németországban hanyatlott legjelentősebben: abban a két országban, ahol az ipari termelőapparatust a válság előtt a leginkább bővítették és korszerűsítették. A németországi pusztító válságnak három oka volt: az első megegyezett a közép- és kelet-európai országokra általában jellemző súlyos eladósodással, a felvett hitelek méretével, formájával (rövid lejáratú hitelek) és a hitelstop katasztrofális következményeivel; a második az 1920-as évek második felének Németországában is virágzó spekulációs konjunktúra összeomlása volt; a harmadikat pedig a korábban rendkívül jelentős exporttevékenység súlyos visszaesése jelentette.

A gazdasági élet megtorpant, mivel új beruházásokra senki sem szánta el magát. Németországban az új, részvényes nagyipari üzemek beruházására 1931-ben

a válság előtti összeg 3%-át fektették be. A beruházási javakat előállító iparágak így rendelés nélkül maradtak, leálltak, és emiatt nagy munkástömegeket bocsátottak el.

Közép- és Kelet-Európa országaiban az első világháborút követő túltermelés 1928-tól jelentkezett, és a válság az 1930-as évek elején kivétel nélkül különlegesen súlyos méreteket öltött. Ennek három összetevője volt: a példátlan méretű agrárválság, amely az agrárarak soha nem látott zuhanásával járt együtt, s az agrártúlsúlyú és kizárólag mezőgazdasági exportra alapozott gazdasági országokat sújtotta; a hitelválság fizetéseképtelenné tette a térség súlyosan eladósodott országait, s kikapcsolta a gazdaság finanszírozásából a legtöbb esetben meghatározó szerepet játszó külföldi tőkeforrásokat; a régió legtöbb országa műszakilag és gazdaság szerkezeti elmaradt szinten állt.

A felhalmozódó eladhatatlan készletek az árak katasztrofális zuhanásához vezettek. Mivel agrártúlsúlyú és agrárexportáló országokról volt szó, a mezőgazdaság traumája az egész nemzetgazdaságot megrázta. Ezt a hatást mindenekelőtt a külkereskedelem közvetítette a cserearányok rendkívül kedvezőtlen formájában: az 1930-as évek elején már csaknem egyharmaddal több árut kellett exportálni ugyanannyi importcikkért, mint a világháború előtt.

A válság leküzdése lényeges, nagyobb beruházásokat igénylő modernizálást követelt volna. Csakhogy a bevételek zuhanása és a modernizáláshoz szükséges gépek, vegyi anyagok, általában az iparcikkek viszonylagos drágulása úgyszólván megbénította a mezőgazdaság tevékenységét. Az új gépi technika terjedése nemcsak megállt, de egyenesen visszaesett. A válság által sújtott adós országok fizetőképessége kérdésessé vált. A hitelezők igyekeztek mindent azonnal visszaszerezni, kevés sikerrel. Az összeomlás teljes volt, az adós országokat az államcsőd és a gazdaság megbénulása fenyegette. Mindenütt kilátástalanság és reménytelenség uralkodott. Közép- és Kelet-Európa országai még nem tudtak megbirkózni a világháború után kialakult új körülményekkel sem, s többségük, az új országhatárok között egyetlen évtized alatt még nemzeti gazdaságuk létfeltételeit sem alakíthatta ki igazán.

A francia gazdaság az 1920-as évek második felében stabilizálódott. A háborúban elpusztult területek újjáépítése, az új iparágak meghonosítása és a megnövekedett gyarmatbirodalom miatt kiszélesedett a francia termékek piaca. A mezőgazdaság nagy súlya miatt az ország gazdaságában a válság csak 1931-től jelentkezett, de elhúzódott. Az ipari termelés csak 1936-ban érte el a válság előtti szintet. A fáziseltolódás miatt a külkereskedelem számos piacát elveszítette, hiszen a versenytársak hamarabb túljutottak a válság hatásain. A válság során az ipari termelés mintegy negyedével csökkent, de a legfontosabb nehézipari ágazat-

ban (acélgyártás) mintegy 40%-os volt a visszaesés. Mivel a racionalizálás a válság előtt Franciaországban később kezdődött és kisebb arányú volt; a válság idején nagyméretű erődítési, kikötő- és csatornaépítési munkálatok folytak, amelyek enyhítették a válság hatásait. A fogyasztási cikkeket gyártó iparágak visszaesése kevésbé volt súlyos.

Jelentősnek bizonyultak azonban a válság társadalmi terhei. Míg 1934-ben 330 ezer munkanélkülit regisztráltak, a következő év végére számuk elérte a 900 ezer főt. Beszűkültek az ország nemzetközi gazdasági kapcsolatai, amelyeket a gyarmatbirodalom védett piaci forgalma csak részben tudott ellensúlyozni. Emiatt csökkentek az ország bevételei, s kudarcot vallottak a kormányok protekcionista stabilizációs kísérletei.

Lengyelországban nagy szerepet játszott a tőkehiány, a tőkeimport leállítása.

Angliában a gazdaság teljesítménye 1920-ra elérte az utolsó békeévét (1913), ami segített a leszerelt katonák elhelyezkedésében, a bérek növelésében és a munkanélküliség viszonylag alacsony szinten tartásában. A fellendülés azonban rövidnek bizonyult, mivel a háborúban a szénbányászat, a vas- és acélgyártás, illetve a hajógyártás fejlesztésére helyezték a hangsúlyt, és ezáltal a többi iparág korszerűtlenné vált. A munkanélküliség az 1920-as években addig ismeretlen szintet ért el, s egyszer sem csökkent egymillió alá. A világkereskedelem jelentős csökkenése miatt a brit gazdaság igényelte volna az exportot, az infláció azonban megdrágította, azaz kevésbé versenyképessé tette a fontot.

Az 1929 októberében kirobbanó nagy világgazdasági válság a szigetországot először pénzügyi válságként sújtotta: a drasztikusan lecsökkent export nem fedezte az import költségeit, és riasztó pénzügyi hiány alakult ki. A helyzetet súlyosbította, hogy a spekulánsok mind nagyobb mennyiségben adták el a mestersegesen magas árfolyamon tartott fontot és a Bank of England aranytartaléka gyorsan csökkent. A kormány végül még a font leértékelésére is rákényszerült. Az akció gazdaságilag sikeresnek bizonyult, mert alacsonyabb árfolyamon már nem volt értelme megszabadulni a fonttól, s a brit áruk versenyképesebbé váltak. Japánban a válság 1931-ben érte el mélypontját.

1933-ban az Egyesült Államokban új politikai irányvonal alakult ki: a gazdaság- és társadalompolitikában azonnali fordulat történt az állami beavatkozás irányába, a kül- és gazdaságpolitikában pedig megkezdődött az áttérés a nemzetközi, sőt globalista szerepvállalás felé. Az új történelmi szakasz vezéreszméje egy új típusú liberalizmus volt, amelynek legfőbb ismérve a reformok iránti elkötelezettség.

Az új irány a *New Deal* volt, az „új megállapodás”, amely átvitt értelemben új leosztást jelentett. *Roosevelt* elnök fellépésével (1933. március 4-én tette le a hiva-

tali esküt) s az amerikai belpolitika átrendeződésével valóban egy új társadalmi szerződés formálódott a gazdasági depresszió talaján kibontakozott politikai válság megoldásához. Az állami szerepvállalás kiterjesztése, a deficitfinanszírozás, a közmunkák bevezetése és más intézkedések miatt a brit *Keynes* közgazdász a New Deal egyik ihletőjének tekinthető.

Az őszinte hangon és bizalmon túlmenően Amerika működőképességének helyreállításához *átfogó stabilizációs programra* volt szükség. Legelső lépés a pénzügyi viszonyok rendbetétele, vagyis a bankok megrendszabályozása volt, amely kötelező bankszünet elrendelésével kezdődött. Az elnök tanácsadói öt nap alatt elkészítették a *banktörvény* tervezetét, amelyet a Kongresszus elfogadott. Roosevelttel „kandalló melletti” rádióüzenetében közölte az országgal, hogy másnap a bankok újra kinyitnak, és az állampolgárok ezentúl biztonságban tudhatják dollárjaikat. Az emberek hittek az elnöknek, és másnap a befizetések meghaladták a pénzkivonás összegét.

A pénzügyek stabilizálása magába foglalta a *Wall Street működésének szabályozását*, valamint egy központi értékpapír-felügyelet felállítását is.

A holtpontonról való kimozdulás és egyes régóta húzódó problémák megoldása miatt fontos intézkedés volt a *közmunkák beindítása* is – például a Tennessee folyó komplex szabályozása és villamos áram termelésére való felhasználása volt. Az országos ipari helyreállítási törvény 3,3 milliárd dollárt irányzott elő közmunkákra az ipari termelés fellendítése és a munkanélküliség felszámolása érdekében.

A New Deal *agrárpolitikájának* két fő gonddal kellett szembenéznie: a nyomott mezőgazdasági árakkal és az egyre növekvő terményfelesleggel. Roosevelttel a termőterület csökkentését és a farmerek pénzügyi megsegítését kezdeményezte.

Az Egyesült Államok *letért az aranystandardról*, s e lépés a kormány kezébe adta a dollár aranytartalmát, illetve az arany ára meghatározásának lehetőségét. Az 1934. januárban elfogadott aranytörvény értelmében az arany unciánkénti árát a korábbi 21 dollár helyett 35 dollárban rögzítették. Folytatódott az állam aranyfelvásárlási akciója és növekvő importja; az évtized végére a Fort Knoxban őrzött állami arnykészlet megháromszorozódott.

Mivel a *washingtoni központi bank (Fed)* is az elnök ellenőrzése alatt állt, nem volt módja arra, hogy az aranybeáramlásra – „sterilizáló” lépésként – a kibocsátott pénzmennyiség szűkítésével válaszoljon; ehelyett az elnök élénkítő politikáját lehetővé tevő *monetáris expanzió* következett be. A forgalomban lévő pénz mennyisége 1937-ig évi átlagban 11%-kal emelkedett, s a pénztulajdonosok áremelkedésre számítva elköltötték dollárjaikat, amely alapul szolgált a négyéves időszakot jellemző évi 12%-os nemzeti jövedelemnövekedésnek.

A közép- és kelet-európai országok bankzárlatokkal mindenekelőtt az államháztartás és a bankrendszer már-már elkerülhetetlen csődjét igyekeztek megakadályozni. A bankok azonnali bezárását elrendelő kormányzat lélegztvételníi időt nyert a kifizetések szüneteltetésével, hogy időközben megfelelő intézkedéseket léptethessen életbe. Ezek között a legfontosabb a német mintára bevezetett *kötött devizagazdálkodás* volt, amely megszüntette a nemzeti devizák szabad átváltását. Ez megakadályozta a további arany és deviza kiáramlást az eladósodott és fizetéseképtelenné vált országokból. Az esedékes kifizetések helyett az adós ország nemzeti bankjához saját nemzeti valutában fizették be a törlesztési összegeket, s a hitelezők az érvényes devizakötöttségek következtében a felgyülemlett tőkét nem vihették ki az országból. Több esetben egy-három éves visszafizetési szüneteltetési megállapodásokat is kötöttek, s Németországnak az 1932. júliusi lausanne-i konferencia a jóvátétel-fizetés gyakorlati beszüntetését is lehetővé tette.

Miután semmiféle új hitelre nem lehetett számítani, a *kereskedelmi mérleg egyensúlyának helyreállítása* a gazdaság működésének létkérdésévé állt. Az egyensúlyzavar megszüntetésének egyedüli járható útjaként a *behozatal radikális korlátozása* kínálkozott. 1930–34 között a közép- és kelet-európai térség minden országa igyekezett teljessé tenni vámvédelmét. A behozatalában különösen nagy tételeket jelentő és belföldi termeléssel előállítható termékek esetében 1933 elejére már úgyszólván minden külföldi ipari készáru importját megtiltották. Kifogástalanul működött a kontingentálási rendszer is, amely központilag engedélyezte bizonyos cikkek mennyiségének behozatalát. Az állami beavatkozás hosszú távon eredményesnek bizonyult.

Németországban a válság megoldása nem sokkal Hitler hatalomra jutása után következett be. 1934-től ugyanis a náci gazdaságvezetés szakított az addig hangsúlyozott önállósági politikával, és 1934–38 között megkezdte ún. *nagyterv gazdaságának* kiépítését. 1934 szeptemberében Hjalmar Schacht irányításával megszületett a *Neuer Plan*. A fegyverkezés és hadifelhéskészülés úgynevezett 4 éves tervével összekapcsolva a náci Németország szakított a külkereskedelem világ-gazdaságban érvényes korábbi normáival. A kereskedelmi partnerekkel kétoldalú kereskedelmi és fizetési egyezményeket kötöttek, amelyekben kiiktatták a fizetéseket. Ebből fejlődött ki a *klíring-rendszer*, amely azt jelentette, hogy az egyik ország exportját a másik országnak ugyanazon országból való importja határozta meg. A szállításokért nem devizával, hanem áruszállításokkal fizettek, s csak az év végén fennmaradó szállítási különbségek kiegyenlítésére került sor, szintén szállítással. Ez azért volt kedvező, mert így pénz nem került ki az országból, csak áru. Közép- és Kelet-Európa országai egymással folytatott kereskedelmüket teljesen klíringalapra helyezték, így a térség jelentős részén *új regionális gazdasági-*

szövetségi rendszer alakult ki a náci Németország körül, amely Hitler számára a háború előkészítésének gazdasági megalapozását, a térség államainak viszont a válságból való kilábalást jelentette.

A válság hatására Nagy-Britannia szakított a szabad kereskedelem gyakorlatával. 1932 februárjában a parlament *védővámokat* vezetett be. Az új törvény értelmében az importtermékek után 10%-os vámot kellett fizetni, ha azok nem a birodalomból érkeztek. 1933-ban Nagy-Britannia és a domíniumok (a Skandináv-országok részvételével) megalakították az ún. *sterlingövezetet*: az érintett országok vállalták, hogy nemzeti valutájukat nem az aranyhoz (vagy a dollárhoz), hanem a font árfolyamához igazítják.

1933-ra a fizetési mérleg kiegyenlítőddött, a munkanélküliek száma pedig csökkent. Az év végére az ipari termelés szintje elérte, sőt meghaladta az 1929. évit. A munkanélküliséget, a két háború közötti időszak legsúlyosabb gondját érdemben azonban csak az újabb világháború által kikényszerített fegyverkezési program felgyorsítása oldotta meg.

A nagy válság nem csak a gazdasági életre mért súlyos csapást, hanem *aláásta a társadalom politikai alapjait és ideológiáját is*. Nagymértékben romlott a munkásság, a parasztság, a városi kispolgárság és az értelmiség helyzete, ami maga után vonta a forradalmi mozgalmak kibontakozását. A közép- és kelet-európai államokban megrendültek az állam irányításának polgári – parlamentáris formái, s helyettük *autoritatív uralmi formák és szélsőséges irányzatok erősödtek meg*.

A világválság traumáját felerősítette, hogy a Szovjetunió, amely látványosan szakított a kapitalizmussal, immunisnak mutatkozott e betegséggel szemben. Itt ugyanis az egymást követő ötéves tervek alapján gyors, nagyszabású iparosítás zajlott le s az ipari termelés 1929–1940 között megháromszorozódott. Ismeretlen volt munkanélküliség fogalma is. E vívmányok lenyűgözték a külföldi megfigyelőket, és keresték a titok nyitját, amelyet a szovjet gazdaság alacsony hatékonyságával magyaráztak.

Ukrajna esete – háborúk Kelet-Európában (1917–1920)

1917. november: az ukrán Központi Rada nem ismeri el az orosz bolsevik rendszert

1917. december: Anglia és Franciaország elismeri az ukrán autonómiát

1917. december 17: a szovjet kormány hadat üzen a Központi Radának

1918. január 9: a Központi Rada Kijevben kikiáltja a Független Szuverén Ukrán Népköztársaságot

1918. november: az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása, Nyugat-Ukrajnai Köztársaság kikiáltása Galíciában

1919. január 22: a két ukrán állam egyesülési nyilatkozata

1919. február 6: a Vörös Hadsereg bevonul Kijevbe

1919. április 8: Harkovban kikiáltják az Ukrán Szovjetköztársaságot

1920. április 25: Pilsudski seregei átlépik az orosz-lengyel ideiglenes határt

1920. augusztus eleje: a szovjet-orosz vöröskatonák elérik a Visztulát és Varsó rohamára készülnek; Moszkvában ülésezik a Kommunista Internacionálé II. kongresszusa

1920. augusztus 16: a Vörös Hadsereg sikertelen támadása Varsó ellen; „a visztulai csoda”

1921. március 18: a rigai béke

Ukrajna elszakadási kísérlete Oroszországtól külön figyelmet érdemel, mert közöttük mindig sajátos kapcsolat állt fent. Ukrajna már régóta a mongolok által keletről fenyegetett Oroszország nélkülözhetetlen stratégiai, kulturális, gazdasági és politikai támasza volt. A két állam történelme és kultúrája kezdettől fogva szo-

rosan összekapcsolódott egymással. Ukrajna gazdaságilag is az Orosz Birodalom egyik legfontosabb alkotó eleme volt, s szerepe a növekvő iparosítás következtében egyre bővült. 1917-ben az Orosz Birodalom feltárt szénmezőinek háromnegyede Ukrajna területén helyezkedett el. A vas- és mangánérc feldolgozásának kétharmadát, az acélgyártás felé, s az orosz gabonatermelés túlnyomó részét szintén Ukrajna adta. Fontossá vált Oroszország számára azért is, mert az Orosz Birodalom legfontosabb közlekedési útvonalai nyugat felé, a Balkánra, a Fekete-tengerhez, illetve a Kaukázushoz Ukrajnán keresztül vezettek. Ukrajnának pedig Oroszország hatalmas, sőt időnként az egyedüli felvevőpiacot jelentette.

Az 1917. évi februári forradalom után Ukrajnában is az ország függetlenségére, vagyis az orosz gyámság megszüntetésére törekedtek. Az ukránjai politikai erők hasonlóak voltak az oroszországiakhoz: szociálforradalmárok, akik a parasztok érdekeit képviselték; szociáldemokraták, akik túlnyomórészt mensevikek voltak, s egy nacionalista ukrán párt, a szociális föderalisták, akik az alkotmányos demokraták (kadétok) ukrán változatát testesítették meg. Jóllehet a pártszerkezet az oroszországit követte, valamennyi ukrán párt egyetértett a nemzeti függetlenség követelésében. Mindez azonban még nem jelentette a teljes önálló államiság követelését; az ukránok még nem akartak teljesen kiszakadni az Orosz Birodalomból, de a birodalmon belül maradásukat széleskörű autonómiához kötötték. Álláspontjuk azonban Lenin és a bolsevikok 1917. októberi hatalomátvétele után megváltozott. Az ukrán nemzeti kormányzat, vagyis a Kijevben ülésező Központi Rada nem ismerte el az új bolsevik rendszert. Főleg azért, mert a nyugati hatalmak – mindenekelőtt Franciaország – az ukránokat a Németország elleni háború folytatására igyekezett sarkallni, miközben Lenin a németeknek fegyverszünetet és békét ajánlott (Lásd: *Játék a világforradalommal* című írásunkat.) Anglia és Franciaország 1917 decemberében elismerte az ukrán autonómiát, de ekkor az nem derült ki, hogy mindez teljes önállóságot vagy csak autonómiát jelentett volna egy nem bolsevik keretek között működő Oroszországban.

Amikor az ukránok együttműködtek a kozákok vezetőjével, *Alekszej Kalegyin* atamánál, aki fehér csapatai élén a bolsevikok elleni harcra is hajlott, az új szovjet kormányzat 1917. december 17-én hadat üzent a Központi Radának, az ukrán bolsevikok pedig Harkovban ellenkormányt alakítottak. A Központi Rada 1918. január 9-én Kijevben kikiáltotta a *Független Szuverén Ukrán Népköztársaságot*, és kihirdette Ukrajna kiválását az orosz államszövetségből. Németország és Ausztria-Magyarország elismerte Ukrajna függetlenségét. Az ukránokat meghívták Breszt-Litovszkba is, hogy különbékét kössenek a központi hatalmakkal. Eközben a bolsevikok Kijevig törtek előre, és elfoglalták a fővárost. Az ukrán kormány Zsitomirba menekült, de elveszett volna, ha Breszt-Litovszkban nem szakították

volna félbe a béketárgyalásokat, hogy „segítségére” siessenek. A németek és nem sokkal később az osztrák-magyar csapatok is széles fronton benyomultak Ukrajnába, s elfoglalták Kijevet.

A Központi Radát ismét visszahelyezték kormányzati pozíciójába, de ettől kezdve szinte semmiféle beleszólása sem volt az eseményekbe. A német és osztrák-magyar megszálló csapatok célja az volt, hogy Ukrajnából annyi élelmiszert zsaroljanak ki, amennyit csak lehet. A Központi Rada megtagadta az együttműködést, ezért tagjait német katonák letartóztatták. A kormány helyett a német-osztrák megszálló csapatok bábkormányt neveztek ki, a tényleges kormányhatalom pedig a német főkormányzó kezébe került.

Az Osztrák-Magyar Monarchia 1918. novemberi szétesése után Ukrajna galíciái területén kikiáltották a *Nyugat-ukrajnai Népköztársaságot*, s 1919. január 22-én kinyilvánították a két ukrán állam egyesülését. Ám az egyesült Ukrajna léte rövid életűnek bizonyult. A német és osztrák-magyar seregek kivonulása után az ukrán kormányzat gyenge lábakon állt. 1919. február 6-án a Vörös Hadsereg bevonult Kijevbe. Ettől kezdve Ukrajnát a harkovi bolsevik ellenkormány vezette, Harkov pedig Ukrajna fővárosa lett. Április 8-án Harkovban kikiáltották az *Ukrán Szovjetköztársaságot*, amely a Szovjetunió szilárd alkotórészét képezte.

Ám e lépéssel Ukrajna még nem került végleg bolsevik kézbe. A versailles-i és saint-germain-i békekonferencián a nyugati szövetségesek egyik célja ugyanis Lengyelország helyreállítása volt, amelyet több mint 120 évvel korábban az akkori Porosz-Németország, Oroszország és Ausztria felosztott egymás között. A legyőzött Németországnak le kellett mondani lengyel és néhány német területről, a Habsburg Birodalom elveszítette Galíciát, amit az új Lengyelországhoz csatoltak, és Szovjet-Oroszország is átadta lengyel területeit. Mivel Szovjet-Oroszország nem képviseltette magát Párizsban, a szovjet hatalom a nyugat számára ellenségként jelent meg.

Az újonnan létrehozott Lengyelország élére *Josef Piłsudski* tábornok került, aki az első világháborúban osztrák támogatással lengyel légiókat állított fel és képezett ki. A központi hatalmak a lengyeleket az oroszok elleni harcban akarták bevetni. A nyugati hatalmak most abban voltak érdekeltek, hogy Németországot keletről, Oroszországot pedig nyugatról egy katonailag lehetőleg erős Lengyelország határolja. Feladata Franciaországgal együtt Németország jövőbeni sakkban tartása, illetve a szovjet hatalom európai előretörésének megakadályozása volt. Mindez azonban egyáltalán nem bizonyult könnyű feladatnak. Piłsudskitól nem kevesebbet vártak, mint a lengyel hadsereg gyors felfegyverzését, illetve annak azonnali háborús készenlétbe helyezését. Ehhez azonban segítségre volt szüksége, amelyet Franciaország tudott számára megadni. A háború után ugyanis

nagyszámú fegyver feleslegessé vált. Így nagy mennyiségben szállítottak Lengyelországba harckocsikat, ágyúkat, repülőgépeket, gépfegyvereket és lőfegyvereket. Tapasztalt francia katonatisztek százai érkeztek Lengyelországba, közöttük 38 tábornok *Maxime Weygand* vezérkari tiszt vezetésével. A tábornokok között volt *Charles de Gaulle* őrnagy is. Csupán a sors véletlen játéka, hogy de Gaulle az első világháború alatt német fogságba esett, és az ingolstadti fogolytáborban találkozott az orosz *Mihail Tuhacsevszkij* tábornokkal. Rövidesen azonban de Gaulle és Tuhacsevszkij a lengyel-orosz fronton nézett farkasszemet egymással.

Piłsudski tábornok a rendelkezésére álló segítséget az összes keleti terület megszerzésére használta fel. Ezeket Lengyelország történelmi érvelése alapján ugyan jogosan igényelhette magának, de a Párizs-környéki békekonferencia mégsem fogadta el érvelését. Mindez egyáltalán nem meglepő, hiszen e történelmi határok értelmében Ukrajnának több mint a fele Kijevvel együtt, és Fehéroroszország egyes részei is Lengyelországhoz tartoznának. Ezek voltak azok a határok, amelyekkel annak idején az erős és agresszív Lengyelország rövid ideig legnagyobb területi kiterjedését elérte. A bolsevikok által Kijevből elűzött ukrán nacionalista vezető, *Szemjon Petljura* készen állt a Lengyelországgal való együttműködésre annak érdekében, hogy Lengyelországon keresztül ismét Kijevbe juthasson, s ott Lengyelország támogatásával saját autonóm kormányzatot alakíthasson. Piłsudski 1920. április 25-én parancsot adott seregeinek Szovjet-Oroszország megtámadására az 1000 km-es ideiglenes határ hosszában.

A Vörös Hadsereg felkészületlenül állt a lengyel betöréssel szemben, így a lengyelek gyenge ellenállásba ütköztek. Könnyedén elfoglalták Kijevet, s mélyen benyomultak Ukrajnába és Fehéroroszországba. Piłsudski kapcsolatba lépett a bolsevikellenes *Peter Nyikolajevics Wrangel* báróval – akinek polgárháborús seregéhez csatlakozott a legyőzött *Gyenyikin* csapatainak maradéka is –, hogy csillag alakzatban Moszkvába vonuljanak, és véget vessenek a bolsevik uralomnak. De a Vörös Hadsereg legyőzte a fehér csapatokat és visszavonulásra kényszerítette Wrangelt. A diadalt főleg a fiatal, 27 éves *Tuhacsevszkij* tábornoknak köszönheték, aki korábban Lenin és Trockij által kinevezett parancsnokként a déli fronton tevékenykedett. Most viszont a nyugati front főparancsnokának nevezték ki, s feladata a lengyelek legyőzése és Oroszországból történő kiűzésük lett.

A szovjet-orosz ellentámadás nagy jelentőségű volt a szovjet rendszer történetében. Tuhacsevszkij megtámadta és legyőzte a lengyeleket, és seregével Varsó felé menetelt. A kétéves polgárháborúban kimerült Vörös Hadsereg sikerében ekkor már szinte senki sem bízott. Tuhacsevszkij eredményei azt bizonyították, milyen nagymértékben voltak motiváltak a Vörös Hadsereg tagjai, mennyire hittek abban, hogy helytállásuk az egész emberiség – és nem csak az orosz nép –

jövőjét meghatározza. Mivel *Lenin ebben a háborúban a világimperializmus támadását látta a világ első szocialista állama ellen*, ugyanazon nyugati hatalmak álltak Lengyelország mögött, akik az orosz polgárháborúban a fehér seregeket támogatták, s akik hadseregeikkel is beavatkoztak Oroszországban. Miközben Pilsudski arra törekedett, hogy *Nagy-Lengyelországot* hozzon létre, Lenin e háború révén jogosnak tekintette, hogy a *Vörös Hadsereggel* ne csak Lengyelországot győzze le, hanem *Lengyelországon keresztül Németországba*, illetve nyugat felé nyomuljon.

A lengyeleket elűzték Kijevből, kiürítették Minszkét és Vilniust, majd júliusban a Vörös Hadsereg elérte a lengyel határt. Anglia megpróbált közvetíteni: fegyverszünetet ajánlott, de Lenin ezt elutasította. A háborúban páratlan lehetőséget látott: a Vörös Hadsereg győzelme Lengyelország fölött és előrenyomulása Németország felé megerősítené az összes európai forradalmi erőt, és felkeléshez vezetne az európai kormányok ellen. A *Vörös Hadsereget Európa népei majd felszabadítóként ünnepelnék*, s így a vörös csapatok segítségével megvalósulhatna az általa annyira szorgalmazott *világforradalom*.

Lenin – a korábbiakhoz hasonlóan – oroszországi hatalomátvételüket azzal indokolta, hogy szükség van a kezdő lökésre a világforradalom elindításához. Ha nem jönne el a világforradalom, Lenin vétkezne azon marxista alapelv ellen, hogy a forradalmak csak a gazdaságilag fejlett országokban vezethetnek szocializmus-hoz. A magasan fejlett, s az oroszokkal baráti viszonyban lévő Németország segítségével nélkül aligha megvalósítható a gazdaságilag gyenge, az első világháború és azt követő polgárháború miatt romokban heverő Oroszország megmentése. Ezért egy ilyen Szovjet-Németország lehetne Szovjet-Oroszország segítsége és támasza. Ebből következően elő kell idézni a forradalmat Németországban és a többi európai országban. A lengyelek feletti győzelem és a Vörös Hadsereg előrenyomulása Berlinig az egyedüli lehetőséget kínálta Lenin tervének megvalósítására. Később Lenin a *világforradalom elindítására* egy másik eszközt is felállított, a *Kommunista Internacionálét*.

1920 augusztus elején a vörös katonák elérték a Visztulát, s már Varsó rohamára gyülekeztek. Moszkvában a Kommunista Internacionálé ekkor üléselő II. kongresszusán Lenin eufórikusan így szólt a küldöttekhez: *„Igen, a szovjet csapatok már Varsónál állnak! Hamarosan egész Németország a miénk lesz! Visszahódítjuk Magyarországot! A Balkán fellázad a kapitalizmus ellen! Megrendül Olaszország! A polgári Európát rohamozzuk, s minden eresztekében recseg!”*

A kongresszus azonnal kibocsátott egy felhívást a világ valamennyi kommunista pártjának, hogy támogassák Szovjet-Oroszországot jogos harcában. Sok országban ez a felhívás a munkásság szolidaritását váltotta ki, az antant Lengyel-

országba induló fegyverszállítását a kikötőkben és a vasutaknál feltartóztatták. Mindenütt sztrájkok és szimpátiatüntetések zajlottak. Trockij kiadta a jelszót: „*Ma Varsó, holnap Berlin!*”

A Vörös Hadsereg talán elfoglalhatta volna Varsót, de a vezetésben konfliktus robbant ki. Mindez a Vörös Hadsereg vereségéhez vezetett, amely miatt később Sztálin bosszúhadjáratot indított a Vörös Hadsereg vezetői ellen. Sztálin a polgárháborúban komisszárként szolgált, ahol bizonyos katonai hírnevet szerzett. 1918 nyarán határozott fellépése a Volga menti város, Caricint (Később: Volgográd) védő hadsereg vezérkarában s a *Krasznov* tábornok vezette fehér kozáksereg elűzése meghozta számára az áhított sikert. Az áttörés a Kaukázusban fekvő baku-i kőolajmezőkhöz azonban ekkor még nem sikerült neki, mert az ottani bolsevikokat megbuktatták. Ennek ellenére később Caricin a Sztálingrád nevet kapta, és éppen e stratégiai fontos pont elfoglalásával akart Hitler is áttörni hadseregével a kaukázusi kőolajmezőkhöz.

Sztálin a Lengyelország elleni küzdelemben politikai komisszárként a délnyugati fronton szolgált *Alekszander Jegorov* tábornok seregében. Jegorov seregének délről kellett előrenyomulnia, Nyugat-Ukrajnát és Lemberget elfoglalnia. Amikor 1920. augusztus elején Tuhacsevszkijnek Varsónál sürgős erősítésre volt szüksége, Jegorov azt a parancsot kapta Moszkvából, hogy csapatait és Bugyonnij lovas seregeit azonnal vonja össze, és siessen Tuhacsevszkij segítségére. Sztálin azonban azt javasolta Jegorovnak, hagyja figyelmen kívül a parancsot. *Sztálin saját sikerekre törekedett*, s nem a fiatal Tuhacsevszkij hírnevének további növeléséhez akart hozzájárulni. Ezért Jegorov csapatait továbbra is Lemberg felé irányította. Természetesen kérdéses, hogy a Sztálin vezette egységek azonnali csatlakozása a Vörös Hadsereghez meghozta volna-e számukra a győzelmet Varsónál. Tény azonban, hogy a vörösök augusztus 16-ára tervezett támadása Varsó ellen sikertelennek bizonyult, s Piłsudski ellentámadásba ment át. A Vörös Hadsereg kimerült katonái képtelenek voltak védekezni, így seregük teljesen megsemmisült.

Lenin és a bolsevikok számára ideiglenesen szétfeszültek a remények, hogy az Európába való áttöréssel világforradalmat váltsanak ki. A vereség okainak vitáiban nem kis szerepet játszott Sztálin önkényessége. Tuhacsevszkij karrierje tovább ívelt felfelé, s a Szovjetunió marsallja lett. Ilyen minőségében tartóztatta le és végeztette ki később Sztálin; Tuhacsevszkij az első és legismertebb áldozata a Vörös Hadsereg vezetésében történt sztálini tisztogatásnak.

Piłsudski varsói győzelme után – amely „a visztulai csoda” néven került be a köztudatba – Szovjet-Oroszország kénytelen volt békét kötni Lengyelországgal, s az 1921. márciusi *rigai béke* értelmében területeket kellett átadnia Fehéroroszor-

szágból illetve Nyugat-Ukrajnából. Ezek voltak azok a területek, amelyeket később Sztálin a Hitlerrel kötött megneemtámadási szerződés (1939. augusztus 23.) titkos záradékában szovjet érdekszférának tekintett. Amikor pedig Hitler 1939. szeptember 1-jén megtámadta Lengyelországot, Sztálin szeptember 17-én csapataival elfoglalta ezeket a területeket, s ismét a Szovjetunióhoz csatolta.

In: Hugo Portisch: *Hört die Signale. Aufstieg und Fall des Sowjetkommunismus*. Kremayr & Scheriau, Wien, 1991. 124–131. p.

A kronstadti matrózfelkelés (1921)

1921. február 23-án Szentpétervár Trubocsnyij üzemének dolgozói megtagadták a munkát. Másnap munkások ezrei vonultak az utcára, és tiltakoztak a munka- és létfeltételek, főleg azonban a növekvő állami elnyomás ellen. Zinovjev, a pétervári pártszervezet vezetője megparancsolta, hogy a munkások tüntetését fegyveres erővel verjék le. Először fordult elő, hogy a munkásállam munkásokra lövetett.

Az eset nyomán a munkások szinte valamennyi pétervári gyárban sztrájkba léptek, beleértve a Putyilov-gyárat is, amelynek dolgozói annak idején a forradalom leghűségesebb hívei voltak. A munkások az ellátás újjászervezését követelték, s kenyér után kiáltottak. A piacok helyreállítását, s a város körüli rendőrségi zárlat feloldását követelték. El akarták érni, hogy a piacok újbóli megnyitásával a parasztok a városi piacokra vihessék áruikat, s a munkások a mezőgazdasági termékekért vidékre utazhassanak. Követelték az üzemi bizottság tagjainak és szakszervezeti képviselőik szabad választását is. Mint egykoron, amikor a cári rendszerrel szemben is keresztülvitték hasonló követeléseiket.

A kormányzat válaszul szigorú intézkedéseket hozott: Péterváron kijárási tilalmat hirdettek ki s mindenféle tüntetést és gyülekezést betiltottak. A sztrájkmozgalmak valós vagy vélt vezetőit letartóztatták, és statáriális bíróság elé állították. A sztrájkoló gyárakat azonnal bezárták, a munkásokat pedig elbocsátották, akik ezzel elvesztették élelmiszer fejadagjukat. A kronstadti matrózok azonban az 1917. évi forradalom napjaihoz hasonlóan most is a sztrájkoló pétervári munkások segítségére siettek. Február 28-án a *Petropavlovszk* páncélos cirkáló legénysége határozatot adott ki, amelyet a következő napon 16 000 matróz fogadott el.

Kronstadt az orosz keleti-tengeri flotta Pétervár előtt fekvő támaszpontja. A forradalmár matrózok elfoglalták a várost, felnyitották a fegyverraktárakat, és felfegyverezték magukat. A kronstadti matrózok új forradalomra készültek. Legtöbbjük szegény parasztok fia volt, és – amióta Lenin a parasztok felszabadítását és földosztást ígért nekik – lelkes bolsevikok is. Most azonban otthonról, paraszt rokonaiktól nagyon rossz híreket hallottak. Tudomást szereztek a népbiztosok leg súlyosabb elnyomó intézkedéseiről az elkobzástól kezdve a tömeges letartóz-

tatásokon keresztül a kivégzéseikig. A munkásoknak és a parasztnak nem volt többé szavuk a munkás- és parasztállamban. Ezért a Petropavlovszk legénysége határozatban olyan követeléseket fogalmazott meg, amelyek visszaadják a munkásoknak és a parasztnak mindazon jogokat, amelyeket már a februári forradalomban kiváltak maguknak, és Lenin októberi forradalma óta ismét elvettek tőlük. *Lenin* és a bolsevikok számára hatalmas megrázkódtatást jelentett, amikor a matrózok Kronstadtban kihirdették követeléseiket. A matrózok ismét zászlajukra tűzték Lenin harci- és győzelmi jelszavait: *Minden hatalmat a szovjeteknek!*, amelyet kiegészítettek a *Semmi hatalmat a pártnak!* jelszóval.

A felkelés a bolsevik rendszer ellen irányult. A határozat az alábbi követeléseket tartalmazta:

1. *A szovjetek azonnali újraválasztása, de ezúttal titkos szavazással.*
2. *Szólás- és sajtószabadság minden munkásnak és parasztnak, a munkásmozgalom valamennyi irányzata, tehát a szociálforradalmárok, mensevikek és az anarchisták számára is. (A matrózok ezzel a bolsevikok kizárólagos képviselői igénye ellen léptek fel, de a polgári demokrácia visszaállításának igénye nélkül, s továbbra is forradalmárok maradtak.)*
3. *Gyülekezési szabadság a szakszervezeteknek és a paraszti szervezeteknek.*
4. *Pétervár és Kronstadt munkás-, katona- és matrózkonferenciájának összehívása, politikai pártoktól függetlenül.*
5. *Minden szocialista politikai fogoly, tehát minden olyan munkás, paraszt, vörös katona és matróz azonnali szabadon bocsátása, akiket politikai tevékenységük miatt börtönöztek be, vagy azért, mert sztrájkjogukkal éltek.*
6. *Független bizottság felállítása a börtönök és a koncentrációs táborok felülvizsgálatára.*
7. *Egy politikai párt se kaphasson előjogokat és pénzügyi támogatást az államtól eszméi terjesztésére. Helyette demokratikusan választott és államilag finanszírozott oktatási és kulturális bizottságokat kell minden településen létrehozni.*
8. *A város körüli rendőri zárlat azonnali megszüntetése.*
9. *Azonos élelmiszeradagok minden munkásnak.*
10. *A hadsereg kommunista rohamosztagainak és az üzemek kommunista gárdáinak megszüntetése.*
11. *Teljes szabadság a parasztnak számára saját földjük megművelésében és az állattartás joga, de csak akkor, ha nem foglalkoztatnak napszámosokat.*
12. *A szabad kézművesség engedélyezése, szintén idegen munka alkalmazása nélkül.*
13. *Mozgó ellenőrzőbizottság felállítása.*

14. *Felszólítjuk a hadsereg valamennyi egységét és a tisztiiskolásokat is, hogy csatlakozzanak ezen határozathoz. (Az új vörös akadémia tisztiiskolásai egy nappal korábban a tüntető munkásokra lőttek.)*
15. *Követeljük határozatunk legszélesebb körben való terjesztését.*

Ez veszélyes előjel volt Lenin és a bolsevikok számára, hiszen nem az ellenzék, nem a burzsoázia szólított fel az ellenforradalomra. Azok a matrózok lázadtak fel a párt teljhatalma ellen, akik egykor a forradalom leghűségesebb hívei voltak, és akik Lenin és Trockij vezetése alatt az októberi forradalmat sikerre vitték. A munkás- és parasztállam fogalma alatt azonban ők mást értettek, mint a Cseka és annak koncentrációs tábora, a hadikommunizmus a maga parasztellenességével, illetve a komisszár-rendszer a gyárakban.

Mivel igazolja a párt a jövőben legitimitását, ha már a forradalom eddigi leghűségesebb hívei is felkelnek ellene?

Lenin egy pillanatig sem habozott, és *Trockijt* is maga mellé állította: Ez lázadás – vélték – és a lázadást könyörtelenül le kell verni. Trockij megparancsolta a Vörös Hadsereg legmegbízhatóbb egységeinek Kronstadt lerohanását. Ez 1921. március elején történt, amikor a tenger Kronstadt körül még be volt fagyva. A támadás a jégen zajlott, s parancsnoka *Mihail Tuhacsevszkij* volt. Mindkét oldalon ágyúkat és gépfegyvereket vetettek be, kemény és véres harc folyt. A szovjet kommunizmus történetében először fordult elő, hogy vörös csapatok lőttek vörös csapatokra, és a párt uralmát azokkal szemben kellett megvédeni, akiknek támogatásával annak idején hatalomra jutott.

A kronstadti matrózok ellenállását megtörték. Közülük néhány ezer főt – akiket felbujtóknak tartottak – letartóztattak, és eltűntek a koncentrációs táborokban. Legtöbbjüket agyonlőtték. A kegyetlenség célja a megmaradt legénység megfélemlítése, feltétel nélküli engedelmességének elérése volt. A hajókon megerősítették a besúgó- és komisszár rendszert.

Egyidejűleg az egész országban elfogták a még szabad lábon lévő szociálforradalmárokat, feloszlatták a helyi szovjeteket s megtisztították a „gyanús elemektől”. Az egész országban elrettentő példaként agyonlövétésekre került sor. Sokukról tudott Lenin, sokukat maga rendelte el.

Iszaak Babel: Gedali

Babel, Iszaak Emmanuilovics (1894–1941): szovjet-orosz elbeszélő, drámaíró. Zsidó kiskereskedő fia, Odessza bizarr világú zsidó negyedében nevelkedett, a hányatott sorsú család utolsó reményeként. Gorkij fedezte fel, aki elküldte őt a „nép közé”. 1917–1924 között számtalan foglalkozást kipróbált. 1920-ban részt vett a Bugyonnij vezette első lovashadsereg lengyelországi hadjáratában. Az 1920-as évek második felében Majakovszkij folyóiratában közreadta azokat a novelláit, amelyek két nevezetes ciklusát alkották: *Konarmija* (1926) és *Odesszai történetek* (1931). Az 1930-as évek elejétől több filmforgatókönyvet írt. 1935-ben Párizs-

ban felszólalt az értelmiség antifasiszta kongresszusán. Gyéren megjelenő művei nem érték el a két ciklus sikerét. A *Lovashadsereg* rendkívül heves vitákat váltott ki a szovjet irodalmi életben. Bugyonnij egyenesen a valóság meghamisításával, a hadsereg karikírozásával vádolta, miközben ő a belső lelki folyamatok feltárásával tette teljessé a vöröskatonákról alkotható képet. 1939-ben koholt vádak alapján letartóztatták, s a büntetőtáborban halt meg.

*

[...] Szombat előestéjén az emlékek sűrű bánata kínoz. Valaha ezeken az estéken öregapám Ibn-Ezra kötetei felett simogatta sárgás szakállát. A csipkefőköttős öreganyám csomós ujjaival búbájoskodott a szombati gyertyák felett, és édesen sírdogált. Ezeken az estéken gyermeki szívem úgy ringatózott, akár egy pirinyó hajó az elvárásolt vizeken. Oh, gyermekkorom enyésző Talmudjai! Oh, emlékek sűrű bánata!

Ott bolyongok Zsitomir utcáin, és egy félénk csillagot keresek. Az ősi zsinagóga megsárgult, közömbös falai előtt öreg zsidók meszet, kékítőt meg lámpabelet árusítanak – prófétaszakállú zsidók, a szenvedély koptatta rongyokkal horpadt mellükön...

Íme, itt van előtttem a piac, itt van előtttem a piac halála. A bőség zsíros szellemét megölték. Néma lakatok lógnak a bódékon, s a kocsút gránitkockája ragyog, akár a halott tar koponyája. A félénk csillag pislog és kihuny...

A szerencse később látogatott meg, később, közvetlenül napnyugta előtt. Gedali boltja ott búj meg a bezárt kereskedősorban. Hol járt az árnyékok, Dickens, azon az estén? Ebben az ócskásboltban aranyozott papucsokat meg hajókötelet, ódon iránytűket meg kitömött sast, 1810-es évszámmal vésett winchester vadászpuskát és törött fazekakat pillanthattál volna meg.

Az öreg Gedali ott jár-kel kincsei között az este rózsaszín pusztaságában. Füstös szemüvegű, apró kis boltos, földig érő zöld kabátban. Dörzsölgeti fehér kezét. Meg-megcibálja gyér szakállát, és fejét féloldalt billentve hallgatja a feléje szálló láthatatlan hangokat.

A bolt olyan, akár egy nyílt eszű, érdeklődő kisfiú doboza, akiből botanikus-tanár válik. Ebben a boltban találhatók gombok és halott pillangók. A bolt apró gazdáját Gedalinak hívják. A piacot mindenki elhagyta, Gedali maradt. Ott tekereg a földgömbök, koponyák és a halott virágok labirintusában. Tarka kis tollseprőjét lebegtetve takarítja le a port a halott virágokról.

Ott ülünk a söröshordókon. Gedali felgöngyöli, majd kisimítja keskeny szakállát. Cilindere fekete bátya gyanánt bólongat felettünk. Meleg levegő áramlik mellettünk. Az ég színt változtat. Gyengéd vér ömlik szét odafent a kiborult üvegből, engem elringat az enyészet könnyed illata.

– *A forradalom... hát „igen”-t mondunk neki, de vajon a szombatnak „nem”-et mondjunk-e? – így kezdi Gedali, és körülfon ködös szemének selyem szíjaival. – Igen, kiáltom én a forradalomnak, igen, kiáltom én neki, de ő elbújik Gedali elől, és csupán a puskaropogást küldi feléje...*

– *A lehunyt szembe nem jut el a nap – válaszolom az öregnek –, de mi felhasítjuk a lezárt szemeket...*

– *A lengyel zárta be a szemem – suttozta az öreg alig hallhatóan. – A lengyel: veszett kutya, megragadja a zsidót, és kicibálja a szakállát, eh, a kutya! S most őt verik, a veszett kutyát. Ez egyszerű, ez a forradalom! De jön az, aki a lengyelen elverte a port, és így szólt hozzám:*

– *Add csak ide a gramofonodat, Gedali. – Én is szeretem a muzsikát, pan – válaszolom a forradalomnak. – Nem tudod te, hogy mit szeretsz, Gedali, de majd ha beléd lövök, akkor megtudod, és nekem lőnöm kell, mert én a forradalom vagyok...*

– *Neki lőnie kell, Gedali – mondom az öregnek –, mert ő a forradalom.*

– *De a lengyel is lőtt, szerelmetes uram, mert ő az ellenforradalom. Maguk meg azért lőnek, mert maguk a forradalom. A forradalom pedig kellemes dolog. De a*

kellemesség nem szereti az árvákat a háznál. A jó dolgokat jó emberek csinálják. A forradalom a jó emberek jó dolga. De jó emberek nem ölnek, így hát a forradalmat gonosz emberek csinálják. De a lengyelek szintén gonosz emberek. Vajon ki mondja meg Gedalinak, hogy hol a forradalom és hol az ellenforradalom? Valaha tanultam a Talmudot, szerettem Rasi magyarázatait és Majmonides könyveit. De Zsitomirban van még sok értelmes ember, és íme, mi valamennyien tudós férfiak arcra borulunk, és egy hangon kiáltjuk: Jaj nekiünk, hol van a gyengéd forradalom?

Az öreg elhallgatott. És megpillantottuk az első csillagot, amely most tört ki a tejút peremén.

– Beköszöntött a szombat – jelentette ki méltósággal Gedali –, a zsidóknak a zsinagógában van a helyük... Elvtárs úr – mondta, felállt, s cilindere fekete bástya gyanánt bólogatott a fején –, hozzanak ide Zsitomirba egy kevés jó embert. Jaj, mennyire hiányzik ez a városunkból, jaj, de mennyire hiányzik! Hozzanak ide jó embereket, és valamennyi gramofont odaadjuk nekik. Nem vagyunk mi műveletlenek. Az Internacionálé? Jól tudjuk, hogy mi az Internacionálé, én a jó emberek Internacionáléját akarom, azt akarom, hogy minden lelket számba vegyenek, és első osztályú ellátásban részesítsenek. Na, lelkem, nesze: az élet nevében egyél annyit, amennyi csak beléd fér. Meg tudná-e mondani, elvtárs úr, mivel is eszik az Internacionálét?

– Puskaporral – válaszoltam az öregnek –, és a legjobb vérrel fűszerezik...

S a sötétkék homályból a fiatal szombat bevonult a karosszékébe.

– Gedali – mondtam –, ma péntek van, már beállt az este. Hol lelhetek zsidó mézeskalácsot, egy csésze zsidó teát és egy keveset abból, a nyugalmazott istenből a csésze tea mellé?

– Nincs – válaszolja Gedali, és lelakatolja kis dobozát –, nincs. Itt volt egy vendéglő mellettünk. Jó emberek kereskedtek benne, de ott már nem esznek többé, ott sírnak...

Begombolja zöld kabátjának három csontgombját. Tollseprűjével leporolta magát, puha tenyerébe vizet csöppentett, és aprón, magányosan, ábrándozva, fekete cylinderben, nagy imakönyvvel a hóna alatt eltávozott.

Beköszönt a szombat. Gedali – a mesebeli Internacionálé megalapítója – elment a zsinagógába imádkozni.[...]

A „márciusi akció” Németországban (1921)

1921. március 19: Közép-Németország iparvidékén (Halle, Merseburg, Mansfeld térségében) rendőri akció indul a tartományi kormány által elrendelt fegyverbeszolgáltatás végrehajtására

Március 21: a hallei Leuna-művek dolgozói sztrájkba lépnek

Március 23: az első összecsapások rendőrök és fegyveres munkás-csoportok között

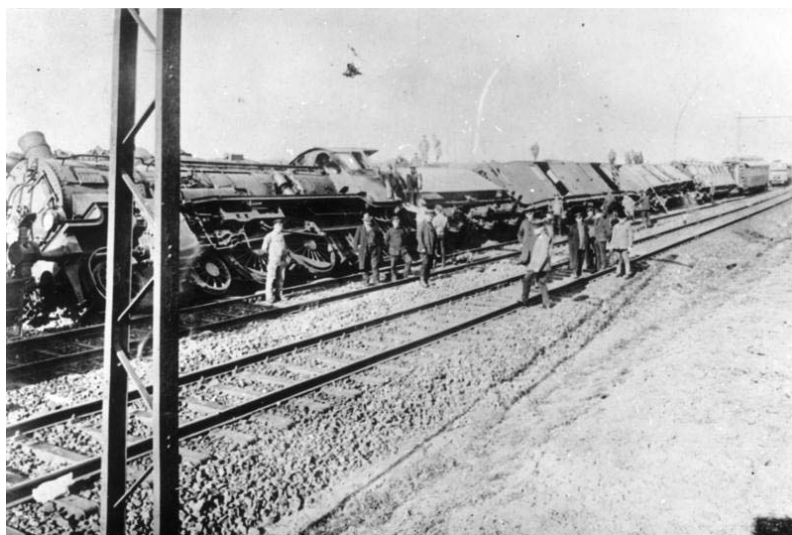
Március 24: rendkívüli állapot Szászországban

Március 28: Max Hoelz – aki már napok óta harcban áll a rendőrökkel – sikertelenül kísérli meg az egyesülést a Leuna-művek csapataival

Március 29: a rendőrség tűzérsegi tűz alá veszi a Leuna-műveket

Március 30: a Leuna-művek megadja magát

Április 1: az utolsó fegyveres alakulatokat is felmorzsolják

Az 1918. novemberi forradalom felforgatta Németországot. A császárság eltűnt, de a helyén létrejövő weimari köztársaságnak évekre volt szüksége, hogy megszilárdítsa rendszerét. A konszolidációt több körülmény akadályozta, többek között a forradalmi időszak munkásszerveződései. 1921 tavaszára a közép-németországi iparvidék maradt az utolsó terület, ahol a hatalmi viszonyok még nem tisztázódtak egyértelműen.

A térség nagyüzemeiben a munkások viszonylagos autonómiát élveztek. Bár-mikor tarthattak munkásgyűléseket, és a dolgozók többsége valamelyik munkás-szervezet tagja volt. Különösen erősek voltak a baloldali radikális szerveződések. A korabeli német viszonyoknak megfelelően a baloldali szervezetek is rendelkez-tek paramilitáris alakulatokkal: a sportegyesületnek, túraegyletnek álcázott har-ci csoportok kiképzéseket tartottak, riadóláncot szerveztek, és gondosan elrejtve tartották fegyvereiket. De voltak másféle alakulatok is, amelyek nem rejtőzködtek ennyire. A régióban több kisebb baloldali fegyveres csoport is hallatott magáról; tevékenységüket bankrablások és dinamitos merényletek jelezték. A csoportok vezetői közül ketten – *Max Hoelz* és *Karl Plättner* – országosan ismertek voltak.

Max Hoelz a háború után kapcsolódott be a forradalmi mozgalomba, s főleg Tübingiában és Szászországban tevékenykedett. Lakóhelyén, Falkensteinben a helyi munkástanács vezetőjének választották. 1919. április 24-én a munkanélkü-lik felvonulása során arra kényszerítette a polgármestert, hogy órákon keresz-tül a felvonulás élén masírozzon. A polgármester a tüntetés után elmenekült és katonákkal tért vissza, akik letartóztatták a munkástanács vezetőit. Hoelz nem volt közöttük, hanem túszul ejtette a polgármestert, és csak a letartóztatottak kiengedése után engedte szabadon. Az ismét kivonuló katonaság szétlőtte Hoelz házát, de addigra már kereket oldott. Ettől kezdve országos körözés alatt állt. 1921 tavaszán már 55 000 márka vérdíjat tűztek ki a fejére.

Ezután csapatot toborzott és fegyveres önszegélyezésbe kezdett. Védelmi pénzt szedett, s a nagyvállalkozókra „*forradalmi adót*” vetett ki. A befolyt pénzt a moz-galomra költötte. A börtönök megtámadásával foglyokat szabadított ki, bírósá-gi, hivatali aktákat zsákmányolt és semmisített meg, a monarchista Kapp-puccs alatt (1920 március) a zavaros viszonyok közepette rövid időre még tanácsköztár-saságot is kikiáltott Vogtlandban.

Szeretett szerepelni s e sajátos sztár-szerep alkatának is megfelelt. De mindig a munkásosztály érdekére hivatkozott: „*Akcióink nem távolítanak el bennünket a fő céltől, a munkások kapitalista rabság alóli felszabadításától, amely a régi társa-dalmi és gazdasági rend megdöntése, majd az új osztály nélküli társadalom felépí-tése révén valósul meg.*”

1920 végétől megszorodtak dinamitos merényletei, amelyek során főleg bírósá-gokat támadt meg. 1921. március 13-án sikertelen kísérletet tett a berlini diadal-oszlop felrobbantására. Hírneve alapján elnevezték „*vörös Robin Hoodnak*”, illet-ve „*a német Csapajevnek*”.

Karl Plättner már a háború idején kapcsolatban állt baloldali mozgalmakkal. 1918 novembere után fegyveres csoportok szervezője és fegyveres harcok aktív résztvevője. Ő is bankok és postahivatalok kirablásával szerzett pénzt a mozga-

lom számára. A felkelést megelőzően egy év alatt egy millió aranymárkát zsákmányolt. Ideológiailag képzettebb volt Hoelznél, de szándékosan nem akart reflektorfénybe kerülni, ezért kisebb hírnévre tett szert.

A kormányzat 1921 tavaszán érezte magát elég erősnek ahhoz, hogy lefegyverezze a térség munkásait. A szaporodó fegyveres rablótámadások jó ürügyet kínáltak a rendőri akcióhoz, és a széles bázisú ellenállást elkerülendő, nem a rosszhírű szabadcsapatokat, hanem a hivatalos rendőri erőket vetették be. Március 19-én – a húsvéti ünnepek kezdetén, amikor a munkások napokig nem tartózkodnak a gyárakban, ezért nehéz őket mozgósítani – 17 000 rendőr részvételével általános razzia indult a fegyverek begyűjtéséért. A kormányzat célja egy gyors lefolyású összetűzés kiprovokálása volt, hogy ily módon megelőzzenek egy esetleges nagyobb szabású felkelést. Tudták, hogy e provokáció nem marad válasz nélkül. Így is történt. Március 21-én gyűlést tartottak a német vegyipar legfontosabb üzemében, a Leuna-művekben: kihirdették a sztrájkot és döntöttek a fegyverek kiosztásáról. A következő napokban *munkásszázadokat állítottak fel* és összeszereltek egy páncélvonatot.

A dinamitos csoportok több városban – Drezda, Lipcse, Freiberg, Plauen – tűzharcba keveredtek a rendőri egységekkel, amelyet az ostromállapot kihirdetése követett. Az események kezdetétől egyértelmű volt, hogy a felkelők nem rendelkeznek központi irányítással: a lázadó csoportok önállóan bocsátkoztak harcba, és többnyire azt sem tudták, hol harcol a többi csoport. Ezekben a napokban mintegy harminc kisebb-nagyobb ütközetre került sor.

A pártok futottak az események után. Ekkoriban két kommunista párt is működött: a független szociáldemokratákkal egyesült Németország Egyesült Kommunista Pártja (VKPD), és a baloldali radikálisokat tömörítő Németország Kommunista Munkáspártja (KAPD).

A VKPD nem folytatott önálló politikát. Tagja volt a moszkvai központú III. Kommunista Internacionálénak (*Komintern*), amely egyre határozottabban igyekezett beleszólni a tagszervezetek tevékenységébe. A Kominternben és a német pártban ekkor komoly viták folytak az általánosan érvényes és követendő taktikáról. A VKPD hivatalos irányvonala a pártegyesítés után a párt vezetője, *Paul Levi* álláspontjának megfelelően a többi munkásszervezettel való összefogást, a részleges, reformista célokért való küzdelmet állította munkája középpontjába. Ezzel azonban nem értett mindenki egyet, és amikor az olasz pártban zajló hasonló folyamatok kapcsán fellángoló vitában 1921 januárjában a Komintern küldötteként jelenlevő *Rákosi Mátyás* a mérsékelt erőkkel való összefogás helyett a szakítást propagálta, a pártvezetés többsége elfogadta ezt az álláspontot. Ezt követően *Levi*, *Clara Zetkin* és több vezető lemondott. A Komintern vezetősége

nem értette, mi történik, hiszen a párt legismertebb vezetői távoztak, ezért *Kun Bélát* küldték Németországba, tisztázni a helyzetet és elsimítani az ellentéteket. Csakhogy maga a Komintern is megosztott volt. Egy csoport a *nyílt forradalmi* akciók azonnali elindítását, egy másik csoport – maga Lenin is – az egységfront kialakítását tartotta helyesnek. Kun Béla az előbbieket pártján állt, így németországi ténykedése az összebékítés helyett az „*offenzíva-elmélet*” áttörését eredményezte. (Kun Bélában nem mindenki bízott; Trockij azt táviratozta Berlinbe, hogy ha Kun ostobaságokat művelne, küldjék vissza Oroszországba). Kun Béla a párt szűk vezető testületével érintkezett, és Komintern-küldöttként „tanácsai” valójában utasítások voltak. A VKPD új vezetői – *Brandler, Frölich, Thalheimer* – bizonyítani akarták, hogy szakítottak a Levi féle opportunizmussal, másrészt egyébként is erős volt bennük a hajlam az akcionizmusra. A párt hivatalos irányvonalává váló „*offenzíva-elmélet*” szerint még az eleve vesztesre ítélt fegyveres akciók is előrevivőek, mert harcba sodorják az egyébként passzív tömegeket.

Mindezzel együtt a rendőrségi akció elindulása bizonytalanságot és zavart keltett a pártvezetésben. Kun Béla mindent elkövetett, hogy világos irányt mutasson: cikkeket írt a párt központi lapjába, ahol fegyveres ellenállásra buzdított, és meghirdette, hogy „*aki nincs velem, az ellenem van!*” E cikkeknek jelentős hatásuk volt a felkelők elszigetelésére, és arra is, hogy a felismerhetően nem német anyanyelvű író által írt cikkek igazolják a kormány propagandáját, miszerint külföldről szítják a felkelést. A párt általános sztrájkot hirdetett, ami nem maradt ugyan visszhang nélkül, de az országszerte sztrájkba lépő 2–300 000 munkás kevésnek bizonyult a nagyobb felkelés elindításához. A puccsista taktikának megfelelően a ruhr-vidéki Mettmann és Gevelsberg városában felkelő csapatok elfoglalták a középületeket, de néhány óra alatt lefegyverezték őket, 60 halottat hagyva a helyszínen. Hamburgban tüntető munkanélküliek törtek be több hajógyárba, de összetűzésbe keveredtek a sztrájkhoz nem csatlakozó munkásokkal. A kikerkező rendőrség tucatnyi ember halálát okozó sortűzzel vetett véget a verekedésnek. Berlinben, a VKPD és a KAPD által közösen szervezett szolidaritási tüntetésen mindössze négyezren vettek részt.

A kommunista mozgalom ebben az időben *távolról sem bolsevik típusú*, fegyvelmezett pártkatonákból álló alakulat volt; ezért is okozott Leninnek olyan sok fejtörést a németországi mozgalom. Ha nem akartak mozdulni, akkor a pártvezetés mondhatott, amit akart, ha viszont megmozdultak, akkor nem vártak pártutasításra. A KPD 1918. évi megalakulása után évekig a centralizált párt helyett a helyi csoportok széleskörű autonómiája volt jellemző. A párttagság nem passzív, parancsokat végrehajtó massa volt – amivé a KPD sztálinizálása nyomán vált az elkövetkező években –, hanem *autonóm, öntevékeny, aktív szervezet*. A már-

ciusi akció során a pártok megpróbálták „ráülni” a mozgalomra, és ez a VKPD esetében valójában politikai számítás volt. Az „offenzíva-elmélet” értelmében ha a felkelés elbukik, legfeljebb a pártnak új mártírai lesznek, de ha esetleg mégis megrendülne az államhatalom, akkor viszont a párt jó eséllyel indul a hatalom újbóli felosztásáért.

A KAPD nem volt annyira lelkes, de nem volt egységes sem. A pártvezetés egy része kedvezőtlennek ítélte az erőviszonyokat, és csatlakoztak ugyan a sztrájkfelhíváshoz, de hangsúlyozták, hogy azt csak a szolidaritás diktálja. Mások a helyszínre siettek, és részt vettek egy akcióbizottság felállításában. Úgy gondolták, hogy ilyen nyílt ellenforradalmi támadásra csak fegyveres védekezéssel lehet reagálni. A Leuna-művek munkásai közül számosan a KAPD-hez közel álló Németország Általános Munkás-Unió (AAUD) tagjai voltak. Helyi vezetők, *Peter Utzelmann* és *Max Prenzlau* ugyan elhibázottnak tartották a felkelést – később úgy emlékeztek, *„hogya a puskájuk elé került volna Max Hoelz, akkor lelőtték volna”* –, de nem nagyon volt választási lehetőségük. Utólag úgy vélték, hiba volt, hogy csak az üzem közvetlen környékén tevékenykedtek. Ők is önállóan cselekedtek, nem tudtak sem az akcióbizottságról, sem arról, hogy Hoelz csapata – amely ekkor már 2000 fegyveresből állt – a közelben tartózkodik. Március 28-án az üzemből evakuálták a felkelők nagy részét, hogy elkerüljék a vérontást. A rendőrség másnap tűzérési tűz alá vette a Leuna-műveket, ahol egy nap után az ottmaradt munkások a fegyverletétel mellett döntöttek: a bevonuló rendőrök a helyszínen meggyilkoltak 34 munkást, 1500-at pedig letartóztattak. Hoelz – aki először 24-én Eislebenben támadt rendőri egységekre, és ezután többszörös túlerő eredt a nyomába – egyhetes kergetőzés után, miközben 120 kilométert tett meg, kicsúszott a gyűrűből. Hetekkel később tartóztatták le, s 1928-ban amnesztiával szabadult. Egy náci merényletben megsebesült, ezután a Szovjetunióba emigrált, ahol azonban 1933-ban a politikai rendőrség meggyilkolta. Ilyen nyughatatlan szellemnek ott sem volt hely. A szocialista történetírás ennek ellenére pozitív hősként kezelte. Szülővárosában 1989 őszén személyesen *Erich Honecker*, az NDK pártvezetője avatta fel emlékművét. A rendszer összeomlását Hoelz emlékműve sem élte túl, 1990. februárjában az új városi vezetés leromboltatta.

Plättner is elmenekült a rendőrök elől, s az akció kudarcából azt a következtetést vonta le, hogy a nagyszabású felkelések után új szakasz kezdődik: a *„szervezett bandák harca”*. A bandák által folytatott *„forradalmi kisajátítás”* aktivizálja a munkásosztályt. Tovább folytatta a fegyveres csoportok szervezését, amelyek illegálisan tevékenykedtek. Fontosnak tartotta, hogy a tagok soha se járjanak egyedül; ő maga is állandóan két-három testőrrel járt, akik nők voltak.

Harci stratégiáját jól jellemzik az alábbi sorok: „*A munkásságnak nincs fegyvere? Úgy ott van az ökle, amivel agyba-főbe verheti a burzsoát, ezt az emberi karikatúrát. Vagy ahogy Max Hoelz csinálta: nincsenek fegyvereitek? De van gyufátok – repítsétek levegőbe a kapitalisták várait, gyújtsátok fel a birtokosok villáit és ne vizet, hanem benzint locsoljatok a lángtengerre, hozzatok dinamitot, és kő-kövn ne maradjon, hiszen ezt a világot nem lehet többé megmenteni.*”

1921 szeptemberében tartóztatták le; börtönévei alatt a bebörtönzötteket sújtó nyomorúságos szexuális körülményekről írt könyvet. 1928-ban amnesztiával szabadult. A náci időkben koncentrációs táborba zárták, legyengült szervezete nem sokkal élte túl a háború végét.

A márciusi akció *szomorú mérleggel* zárult: összesen 150 halott, sokezer bebörtönzött. A munkások soraiban eluralkodott a letargia. A VKPD elhibázott taktikája visszaütött a pártra: taglétszáma 350 000-ről hetek alatt 150 000-re csökkent. Megkezdődött az egymásra mutogatás: a VKPD korábban leváltott vezetője, Paul Levi „*bakunynista puccsként*” emlegette az akciót, amelyért az új pártvezetést terheli a felelősség. A Komintern hasonlóan értékelte, Lenin egyenesen idiótának nevezte Kun Bélát. Természetesen nem azért, mert hibás volt a módszer, azaz fegyveres összecsapásokkal megkísérelni a hatalom átvételét, hanem azért, mert rossz volt az időzítés, nem vette figyelembe az erőviszonyokat. A KAPD a VKPD-t hibáztatta, érvelésük szerint nemcsak a vezetés puccsista, hanem az egész párt. Olyan vélemények is megjelentek, miszerint az egész akciót a VKPD – vagyis Moszkva – csak azért szervezte, hogy így tereljék el a figyelmet a kronstadti lázadás leveréséről. Saját szerepüket úgy mentegették, hogy arra csak a szolidaritás miatt került sor. Az FAUD anarchoszindikalista szakszervezet szerint az egész akció csak a pártok provokációja volt népszerűségük növelése érdekében. De bebizonyosodott, hogy sem a párt, sem a fegyveres harc nem megfelelő eszköz a társadalmi forradalomhoz.

A szervezetek kiszorultak az üzemekből, ezután már nem a gyárak voltak a mozgalom bázisai. Sokan osztották *Otto Rühle*, a forradalom egyik fontos személyiségének véleményét: „*A forradalom Németországban hosszú időre elveszett.*”

Irodalom

Badia, Gilbert: *Németország tegnap és ma (1917–1962)*. Budapest, 1965.

Bock, Hans Manfred: *Syndikalismus und Linkskommunismus von 1918–1923*. Meisenheim am Glan, 1969.

Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1979.

Bourrinet, Philippe: „Neither Lenin nor Trotski nor Stalin!” *The Dutch and German Communist Left (1900–1968)*, 150–153. p.

(<http://www.left-dis.nl/uk/dutchleft.pdf>) Max Hoelz: *Vom Weissen Kreuz zur roten Fahne*. Berlin, 1929. Reprintben Frankfurt 1969.

(A neten: <http://web.resist.ca/~nemesisa/hoelz-vom-weissen-kreuz22.htm>)

Kerekes Lajos: *A weimari köztársaság*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1985.

Koch-Baumgarten, Sigrid: *Aufstand der Avantgarde. Die Märzaktion der KPD 1921*. Frankfurt/Main, 1986.

Konok Péter: „...a kommunizmus gyermekbetegsége”? *Baloldali radikalizmusok a 20. században*. Budapest, 2006.

Plättner, Karl: *Der mitteldeutsche Bandenführer. Mein Leben hinter Kerkermauern*. Berlin, 1930.

Tokody Gyula – Niederhauser Emil: *Németország története*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

Weber, Stefan: *Ein kommunistischer Putsch? Märzaktion 1921 in Mitteldeutschland*. Berlin, 1991.

Burgenland elcsatolása és a soproni népszavazás (1921)

-
1918. november 17: az osztrák államtanács bejelenti igényét Nyugat-Magyarországra
1919. szeptember 10: a Saint-Germain-i békeszerződés népszavazás nélkül Ausztriának juttatja a mintegy 4500 km²-nyi, alapvetően németajkúak által lakott területet
1921. augusztus 21: a magyar hatóságok kiűrik Sopront és környékét
1921. augusztus 28: felkelők megállítják a határt átlépő osztrák csendőri alakulatokat (az „első ágfalvi csata”)
1921. szeptember 7–8: a halálos áldozatokat követelő második ágfalvi csatának is köszönhető, hogy Sopron és környéke népszavazáson dönthetett hovatartozásáról
1921. október 11–13: Bethlen István magyar miniszterelnök és Johannes Schober osztrák kancellár olasz közvetítéssel aláírják a velencei jegyzőkönyvet
1921. december 14–16: a népszavazáson a szavazók 65%-a Magyarország mellett dönt
- 1922: az országgyűlés „A soproni népszavazás emlékének törvénybe iktatásáról” szóló 1922. évi XXIX. törvényben a Civitas fidelissima, azaz a Leghűségesebb város címmel jutalmazta Sopront
- 2001: a magyar kormány az 1921. évi soproni népszavazás emlékére (244/2001. XII. 14. Korm. rendelet) december 14-ét a Hűség Napjává nyilvánította.
-

Az 1921. december 14–16. közötti soproni népszavazás az egyetlen tartós, a nagyhatalmak egyetértésével történt békés magyar területi revíziót jelentette a trianoni békediktátummal szemben. A plebiszcitum több mint 65%-os magyar többséget eredményezett a többi elszakított területhez képest jóval

kisebb jelentőségű országrészben, Sopronban és közvetlen környékén. Az osztrák közvélemény egy része még ma is Burgenland természetes fővárosának elvesztéséről és „soproni büntetről” beszél. Illyés Gyula szerint a város, „amikor minden körülmény az ország még további megcsorbítását követelte – kitartott. Kitörölhetetlen nyomot hagyott ezzel a nemzeti tudatban.”

Az 1919. szeptember 10-én *Saint-Germain-en-Laye*-ben aláírt osztrák békeszerződés mintegy 4500 km², 350 ezer lakos és három város, Ruszt, Kismarton és Sopron Ausztriának történő átadását rendelte el – népszavazás nélkül, mert a térség nemzetiségi viszonya – 68% német és csak 18% magyar – ennek szükségességét nem látszott igazolni. (Nem véletlen, hogy az osztrákok alig egy hónap alatt, míg a magyar kormány az időhúzás politikáját választva csak jó egy év elteltével ratifikálta a békeszerződést.) Korabeli vélemény szerint ez a terület nem jelentett mást Ausztria számára, mint „*egy font húst szövetséges társa testéből*”. 1920-ban magyar anyanyelvű volt Sopron város lakosságának 48,8%-a, német pedig 48%-a. Utóbbiak kétharmada beszélt magyarul. A hivatalok 1945-ig két-nyelvűek voltak.

A terület a *Burgenland* nevet az itt található négy vár nevééről kapta (Pressburg – Pozsony, Wieselburg – Moson, Ödenburg – Sopron, Eisenburg – Vasvár). A területi döntéssel az egyik vesztes országot gyarapították a másik kárára, mert Ausztriát kárpótolni akarták az Anschluss tilalmáért, és végleg le akarták söpörni az asztalról a szláv korridor-tervet. Emellett a tanácskormány rövid fennállása „*csupán adalék volt a játszmában*”. Sőt a magyar kormány is hivatkozott a „*vörös Bécsre*”.

A népszavazás gondolata azért is került a nagyhatalmak látókörébe, mert a francia külügyminisztérium túlzott Anschluss-agitációja miatt büntetni akarta Ausztriát. A Németországhoz való csatlakozás hosszú távú stratégiai cél maradt, azonban a létfontosságú kölcsönökhöz csak egy önálló, bár magát Német-Ausztriának nevező állam juthatott hozzá.

A *szláv korridor* elképzelése már 1848-ban felmerült *Ján Kollárnál*, a pánszláv gondolat atyjánál, majd 1914-ben *Thomas Masaryk* és *Eduard Beneš* csehszlovák igényként vetették fel ismét a gondolatát. A történelmi magyar határtól 100 km szélességben húzódó sáv *összekötötte volna az északi és déli szlávokat, a csehek tengeri kikötőhöz jutottak volna*, megszűnt volna minden szorosabb osztrák-magyar kapcsolat lehetősége, illetve védőgát jött volna létre bármilyen német vagy magyar revíziós kísérlettel szemben.

Ugyanakkor az új határok megváltoztatására csak ebben a térségben volt reális lehetőség, mert a vitatott terület – egyedülként a világháború befejezésekor – még magyar uralom alatt állt. Másrészt a trianoni békeszerződéshez csatolt és *Alexandre Millerand*, a békekonferencia elnöke által aláírt ún. *Kísérőlevél* is kiállításba helyezte, hogy a határok megállapításakor van esély a helyi érdekek és nyelvi hovatartozás figyelembe vételére. Az antanthatalmak sem vetették el a két ország békés megállapodását. A magyar alkupozíciót erősítette, hogy a békeszerződések csak az átadás tényét rögzítették, annak módozatát nem.

Villani Frigyes követségi tanácsos azt írta jelentésében, hogy „*talán Sopron és környéke megmenthetők Magyarország számára[...] Úgy a lakosság hazafias érzelmei, mint gazdasági szempontok is némi reményt nyújtanak arra, hogy az esetben, ha a franciák germanofóbiáját, valamint Olaszország határozott ellenkezését a nyugat-magyarországi cseh-szerb korridor létesítése ellen ügyesen kihasználjuk, esetleg némi eredményt lehetséges lesz elérni.*”

Az elcsatolás híreről a soproniak először a bécsi lapokból értesültek. 1920. január 21-én a Szövetségek Közi Ellenőrző Bizottság létrejöttének, és az olasz Frederico Vigna ezredes vezetésével a városban tett látogatásának másnapján 15 ezer ember tüntetett a polgármester vezetésével. A bizottság osztrák képviselőit már a pályaudvaron többezres tömeg fogadta záptojásokkal, rothadt almával és fokhagymával. Március idusán Laky László Vilmos győri bencés tanár 8–10 ezer embert esketett meg, hogy életük árán is megvédik Nyugat-Magyarországot. Területvédő Liga is alakult Thirring Gusztáv soproni születésű statisztikussal az élén. A város kiürítésének hírére augusztus 20-án misét tartottak a „*feketébe öltözött*” Szent Mihály templomban. Utána a katonaság felvonulása kisebb tüntetésbe torkolt az antant ellen.

A város képviselője, Klebelsberg Kunó a parlamentben, illetve a Magyar Területvédő Liga Pest vármegye közgyűlési termében lezajlott ülésén kérdezte: „... *meri-e, akarhatja-e egy nép elalélt szomszédja földjét elrabolni?*” Az átadási tervezet aláírására először a Széchenyi palotát jelölték ki, de a család megbízásából eljáró Östör József ügyvéd panaszára elálltak ettől.

Költöztek a hivatalok, jellemző a sietségre, hogy a megyei levéltár anyagait vasvillával hányták a kocsikra. Ezeknek az iratoknak a rendezése aztán 5 évbe tellett. A teológia Kőszegre, a gimnázium Győrbe, a tanítóképző Bonyhádra költözött. A fontos szerepet betöltő diákság azonban a helyén maradt, és a Csengery utcai központi irodából irányította a magyarpárti propagandát. A *Telhetetlen mostohaapa* című röplapon Ausztria botra támaszkodó koldusként követeli a szép Hungáriától a Saint-Germaini árvaszék által neki ítélt gyereket, Nyugat-Magyarországot.

Az osztrákok már 1919. augusztus 17-én agitáltak Nyugat-Magyarországon, amikor 251 helységben Ausztria melletti gyűlések zajlottak le, melyeket Lehár Antal, a terület katonai parancsnoka szétzavart. Az osztrák agitáció központi szervezete az *Oedenburger Heimatdienst* volt, Alfred Walheim bécsi professzor irányításával és helyiek részvételével. Kiadványuk, a *Der freie Burgenländer* és agitációjuk leginkább a zöld fenyőgallycsomóval jelzett *Buschenschank*-oknál volt sikeres, ahol a gazdapolgár poncichterek a saját boruk időszakos kimérését végezték. Itt a diákok „*repülő rajai*” fejtettek ki ellenpropagandát. Az osztrákok a német borpiac előnyeivel kecsegtették a poncichtereket, a magyarok pedig állami

pénzen vásárolták fel a borokat. A Balfi utcai Holzmann-féle kocsmában osztrák propagandapénzből ingyen itatták az embereket. A tulajdonos később kormányzói amnesztiával menekült meg a felelősségre vonástól. Sőt magyar nyelvű röpiratot is kiadtak a kommunizmus veszélyéről. Ezen kívül a vásárokon a nép közé vegyülve pénzt is ajánlottak szavazatokért. Osztrák oldalon az egyik legnagyobb tüntetés 1920. június 17-én volt a bécsi Városházán, ahol követelték 300 ezer „*honfitársuk visszatérését*”. Egy évre rá a Schwarzenberg téren magyar zászlót égettek és téptek szét. Egy *Steinacker* nevű osztráknál, aki már a karintiai népszavazást sikeresen előkészítő „*marketingcsapatban*” is dolgozott, olyan iratokat találtak, amelyek szerint bánáti sváb diákokat akartak Sopronba hozni provokáció céljával. Osztrák kiküldöttek házról házra járva agitáltak, őket a soproni diákok nemes egyszerűséggel elverték. Az összetűzéseknek halálos áldozata nem volt, de egy főiskolásnak, *Kreszló József* bányamérnök-hallgatónak „*parittyamódra zsebkendőbe kötött vassúlyokkal*” kiütötték a szemét.

Ausztriában 1921. január 25-én a Burgenland helyzetéről rendelkező törvény 1. §-a kimondta, hogy „*Burgenland tartományi fővárosa Sopron*”, s *Cunninghame* ezredes, a brit katonai misszió bécsi vezetője 1919-ben többször hangsúlyozta, hogy az antant elnézné a terület osztrák katonai megszállását. A magyar kormány is csak fokozatosan hajlott egyre nagyobb engedményekre, kezdetben csak vámszövetségre, területi autonómiára, illetve a területért cserében gazdasági segítségre gondolt. A tárgyalásokon azt is hangsúlyozták, hogy Sopron elcsatolása Ausztriának nem lehet érdeke, mert ilyen módon 20–30 olyan osztrák vállalatot veszítene, amelyeket éppen a magyar piac megszerzéséért hoztak létre. Volt olyan osztrák – bár nem hivatalos – elképzelés is, mely szerint Burgenland sorsáról csak egy 10 éves átmeneti periódus után döntene népszavazás. Az osztrákok minden tárgyalás feltételül a nyugat-magyarországi terület átadását követelték. A nagyhatalmi nyomás végül azt eredményezte, hogy a magyar kormánynak nem maradt más esélye két egyenrangú fél tárgyalásának kikényszerítésére, mint a „*spontán*” népi felkelés beindítása.

Az átadás-átvétel 1921. augusztus 28-án kezdődött meg, amelynek a felügyelő Szövetségekközi Tábornoki Bizottság augusztus 20-i kiáltványa szerint 29-én 16 óráig be kellett fejeződnie. A korábban sok véres akciót irányító *Prónay Pál* mellett a kormány kérésére egy csendőrzászlóaljjal Kismartonba vonult *Osztenburg Moravek Gyula*, továbbá *Friedrich István*, volt miniszterelnök. *Héjjas Iván*, a rettegett különítményes szintén megjelent embereivel a térségben. Helybeli lakosok, fehérterroristák, bosnyákok, német és osztrák katonatisztek és az ország egész területéről, de főleg a Duna-Tisza közéből érkezett önkéntesek voltak a felkelők, összesen mintegy 2700 ember.

A magyar kormány a felkelők tevékenységét nem akadályozta, sőt azok fegyverhez is juthattak. Az ellenállásról az ún. szabadcsapatok vezetői a balfi fürdőépületben, illetve a soproni Pannónia szállóban tartott megbeszélésen döntöttek. Az első napon 11 osztrák csendőri és vámőri alakulat lépte át a határt. Pusztatűz fogadta őket először Pinkafő, majd Ágfalva térségében. A harcok hetven áldozata között elsőként *Baracsi László*, egy 13 gyermekes kecskeméti család tagja kapott fejlődést. A harcok rövidesen kiterjedtek az átadásra ítélt terület egészére. Az ellenállásban részt vett az Etelközi Szövetség *Feltámadás* fedőnevű szervezete is Gömbös Gyula vezetésével.

A szeptember 8-i második „*ágfalvi csatában*” a felkelők végleg visszavetették az osztrák csendőröket. Az osztrákok minden bizonnyal az ágfalvi vízműutak birtokba vételével akarták térdre kényszeríteni a várost. A négy óránál is hosszabb ütközetnek három magyar és egy osztrák áldozata volt. Őket Sopronban, a seibe később belehalt másik osztrák áldozatot Bécsújhelyen ravatalozták fel. Temetésükön *Thurner Mihály* soproni polgármester a hazaszeretet hőseiről, *Sigray Antal* kormánybiztos a parlamentben arról beszélt, hogy „*a magyar mindig hálás marad anyanyelvre való tekintet és különbség nélkül azokkal szemben, akik a hazát[...] önfeláldozóan szolgálják*”.

1921. október 4-én Felsőőrön kikiáltották az ún. *Lajtabánságot*, élén a Vas megyébe rendelt Prónay Pállal, aki a fehérterrorban játszott szerepét feledtetve egy ideig Doborján Pálnak hívatta magát. Prónay, aki valamennyi felkelő parancsnokságára vágyott, már szeptember végén úgy nyilatkozott, hogy „*fütyül a magyar kormányra*”. Miután Horthy korábban leghűségesebb katonája ígéretet kapott arra, hogy visszakapja egy korábbi párbajbotránya miatt elveszt zászlóalját, ő is távozott a térségből.

A kialakult helyzetben *Della Torretta* olasz külügyminiszter közvetítésével 1921. október 11–13. között tárgyalóasztalhoz ült az osztrák és a magyar fél, *Bethlen István* és *Johannes Schober* kancellár vezetésével. A *velencei Municipio palotában aláírt jegyzőkönyvben* a felkelők eltávolítása fejében népszavazást helyeztek kilátásba Sopronban és a környező nyolc községben. Schober mindent elkövetett a várható hazai ellenállás miatt, de végül beadta a derekát, s otthon arra hivatkozott, hogy a békeszerződés későbbre halasztotta a pontos határok megjelölését, és ebbe belefér a soproni népszavazás is. Tulajdonképpen igaza volt a *Daily Telegraphnak*, amikor azt írta, hogy Magyarország „*prémiumot*” kap a szerződések megsértéséért.

Az osztrák követ október 18-án jelezte, hogy az Osztenburg-csapatok Sopronba mennek. A monarchista Osztenburg IV. *Károly* hamarosan elbukott puccskísérletéhez csatlakozott. Az osztrák csapatok azonnal támadtak. A kormány így

az egyre önállósulóbb felkelők mellett még egy másik problémával is szembesült. Bár a csehek a puccs kapcsán egyből megvonni javasolták Magyarország népszavazáshoz való jogát, a nagyhatalmak a magyar kormány lojális magatartását és határozott fellépését látva csendre intették őket.

A terület pacifikálása a felkelők távozása, illetve eltávolítása után december 3-ára fejeződött be, és december 8-án *Marini* olasz ezredes vezetésével három különvonattal 150 francia, 120 olasz és 40 angol katona érkezett Felső-Sziléziából a városba. A nemzetközi segédrendőrség pedig 200 városi polgárból állt, akik A. F. I. (a felügyelő antanthatalmak nevének kezdőbetűiből) feliratú karszalagot viseltek. (A soproniak ezt másként olvasták: *Ausztria! Fuss Innen!*) 13-ától az osztrákok az általuk észlelt és nem kellően orvosolt szabálytalanságok, azaz mondvacsinált indokok alapján (pl. osztrák rendőröket akartak Sopronba hozni) nem vettek részt a szavazás előkészítésében és lebonyolításában. Ezzel kapcsolatban mondta *Ferrario* tábornok, a Szövetségi Tábornoki Bizottság vezetője: „*Biztos csatavesztés, ha az ember a vereségtől való félelmében visszavonul.*”

A diákok a várost 10 ellenőrzési körzetre osztva osztrák propagandaanyagok után kutattak, illetve magyar propagandaanyagot helyeztek el. Volt olyan körzet, ahol kétórás váltásban éjjel-nappal járőröztek. Kezükben lovaglopálcával már a pályaudvarokon is ellenőrzéseket tartottak, ahol főleg osztrák röplapokból lehetett csemegézni, mivel 100 osztrák röpiratra csak egy magyar jutott. A magyar propaganda nagy része német nyelvű volt. A fegyveres harcokban részt vevő diákok központja Nagymartonban volt, ők október 21-én szereltek le Sopronban. A főiskolások mellett a kereskedelmi iskola és a bencés gimnázium cserkészei küldöncként segítették a szavazás lebonyolítását, illetve budapesti műegyetemisták is utaztak a helyszínre.

December 14-én Sopron, 15-én Brennbergbánya, 16-án pedig Ágfalva, Balf, Fertőboz, Fertőrákos, Harka, Kópháza, Nagycenk és Sopronbánfalva lakossága járult az urnákhoz. A Tábornoki Bizottság által kiadott szabályzat szerint szavazati joggal az 1921. január 1. óta állandó soproni lakóhelyük rendelkeztek, akik betöltötték a 21. életévüket, továbbá akik Sopronban születtek, vagy itteni illetőségűek. Ez utóbbinak azért volt jelentősége, mert a város 1921. február 19-én a Selmecbányáról átkerült főiskola 400 hallgatóját, tanári karát és a családtagokat soproni illetőségűnek ismerte el. Osztrák tiltakozásra azonban ők végül nem szavazhattak.

Propagandapénzből 3-400 vidékit utaztattak Sopronba. Villani állítólag néhány évvel később elismerte, hogy számos rég elhunyt és eltemetett is szavazott a város maradása érdekében. Volt, aki a voksoláskor 108 éves lett volna. Még a Budapesten lakó és dolgozó soproniakról is „kiderült”, hogy van egy kis szobájuk

szülővárosukban is... Ugyanakkor ezek aránya nem lehetett túl magas, hiszen a szavazásra jogosultaknál mintegy 3000-rel kevesebb szavazat került leadásra.

A várost nyolc szavazóközre osztották. Minden szavazó 1921. november 25-én keltezett, a városi tanács aláírásával és a bizottság francia körbélyegzőjével ellátott szavazóigazolványt kapott. Ennek ellenében a polgár szavazáskor két színes lapot és egy borítékot kapott a szavazatszedő bizottságoktól. Ha valaki Magyarországra akart szavazni, úgy épen tette a borítékba a kék lapot, és eltépve a sárgát. A szavazólapon magyarul, németül és horvátul szerepelt a két ország neve. A lezárt borítékot a bizottság egy tagja dobta a szavazó jelenlétében az urnába. A kék cédula vékony papírból, a sárga vastag kartonból készült – egyrészt a vakok miatt, másrészt, mert így az „exit poll” készítő, jó hallású főiskolások majdnem pontosan, végül 10-12% eltéréssel becsülhették meg a várható eredményt, hiszen Ausztria kartonja *„hangosan reccsent”*.

1921. december 14-én reggel 7 órakor istentiszteleteket tartottak szerte a városban. Innen harangzúgás, és diákbizalmik kísérték a szavazókat az urnákhoz. A propagandairodák minden szavazóközben ellenőrizték, hogy minden jogosult leadta-e a szavazatát. Lefoglalt járművekkel, és hordágyakon a betegeteket és rokkantakat is a szavazóhelyiségbe szállították, akik soron kívül szavazhattak. Egy 94 éves anyókat a diákok a karjukra ültetve cipeltek fel a lépcsőn. Az I. kerület szavazóhelyiségének lépcsőzete leszakadt, 17 sebesült és egy halott maradt a helyszínen. Az Orsolyiták Bauer-féle házában, a Széchenyi téren történt baleset sérültjei csak a szavazás után fogadták el az orvosi ellátást, mondván: *„először jön a kötelesség és csak azután az egészség”*.

A szavazatokat a Rákóczi utcai Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézet földszinti ebédlőjében számolták össze, és december 17-én délután 4 órakor állapították meg az eredményt a Templom utca 4. alatti Esterházy palotában. A 26 900 szavazásra jogosult közül 24 063 adta le a szavazatát, 502 érvénytelen szavazat mellett Magyarországra 15 334 fő (65,16%), Ausztriára 8227 fő (34,84%) szavazott. Sopron 37 509 lakója közül 18 994-nek volt szavazati joga. Ezeknek több mint 90%-a, 17 298 fő szavazott, 72%-nál is nagyobb arányban Magyarország mellett. A Nagykövetek Tanácsa jóváhagyta a szavazás eredményét, amit először – az emeletre felopakodva – a közeli evangélikus templom harangozója hallott meg, aki azonnal megkongatta a templom öregharangját. Követte őt egy egész órán át a többi 10 templom is. Harangzúgás közepette ünnepeltek ezek Sopron utcáin. Schober Zsembery főispán telefonján érdeklődött, egy olasz tiszt közölte, hogy *„majd a soproni harangok megadják a választ”*, így a telefonkagylón át a kancellár is hallhatta a helyiek ünneplését. A kivilágított ablakokba kicsiny zászlócskák kerültek *„Magyarok maradtunk!”* és *„Wir bleiben Ungarn!”* feliratokkal.

Ausztriára szavazott a soproni 3. kerület, a soproni gazdapolgárok – poncich-terek – által lakott terület, Brennbérgbánya, és hat falu többsége is. A nyelvi és mentalitásában asszimilálódott németajkúaknak nem volt szerves kapcsolatuk Ausztriával, és sokan a falvakban sem akartak elszakadni Magyarországtól és Soprontól. A nem szavazott osztrákpártiak egy részét a diákok tartották távol az urnáktól.

1922. január 1-jén az *Ödenburger Tagblatt* piros-fehér-zöld keretes címlapján a *Nun danket alle Gott!* (Most mindannyian köszönjétek Istennek!) volt olvasható. 12 órakor a szavazatok számlálásának helyszínén került sor az átadási jegyzőkönyv aláírására, majd *Guillaume Árpád* ezredes átvette a várost. Az antant csapatai, a „körgallérba öltözött olaszok, lapossipkás francia alpesi vadászok, megtermett elegáns angolok” január 5-én díszszemlével búcsúztak a várostól. 31-én kiadott közleményükben a szövetséges tábornokok „kifejezést adnak abbéli meggyőződésüknek, hogy a lakosságban, amelyet megismertek, és amely nagyra-becsülésüket kiérdemelte, a két nemzetiség találkozása nem lesz a gyűlölködésnek és az ellenségeskedésnek szülőforrása, hanem ellenkezőleg. Ez a körülmény arra fog szolgálni, hogy a két szomszédos nép a legszorosabb baráti kapcsolatokkal fűződjék egymáshoz, aminek folytán a két nemzet között a legjobb viszony, és egy áldásos barátság fejlődhetik ki.”

A főiskolások 6-án fáklyás menettel köszöntötték a várost. A polgármester a Fő téren köszönetet mondott ennek a „számuzó, szélvert seregnek”. Szintén köszöntötte a községek 2000 fős küldöttségét, „ezeket a derék, becsületes németeket, akik hazájukat nem árulták el”. A város nemzetgyűlési képviselője, Klebelsberg Kunó csak az ünnepekre érkezett Sopronba, jelenlétét a kritikus napokban sokan hiányolták. A városházi díszközgyűlésen Bethlen táviratát olvasták fel. A magyar országgyűlés az 1922. évi XXIX. tc. 3. §-ában megengedte Sopron városának, hogy *Civitas fidelissima* (a leghűségesebb város) felírással egészítse ki 1622-ben kapott barokk címerét. Az így kiegészített címet a m. kir. belügyminiszter 35.663-1925. II. szám alatt küldte el a városnak.

A forrásanyag és a történeti munkák alapján nagy bizonyossággal állítható, hogy a népszavazás csupán merő formalitás volt. A különböző jelentésekből 1919 óta a nagyhatalmak számára is világos volt az egyértelmű magyar fölény. A magyar hatóságok által előkészített és magyar karhatalom jelenléte mellett lebonyolított szavazás végkimenetele a népszavazás napján is működő magyar propaganda mellett az osztrákok előtt sem volt kérdéses.

A Sopron történelmének legfontosabb eseményét jelentő népszavazás végkimenetelében fontos szerepet játszott a helyiek lokálpatriotizmusa és a vegyes anyanyelvű lakosság osztrákok által is irigylet hazafias érzülete, amit egy kora-

beli német nyelvű soproni útikalauz is szükségesnek vélt hangsúlyozni. Itt még „*a nyelvet nem ismerő is matyarnak mondta magát*”. Bebizonyosodott, hogy a város Ausztriához fűződő sokoldalú kapcsolata semmit sem von le a magyar haza iránti hűségből. A nemzeti akarat kifejezéseként a magyar nemzeti kultúra egyik ősi városa magyar maradt, bár egy „*csonka vármegye határszéli székvárosaként*” élhette csak tovább életét. Az ezt követő korszakban a turizmus mellett főleg a textilipar fejlődött, olyannyira, hogy eléggé erőteljes túlzással *magyar Manchester*-ként kezdték emlegetni a várost.

Irodalom

Fogarassy László: *A soproni népszavazás*. Soproni Szemle, 1971. 335–347. p.

Fogarassy László: *A nyugat-magyarországi kérdés diplomáciai története*. Soproni Szemle, 1982/1–19., 97–105., 193–211. p.

Fogarassy László: *A soproni népszavazás helye Európa korabeli diplomáciai történetében*. Uo. 1991. 289–315. p.

„*Magyarok maradtunk*” 1921–1996. Konferencia a soproni népszavazásról. Soproni Szemle Alapítvány, Sopron, 1997.

Missuray Krúg Lajos: *A nyugat-magyarországi felkelés*. Sopron, 1935.

Ormos Mária: *Civitas fidelissima: Népszavazás Sopronban 1921*. Győr, Gordiusz Kiadó, 1990.

Sarkady Sándor (szerk.): *Sopron és környéke 1922–1990*. Budapest, 1992.

Sopron a népszavazás idején 1921–1922 (ifj. Sarkady Sándor, Tóth Imre és Kincses Károly tanulmányával) Sopron, Edutech Kiadó, 2001.

Tóth Imre: *A nyugat-magyarországi kérdés 1922–1939. Diplomácia és helyi politika a két világháború között*. Dissertationes Sopronienses 2., Sopron, 2006.

Báró Villani Frigyes (szerk.): *Jelentés a soproni népszavazásról és a magyar–osztrák határ megállapításáról*. Sopron, 1923.

IV. Károly visszatérési kísérletei (1921) és emigrációja

-
1887. augusztus 17: az alsó-ausztriai Persenbeugban megszületik Károly Ferenc József főherceg
- 1900: a közvélemény Ferenc Ferdinánd trónörökös morganatikus házassága után figyel fel Károlyra
1911. október 21: Károly feleségül veszi Zita Bourbon-pármai hercegnőt
1914. június 28: a szarajevói merénylet után Károly a Monarchia trónörököse
1916. november 21: I. (a magyar trónon IV.) Károly néven trónra lép a Monarchia utolsó uralkodója
1918. november 11: az első eckartsau-i levélben Károly lemond az államügyekben való további részvételről, majd 1919. március 24-én Ausztria elhagyására kényszerül
1919. március 24: az Ausztriát elhagyni kényszerülő IV. Károly nyilvánosságra nem hozott feldkirci kiáltványában nyitva hagyta a restauráció kérdését
1919. április 3: törvény a Habsburg–Lotharingiai-ház tagjainak kiutasításáról és vagyonuk elkobzásáról. Nem terjedt ki a rendelkezés arra, aki lemond a Habsburg-házhoz való tartozásáról és uralkodói igényeiről, illetve Ausztria hű polgárának vallja magát
1921. március 26. – április 5: IV. Károly első sikertelen kísérlete a hatalom visszaszerzésére
1921. április 6. Károly Bruck an der Muron áthaladó vonatát tüntetők fogadják, „csak a fegyverek tudták féken tartani a tömeget”
1921. október 20. – november 1: IV. Károly második sikertelen visszatérési kísérlete
1921. november 6: a Nemzetgyűlés elfogadta a Habsburg-ház trónfosztását kimondó törvényt (1921: XLVII. tc.: „A nemzet a királyság ősi államformáját változatlanul fenntartja, de a királyi szék betöltését későbbi időre halasztja...”)
1922. április 1: két sikertelen visszatérési kísérlet után Károlyt a nagyhatalmak Madeira szigetére száműzik, ahol 35 éves korában elhunyt
- 1923: Wilhelm Miklas, későbbi osztrák szövetségi elnök a bécsi érseknél kezdeményezi Károly boldoggá avatását
- 2003: a Vatikán hosszú eljárás után kiadja Károly keresztényi érdemeit és a post mortem csodát elismerő dekrétumot
2004. október 3: a Habsburg-család tagjainak jelenlétében Rómában boldoggá avatják Károlyt
-

IV. Károly, az utolsó magyar koronás fő 1921. évi visszatérési kísérletei kétségkívül a 20. század legizgalmasabb fejezetei közé tartoznak. 1918-ban az 56 milliós kettős monarchiából csak a dinasztia maradt meg, továbbá egy király nélküli királyság (Magyarország) és egy „köztársaságok nélküli köztársaság” (Ausztria). Károly – két ún. eckartsau-i levele után, amelyekben előre elismerte az osztrák és

a magyar nép által választandó jövőbeli államformát és lemondott az államügyekben való minden további részvételről – Ausztriából való távozásakor, 1919. március 24-én kiadott, de nyilvánosságra nem hozott feldkirchi kiáltványában nyitva hagyta a restauráció kérdését. Két év múlva el is indult Magyarország felé...

Károly Ferenc József főherceg 1887. augusztus 17-én született Persenbeugban, Alsó-Ausztriában, Ottó főherceg, Ferenc József unokaöccse és Mária Jozefa szász hercegnő legidősebb fiaként. Mivel ekkor még Rudolf trónörökös is élt, senki nem gondolt arra, hogy az újszülött valaha is az Osztrák-Magyar Monarchia irányítója lehet. Károly bensőséges vallásosságát, jóhiszeműségét, fejlett igazságérzetét és szociális érzékenységet édesanyjától örökölte, aki a szabados életmódja és botrányai miatt „fess Ottónak” nevezett, és a családtól hamar eltávolodott férje halála (1906) után a jótékonykodásnak szentelte életét.

Rudolf tragikus halála után Károly Lajos főherceg elsőszülött fia, Ferenc Ferdinánd lett a kijelölt utód. A közvélemény csak akkor figyelt fel Károlyra, amikor nagybátyja 1900-ban morganatikus házasságot kötött Chotek Zsófia cseh grófnővel és születendő gyermekei nevében ünnepélyes nyilatkozatban mondott le a trónöröklés jogáról.

A kis főherceg gyermekéveit Sopronban (apját az itt állomásozó huszárezred parancsnokává nevezték ki), majd Bécsben töltötte. Itt végezte középiskolai tanulmányait a bencések gimnáziumában. Ezután Prágában jogi, majd katonai tanulmányokkal foglalkozott. A világháború kitöréséig alezredesi rangig emelkedett. 1911-ben feleségül vette Zita Bourbon-pármai hercegnőt, aki tökéletesen megfelelt a császár elvárásainak is. Rómában X. Piusz pápa Zitát egyfajta jóslatként a „trónörökös feleségeként” üdvözölte. A példamutató családapa beosztott lovassági, majd vezérkari tisztként Csehországban és Galíciában szolgált. Az állam

kormányzásába azonban Ferenc Ferdinánd haláláig egyáltalán nem nyert betekintést, így nem rendelkezett politikai tapasztalatokkal sem e „jóravaló legény”, ahogy a császár jellemezte. Határozott és becsületes békeszándékához azonban nem fért kétség.

A szarajevói merénylet, a világháború, majd a birodalom jelképének számító agg uralkodó halála döntő fordulatot hozott a Monarchia és Károly életében. 1916. november 21-én kiadott manifesztuma szerint mindent meg kívánt tenni azért, hogy „újból megszerezze népeinek a béke áldásait”, biztosítsa a „*Monarchia fennállását és zavartalan továbbfejlődését*”, és „*a társadalom munkás tagjai számára becsületes munkájuk gyümölcseit*”. A magyar királlyá koronázás, a magyar történelem utolsó ilyen szertartása eleve lehetetlenné tette Károly egyik fő céljának megvalósítását, a birodalom föderatív átalakítását, hiszen a koronázási hitlevél az ország területi sérthetetlenségének megőrzését is előírta.

Károly megpróbált fokozatosan eltávolodni a német császárságtól, és bár mindig hivatkozott a „*Nibelungok hűségére*”, nem sok öröme telt a hatalmas szövetségesben, és folyamatosan győzködte II. Vilmost a béke szükségességéről. A hadsereg főparancsnokságát személyesen irányította, s új vezérkari főnököt nevezett ki. Miniszterelnökök sora váltotta egymást (köztük Károly két egykori tanára), hosszú szünet után összehívta az osztrák Birodalmi Tanácsot, de az egymással ordítózó képviselők tintatartókat és aktákat vagdostak egymáshoz. 1917 júliusában, Ottó fia névnapján politikai amnesztiát gyakorolt főbenjáró bűnök esetén is, ezt sokan a „*dezertőröknek és árulóknak nyújtott menlevélnek*” tartották. Károly enyhített a spanyol etikett kötöttségein is, a világon az elsők között alapított szociális minisztériumot.

Végül közvetlen tárgyalások, puhatolózások és a semleges külföldön keresztül létrehozott kapcsolatok révén próbálta egyértelművé tenni a Monarchia békés szándékait. Egy ideig kétségtelenül reménykedhetett abban, hogy az antanthalmak nem kívánják Ausztria-Magyarország felbomlását. Lloyd George angol miniszterelnök ezt erősítő nyilatkozata mellett az Egyesült Államok a németekkel fennálló hadiállapotot csak 1917 decemberében terjesztette ki a Monarchiára, másrészt úgy tűnt, a keleti front tehermentesítése után az ukrán gabonatartalékok segítségével biztosítható a lakosság ellátása. Károly a háború alatt parancsot adott arra, hogy a spanyol udvari lovasiskola lipicai méneseinek fehér lovait a szeneskocsik elé fogják be, hogy ezzel is segítsék a nélkülözőket.

1917 márciusában, majd májusban Károly sógorai, a francia állampolgárként a belga seregben szolgáló Bourbon-pármai *Sixtus* és *Xavér* segítségével levelet juttatott el *Poincaré* francia államelnöknek, amelyben kifejezte tárgyalási készségét, és hajlandó volt támogatni Franciaországnak az Elzász-Lotaringia visszacsatolá-

sára benyújtott igényét, s ígéretet tett arra, hogy a dunai népek szövetségén belül mindegyik nemzetiségnek egyenlő autonómiát biztosítsa.

1918 áprilisában *Ottokar Czernin* diplomáciai ügyetlensége és a franciák indiszkrécója folytán nyilvánosságra került a tárgyalások ténye. A németek előtt Károly, külügyminisztere javaslatára tagadta a tárgyalásokat, sőt táviratában azt írta, hogy Ausztria válaszát majd az „*ágyúk adják meg nyugaton*”. Ezután *George Clemenceau* francia miniszterelnök megjelentette Károly Sixtushoz írott levelét. Emellett más békeközvetítői megbeszélések is zajlottak az osztrákok, illetve a franciák és a britek között, de ezek a Sixtus-afférhoz hasonlóan megfeneklettek. *Anatole France* így értékelte Károly békekötési kísérleteit: „*Ő az egyetlen tisztességes ember, aki a háború alatt vezető helyen állott. [...] őszintén akarta a békét és éppen ezért gyűlölte őt az egész világ*”.

A császár az utolsó pillanatig integrációs tényezőként próbálta feltüntetni magát – kevés sikerrel. *Wilson* amerikai elnök nevezetes 14 pontja közül a tizedik csak a nemzetiségek autonóm fejlődésének biztosítását helyezte kilátásba, azonban az események túlléptek ezen. A Monarchia népeinek elszakadási proklamációira válaszul Károly 1918. október 16-án kelt manifesztumában kinyilvánította, hogy „*legfelsőbb beleegyezését adja a Monarchia föderatív átalakításához*,” és a nyugati birodalomrészben létrejövő független államok szövetsége, a „*Nagyausztriai Egyesült Államok*” élére kíván állni. A legenyhébb kommentár szerint „*a kiáltvány szövege most is csak a régi osztrák jelszót igazolja: későn és akkor is csak félig-meddig*”. Károly már 1917. májusi trónbeszédében egyik alapvető céljaként egyenjogú népek szabad, nemzeti és kulturális fejlődéséről beszélt, de ennek megvalósítására azért sem került sor, mert csak „*tanácskoztak és kotlottak az ügyön*”, ahogy ezt Károly maga is elismerte. A Pádva melletti Villa Giustiban aláírt fegyverszünet megpecsételte a Monarchia széthullását.

Károly írásban lemondott az államügyekben való további részvételről, kijelentette, hogy nem terheli felelősség a háború kirobbanásáért, és elfogad minden, az államformát érintő döntést, majd a morvamezei Eckartsau kastélyába költözött, amelynek ablakából arra a mezőre nyílt kilátás, ahol 640 évvel korábban Habsburg Rudolf az Ottokár cseh király elleni csatában megalapozta a dinasztia hatalmát. Miután a kormány az ellátásukat csupán a hatósági élelmiszerjegyek kiutalásával akarta biztosítani, és az exuralkodó télen annyira megbetegedett spanyolnáthában, hogy csak tolókokcsiban tudta megnézni a gyerekek karácsonyfáját, s 1919 márciusában családjával együtt Ausztria elhagyására kényszerült. Ugyanakkor a trónról továbbra sem mondott le, hiszen azt vallotta, hogy „*a korona nem képezheti kufárkodás tárgyát*”. Ezért utasította el az utódállamok képviselői által

a lemondásért ajánlott hatalmas pénzüsszegeket is. Ausztriában törvény született a Habsburg-Lotharingiai ház kiutasításáról és vagyonának elkobzásáról.

A *legitimizmus* ügye a háború elvesztésével még nem szenvedett vereséget. Elméletileg sokan a monarchista államformában, egy keresztény birodalomban vélték megtalálni az európai béke, az egység és a rend, illetve a népek egymás mellett élésének és együttműködésének biztosítékát. Az csak később, a két eleve kudarcra ítélt puccs és a király korai halála után tudatosult – ahogy ezt *Ignaz Seipel* prelátus, későbbi osztrák kancellár megfogalmazta –, hogy a legitimizmus a „személyes ragaszkodás szempontjából ideális, de politikailag kilátástalan, ezért gyakorlatilag használhatatlan” volt.

Ausztriában és Magyarországon valójában már 1918 őszétől létezett egy átmenetileg pártpolitikai formákat is felvevő mozgalom a monarchia helyreállítására. Jelentősebb népcsoportok támogatásának híján azonban a *legitimizmus az ancien régime híveinek*, a nemesség egy részének, egykori tiszteknek és részben nyugdíjazott állami hivatalnokoknak, a klérusnak, illetve a korábbi államhatalomhoz kötődő polgári elemek ügye maradt. Jellemző, hogy egy 1919 elején tartott bécsi megbeszélésen, ahová hatszáz legitimistának vélt tiszt volt hivatalos, mindössze huszonhárman jelentek meg.

A visszatérési kísérleteket, amelyek siker esetén Károly eredeti terve szerint *legalább Ausztria és Magyarország újraegyesítését* eredményezték volna, illetve a porosz ambíciók útjába egy erős bajor–osztrák–magyar együttműködést állítottak volna, osztrák és magyar legitimisták a király tanácsadóival közösen készítették elő.

A *legitimizmus földrajzi, közigazgatási és katonai bázisa Nyugat-Magyarországon, illetve a szomszédos osztrák tartományokban volt*. A Horthy-rendszer győzelme után tömegesen léptek be a honvédségbe volt k.u.k. tiszték. Az 1919. április 12-én, Bécsben létrejött *Antibolsevista Comité* (ABC) Szmracsányi György vezette szárnya a stájerországi Feldbachban *Lehár Antal* báró, az operettkirály testvére irányításával önálló magyar zászlóaljat állíthatott fel. Később Zalaegerszegen, illetve Csóton egy ún. osztrák légiót, majd az osztrák menekültek osztagát hozták létre. A költségek fedezésére rabolta ki 40 magyar tiszt *Takách-Tolvay József* vezetésével 1919. május 2-án a magyar követség bécsi épületét. A nagy mennyiségű valutából 69 millió koronát *Boroviczeny Aladár*, Károly bizalmasa a rendőrségnek juttatott el, úgy, hogy a pénzt tartalmazó bőröndöt az Ostbahnhofon egy megőrzőben helyezte el, és erről névtelenül bejelentést tett. *Johannes Schober*, aki már a Monarchia idején is Bécs rendőrfőnöke volt, elnézte a követség kirablását.

1919 végén, 1920 elején Pinkafőn született a terv, amely szerint Szmrecsányi Mercedes autójával hozták volna a királyt Magyarországra egy autóverseny keretében. Az autóhoz a hólancot *Albin Schager Eckartsau* bárónak, a Habsburg-vagyonkezelőség irányítójának kellett biztosítania. *Horthy* katonai elhárítói azonban tudomást szereztek az előkészületekről, amelyekbe *Beniczky Ödön* belügyminiszter, illetve *Windischgrätz Lajos*, a genfi központú legitimista propagandaszervezet irányítója is be volt avatva. Ez volt az ún. *Kovács Gáspár-affér* (Károly útlevele *Windischgrätz* komornyikjának nevére volt kiállítva). Másodszor *Horthy* alkalmazottjának, egy bizonyos *Miske* nevére szólt az útiokmány. *Schager* ekkor ugyanolyan szemüveget szerzett Károlynak, mint amilyen Miskének volt. Állítólag 1920 elején egy bizonyos *S.* névre kiállított igazolvány is létezett.

Maga *Horthy Miklós* 1920 őszén bécsi képviselőknek azt ajánlotta, hogy katonai erővel elfoglalja Bécset és átadja a keresztényszocialistáknak. (Ezt a javaslatát több forrás szerint Károlynak is megismételte 1921 márciusában.) A bajorok bevonása is felmerült. 1921. januárjában *Gratz Gusztáv* külügyminiszter *Berzeviczy Béla* vezérkari főnöktől átiratot kapott „Jobbra-eset” címmel. Az osztrák belpolitika irányváltását célzó magyar katonai beavatkozás tervét a külügyminisztérium megvétózta.

A magyar kormány 1920 első felében összesen 10 millió koronával támogatta a *Leopold Hartig* és *Johannes von und zu Liechtenstein* által irányított osztrák legitimista szervezetet, a *Bund für Ordnung und Wirtschaftsschutz*-ot (Szövetség a rendért és a gazdaság védelméért). A titkos tárgyalásokon Nyugat-Magyarország és Ausztria rossz gazdasági helyzetének orvoslása volt a fő téma. *Friedrich Wiesner* báró, vezető osztrák legitimista 1919. október 18-án Sopronban és Szombathelyen tett látogatása után kijelentette, hogy a lakosság túlnyomó többsége nem akar Magyarországtól elszakadni, mert itt egy szabályozott viszonyokkal rendelkező monarchia van kialakulóban, amelynek jobbak a gazdasági lehetőségei, mint az anarchiában élő Ausztriában. *Villani Frigyes* magyar osztálytanácsos ugyanakkor 1920 júliusában azt jelentette, hogy a vitatott terület 70–80%-a Ausztriát választaná. *Gratz* és *Masirevich Szilárd* bécsi követ 1921. március 13-án találkozott Seipellel és *Otto Czernin* gróf egykori külügyminiszterrel, ahol már az osztrák kabinet legitim úton történő felváltása volt a téma.

IV. Károly és családja Svájcban először Warteggben, majd Prangins-ban élt. Az első visszatérési kísérletet követően egy rövid időre a luzerni Hotel National, majd 1921. október 20-ig Hertenstein következett. Szintén Svájcban működött az *Agence Centrale*, egy osztrák iparmágnás, *Veitschberger* báró által létrehozott, kívülről politikamentes, gazdasági témákra koncentráló hírügynökség, valójában monarchista propagandaszervezet. Ennek luzerni vezetője *Otto Forst de Battaglia*, párizsi kirendeltségének irányítója *Marc Henri* volt. Sixtus hercegen és

a már említett Windischgrätzen kívül egy Seeholzer nevű ügyvéd és Charmant Oszkár láttak el bizalmi feladatokat. Követek útján biztosították támogatásukról Károlyt Csernoch János hercegprímás, magas rangú osztrák egyházi személyiségek és a Vatikán is. Piffel bíboros, bécsi érsek azt közölte a nunciussal, hogy Károly az antant hozzájárulásával Budapestre utazott. Sigismund Waitz püspök újság-cikkben tette egyértelművé, hogy „*az egyház, mint ahogyan a Szentírás is, félreismerhetetlen előszeretettel rendelkezik a monarchista államforma iránt*”. A Svájcban járt személyiségek közül Seipel emelendő ki, akit baloldali osztrák körök már 1919-ben „*a Habsburgok bécsi szálláscsinálójának, ravasz rókának*” tituláltak. Az osztrák közvélemény Magyarországon ugyanezzel a jelzővel Horthyt illette.

Reálpolitikai és taktikai megfontolások alapján a visszatérési kísérlet kiindulópontja Magyarország lett. A magyar karlisták nemzeti királyt akartak egy független és szuverén országban, ezért – bár Károly „*Magyarország jövő nagyságának és területi épsége helyreállításának biztosítékát*” Magyarország és Ausztria egy uralkodó fősege alatti újraegyesülésében látta – az exuralkodó nyilatkozatot tett a Pragmatica Sanctio érvénytelenségéről és arról, hogy „*az uralkodói hatalmat egy más államban csak egy[...] egyezmény létrejövetele vagy[...] Magyarország teljes állami függetlenségének megóvása után*” vehetné át.

Egy-két legitimista kivételével sem Magyarországon, sem Ausztriában nem sejtettek semmit, amikor „*a számára kellemesen hangolt*” párizsi és egyéb hírek birtokában Károly 1921. március 24-én útnak indult Magyarország felé. Károly koronázási esküről vallott valláserkölcsei felfogása, a jogrend visszaállításának szükségességébe vetett hite, tanácsadói befolyása és túlzott jóhiszemősége szilárdabbnak bizonyult a politikai belátásnál.

Az exuralkodó a francia határ átlépése után autóval Strassbourgba, majd a Párizs–Bécs expresszsel, William Code néven, a Nemzetközi Vöröskereszt munkatársaként Bécsbe ment. Az útlevelet a párizsi spanyol követség állította ki. Az 1717-es hálókocsi utasán kívül a Westbahnhofon leszálló harmincnégy utas között volt többek között a volt közös pénzügyminiszter, a Habsburg-vagyonkezelőség bécsi ügyvédje, és – nyilvánvalóan a király kísérőjeként – Windischgrätz is. Bécsben Károly beszállt egy bizonyos Petrak A XII 265-ös rendszámú taxijába, és gyerekkori barátjához, Erdődy Tamás grófhhoz hajtatott a Landskrongasse 5-be. Másnap a szükséges útiokmányok birtokában, korábbi császári sofőrök segítségével Magyarországra indultak. Egyébként – húsvét lévén – szinte senkit nem találtak otthon az elvbarátok közül, Schager például vadászaton volt. Közben Bécsben kihallgatták Petrakot, aki átadta a rendőrségnek Károlynak az autóban felejtett sétapalcáját, továbbá beszámolt arról, hogy Károly 50 frankos borralalót adott neki. Erdődyt április 8-án kiutasították a városból.

Valamennyire az utódállamokban élő legitimistákkal összehangolt akcióra utal, hogy a prágai német vezetők aktivizálódása mellett Bécsben állítólag egy horvát és montenegrói felkelést készítettek elő, továbbá Ausztriában és Magyarországon aktív tiszteknek a császár és király nevében behívóparancsot kézbesítettek ki.

Mivel valamennyi nagyhatalom tudomást szerzett a visszatérési kísérlet előkészületeiről, de semmit nem tett, ezért a siker a magyarországi fogadtatáson múlott. A lapok esemény- és fantáziadús beszámolói közül kiemelendő az osztrák *Tagespost* jelentése, amely szerint a király „*gyalog ment át a Lánchídon (!) a síklóhoz, érdeklődött a miniszterelnök portásánál, hol van a kabinetfőnök*”. Horthy pedig éppen a húsvéti tojásokat kereste a gyerekekkel a palota kertjében. Károly a több forrásból is ismert, Horthyval folytatott sikertelen eszmecsere után március 28-án visszatért Szombathelyre, majd néhány napos időhúzás után – miatt többek között két francia, kitartásra buzdító táviratot is kapott – elhagyta az országot. Amire a „magyar epizód” szélesebb közvélemény számára kiderült, a hatalmi játszma már el is dőlt, s a „*húsvéti kirándulás*” véget ért. A visszautazás szervezése során felmerült, hogy Károlyt autóval szállítják jugoszláv területen keresztül Spanyolországba. Végül a király betegsége miatt a titokban tartott vonatút (Fehring – Graz – Bruck an der Mur – Feldkirch) mellett döntöttek, Ausztrián keresztül Svájcba. Miután a magyar katonaság dörgő „Éljen”-kiáltásaitól és az osztrák Wehrmacht „*zavart álldogálásától*” kísérve az exmonarcha átlépte a magyar határt, Ausztriában egy jelentősebb incidens zajlott le Bruck an der Murban, amely majdnem azt eredményezte, hogy visszafordították a szerelvényt. „*Az elszánt és részben fegyveres tömeg*”, mintegy háromezer ember Anton Pichler szociáldemokrata polgármester vezetésével azt tervezte, hogy „*meg fogják mondani neki a munkásság véleményét*”. A vonatot éjjel 2 óra 46 perckor már csak pár száz ember fogadta nagy kiabálással (például: Tömeggyilkos!). A mozdony cseréjéhez szükséges a tíz perc alatt „*csak a fegyverek tudták féken tartani a tömeget*”. Ausztria Feldkirchben tiszti tisztelgéssel, illetve egy tiszti egyenruhás felakasztott bábujaival búcsúztatta az uralkodót.

A legitimisták és a konzervatívok megfontolt politikai vezetői szerint a király esete nagy csapásként hatott törekvéseikre, hiszen ők a belső és külső megerősödés elsődlegesnek tartott feladata után kívánták rendezni a királykérdést. Ausztriában Egon Glanz bel- és hadügyminiszter, Magyarországon a kompromittálódott Teleki Pál miniszterelnök bukott bele a puccsba. Seipel időleges visszavonulását a politika színpadáról a másik oldal „*egyértelmű monarchista demonstrációnak*” tartotta.

„*A Hertenstein-kastély fekvése megkönnyíti a teljes elszigetelést, mivel a gőzös megállóhelyétől csak egy hosszabb kerülőúton közelíthető meg*” – írta megnyugvással Leo di Pauli, Ausztria berni követe Bécsbe. Ennek ellenére minden fővá-

rosban jól tudták, hogy a legitimisták rendszeresen érintkeznek és tanácskoznak egymással. Az egyik Schober rendőrfőnökhöz írt informátori levélből az is kiderült, a széles lakossági körökben elterjedt a nézet, hogy valamilyen formában, ha nem is mostanában, de feléledhet a monarchia. *Karl Werkmann*, a király politikai titkára 1921. április 22-én Schagerhoz írt levelében kijelentette, hogy ehhez csak a fait accompli hiányzott. Ezt pedig csak megfelelő katonai háttérrel lehet megteremteni, ezért Sopron és Kismarton térségében az Osztenburg-csapatokat magyar és osztrák monarchista katonákkal erősítették meg.

Egészen a második visszatérési kísérletig havonta terjedt el a hír, hogy Károly ismét megkísérli a restaurációt, amely ekkor már egyértelműen egy katonai puccs képét öltötte. Várták Károlyt a Bécs–Belgrád expresszhajón, az újságok a legapróbb részletekig kidolgozott tervekről cikkeztek. A magyar ún. „9-es” intézőbizottság tárgyalásokat folytatott osztrák és bajor monarchistákkal, az első puccshoz hasonlóan előkészületeket tettek horvát, cseh és szlovák területen is.

1921. október 3–4-én *Rakovszky István* nemzetgyűlési elnök lakásán folytak megbeszélések, amelynek eredményeiről október 14-én Schager vitt tájékoztatást Hertensteinbe. Külpolitikai összefüggésekről Gratz, a belpolitikai háttérrel *Rakovszky*, a katonai feltételekről *Lehár* beszélt. Az osztrák hírszerzés ugyanekkor egy bizalmas jelentésben azt feltételezte, hogy az osztrák fővárosban magyar propaganda- és hírszerzőközpont működik. Ezért a nagyszámú magyar tiszt mellett ekkor hat-hétszáz más magyar állampolgárt, és osztrák legitimistákat is figyeltek. Találtak olyan levéltervezetet is, amelyben egy lelkes monarchista, *Peter Horschitz* kétszázezer embert ígért, ha megkapja a szükséges eszközöket. Fel is jelentették hazaárulás vádjával.

A forgatókönyvet a politikai vezetők Bécsben, a katonai irányítók Szombat helyen véglegesítették. A végső lökést a cselekvésre az adta meg, hogy Horthy környezete *Albrecht* főherceget akarta megtenni a Lajtabánság vezetőjének, majd az ország „választott” királyának, és *Rupprecht* leendő bajor királlyal összefogva a két állam közösen valósítaná meg határainak erőszakos revízióját. A velencei jegyzőkönyv megkötése után az Osztenburg-zászlóalj Budapestre akarták rendelni. Így megszűnt volna a restauráció fegyveres bázisa. Október 19-én Schager táviratot küldött Budapestre *Hunyady József* grófhhoz „boreladási” ügyben: „*Dolli soll zur Mama fahren*” (azaz Dolli utazzon a mamához). Az elküldendő távirat szövegét, kódját és időzítését Schager *Boroviczeny*-vel beszélte meg. A táviratot Hunyady eljuttatta *Rakovszky*hoz és *Gratz*hoz. A megbeszélt távirat csak 12 órával Gratz tervezett elutazása előtt jött meg. Ugyanakkor más források arról szólnak, hogy az a bizonyos távirat meg sem érkezett, és a szövege „*A gallért október 20-án varrják fel*” volt. A magyarázat az eltűnésére pedig az, hogy a csempész- és

feketepiaci üzletek miatt a helyi szervek azt az utasítást kapták, hogy időről-időre semmisítsenek meg magántáviratokat, amelyek külföldről jöttek.

Ha elfogadjuk a források hitelességét, a fenti ellentmondások csak egy módon oldhatók fel. Feltételezhetően két táviratról van szó: egyet a politikai vezetőknek Pesten, a másikat pedig a katonai előkészítőknek kellett volna megkapniuk. Lehár Antal valószínűleg nem kapta meg az üzenetet, így leállította a vasúti kocsik összeállítását. Tény, hogy a „boreladásról” szóló távirat későn érkezett meg.

Miután október 16-án megszövegezték az uralkodó végrendeletét, 1921. október 20-án a király és felesége saját autójukon elindultak Hertensteinből. Uster és Rapperswil között az országúton átszálltak egy Austro-Daimlerbe, amelyet Schager és Boroviczeny vásároltak, és a dübendorfi reptérre hajtottak. 12 óra után levegőbe emelkedett a Junkers cég Ad Astra gépe, fedélzetén a három pilótán kívül Károly, Zita és Boroviczeny. A gép motorja többször leállt, de végül Cziráky gróf dénesfai birtokán sikeresen földet értek. A landolás könnyítésére jelzőtüzeket gyújtottak, ma ezen a helyen emlékkápolna áll. Másnap Sopronba mentek, 22-én este pedig feltűnő lassúsággal elindultak Budapest felé.

Az előkészületek most sem voltak ismeretlenek a nyugati hatalmak és Ausztria számára. Cnobloch, budapesti osztrák követ október 19-én jelentette, hogy a legitimista gondolat egyre inkább teret nyer, és újra felmerült a királykérdés. *„Az a benyomásom, hogy Károly hívei, akikhez ma az aktív és az egykori tisztek többsége sorolandó, az európai helyzetet már most érettnek tartják céljaik keresztülvitelére; ez a szilárd elhatározásuk...”*

Mindkét érintett országban azt terjesztették, hogy a király kíséretében osztrákok is voltak. A *Tagespost* értesülése szerint a zalaegerszegi táborból egykori osztrák tisztek tartottak a királlyal. Az ÉME kiáltványában az állt, hogy *„a király Magyarországot osztrákokkal és csehekkel támadta meg”*. Az MTI két osztrák századról, a *Bécsi Magyar Újság* 300 osztrák és kb. 60 bajor monarchista tisztről tudott. A valóságban egy osztrák állampolgár, egy 17 éves katonai akadémista vett részt az akcióban.

Masirevich titkos jelentése szerint Schober kancellár *„reményének adott kifejezést, hogy Öfelségének sikerülni fog magát Magyarországon tartani. Ez esetben a hatás Ausztriára idővel ki nem maradhat, és ez vezetne a nyugat-magyarországi kérdés legtermészetesebb megoldására és a két ország szoros viszonyára”*. Fennmaradt politikai hitvallásában írja: *„A monarchia az egyetlen eszköz, hogy az egységet és rendet a dunai térségben biztosítsuk, és az európai békét fenntartsuk”*. A király 1920. november 10-én kelt levele arról tanúskodik, hogy Schober hozzá fordult, s tanácsát kérte: elvállalja-e a kancellári felkérést. *„Isten adjon Önnek erőt, hogy kivezesse Ausztriát a forradalmi zűrzavarból!”* – írta a császár, aki –

bízva egykori rendőrfőnöke tevékenységében – mielőbb visszatérést remélt szeretett városába, és Schober belátására bízta, hogy egy osztrák kormány élére álljon. A svájci száműzetésből tanácsadói hatására és lojális magyar körök segítségével kétszer megpróbálta visszafoglalni trónját, hiszen *úgy vélte, hogy a fehérterrortól szenvedő nemzet jogrendet kíván.*

Káosz, zűrzavar, és az elsőhöz hasonló eredménytelenség kísérte a második visszatérési kísérletet is. A királyt szállító vonat majdnem két nap alatt tette meg a Soprontól Budaörsig tartó utat, Károly útközben miséket tartatott, katonákat esketett fel, a fegyverek eldördülése után pedig szinte azonnal tárgyalni kezdett. Azonban nem volt puccsista, nem akart vérontást, így kísérletei eleve bukásra voltak ítélve. Végül az antanthatalmak a Portugáliához tartozó Madeira szigetére internálták, a magyar nemzetgyűlés pedig külföldi nyomásra 1921. december 21-én kimondta a Habsburg-ház trónfosztását. Az ország államformája továbbra is királyság maradt, egészen 1946-ig.

Funchalba csak 1922 februárjában érkeztek meg a gyermekek, akikkel egy portugál bankár által felajánlott villába költöztek. Az exuralkodó különösen Ottóval töltött sok időt. A 35 éves Károly március közepén súlyosan megbetegedett, halottas ágyánál a tízéves Ottó is ott térdelt, hogy lássa, *„mi a dolga ilyen esetben egy királynak, egy katolikusnak, egy férfinak”*. Utolsó szavaival Károly szeretett hazája jövőbeli boldogulásáért ajánlotta fel életét.

A királyi párt a Portugáliához tartozó Madeira szigetére szállították, ahol az exuralkodó ágynak esett. 1922. április 1-jén az utolsó magyar koronás király 35 éves korában elhunyt.

A legitimisták politikai vezetői a királykérdés későbbi rendezésének lehetőségében hittek, elsődlegesnek a külső és belső megerősödést tartva. A katonák ideiglenesnek tekintették az új államok belső felépítését, ezért könnyen megvalósíthatónak tartották a restaurációt. Másrészt maga a császár és király is úgy gondolta, hogy a szociális és egyéb problémák megoldásához szükségeszerű békehozzói visszatérése. A politikai vezetők is mindent elkövettek az események pozitív kimenetele érdekében.

IV. Károly megkísérelte visszaszerezni a trónt, de kísérletei, amelyek idővel a Monarchia visszaállítására, vagy akár Ausztria és Magyarország egyesítésére, illetve egy dunai birodalom, a népek föderációjának létrehozására irányultak volna, eredménytelenek maradtak. Ezzel lezárult az ausztriai és a magyar legitimizmus történetének első fejezete. A nagypolitika színpadáról hosszú időre eltűntek a monarchisták. Befolyásuk csak az 1930-as években növekedett meg ismét, főleg Ausztriában, az anschluss veszélye miatt.

A kapucinusok kriptájától messze, a funchali Nossa Senhora do Monte templomában nyugvó Károly császár és király boldoggá avatását először *Wilhelm Miklas*, kulturális államtitkár, későbbi osztrák szövetségi elnök kezdeményezte, aki 1923 húsvét vasárnapján levélben fordult *Friedrich Gustav Piffl* bécsi érsekhez. Arra kérte a kardinálist, hogy Ausztria katolikusai nevében mielőbb kezdeményezze az egyház komoly és szigorú eljárása miatt bizonyosan hosszan elhúzódó beatifikációs eljárás megindítását, hogy „*az életében szerencsétlen sorsú, halálában győzelmet arató Károly*” még a földön részesüljön a katolikus egyház szentjeinek dicsőségében.

Emellett az 1925-ben egyházilag jóváhagyott, az Osztrák-Magyar Monarchia volt országaiban és területein és számos tengerentúli országban tevékenykedő „*Károly császár imaegylet a világbékéért*” is évtizedek óta ezen fáradozott. A szervezet 1953-tól évkönyvekben hozta nyilvánosságra az összegyűjtött anyagot, többek között több csodás gyógyulást is ismertetve.

A boldoggá avatási eljárás 1949-ben vette kezdetét, az iratok átadására 1954-ben került sor. 1972. április 1-jén *Habsburg Ottó* visszatért apja sírjához, hogy végrehajtsák az eljáráshoz szükséges ún. cognitio-t, a sír felnyitását. Károlyt majdnem változatlanul fekvé találták, igen jó állapotban. Ottó egy osztrák tiszt uniformist fektetett atyja testére.

2003. április 12-én a Szenttéavatási Kongregáció a vatikáni Apostoli Palota Kelemen-termében, az egyházfő jelenlétében adta ki tizenhat szent életű személy, köztük IV. Károly erényeinek – illetve csodáinak – elismeréséről szóló határozatát. A magyar és magyar kötődésű szentek, boldogok és jelöltek táborát csaknem megduplázó *II. János Pál*, akinek az apja még Károly alattvalója és katonája volt, „*venerabilé*”-nek (tiszteletre méltónak) nyilvánította Károlyt, aki „*hősies fokon gyakorolta a keresztény erényeket*”, azaz a tökéletességre törekedve teljesítette mindennapi kötelességeit. December 20-án pedig nyilvánosságra hozták a post mortem csodát elismerő dekrétumot. Eszerint egy Károly boldoggá avatásáért imádkozó brazil apáca a hetvenes években orvosilag megmagyarázhatatlan módon meggyógyult érszűkületéből.

A vatikáni ceremónián *José Saraiva Martins*, a Kongregáció prefektusa azt hangsúlyozta, hogy Károly, az iratok szerint Carlo d’Austria „*igazságosan és szeretettel szolgálta népét, segítette a szegényeket*”, és a hit határozta meg minden lépését „*szenthez méltó*” haláláig. A csoda elismerésével a Károly életét és tevékenységét vizsgáló hosszú egyházi eljárás végére került pont.

A három, független orvosi szakvélemény által is megerősített csodát többen megkérdőjelezi, bár a IV. Károly közbenjárásának erejébe vetett hit valóban segíthette a braziliai nővér gyógyulását. Mások szerint a mindennapos összetűzé-

sekben edződő politikusok boldoggá avatása furcsa, még ha keresztény életet is éltek. Vannak, akik – kissé komikus módon – a második visszatérési kísérletek első uralkodóként repülőn utazó Károlyt tartják a történelem első gépeltérítőjének. Kérdéses, hogy a Károlyt kiutasító köztársasági Ausztria hogyan viszonyul a boldoggá avatáshoz. Mindenesetre a *2004. október 3-án lezajlott boldoggá avatási ceremónián* részt vett a Habsburg-család képviselői mellett több osztrák politikus is, többek között *Andreas Khol*, a Nemzetgyűlés elnöke is.

Az eljárás okát és lényegét nem a csoda adja, hanem Károlynak a békéért tett fáradozásai, és szilárd katolikus hite jegyében telt „*példamutató keresztényi, házastársi, családapai és uralkodói*” élete. A vallásos köntösbe csomagolt Habsburg-nosztalgia vádját tagadó *Peter Broucek* osztrák történész szerint Károly tevékenysége a keresztény alapokon álló egységes Európa jelentős építőköve.

A lelkiismerete szavát követő Károly békeidőben bizonyosan kiváló, a szociális királyságot zászlajára tűző uralkodó lehetett volna, azonban olyan feladatokkal találta szemben magát, amelyeket egy, az uralkodásra jobban felkészült, erősebb személyiség sem tudott volna megoldani. „*Utolsó Károly*” uralkodása így rövid epizód maradt egy többszáz évig regnáló dinasztia királyai sorában. Kérdéses, hogy határozott, akár az ausztriai német közvéleménnyel szembeszálló cselekvéssel ki tudta-e volna használni egyre szűkülő politikai mozgásterét, tettekre váltva a békevágyat. Talán egy erélyesebb fellépéssel ausztriai trónját még megmenthette volna, hiszen az ottani „köztársaságiak nélküli köztársaságban” a forradalom nem a „*tüntető lépéseinek tempójában, hanem úgy köszöntött be, ahogy egy ápolónő eloltja az elhunyt melletti mécsest*”. *Kurt von Schuschnigg*, későbbi osztrák kancellár szerint Károlyra „*azt rótta a tragikus végzet, hogy emberi fogalmak szerint megoldhatatlan helyzetbe kerüljön*”, és ő „*becsülettel kiállta a próbát, amit emberként és Habsburgként ki kellett állnia*”. Tévedései, megkésett és bátor-talan lépései ellenére „*becsületesen és bátran ... a legjobbat akarta, és még balsor-sában is sokkal tisztességesebben cselekedett, mint sokan mások...*”.

Irodalom

Apponyi Abert: Megemlékezés IV. Károly királyról. [S. I.][S. n.], 1922.

Balassa Imre: A magyar királytragédia: IV. Károly. [S. I.] [S. n.], 1925.

Broucek, Peter: Karl I. (IV.). Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie. Boehlau, Wien, 1997.

Boroviczenyi, Aladár von: Der König und sein Reichsverweser. Verlag für Kulturpolitik, München, 1924.

- Brook-Shepherd, Gordon: *Um Krone und Reich. Die Tragödie des letzten Habsburgerkaisers*. Verlag Fritz Molden, Wien-München-Zürich, 1968.
- Christoph, Paul: *Dokumente zu den Restaurationsversuchen des Königs Karl IV. von Ungarn*. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Band 9. Druck und Verlag Ferdinand Berger, Horn, Niederösterreich, Wien, 1956. 528–564. p.
- Demmerle, Eva: *Kaiser Karl I. „Selig, die Frieden stiften ...“; die Biographie*. Amalthea, Wien, 2004.
- IV. Károly visszatérési kísérletei. Kiadja a Magyar Királyi Minisztérium, é.n. 1–2. füzet.
- Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között*. Korona Kiadó, Budapest, 1998.
- Kray István: *A kabinetiroda szolgálatában a világháború alatt. Epizódok és jellemképek I. Ferenc József és IV. Károly királyokról*. A szerző kiadása, 1935.
- Lehár, Anton: *Erinnerungen – Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn 1918–1921*. Hg. von Peter Broucek, Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1973. (Magyarul: Lehár, Antal: *Egy katonatiszt naplója 1919–1921*. História, XV. évf. 11. plusz szám.)
- Lajos Iván: *A restaurációs kísérletek külpolitikája*. Pécs, Szent István Bajtársi Egyesület Pécsi Csoportja, 1930.
- Nagy József: *IV. Károly az utolsó magyar király*. Göncöl Kiadó, Budapest, 1995.
- Ormos Mária: *„Soha, amíg élek!” Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben*. Pannónia Könyvek, 1990.
- Mikrut, Jan (Hrsg.): *Kaiser Karl I. (IV.) als Christ, Staatsmann, Ehemann und Familienvater*. Dom Verlag, Wien, 2004.
- Rieder, Heinz: *Kaiser Karl. Der letzte Monarch Österreich-Ungarns 1887–1922*. Callwey, München, 1981.
- Reisner Ferenc: *Csernoch János hercegprímás és a katolikus egyház szerepe IV. Károly monarchia-megmentési kísérleteiben*. Budapest, Márton Áron Lap- és Könyvkiadó, 1991.
- Werkmann, Karl: *Der Tote auf Madeira*. Verlag für Kulturpolitik, München, 1923.
- Zessner-Spitzenberg – Hans Karl: *Kaiser Karl*. Lins, Feldkirch, 1953.
- Zsiga Tibor: *Horthy ellen, a királyért*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1989.

Szovjet–német titkos katonai együttműködés az 1920-as években

Az 1918. novembere óta megszakított diplomáciai viszonyt különböző titkos megbeszélések után de facto 1921. márciusában helyreállították. Áprilisban *Trockij* – *Lenin* egyetértésével – német gazdasági vezetőkkel tárgyalt főleg a szovjet hadiipar kiépítéséről. 1921 májusában a szovjet kormány *kereskedelmi szerződést*

kötött a német birodalmi kormánnyal, s a két állam konzuli képviseletet létesített egymás országában. 1922 tavaszán a genovai értekezlet alatt aztán *Rapallóban* a Német Birodalom és a Szovjetunió de jure is felvette a diplomáciai kapcsolatokat, megállapodott egymással a legnagyobb kedvezmény elvének alkalmazásáról kereskedelmi kapcsolataikban és kölcsönösen lemondtak a háborús károk megtérítéséről.

Érdekeik azonban alapvetően különböztek. A Német Birodalom a keletben ígéretes értékesítési piacokat látott ipara számára, míg a Szovjetunió azt remélte, hogy ha Németországban megveti lábát, előrelendítheti Európa forradalmasítását. Ehhez járult nagyfokú érdeklődése is német gépek, mozdonyok, elektronika és más hasonló ipari termékek iránt. Közelítette őket egymáshoz közös gyűléstük is a volt német és orosz területekből létrehozott Lengyel Köztársaság, „a versailles-i szerződés torzszülötte” iránt, ahogy Molotov a nagy nyilvánosság előtt minősítette Lengyelországot 1939 őszén.

A német birodalmi hadsereg, a Reichswehr már 1921 tavaszán felvette a titkos érintkezést Szovjet-Oroszországgal. *Hans von Seeckt* vezérezredes, 1920. június 5-étől a német *Truppenamt* főnöke érdekelt volt a Szovjet-Oroszországgal kiépítendő katonai együttműködésben. A Német Birodalmat sújtó fegyverkezési korlátozásokat a Vörös Hadsereggel való együttműködés révén, orosz területen akarta megkerülni.

Szovjet részről sok pozitívumot vártak a kooperációtól a Vörös Hadsereg számára, különösen a műszaki fejlesztésben, és az olyan új fegyvernemek kifejlesztésében, mint a légierő és a páncélos csapatok. A németek titkos katonai támaszpontokat létesítettek a Szovjetunióban: először *kiképzőtábort a leendő német légierő számára* Lipeckben, Voronyezstől északra, amelyet 1924-ben német repülőköz-

ponttá építettek ki. 1927-ben Szaratov közelében, a Volga alsó folyása mentén egy *gázharcra kiképző műszaki iskolát* nyitottak meg „Tomka-objektum” fedőnéven. Végül 1930-ban Kazanyban, a Volga középső szakaszán *páncélos kiképző központot* hoztak létre. E három támaszpont volt a német katonai kiképzés és a Reichswehr műszaki kísérleti központja a Szovjetunióban. 1933-ig álltak fenn, amikor *Hitler* hatalomra jutása után *véget vetett a német-szovjet katonai együttműködésnek*. A Vörös Hadsereg és a német Reichswehr majdnem egy évtizedes együttműködése azonban mindmáig tabu a szovjet történetírásban. A hadtörténeti munkákban és a tábornokok visszaemlékezéseiben nincs nyoma együttműködésüknek.

Magától értetődően a Vörös Hadsereg javára vált a Reichswehrrel való együttműködés. Oroszországban mindig nagyra értékelték a német hadtudományt és a technikát. Az 1920-as évek közpén német-szovjet tervek alapján épült fel Kazanyban *az első szovjet harcokcsigár*. *Junkers* professzor, az akkor már ismert repülőgép-tervező a Moszkva melletti Filiben, valamint Harkovban – német tőkével – elindította *a harci repülőgépek* gyártását. Német cégek segítettek a szovjeteknek *hadianyaggyarak építésében* Zlatousztban, Tulában és a Pétervárból 1924-ben átkeresztelt Leningrádban is. Megegyeztek, hogy a hadianyag egy részét titokban Németországba szállítják. Fontolóra vették bűvárhajók építését is, de a terv a szovjet hajógyarak műszaki fejletlensége miatt megghiúsult.

1926–1931 között *német tiszteket képeztek ki* a Szovjetunióban olyan fegyverek alkalmazására, amelyeket Németország számára tiltott a békeszerződés; ugyanakkor a Vörös Hadsereg néhány tucat parancsnoka Németországban kapott kiképzést. Az 1920-as években a második világháború több híres szovjet tábornoka elvégezte az álcázott vezérkari tanfolyamot és megismerkedett leendő ellenségeinek haditechnikájával. Német tisztek segítettek kidolgozni a Vörös Hadsereg különböző szolgálati szabályzatait is. Az 1925-ben megjelent *„A munkás-paraszt Vörös Hadsereg ideiglenes katonai szolgálati szabályzata”* a német szolgálati szabályzat módosított változata volt.

Az ilyesféle különleges szolgálatok céljából Szovjetunióba vezényelt német tisztek áradoztak az együttműködésről. *Helm Speidel*, a későbbi német repülő-tábornok például 1953-ban így emlékezett vissza: *„Jóllehet a szovjet-oroszok rendszerint nagyon ügyeltek arra, hogy idegenek ne tekinthessenek be az ország viszonyaiba, a vörös légierő korlátlan mozgási szabadságot biztosított számunkra a földön és a levegőben. ...A német kolónia belső életében is korlátlan szabadság uralkodott. Az orosz összekötő tiszt mindig megértően teljesítette feladatát és tartózkodott bármiféle beavatkozástól. ...Bár a lakosság élelemiszer-ellátásában nehézségek mutatkoztak, a német kolónia semmiben sem szenvedett hiányt. Az*

oroszok nagyvonalú vendégszeretetet tanúsítottak. ...Az orosz tisztek viselkedése mindig tartózkodó és korrekt volt.”

Az 1920-as évek titkos német–szovjet katonai együttműködése tehát mindkét félnek előnyös volt. Bizonyos dolgok már akkor átszivárogtak nyugatra. A sajtó felkapta az ügyet, de mértéktelenül eltúlozta, azt állítva, hogy a Vörös Hadsereg kiképzését német tisztek végzik, és hogy az egész szovjet vezérkart Németországban készítették fel. Az azonban kétségtelen, hogy a német katonai és műszaki segítség hasznára vált a Vörös Hadseregnek és nagyban hozzájárult az 1920-as évek közepén jelentkező országos mélypont áthidalásához.

In: Gosztanyi Péter: *A Vörös Hadsereg. A szovjet fegyveres erők története 1917–1989*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 91–92. p.

Az első kirakatper a szociálforradalmárok ellen (1922)

Úgy vélhetjük, hogy az új gazdaságpolitika (NEP) bevezetésével a bolsevikok felfogása más területeken is megváltozhatott, és ez bizonyos mértékig igaz is volt. De egy más vonatkozásban: a kapitalista gazdálkodási formák engedélyezésével sok minden kérdéssé vált, amit a bolsevikok 1917 októbere óta gyakran erőszakkal, terrorral és tömeges kivégzésekkel értek el. Azonban bizonyossá vált, hogy a bolsevikok e nyilvánvaló gyenge pontjait a meglévő ellenséges erők nem tudták felhasználni a rendszer megbuktatásához.

Kívülről szemlélve úgy látszott, mintha a bolsevikok egész egyszerűen lazábbra engedték volna a gyeplőt. Sőt még a félelmetes *Csekát* (Rendkívüli Bizottság) is feloszlatták. Bizonyára felismerték, hogy már maga a Cseka szó az egész országban félelmet és rettegést ébreszt, s a nép a kormánnyal és a párttal azonosítja.

A polgárháború lezárult, nincs szükség a rendkívüli bizottság fenntartására az ellenforradalom és a kémkedés elleni küzdelemre – hangoztatták. De a Cseka minden tagját a Belügyi Népbiztosságnak (NKDV), vagyis a Belügyminisztériumnak rendelték alá. Itt egy külön részleget alapítottak számukra, az Állami Politikai Igazgatóságot, amit röviden GPU-nak neveztek. Ha valaki elolvassa a Cseka feloszlatási határozatát, akkor világosan láthatja, hogy a GPU a Cseka összes tevékenységét folytatta, sőt tovább is ment azoknál. Tehát csak a Cseka neve változott, szerepe, tevékenysége nem szűnt meg, sőt... De hogy senki se kételkedjen a Cseka és a GPU azonosságában: *Felix Dzerzsinszkij*, a Cseka addigi vezetője lett a GPU főnöke.

A GPU tevékenységének kibővítéséhez két további felhatalmazás tartozott: Először is „*a bandita- és rablótámadások minden formájának leggyorsabb megsemmisítése érdekében a GPU megkapta a rendkívüli büntetés jogát, vagyis agyonlőhettek minden tetten ért személyt.*” Itt arról volt szó, hogy bárkit, akit a rendszer szempontjából veszélyesnek tekintettek, jogosan agyonlőhettek, elhurcolhattak, nem kellett bizonyítani a bűnösségüket, és a vádlott nem védekezhetett. A népbiztosság jogot kapott arra is, hogy „*felkutassa és kényszermunkatáborokba küldje a szovjetellenes pártok funkcionáriusait.*” A GPU a Csekához hasonlóan teljesen szabadkezet kapott, csupán arra kötelezték, hogy háromhavonta jelentést tegyen az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottság Elnökségének.

A teljhatalom hatásai hamarosan érzékelhetővé váltak. Egy nagyszabású akció keretében letartóztatták a még szabadlábban lévő szociálforradalmár funkcionáriusokat, köztük majdnem az egész Központi Bizottságot. Ugyanekkor *új büntetőtörvénykönyv* is életbe lépett. Innét kezdve az ítélethez nem volt szükség a vádlott bűnösségének bizonyítására. Elég volt, ha a bíróság arra a meggyőződésre jutott, hogy a vádlott a vádiratban említettek szerint akart cselekedni. Az ítélethozatalhoz nem kellett vallomás; *elég volt a vád állítása*.

Mindez a párt teljes önkényuralmának kezdetét jelentette a szovjet jogrendben is. Mivel a védekezés ilyen körülmények között teljesen céltalan volt, az ügyvédek és a védők szerepe a bíróság segítésére korlátozódott. Ezzel egy időben az ún. *ellenforradalmi bűntények* egész sorára halálbüntetést helyeztek kilátásba.

Az új eljárási módot először *vezető szociálforradalmárok csoportjával* szemben érvényesítették. Őket 1922. június 8-án állították bíróság elé. Az ítélőszék elnöke nem hivatásos bíró, hanem egy bolsevik forradalmár, *Georgij Pjatakov* volt. A per legfőbb célja a szociálforradalmárok mozgalmának megsemmisítése volt. A vádlottakkal szemben csak általános vádak emeltek: a polgárháború kezdeményezői voltak, megpróbálták (a bolsevikok által 1918. január 6-án felosztatott – a szerk.) az Alkotmányozó Gyűlést utcai demonstrációkkal támogatni, nem ismerték el az 1918. március 3-i breszt-litovszki-békeszerződést, vasúti síneket robbantottak fel, hogy megakadályozzák a Breszt-Litovszkban megállapított élelmiszerszállítmányok Németországba juttatását. Pénzt fogadtak el a nyugati intervenciók csapatoktól és kémkedtek az antant hatalmak javára.

E „büntetteket” a vádlóknak csak hiányosan sikerült bebizonyítaniuk, de találtak olyan tanúkat, akik a vádlottak ellen vallottak. A vádlottak magukat védték, és energikusan kifogásolták, hogy a tanúk hazudnak, és a GPU nyomása alatt állnak. De ez sem használt. A 16 vádlottból 14-et halálra ítélték.

A világ minden részéről tiltakoztak az ítélet ellen, még *Maxim Gorkij* is kegyelmi kérvényt nyújtott be. De Lenin minden közbeavatkozást elutasított. A vádlottaknak nem kegyelmeztek meg, de ítéleteik végrehajtása ideiglenesen félbeszakadt, és csak később, Sztálin alatt hajtották végre.

A szociálforradalmárok elleni per nagy fordulatot jelentett. A polgárháború idején történt agyonlövéseket, a Cseka által elkövetett gyilkosságokat és tömeges kivégzéseket az emberek a rendkívül kemény és kaotikus helyzet kinövésének tekintették. Most azonban kiderült, hogy már az egész jogrendet a terrorista pártjog szolgálatába állították. Ettől kezdve teljesen mindegy volt, hogy valaki bűnös vagy sem; ha a párt ellenségnek tartotta, vádlott lett, és büntetését nem kerülhette el.

Augusztus 31-én, három héttel a szociálforradalmárok elítélése után a *Pravdában* megjelent egy cikk *Komoly figyelmeztetés* címmel. Ebben megállapították, hogy „a polgári értelmiség bizonyos körei nem kötöttek békét a szovjet hatalommal”, és így „a legaktívabb ellenforradalmi elemeket kiutasították északi kormányzóságokba és külföldre.” 160 nevet meg is említettek, akik az orosz értelmiség legjobbjai voltak, többek között a moszkvai és a pétervári egyetem rektorai, az orosz egyetemek majdnem valamennyi neves filozófusa, számos híres matematikus, köztük a moszkvai kar dékánja, számos gazdaságtudós, valamint az éhezők korábbi segélyező bizottságának több vezetője.

Ma már tudjuk, hogy sok nevet maga *Lenin* személyesen írt fel a listára és – miként azt gyakran tette – a GPU-nak szabad kezet adott a lista belátásuk szerinti bővítésére. *Lenin* utasítása így hangozhatott: Üzzétek el a nyugalmat megzavarókat, bénítsátok meg az ellenforradalmi gondolkodás központjait, és ne kímljétek a legjobbakat sem, mert így mindenki más félelmet érez majd.

A szociálforradalmárok halálra ítéltése után teljesen sokkolták a világot a tömeges kiutasítások és a sok ismert tudós száműzése. De a sokk nem tartott sokáig. Olyan sokat hallottak az átalakulásról, amelyet az új gazdaságpolitika bevezetése vált majd ki a szovjet államban, hogy rövidesen a szigorú bolsevik eljárás változásával számoltak. Sokan úgy vélték, hogy *Lenin* minderről nem is tud, vagy félretájékoztatták. Hiszen a Szovjetunió Kommunista Pártjának 11. kongresszusán (1922. március 27.– április 2. között) egy rendkívül éles hangú beszédben arról panaszkodott, hogy a kommunista funkcionáriusoknak hiányos a kultúrájuk és képzettségük, megszállta őket a „kommunista beképzeltség”, s úgy vélik, hogy minden, amit tesznek, helyes, illetve erőszakkal minden probléma megoldható. *Lenin* az alábbi mondattal zárta beszédét: „Be kell látnunk és nem titkolhatjuk el, hogy 100 kommunista vezetőből 99 nem méltó arra a helyre, ahol jelenleg vannak, így nem tudják munkájukat elvégezni és tanulniuk kell.”

In: Hugo Portisch: *Hört die Signale. Aufstieg und Fall des Sowjetkommunismus*. Kremayr & Scheriau, Wien, 1991. 192–194. p.

Lenin végrendelete – levél a kongresszushoz (1922. december 24.)

[...] Pártunk két osztályra támaszkodik, s ezért ingatagsága lehetséges és bukása elkerülhetetlen, ha e két osztály között nem jöhetne létre a megegyezés. Ebben az esetben ilyen vagy olyan intézkedéseket tenni, sőt egyáltalán a Központi Bizottságunk szilárdságáról elmélkedni, – meddő dolog. Ebben az esetben semmiféle intézkedés sem háríthatja el a szakadást. De remélem, hogy ez túlságosan távoli jövő és túlságosan valószínűtlen esemény ahhoz, hogy beszéljünk róla.

Olyan szilárdságra gondolok, amely biztosíték arra, hogy a közeljövőben nem következik be szakadás, s itt néhány merőben személyi jellegű elgondolást szándékozom kifejezni.

Úgy vélem, a szilárdság kérdésében ebből a szempontból a legfontosabbak a KB olyan tagjai, mint Sztálin és Trockij. Kettejük viszonya véleményem szerint a nagyobbik felét teszi ki ama szakadás veszélyének, amelyet el lehetne kerülni, s amelynek elkerülését szolgáltna szerintem egyebek közt az, ha a központi bizottsági tagok számát 50-re, 100-ra emelnénk.

Sztálin elvtárs, amióta főtitkár lett, felmérhetetlen hatalmat összpontosított kezében, és nem vagyok biztos benne, hogy mindig elég körültekintően tud majd élni ezzel a hatalommal. Másrésztől Trockij elvtárs, mint már a Közlekedésügyi Népbiztosság kérdésében a KB ellen vívott harca megmutatta, nem csupán kiváló képességeivel tűnik ki. Személyileg ugyan talán ő a legtehetségesebb ember a jelenlegi Központi Bizottságban, de túlságosan sokat enged meg magának magabiztosságánál fogva és a munka tisztán adminisztratív oldala iránti túlzott vonzalma miatt.

A jelenlegi KB két kiváló vezetőjének ez a két tulajdonsága esetleg szakadáshoz vezet, és ha pártunk nem tesz intézkedéseket ennek megakadályozására, a szakadás váratlanul bekövetkezhet. [...]

Benito Mussolini szocializmus és fasizmus között

1883. július 29: Benito Mussolini születése Doviában
- 1901: tanítói végzettséget szerez
- 1902–1904: svájci tartózkodása
- 1905–1906: katonai szolgálat
- 1906–1909: az Olasz Szocialista Párt (PSI) trentoi Munkaügyi Titkárságának vezetője
- 1909–1914: A PSI munkatársa Forlíban, a ranglétrán fokozatosan halad felfelé
1914. november 24: kizárják a PSI-ből
- 1915–1917: frontkatona az olasz hadseregben
1917. február–1918: sebesüléséből lábadozik
1919. március 23: létrehozza a Fasci di Combattimento szervezetet
1920. május 24–25: a második fasiszta kongresszus
- 1921: pártjával belép a Nemzeti Blokkba
1921. november 7: megalakul a Partitio Nazionale Fascista (PNF–Nemzeti Fasiszta Párt)
1922. október 27–28: a fasiszták bevonulás Rómába (Marcia su Roma)
1922. október 30: III. Viktor Emánuel miniszterelnöknek nevezi ki Mussolinít
1924. június 10: meggyilkolják G. Matteottit, a szocialista párt főtítkárát
1927. április 21: a munka törvényköny (Carta del Lavoro) megjelenése
1928. november 15: legalizálják a Fasiszta Nagytanácsot
1929. február 11: az olasz állam és a Vatikán lateráni szerződése
1934. június 14–15: Hitler és Mussolini első, velencei találkozója
1935. április 11–14: angol–francia–olasz konferencia Stresában
1936. május 9: Olaszország annektálja Etiópiát
1937. november 6: Olaszország csatlakozik az antikomintern paktumhoz
1938. november 10: korlátozzák a zsidók jogait
1939. április 7: olasz támadás Albánia ellen
1939. május 22: a német–olasz „acélpaktum”
1940. június 10: olasz hadüzenet Franciaországnak
1941. december 11: német–olasz–japán egyezmény a közös hadviselésről
1943. július 25: Mussolini megbukik, Badoglio a kormányfő; július 28-án feloszlatja a fasiszta pártot
1943. szeptember 9: a németek megszállják Olaszországot
1943. szeptember 26: Salóban megalakul az Olasz Szociális Köztársaság
1945. április 28: Mussolini kivégzése
-

„Népszerűsége csúcsán is mindig kilógott a sorból. A maga módján, úgy gondolta, hogy a nép javára igazgatja országát, az emberek pedig inkább apafigurát láttak benne, semmint diktátort, hiszen Mussolini számos nagyszerű adottsága mellett, alapvetően mindig is egyszerű ember maradt. Általában fasiszta egyenruhát hordott, és ilyenkor tekintélyt parancsoló személyiségnek látszott, de néha, amikor civil ruhában láttam, nem csak keménykötésű parasztembernek, de kifejezetten nehéz fickónak tűnt.” (William Phillips, amerikai nagykövet)

*

Benito Amilcare Andrea Mussolini 1883. július 29-én született Olaszország északi részének Dovia nevű falujában. Édesapja *Alessandro Mussolini*, a falu patkolókovácsa, édesanyja *Rosa Maltoni* tanítónő volt. Gyermekkorát tisztes szegénységben telt. 1901-ben fejezte be tanulmányait, s tanítói oklevelet kapott.

A szocialista nézeteket édesapja révén már gyermekkorában megismerte, akinek sok ilyen témájú kötete hevert otthonukban. Jelentős befolyással lehettek személyiségének fejlődésére az akkoriban náluk megforduló anarchista-szocialista politikusok is.

Első munkahelyének tanári állásától azonban rövidesen meg kellett válnia, mert a közösség nem vette jó néven viszonyát a falu egyik férjes asszonyával. A kalandok után nem vágyott más munkahelyre. 1902 júniusában a svájci Lausanneban, a kőművesek és segédmunkások olasz szakszervezetének agitátoraként és újságírójaként bukkant fel, amelyet jó írás- és beszédképességének köszönhetett. Itt került közelebb több kommunisztikus és szocialisztikus nézethez, amelyeket cikkeiben és előadásaiiban tett közzé. Itt alapozta meg francia és német nyelvismeretét is, s több művet lefordított olaszra. Korai nézeteire legnagyobb hatással az anarchista *Pjotr Kropotkin* és az anarchoszindikalista *George Sorel* volt. Az 1904-ben még kevésbé ismert *Vlagyimir Iljics Leninnel* nem szimpatizált, jóllehet állítólag részt vettek egy közös gyűlésen, ahol mindketten előadást tartottak.

Akkori nézetei szerint elvetette *Karl Marx* nézetét a proletár forradalomról és annak vezetéséről. Szerinte az előbbiek helyébe a *szindikátusokat* (szakszervezeteket) kell helyezni, amelynek tagjaival, a munkásokkal elindított általános sztrájk nyomán létrejön az ideális, kizsákmányolásmentes társadalmi rend.

1904 végén az Umberto trónörökös születésekor kihirdetett amnesztiával haza térhetett. 1905 elejétől 1906 szeptemberéig a hadseregben teljesített szolgálatot. Itt nézeteit gyakorlatias alapokra fektette. Úgy gondolta: nem elég elméletben felkészülni a forradalomra; annak sikeréhez fegyverekre és tömegbázisra van szükség. A hadseregben eltöltött hónapok alapozhatták meg későbbi, erősen millitáns viselkedését.

A leszerelése utáni ismét rövidre sikeredett tanítói állás után az Olasz Szocialista Párt (*Partito Socialista Italiano* – *PSI*) ajánlott állást számára Trentóban. Itt a párt munkaügyi titkárságának vezetését, illetve a *L'Avvenire del Lavoratore* (A munkás jövője) című szocialista hetilap szerkesztését bízták rá. Itt végre testhezállónak találta feladatait. Hat hónap alatt több száz cikket írt. Politikai karrierje innen ívelt felfelé. 1909. szeptember 10-én az osztrák rendőrség letartóztatta (Trento ekkor az Osztrák-Magyar Monarchia területén feküdt), mivel betiltott újságokat találtak otthonában. A bírósági eljárás ugyan felmentő ítéletet hozott, szabadlábra helyezése azonban elmaradt; emiatt tiltakozó éhségsztrájkba kezdett, a hatóságok pedig kiutasították Ausztria területéről. 1909 végén átkerült Forlíba, ahol korábbi állásához hasonló helyet kapott.

1910–1912 között felküzdötte magát a PSI vezetői közé. Politikai ellenfeleinek ekkoriban főleg a párton belüli szabadkőműves, illetve reform-szocialista elveket vallókat tekintette. A forradalmi eszmék hevében azonban hamarosan ráeszmélt arra, hogy a köréje csoportosult többi elvtársával együtt teljesen elszigetelődött. E kutyaszorítóból a líbiai háború kitörése „mentette” ki, amelynek kapcsán *Pietro Nennivel* sikeres háborúellenes sztrájkot szervezett Forliban. Ezért öt hónapra ismét börtönbe került.

Szabadulása után, 1912 márciusában azonnal hozzálátott a párt szervezéséhez. Gondolataiban már maga mögött hagyta a szindikátusokról vallott idealisztikus nézeteit, sőt a marxista alapelveket is. A hatalom átvételében a munkásságnak ekkor már sokkal kisebb szerepet szánt, mint korábban. Úgy gondolta, hogy a forradalom kivívásához a munkásság tömegei mellett mindenképpen *vezető pártra* van szükség, *egy szűkebb, tanultabb, tájékozottabb elitre*, amely a megfelelő pillanatban átveszi a kormányzást. Ez a párt szerinte csak néhány emberből állhat.

Az olasz király ellen 1912 márciusában elkövetett merényletből előnyt kovácsolva a júliusi pártkongresszus után már a vezetőségben találta magát. Átvette az *Avanti!* pártlap szerkesztését is. Elveit és eszmeiségét 1914 februárjában tartott

előadásában fejtette ki. A szűk elit által kormányzott államról a következőket mondta: „A tömeg mindenekelőtt mennyiség. A tömeg statikus, a kisebbségek dinamikusak... Számomra a probléma a következő: arról van szó, hogy a polgári kisebbségre rákényszerítsünk egy szocialista és forradalmi kisebbséget. Alapjában véve egy kisebbség kormányoz bennünket. Ha a tömeg ezt eltűri, miért nem tűrne el egy jobb kisebbséget? ...Létre kell hoznunk a proletariátus kebelében egy eléggé számos, eléggé tudatos, eléggé merész kisebbséget. Az óriási tömeg követni fogja ezt, és aláveti magát neki.”

A „nagy háború” kirobbanását követő hónapokban az olasz közvélemény és Mussolini is a háborúba való belépés lehetőségeit mérlegelte. Hosszas töprengés után a nemzet érdekeiért a háborúba való belépést szorgalmazta. Emiatt ellentétbe került a PSI többi vezetőjével. Ekkor indította el tőkés körök támogatásával új, saját lapját, a *Popolo d'Italiát*. A lap hamar a szocialista beavatkozás-pártiak kedvelt olvasmánya lett. A PSI, megelégtelve a renitens Mussolini magatartását, 1914. november 24-én kizárta a pártból.

Mussolini már Olaszország 1915. május 24-i háborúba lépésekor harcolni akart. Végül 1915. szeptemberben vonult be frontkatonának. 1917 februárjában sebesülés miatt kórházba került.

A fronton, gondolkodásában bekövetkezett ideológiai változások nyomán Mussolini szakított a szocializmus eszméivel. Felismerte, hogy új politikai támogatóit a katonaviselt, erős nemzeti öntudattal (nacionalizmussal) rendelkező kispolgári réteg (a „lövészárók arisztokráciája”) alkothatja. Elutasította az oroszországi forradalmat, s egyre erőteljesebb hadviselést sürgetett a kormánytól. Ekkori gondolatai így összegezhetők: „A dolgozók milliói, miután megjárták a lövészárkok barázdáit, visszatérnek a mezők barázdáiba, s megvalósítják az antitézisek: az osztály és a nemzet szintézisét.” Az 1918 végére körvonalazódott programja szerint nemzeti egységet s gazdasági dinamizmust kell teremteni. Mindezekre szüksége is volt Olaszországnak, hiszen gazdasági, társadalmi szempontból egyaránt rossz helyzetben volt.

E bizonytalan, ingatag állapotban Mussolini minden lehetőséget kihasznált társadalmi bázisa szélesítésére, s támogatók szerzésére. 1919 elején saját szervezetet kezdett létrehozni, amelyet az akkoriban népszerű „fascio” (összefogás) kifejezés átvételével *Fasci di Combattimento*-nak (Harci fascióknak) nevezett el. A március 23-ára összehívott alakuló ülés előtt meghirdette, kik ellen kíván harcolni: „...a haladásellenes jobboldali és a destruktív baloldali veszély ellen.” A gyűlés sikertelensége előrevetítette a párt korai történetét; az év végére mindössze 870 tagot sikerült toborozniuk.

Látva a szocialisták választásokon elért sikerét, új program kidolgozásához látott hozzá, amelyet az 1920. május 24–25-i második fasiszta kongresszuson fogadtak el. Mussolini a tömegek biztos megnyerésének politikáját választotta. Békejobbot nyújtva a Vatikánnak, rengeteg katolikus szavazót szerzett. Az „agrár-fasizmus” viszont a nagybirtokosok szimpátiáját nyerte el. 1921 végén serege már mintegy 200–250 ezer tagot számlált. A rohamosan növekvő taglétszámú fasciák helyi vezetői – *Emilio De Bono*, *Dino Grandi*, *Costanzo Ciano* – kezében jelentős hatalom összpontosult.

1921-ben belépett a polgári koalíciókat tömörítő Nemzeti Blokkba. A választásokon már 35 parlamenti helyet szerzett. Az 1921. november 7-én megnyílt harmadik fasiszta kongresszuson a két rivális, Grandi és Mussolini kiegyeztek, egyúttal megalapították a *Partito Nazionale Fascista*t (PNF), a Nemzeti Fasiszta Pártot, amelynek élén Mussolini elkezdhetette intenzívebb és agresszívebb törekvését a hatalom megszerzésére.

1921 végén a PNF hozzávetőlegesen 320 000 taggal rendelkezett a PSI és más baloldali szerveződések és pártok mintegy kétmillió tagjával szemben. Azért, hogy bizalmat ébresszen az alacsonyabb, valamint a magasabb társadalmi rétegekben, s befolyást szerezzen közöttük, s növelje „imázsát”, mindkét fél felé nyitni kívánt. Továbbra is szította az erőszakot a vidéki „vörösök” ellen, másrészt a nagytőkéseknek és egyházi személyeknek is engedményeket ígért.

Cselekvésre csak 1922 októberében került sor, amikor *Luigi Facta* miniszterelnök a szocialisták bevonását tervezte a kormányba. A fasiszta vezetők válaszul – előzetes megbeszélések után és a kormány tudtával – október 27-én mozgósították fegyvereseiket. Több nagyvárosban (Perugiában, Milánóban, Bolognában) átvették a hatalmat, miközben nem ütköztek számottevő ellenállásba. A Róma felé induló fasiszta fegyveresek pánikot keltettek a fővárosban, ám a király megakadályozta az ostromállapot kihirdetését. Mussolini október 29-én vonatra ült, majd 30-án találkozott *III. Viktor Emánuel* királlyal, aki előtt a fasiszták fekete ingjében és egyenruhában jelent meg. A király, engedve a nyomásnak, felkérte kormány alakítására. A *Marcia su Roma* (Menetelés Rómába) október 31-én formágként és díszszemléként folyt le. Így Mussolini különösebb erőszak, s a fasiszta párt parlamenti részvétele miatt voltaképpen törvényes eszközökkel lett Olaszország miniszterelnöke.

Miniszterelnökségének első éveiben az ország politikailag nem sokat változott. Mindjárt létrehozta a *Fasiszta Nagytanácsot*, amelynek tagjai a fasiszta miniszterek és pártvezetők lettek. 1923-ban ügyes manőverezéssel új választójogi törvényt fogadtatott el. A személyenkénti szavazás helyetti listás választásokon 25%-ot elérő párt automatikusan szert tesz a mandátumok kétharmadára, ami számára

minősített és természetesen egyszerű többséget is hoz. Az 1924. április 7-i választásokon a kiharcolt törvénnyel, a koalíciós partnerséget kapott nacionalistákkal a zsebében, illetve a vidéken tevékenykedő fasiszta párttagok hathatós propagandája nyomán a Fasiszta Párt győzedelmeskedett. A győzelem után Mussolini így nyilatkozott: *„Ez az utolsó alkalom, hogy így történnek a választások. Legközelebb én szavazok mindenki helyett.”* A fasiszta párt győzelmét, illetve a szocialisták felmorzsolásának próbálkozásait szóvá tevő *Giacomo Matteotti* szocialista képviselőt meggyilkolták, azonban az ügyben Mussolini személyes felelőssége vitatott. A kényelmetlen helyzet azonban könnyen polgárháborús helyzetté változhatott volna, hiszen a többi párt kivonult a kormányból és a parlamentből, a király a katonai diktatúra felállítását fontolgatta, a fasiszták egy része pedig Mussolini ellen akart fordulni. A hadsereg nem vállalkozott erőszakos rendteremtésre, így III. Viktor Emánuel Mussolini kezébe adta a helyzet kulcsát. A miniszterelnök 1925. január 3-án feloszlatta a parlamentet, megszüntette a koalíciós kormányzást és kezében összpontosította a hatalmat. Parlamenti beszédében így fogalmazott: *„Biztosak lehetnek benne, hogy beszédem után 48 órával a helyzet minden területen tisztázódni fog.”* Ezzel megkezdődött a fasiszta diktatúra kiépítése.

Ezután gyorsan követték egymást a más politikai beállítottságú pártok és szervezetek fórumainak betiltásai, a szigorú rendelkezések kiadása, amelyek csúcspontján, egy kis parlamenti „kiszorítósdí” után, 1926. január 31-én megszavazták a *rendeleti kormányzást lehetővé tevő alkotmánymódosítást*. Ennek nyomán 1928-ban az országgyűlés feloszlatta önmagát.

Mussolini rendeleteivel betiltotta a „felforgató” ellenzéki szervezeteket és sajátot, bevezette a rendőri internálást (erre a célra szigeteket alkalmaztak), megtiltotta a disszidálást, de saját pártján belül is tisztozásokat hajtott végre. Hosszú miniszterelnöksége alatt több tárcát is vezetett, előfordult, hogy egyszerre hetet. A *Nemzeti Fasiszta Párt* vezetőjeként ő irányította a regionális pártmilíciát, a hírhedt „feketeingeseket”. Mussolini így biztosította a teljes irányítást, és megakadályozta esetleges ellenfeleinek kifejlődését. Az ifjúság fasizálására tett kísérletek szervezetei az Opera Nazionale Balilla, az Avanguardia és a Gruppi Universitari Fascisti (Egyetemi Fasiszta Csoportok) voltak.

Az Actio Catholica közvetítésével az egyházzal való kapcsolata is megoldódott. 1929. február 11-én az olasz állam a *lateráni egyezményben elismerte Vatikán Államot*, és kijelölte területét. Államvallásként elismerte a római katolikust, s az egyházi szervezetek megőrizték függetlenségüket. Kétségtelenül ekkor volt hatalma csúcspontján bel- és külpolitikai vonatkozásokban egyaránt. A gazdasági világválság miatt azonban politikai irányváltoztatására kényszerült, s az 1929 előtti útra már képtelen volt visszatérni.

Az 1929 végén kezdődött nagy gazdasági világválság a fejletlen olasz gazdaságot jóval kevésbé viselte meg, mint a modernebb nyugati országokét, de itt is éreztette hatását. Nőtt a munkanélküliség, több vállalat csődbe ment, a külkereskedelmi mérleg felborult, ráadásul politikai tüntetések bontakoztak ki. A válságmegoldó intézkedéseket Mussolini csak lassan, tulajdonképpen 1932 végén hozta meg. A válságkezelés során nagy részben a Szovjetunóból merített példákat, egyszerűen azért, mert felismerte, hogy az államosított országban e negatív gazdasági mechanizmusok sokkal kisebb problémát okoznak. Dilemmájában arra a következtetésre jutott, hogy végső soron sem a liberális, sem a bolsevik gazdaságpolitika nem megfelelő, *csakis az állam által szigorúbban ellenőrzött magángazdaságok rendszere veheti fel a küzdelmet a válság ellen.*

1930-ban megkezdődött a *korporatív rendszer* kiépítése. Felállították a Korporációk Nemzeti Tanácsát; ekkor Mussolini a korporációt a nemzet „agyának” nevezte. A cél az volt, hogy minden olaszt *hivatásrendi rendszerekbe* tömörítsenek. 1933. november 8–14. között a korporációk tanácsának közgyűlésén elfogadták a korporatív állam alapelveit. A korporációk hívei a korábbi szindikalistákhoz (szakszervezeti rendszert támogatók) hasonlóan gondolkodtak, azaz önállóságot kívántak kivívni a szervezetek számára. A *korporációs felépítménynek* a szakszervezet, a szindikátus az alapeleme, a szindikátusok föderációvá, ezek pedig konföderációvá egyesülnek, s az építmény csúcsán a római korporációs minisztérium áll. A korporációk révén az állam a gazdasági élet minden megnyilvánulását ellenőrzi: beleszól a vállalatok ügyeibe, szabályozza a munkabért, ellenőrzi a bankokat, korlátozza a részvénytársaságok jogait. Mussolininak ez nem felelt meg, ezért az ellenzékét letörte, a korporációk élére pedig hatalmas állami, fasiszta vezetésű és beállítottágú apparátust nevezett ki, amely azonban alkalmatlan volt a gazdasági fejlődés folytatására, sőt a megnövekedett bürokrácia miatt akadályozta azt.

A fasiszta rendszer belső megszilárdulásához Mussolini *békés külpolitikát* igyekezett folytatni, amelyhez támaszra lelt a külügyeket irányító *Dino Grandi* személyében. A deklarált célokkal ellentétben nem állt a világháború vesztesei mellé, hanem a hagyományos szövetségest, Franciaországot támogatta.

Keleten más politikát kezdett folytatni. 1923-ban elrendelte Korfu megszállását, miután Görögországban meggyilkolták a határkijelölő bizottság olasz tagját. 1928-ban Albániát erőteljes olasz katonai és gazdasági befolyás alá vonta, 1938-ban pedig annektálta a kis államot. A húszas években kereste az együttműködést a Szerb-Horvát-Szlovén Királysággal, és a délszláv monarchiától 1924-ben kárpótlás fejében megkapták Fiumét. 1926 után azonban, miután az Osztrák-Magyar Monarchia újjáalakulásának minden kockázata elmúlt, megkezdte Ju-

goszlávia külpolitikai elszigetelését. Együttműködött Magyarországgal, támogatta az osztrák jobboldalt, sőt igyekezett összebékíteni a görögöket, bolgárokat és törököket is. Olaszország ekkor partnerként viselkedett, bár a délszláv állam felbomlásán munkálkodó usztasa horvát terrorszervezetnek burkolt (kiképzőtáborok és anyagi) támogatást nyújtott.

A gazdasági válság után, a belpolitikai eredmények elhalványulásával *újabb külpolitikai babérokra törekedett*. A korábbi külpolitikai mozgástér, a Duna-medence ekkor már egyre jobban a hitleri Németország befolyási övezete lett, így más helyszíneken kellett Olaszország hatalmát növelni. Mussolini Olaszországot a Földközi-tenger medencéjének domináns hatalmává igyekezett tenni, amelynek előképét az antik Római Birodalomban találta meg.

Az *Olasz Birodalom* új kihívásait Afrikában találta meg. Az egységes Líbiát 1934-ben hozták létre Tripolitánia és Kyrenaika egyesítésével, amelyet 1939-ben Olaszország részévé nyilvánítottak. Az olasz külpolitika másik régi igénye Abesszínia (Etiópia) elfoglalása volt, amelyet 1935–36-ra sikerült megvalósítani. Ez az időszak egyfajta fordulópont is az olasz külpolitikában, hiszen a brit érdekek megsértésével, valamint a spanyol polgárháború jobboldali erőinek támogatásával elvesztette nehezen megszerzett előnyét a világpolitikában. Új, erős szövetségest kellett szereznie, amelyet – bár korábban el akart kerülni – *Adolf Hitler* személyében talált meg.

A harmincas évek Olaszországot elszigetelő külpolitikai eseményei a Ducet a még szövetséges nélküli Németország felé orientálták. Kezdetben ellenérzésekkel viseltetett Adolf Hitlerrel és mozgalmával szemben. 1927-ben, amikor Hitler dedikált fényképet kért Mussolinitól, annak irodája így válaszolt: *„Sajnálatos módon a Ducénak nem áll módjában a kérését teljesíteni, de köszöni a támogatást...”* Mi ez, ha nem egyszerű elutasítás? Hitler azonban érdeklődött Mussolini iránt, már annak hatalomra jutásától kezdődően. Hitler kancellári kinevezése után, egy hivatalos vacsorán *Cerutti* olasz nagykövet felesége így írta le Hitler véleményét Mussoliniról: *„Rajongott a Ducéért, akit a náci mozgalom spirituális vezetőjének tartott. Szerinte nélküle a nemzetiszocialista mozgalom nem fejlődött volna oda, ahol ma tart. Sajnálkozását fejezte ki, hogy eddig még nem volt alkalma személyesen is találkozni vele, de – mint mondta – túlzottan tiszteli ahhoz, hogy zaklatni merné, mielőtt ő maga is fel tudna mutatni valamit. Mindazonáltal már alig várja, hogy találkozhasson a Ducéval. – Az lesz életem legcsodálatosabb napja – mondta.”*

Mussolini azonban, mintha kerülte volna a találkozást Hitlerrel. Talán személyes ellenszenv, talán más miatt, talán éppen azért, mert két alapvető kérdésben eltért véleményük: az antiszemitizmus és Dél-Tirol kérdésében. Mussolini

– Cerutti berlini olasz nagykövet tanácsára – kemény szavakkal ítélte el a náci párt 1933. március 29-én megjelentetett zsidóellenes kiálltványát, mert szerinte az antiszemitizmus sikeresen egyesítheti még Németország „keresztény ellenségeit is.”

Hitler ingerülten reagált a levélre és kijelentette: „Mussolini semmit sem ért a zsidókérdésből.” Az olasz fél Ausztria függetlenségének kérdésében is megingathatatlanul hitt, s anyagilag támogatta a Starhemberg vezette Heimwehr (fasisztákkal rokonszenvező osztrák pártalakulat) mozgalmat.

Az 1934 elején az Ausztriában lezajlott Dollfuss-ellenes zavargások, valamint von Papen diplomáciai közbenjárása nyomán a Mussolini részéről tíz éve halogatott találkozót végül 1934. június 14–16-a között tartották meg Velencében. A találkozó német szempontból közel sem sikerült szerencsésen. A Führer egyáltalán nem tett kedvező benyomást Mussolinire. A helyzet tovább romlott, amikor a náci szimpatizánsok július 25-én sikertelen puccsot hajtottak végre Ausztriában, amelynek során Dollfuss is életét veszítette. Mussolini csapatokat mozgósított az olasz-osztrák határon. Feszült időszak következett, az ügy háborúval fenyegetett: „Én megtettem, amit megtehettem Európáért! Ha ez a bűnöző és pederasztá csapat kerül hatalomra Európában, az civilizációnk végét fogja jelenteni” – mondta Mussolini. Egy levelében így írt III. Viktor Emánuel királynak, elég nyíltan kifejezve dühét és véleményét a németekről, kemény szavakat használva: „Három évezredes történelemmel a hátunk mögött, mi, olaszok bátran ítélkezhetünk az Alpok túlsó feléről származó szánnalmas elméletek felett. Ezeket az elméleteket olyan emberek ivadékaik koholták össze, akik még írni és olvasni sem tudtak, amikor Róma már olyan nagyságokat adott a világnak, mint Cézár, Vergilius, Augustus. Itália több évszázados történelemre tekinthetett vissza, amikor Berlin még csak vaddisznók lakta ingovány volt.”

Ausztria német bekebelezésének, furcsamód éppen az osztrákok adták meg a kezdőlökést, persze sok egyéb fejlemény mellett. Az új osztrák kancellár, Schuschnigg és Mussolini találkozója volt a pont, ahonnan már nem volt visszaút, és a Duce számára is előrevetítette a jövőt. A kancellár pálfordulása egyben az olasz vezér pálfordulása is volt. Augusztus 21-én, az első személyes találkozó alkalmával ugyanis, amelyen Mussolini meg akarta erősíteni Ausztria szuverenitására vonatkozó korábbi terveit, az osztrák kancellár egyszerűen visszautasította. Mussolini, a tárgyalás után belső körökben elhangzott nyilatkozata azonban már előrevetítette a következményeket: „Ezentúl befejezzük az osztrák függetlenségről szóló vitákat. Ez Bécs problémája!” Az Anschluss előtt immáron nem állt akadály. Azonban mindez nagy részt a francia és brit közönyön is múlt.

1936-ban Németország elismerte az olasz Kelet-Afrikai Birodalom megalakulását, valamint egyre több tárgyalásra került sor a két fél között. Végül Mussolini 1936. október 24-én mondott beszédében bejelentette a *Berlin-Róma tengely* megalakulását, amelyet az új Európa nagyhatalmi pólusaiként képzelt el. A német fél elismerte az olasz hegemoniát a Földközi-tenger térségében és Afrikában, cserében Mussolini lemondott Ausztriáról. Hitler igényt tartott azonban Csehszlovákiára is. A müncheni konferencián, 1938. szeptember végén a nagyhatalmak vezetői, Chamberlain angol miniszterelnök, Daladier francia részről, valamint Hitler, Mussolini asszisztálásával a nemzeti önrendelkezési jog érvényesítésére hivatkozva megállapodtak a Szudéta-vidék Németországhoz csatolásáról. Franciaország és Nagy-Britannia a béke megőrzésének látszataért feláldozta szövetségesét. Egy év múlva, 1939. szeptember 1-jén azonban kitört a második világháború.

*

Jóllehet Mussolini elsőként alkalmazta rendszerére a „totális” jelzőt, az olasz rendszer a sztálinista Szovjetunióval, vagy a későbbi nemzetiszocialista Németországgal összevetve azonban jelentős eltéréseket mutat. A fasizmus, mint ideológiai és államhatalmi berendezkedési rendszer, valamint a nemzetiszocialista rendszer néhány azonosságáról és eltéréséről kiemelendő, hogy a *fasizmus*, mint ideológiai és szellemi termék az első világháború alatt és azt követő években született meg Mussolini gondolataiban. *Alapvetően nacionalista, antimaterialista értékrendet képvisel*, amelyből hiányzik a nemzetiszocializmust leginkább jellemző fajelmélet. Több perspektívája nem hasonlítható össze más totális diktatúrákkal. A fasizmus áldozatainak száma nem említhető egy napon a sztálinizmussal és a nemzetiszocializmussal. 1922–1943 között Olaszországban mindössze 26 személyt végeztek ki, a politikai fogva tartottak száma pedig soha nem haladta meg a néhány ezret. Mussolini antiszemitizmusa nem kollektíven hatott, ugyanis kizárólag a szabadkőműves és kommunista zsidókat tekintette az olasz állam ellenségének.

A fasizmus a nemzet tagjainak sorsát nyomon követve a népet egy államban, közös célok elérése érdekében igyekezett hasznosítani. Elvei között nem szerepelt a katolicizmus elvetése, sőt azt konzervatív szemléletével együtt pártolta. Elvetette a hedonizmust, a családellenességet. Az államnak gondoskodó szerepet szánt, amely szellemet és feladatot ad a nemzetnek. A fasizmus teljesen antiliberális ideológia. Egy ország területén belül minden hatalom az államé. *„A fasizmus történelemfelfogásában az ember csak azon lelki erények által lesz ember, amelyekhez egy család, egy társadalom, egy nemzet tagjaként hozzájut, ezáltal a történelem funkciójából minden ilyen nemzet kiveszi a részét.”*

Az állam, önmagán belül úgy kívánta megoldani az osztályok és társadalmi rétegek közötti problémát, hogy korporációkat, egyfajta szakszervezetet hozott létre, amely teljesen átszötte, behálózta azt. Egyébként éppen ezek túlbujánzásai bénították meg teljesen működését.

A fasizmus erősen szociáldarwinista szemléletet követ, amely szerint az élet folytonos harcból áll. Ebben párhuzam vonható a nemzetiszocializmussal. Az ellenségképek között szerepel mindaz, ami az állam, a nemzet, a vallás és a család ellen irányul. A fasizmus ellenségképe a bolsevizmusban és a szabadkőművességben testesült meg, de nem olyan szélsőséges formában, mint a nemzetiszocialista Németországban. Egyébként a fasiszta nem kereste mindenáron a harcot, a háborút, de ha bekövetkezik, következetesen és engedelmesen vállalja azt. *„A fasizmus azt akarja az embertől, hogy legyen aktív és minden energiájával bonyolódjon a tette; azt akarja tőle, hogy legyen tudatában az őt körülvevő nehézségeknek, és bátran nézzen szembe velük.”*

Irodalom

Benois, Alan de: *Kommunizmus és nácizmus*. Európa Authentica, Budapest, 1998.

Corvaja, Santi: *Hitler és Mussolini. A titkos találkozók*. Alexandra, Pécs, 2001.

Felice, R. De: *Mussolini il duce. Lo Stato totalitario (1936–1940)*. Milano, 1981.

Kis Aladár: *Az olasz fasizmus története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970.

Ludwig, E.: *Mussolini vallomásai*. Budapest, 1932. (Németül: *Mussolinis Gespräche mit Emil Ludwig*. Berlin–Wien–Leipzig, 1932.)

Luna, D. De: *Benito Mussolini. In Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Reinbek bei Hamburg, 1978.

Lussu, Emilio: *A Marcia su Roma – és a háttére*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1977.

Mussolini, Benito: *Fascism Doctrine and Institutions*. Ardita Publishers, Rome, 1935. 7–42. p. (Magyarul: *A fasizmus doktrínája*. Gede testvérek, Budapest, 2000.)

Ormos Mária – Harsányi Iván: *Mussolini, Franco*. Pannonica, Budapest, 2001.

Smith, Mack: *Mussolini*. London, 1981.

Taylor, A. J. P.: *Mussolini*. In: *A háború urai*. Scolar Kiadó, Budapest, 1998. 9–38. p.

Mussolini és a nők

- 1910: Mussolini első gyermeke, Edda születése Rachele Guiditól
 - 1911: viszonyának kezdete Margherita Sarfattival
 - 1914: házasságot köt Ida Dalserral
 - 1915: fia, Benito Albino születése Idától
 - 1915. december 17: házasságot köt Rachele Guidival
 - 1916: fia, Vittorio születése Rachelétől
 - 1918: fia, Bruno születése Rachelétől
 - 1927: fia, Romano születése Rachelétől
 - 1929: lánya, Anna Maria születése Rachelétől
 - 1937: Ida Dalser halála az internálásban, Velencében
 - 1938: Margherita távozása Argentínába
 - 1942: fia, Benito Albino öngyilkossága Velencében
 - 1945. április 28: Mussolini és szeretője, Clara Petacci kivégzése Mezzagraban
-

Mussolini életében két dolog volt fontos: a hatalom és a nők feltétlen szeretete. *Arrigo Petacco* *A gondviselés embere* című tanulmányában Mussolini nemi életét és szexuális szokásait kutatva kifejtette, hogy a Ducének összesen 11 törvényes és törvénytelen gyermeke lehetett. Szeretői és feleségei a társadalom különböző rétegeiből származtak. A diktátornak sok nővel volt kapcsolata az előkelő, arisztokratikus hölgyektől kezdve az egyszerű szobalányokig. Hölgykapcsolatai kormányzása alatt tabu témának számítottak. Hiszen népe szemében ő volt a Duce, a tökéletes olasz férfi és férj megtestesítője. A magánéletével kapcsolatos titkokra csupán néhány évvel ezelőtt derült fény.

„...kormányfői előjegyzési naptárában felfedeztem, hogy minden délelőtt 11 és 11.30 között egy női név volt beírva” (Arrigo Petacco történész Mussoliniról)

„Siet, mohó és figyelmetlen” (Clara Petacci Mussoliniról)

„Te vagy legszebb része az életemnek” (Mussolini Clara Petaccinak)

„A nők mindig bizonyos közönyt és unalmat provokáltak bennem azon hajlamuk miatt, hogy egy pillanat alatt képesek olyan ügyből drámát csinálni, amely kelles is lehetne.” (Mussolini a nőkről)

Rachele, Margherita, Ida

A szocialistáknak dolgozó Benito 1910-ben Forlí városában találkozott a romagnai paraszti családból származó *Rachele Guidival* (1890–1979), s a napi politikai csatározások után esténként nála talált megnyugvásra. 1915 végén Treviglióban házasodtak össze, ekkor még csak polgári szertartás keretében. Egyházi esküvőjükre csak 1925-ben, Mussolini hatalomra jutása után került sor. Rachele hűséges és türelmes feleségnek bizonyult Mussolini oldalán, s haláláig kitartott mellette. Elviselte férje szeretőit és alkalmi partnereit. Öt gyermeket szült a diktátornak. Mussolini regnálása idején ő testesítette meg a tökéletes olasz fasiszta feleségképet, a háziasszonyt és anyát.

1912-ben Milánóban ismerte meg a zsidó származású *Margherita Sarfattit* (1880 – 1961), aki műkritikusként szintén az *Avanti* szocialista lapnak dolgozott. Itt kezdődött kettejük viszonya. Tanult és széleskörű ismereteivel Margherita nagy hatással volt Mussolini ideológiai fejlődésére és a fasiszta gondolatok megalapozására.

Rachelével kötött házasságát azonban bonyolította, hogy még 1914-ben, a „nagy háború” kirobbanását követően összeházasodott egy másik asszonnyal, *Ida Irene Dalserral* (1880 – 1937) is. Ida az Osztrák-Magyar Monarchia területén, a Trentóhoz közeli Sopramontében született. A falu polgármesterének lányaként Párizsban kozmetikai gyógyszerészetet tanult. Visszatérve hazájába, Milánóban szépségszalont nyitott, s itt ismerkedett meg az akkor újságíróként dolgozó Mussolinivel. 1915-ben fiúgyermeket, Benito Albinot szült a későbbi diktátornak, akit Mussolini elfogadott törvényes gyermekének. A házaspár kapcsolata azonban rövidesen megromlott a Rachelel kialakult új viszonya miatt. A problémák ideiglenesen azzal szűntek meg, hogy Mussolini 1915 szeptemberben bevonult a

hadseregbe, s közel két évig frontkatonaként szolgált. 1917 februárjában sebesüléssel kórházba került.

Mivel hatalomra jutása után a Dalserral kötött házassága kompromittálhatta volna későbbi politikai karrierjét, Ida Dalsert és fiát rendőri felügyelet alá helyezte. Ügynökei a házassági papírokat is megsemmisítették. A későbbi bonyodalmakat megelőzendő, a diktátor 1926-ban az asszonyt előbb a Pergine Valsugana pszichiátriai intézetébe, majd San Clemente szigetére, Velencébe internálta. Ida Dalser 1937-ben itt halt meg, a hivatalos indoklás szerint agyvérzésben.

Fiát, Benito Albinót kormányzati ügynökök elvették anyjától, majd Sopramonte rendőrkapitánya árvaként örökbe fogadta. Tanulmányait jómódban, a milánói Barnabite főiskolán végezte, majd az olasz királyi haditengerészet kötelékébe lépett. Élete minden szakaszában közvetlen megfigyelés alatt állt, azonban mindig hangsúlyozta, hogy ő Benito Mussolini törvényes gyermeke. Megelégedve viselkedését, Mussolini a milánói Monbello elmeógyógyintézetbe internálta, ahol 1942-ben öngyilkosságot követett el. Életrajzírói szerint itt már rendszeresen kapott kómát előidéző injekciókat.

Margherita Sarfatti Mussolinivel együtt sütkérezett a fasiszta hatalomrajutás dicsőségében. Kettejük között a hatalom jelenthette a legszorosabb köteléket, hiszen az asszonynak abban nem kis része volt. Két évvel később, férje halála után Rómába költözött, ahol a *„Duce másik asszonya lett”*. Mussolini több időt töltött szeretője gyermekeivel, mint a sajátjaival. Margherita a Duce nevében több újságcikket írt és fasiszta lapokat szerkesztett. Sarfatti egyik életrajzírója megállapította, hogy *„Sarfatti volt az első, aki érzékelte, hogy a fasiszmusnak kulturális csomagra és művészi nyelvezetre van szüksége, amely reprezentálhatja... Ő maga valószínűleg részt vett ennek az ideológiának a formálásában.”*

Ekkoriban még össze lehetett egyeztetni a fasiszmust és a szerető zsidó gyökereit, hiszen a fasiszmusban ekkor még semmiféle zsidóellenességet nem lehetett felfedezni. A fasiszmus az „új Olaszország” megteremtésének eszköze volt. Egyesek szerint a fasiszmus ideológiája kettejük találománya.

Sarfatti 1925-ben Angliában jelentette meg Mussolini életrajzát *The life of Benito Mussolini* címmel, amelyet 1926-ban Olaszországban is kiadtak. Az előszót maga Mussolini írta. A könyv óriási sikert aratott, 17 kiadást ért meg és 18 nyelvre fordították le. Kapcsolatuk megromlása Mussolini antiszemita nézeteinek kiteljesedésével esik egybe, pontosabban a Hitlerrel való szorosabb kapcsolatának kezdeteivel. Mivel Margherita zsidó származása zavarhatta a Németországgal formálódó külkapcsolatok alakulását, 1936-ra teljesen elszigetelték Mussolini környezetétől. 1938-ban – részben a olaszországi zsidóellenes törvények miatt – elhagyta Olaszországot és Franciaországon keresztül Argentínába távozott.

1947-ben visszatért Olaszországba, ahol haláláig az olasz művészeti élet befo-lyásos szereplője volt. A háború után a családban nagyrészt tabunak számított a nagymama korábbi élete és viszonya a volt diktátorral, amely később sok újság-író és történészt foglalkoztatott.

Margherita Sarfatti emigrálása után Rachele gyerekeivel Rómába költözött, így apjuk többet foglalkozott velük. 1945 áprilisában Svájcba akart menekülni; útköz-ben olasz partizánok fogták el, azonban férjével ellentétben átadták az amerikai hatóságoknak, akik néhány hónapos börtön után szabadon bocsátották. A hábo-rú után éttermet vezetett, amellyel az államtól kapott nyugdíját egészítette ki.

Clara

1932-ben Ostiában, egy tengerparti városkában ismerkedett meg *Clara Petaccival* (1912–1945). A lány jól szituált családból származott: édesapja, Francesco Petacci a pápa személyi orvosa volt. Clara ekkor 21 éves volt, s rajongott a Duce-ért. Ál-lítólag meg is kérdezte Mussolinit, emlékszik-e a levelekre, amelyeket az elmúlt években küldött neki. A diktátor erre azt felelte: igen, sőt nemzetiszínű szalaggal átkötve tartja azokat.

Kapcsolatukról mindenki tudott, gyakran jártak együtt nyilvános rendezvé-nyekre is. Az egyik nagykövet felesége így írta le Clarát: *„Miss Petacci..., noha gyönyörű lábai és elődjeihez hasonlóan hihetetlenül kicsi lábfeje van, aligha meg-felelő társa egy állam vezetőjének. Egyszer láttam őt az operában, és bizonyos mér-tékig rendkívül vonzónak találtam. Túl sok fürt volt a hajában, a sminkje pedig természetellenesen erős volt. ...azonban kétségtelenül attraktív jelenség volt.”* Ket-tejük viszonya először egy 1942 októberi, Luccában tartott megbeszélésen lett beszédtema a fasiszta felső vezetés körében, amelyre Mussolini akkor keményen reagált: *„...senkinek nincs joga, hogy nyomozzon mások érzelmi élete után vagy bíraskodjon felette.”*

A Clara Petaccival szövődött szerelem életük végéig tartott. 1945. április 27-én együtt fogták el őket az olasz partizánok, miközben egy német konvojjal a svájci határ felé menekültek. Másnap egy Mezzagra nevű városkában agyonlőtték őket. A nőt Mussolini lelövése közben érthette halálos találat. A holttesteket Milánó-ban, a Piazzale Loreton fejjel lefelé felakasztották egy benzinkút előtt.

Irodalom

- Cannistraro, Philip, Sullivan, Brian R.: *Il Duce's other woman: the untold story of Margherita Sarfatti, Mussolini's jewish mistress*. William Morrow & Co, 1993.
- Farrell, Nicholas: *Mussolini: a new life*. Phoenix Press, New York, 2003.
- Garibaldi, Luciano: *Mussolini: the secrets of his death*. Enigma Books, London, 2004.
- Mane, Saviona: *The jewish mother of fascism (pg. 1 and 2.)*. (www.haaretz.com)
- Moseley, Ray: *Mussolini: the last 600 days of il Duce*. Taylor Trade Publishing, Dallas, 2004.
- Ormos Mária – Harsányi Iván: *Mussolini, Franco*. Pannonica, Budapest, 2001.
- Ormos Mária: *Mussolini. Politikai életrajz*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- Owen, Richard: *Power-mad Mussolini sacrificed wife and son*. In: The Times. January 13, 2005.
(<http://www.timesonline.co.uk/tol/news/world/article411675.ece>)

Hitler puccskísérletei Bajorországban (1923)

-
1889. április 20: Adolf Hitler születése az ausztriai Braunauban
1919. június 28: a versailles-i béke aláírása (életbe lép: 1920. január 10.)
1920. február 24: megalakul a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP)
1920. március 13–16: a Kapp-puccs Berlinben
1921. augusztus 3: az SA megalakulása
1922. október 27–28: Mussolini „római menetelése” (Marcia su Roma)
1923. január 11: francia és belga csapatok megszállják a Ruhr-vidéket
1923. január 13 – szeptember 26: passzív ellenállás Németországban
1923. május 1: Hitler első puccskísérlete
1923. november 8–9: Hitler második puccskísérlete; betiltják az NSDAP-t, Hitlert letartóztatják
1923. november 15: az infláció felszámolása Németországban
1924. április 1: a bíróság öt év börtönbüntetésre ítéli Hitlert, de hat hónap után kilátásba helyezik szabadlábra helyezését
-

1923 szeptemberében a passzív ellenállás félbeszakítása csalódást okozott a jobboldali körökben. A szélsőjobboldali beállítottságú bajor kormánynak pedig alkalmat teremtett a weimari köztársaság elleni fellépésre, mert nem nyugodott bele a weimari alkotmánynak

a bajor szuverenitást korlátozó rendelkezéseibe, s a bismarcki alkotmányhoz hasonló, lazább kötelékre törekedett. Az ősbajor konzervatív körök pedig az egykori wittelsbachi monarchia feltámasztásában reménykedtek, de a szeparatizmus távol állt tőlük. A francia kormány ugyanakkor Bajorország leválásában reménykedett, és hajlott rá, hogy ilyen terveket támogasson, miként azt a 19. század elejétől állandóan megtette.

Az alkotmány 48. paragrafusának 4. cikkelyére hivatkozva – amely lehetővé tette valamely tartományi kormánynak is, hogy kivételes állapotot hirdessen

ki – kivételes állapotot rendeltek el Bajorországban és *Gustav von Kahr* korábbi miniszterelnököt „különleges általános állami megbízottnak” nevezték ki, s felruházták a végrehajtó hatalommal. A bajorországi jobboldali diktatúra felségárulási kísérletére *Friedrich Ebert* birodalmi elnök azonnal kivételes állapotot rendelt el egész Németországban. *Von Kahr*, *von Lossow*, a Reichswehr bajorországi parancsnoka és *von Seißer* bajor rendőrpáncsnok *triumvirátusa nemzeti diktatúrára törekedett*, s példaképük az olasz fasiszták 1922. október 28-i sikeres „római menetelése” volt. Amikor a birodalmi Reichswehr-miniszter 1923 októberében felmentette *Lossow*-vot, *Kahr* a tábornokot bajor tartományi parancsnoknak nevezte ki, s rendelkezésére bocsátotta a Reichswehr Bajorországban állomásozó 7. hadosztályát. Válaszlépésként a birodalomnak be kellett volna avatkoznia Bajorországban, de *Seeckt* tábornok, a vezérkart helyettesítő „csapathivatal” főnöke ezt megakadályozta, hivatalosan azzal a jelszóval, hogy a Reichswehr nem lö a Reichswehrre. Nemhivatalosan azonban szimpatizált a triumvirátussal.

Adolf Hitler 1921 júliusában lett a *Nemzetiszocialista Német Munkáspárt* egyedüli elnöke. Rendezvényeik biztosítására rövidesen megalakították rohamosztagokat, az SA-t (Sturmabteilung). A mozgalom 1921-ben hatezer tagot számlált, s befolyása elsősorban Münchenre, illetve Nürnbergre és Felső-Bajorországra korlátozódott. *Mussolini* Rómába vonulásának mintájára *Hitler* is többször megkísérelte, hogy a bajor Reichswehr-hadosztályokkal Berlinbe vonuljon, s ott megszerezze a hatalmat.

1923 elején az addig viszonylag tartózkodóan viselkedő *Hitler* úgy vélte, hogy a Ruhr-vidék francia megszállása kapcsán kibontakozó ellenállást felhasználhatja céljaira. A párt taglétszáma ugrásszerűen 55 ezer főre nőtt, s Bajorországban a legaktívabb szélsőjobboldali erővé fejlődött.

1923 januárban ötezer SA-tagot hívott Münchenbe. Mivel a bajor kormány nem engedélyezte a nagygyűlést, *Hitler* kijelentette a rendőrfőnöknek, hogy az SA akkor is felvonul, ha a rendőrség löni fog rájuk. Válaszul a rendőrség tizenkét más olyan rendezvényt is betiltott, ahol *Hitler* szónokolni akart.

A pártvezér tervei megvalósításában a bajor Reichswehrre számított. Ehhez – a mozgalomához csatlakozott müncheni Reichswehr-vezérkar politikai tanácsadója, *Ernst Röhm* százados révén – jó kapcsolatok fűzték. *Röhm* először nem tudta elérni főnökénél, *von Lossow*-nál, hogy a nemzetiszocialisták érdekében közben járjon a bajor kormánynál. *Lossow* csak akkor változtatott az álláspontján, amikor megtudta: szükség esetén löni fognak a felvonulókra. Kijelentette: „a nemzetvédelem érdekében sajnálatosnak tartaná a joggal való visszaélést a nemzeti elemekkel szemben.” Erre feloldották a náci felvonulást betiltó határozatot...

A nemzetiszocialisták és a velük szövetkező szervezetek 1923 április végén elhatározták, hogy puccsot kísérelnek meg. Erre a szociáldemokraták és a szakszervezetek május 1-jei ünnepsége szolgáltatta volna ürügyét. Hitler – kommunista puccstervekre hivatkozva – Ernst Röhm közvetítésével fegyvereket kért a bajor Reichswehr parancsnokától. Ő azonban elutasította a kérést, mondván, hogy a Reichswehr mindenkire löni fog, aki az utca nyugalma megzavarja. Az SA-t és más egységeket azonban már riadóztatták, s nem tudták leállítani a puccskísérletet. Miközben a munkások a városon át május 1-jei nagygyűlésekre vonultak, Hitler és a hazafias szövetségek húszezer híve – részben felfegyverezve – parancsra várakozott az Oberwiesenfelden. A több teherautónyi fegyvert müncheni lakanyákból – trükkkel – szereztek meg. Lossow azonban megparancsolta Röhmnek, hogy a fegyvereket azonnak vigyék vissza. Hitler ellen vizsgálatot indítottak, ám azt augusztus 1-jén leállították. A büntetésül Bayreuthba áthelyezett Röhm továbbra is Lossow törzsében maradt. A puccskísérlet eltussolásában nyilvánvalóan többen is érdekeltek voltak.

Egyre többen ismerték fel, hogy a franciákkal szemben tanúsított passzív ellenállás nem tartható. Gustav Stresemann, az új kancellár 1923. szeptemberében fizetni kezdte a jóvátételeket Franciaországnak és Belgiumnak.

Ekkor Hitler ismét felbukkant. Agitációjában azzal vádolta a kancellárt, hogy feladta a franciákkal szembeni ellenállást és szabadjára engedte az inflációt. Szeptember 2-án Nürnbergben, a sedani francia kapituláció évfordulóján rendezett „német napon” a hazafias szövetségek közel százezer tagja gyűlt össze. Hitler ott Ludendorff tábornok oldalán állt, aki ugyan a weimari köztársaság híve volt, de antiszemitizmusa, politikai katolicizmusa és a bajor monarchizmus elutasítása összekötötte Hitlerrel, aki igyekezett őt megnyerni ügyének. Ezen a napon alakult meg a három radikális harci szövetséget egyesítő Német Harci Szövetség (Deutscher Kampfbund), amelynek manifesztumát az Oberland szövetség részéről Friedrich Weber, a Birodalmi Zászló nevében Rudolf Hess, az NSDAP részéről pedig Hitler írta alá. A szövetség célja az volt, hogy megbuktassák a köztársaságot és felszámolják a versailles-i szerződést.

Szeptember 25-én a Harci Szövetség vezetői a politikai vezetést Hitlerre ruházták, ő pedig riadóztatta a már 15 ezer főre növekedett SA-t. Amikor Stresemann másnap bejelentette, hogy beszünteti a passzív ellenállást és folytatja a jóvátétel fizetését, a bajor kormány szükségállapotot hirdetett ki és Kahr korábbi miniszterelnököt diktatórikus teljhatalommal általános állami megbízottnak nevezte ki. A lépést a berlini birodalmi politikától való leválásnak, de legfőképpen a Németország más részeiben jelentkező kommunista mozgalmakkal (Türingia, Szászország, Hamburg) szembeni akciónak tekintették.

Hitler számára az intézkedés azt jelentette, hogy tizennégy tömeggyűlést is betiltották, mivel véres forradalommal fenyegetőzött. Mindazonáltal továbbra is azon fáradozott, hogy a bajor kormányt bevonja terveibe, rábírja a Berlinbe való bevonulásra, és elérje a weimari alkotmány hatálytalanítását Bajorországra nézve. Május 1-jei tapasztalata alapján tudta: Ludendorff-fal együtt sem elég erősek ahhoz, hogy a Reichswehr, illetve a bajor rendőrség ellen sikeres akciót indítsanak. Nem értett egyet a bajor kormánykörök politikájával, amely a rend fenntartását Bajorországból kiindulva igyekezett egész Németországra kiterjeszteni. Az ő célja az volt, hogy egész Németországra kiterjedő új rendszert vezessen be, mégpedig mindenáron, minden eszközzel, beleértve a szöszegést és a csalást is. Münchenben így két irányzat létezett, amely egymással ellentétes céllal a Berlinbe való szakításon fáradozott. Úgy tűnt, hogy eközben Kahr rangban megelőzte Hitlert.

Ám 1923 októberében *súlyos konfliktus tört ki a bajor és a birodalmi kormány között*. A szászországi és a tübingiai szocialista-kommunista koalíciós kormányok intézkedései miatt Ebert birodalmi elnök az egész birodalomra kivételes állapotot rendelt el, s a végrehajtó hatalmat *Geßler* Reichswehr-miniszterre bízta. Amikor ez utóbbi be akarta tiltani a birodalmi kormányt gátlástalanul támadó náci lapot, a *Völkischer Beobachter*t, a bajorok Kahrral az élen ellenálltak. A bajor kormány saját hatáskörébe rendelte a reichswehr Bajorországban állomásozó 7. hadosztályát, s Lossowot országos parancsnokká nevezte ki. Ezzel kimerítette a hazaárulás tényét a birodalmi tekintéllyel szemben. Hitler puccskísérlete előtt nyolc nappal lezárták Bajorország északi határait. Kahr teljhatalmú állami megbízott lemondásra szólította fel a birodalmi kormányt, s a rendelkezésre álló fegyveres erőket a bajor határra vezényelte. November 3-án Ebert megbízta *Seeckt*t, hogy vesse be a Reichswehrt a *bajor lázadás* leverésére. De *Seeckt* – a Kapp-puccshoz hasonlóan – vonakodott az intézkedést végrehajtani, sőt november 5-én biztosította Kahrt arról, hogy nézeteik azonosak. Eközben a *Müller* tábornok vezette Reichswehr – berlini parancsra – benyomult Tübingiába és Szászországba, s gyors akciójával, harc nélkül leváltotta azok kormányait. Amikor november 8-án *Severing* porosz belügyminiszter Ebert jelenlétében megkérdezte *Seeckt*t, hogy a Reichswehr megvédené-e a birodalmi fővárost Lossow támadásával szemben, *Seeckt* kijelentette, hogy a Reichswehr nem lő a Reichswehrre.

Hitler attól tartott, hogy elszáll a kedvező pillanat, s november 8-áról 9-ére virradó éjjel az egész mozgalom élére akart kerülni. Váratlanul megjelent a *Bürgerbräukeller*ben rendezett összejövetelen, ahol Kahr volt a szónok. Új birodalmi kormányt, valamint az általa és Ludendorff vezette birodalmi direktóriumot kiáltott ki. *Kahrt* pisztollyal kényszerítette rá, hogy kijelentse: ő is csatlakozik...

A bajor kormányt védőőrizetbe helyezték, ám híveik titokban ellencsapásra készültek. Amikor november 9-én délelőtt Hitler és Ludendorff háromezer főnyi hívével és a szabadcsapatok tagjaival felvonulva bekanyarodott az Odeonplatzra, a *von Godin* parancsnoksága alatt várakozó bajor rendőrség sortűzzel fogadta őket. A lövöldözés csak egy percig tartott, de tizenhat nemzetiszocialista és három rendőr maradt holtan a kövezeten. Legtöbben – közöttük Hitler – a földre vetették magukat, csak Ludendorff maradt állva. A pánikba esett Hitlert egy autóbomba tuszolták. A puccskísérlet dicstelen véget ért.

Két órával később Röhm is megadta magát. A sebesült *Göring* Ausztriába menekült. Hitlert november 11-én a Staffel-tó melletti Uffingban tartóztatták le. A bajor 7. hadosztályt ismét besorozták a Reichswehrbe és Seeckt tábornok alá rendelték. Ebert a puccs éjszakáján *Geßler* Reichswehr-miniszter helyett őt ruházta fel teljhatalommal, s ő állította helyre a hadseregen belüli rendet. Haladéktalanul tudatta Lossowval, hogy ha a Reichswehr Bajorországban nem tudná leverni a puccsot, akkor maga gondoskodik róla.

A Hitler, Ludendorff és mások ellen indított *hazaárulási perben* a vádlottak köztársaságellenes propaganda-szónoklatokat tartottak, s a vádlók szinte védőként viselkedtek. Ludendorffot 1924. április 1-jén felmentették, Hitlert pedig öt év börtönbüntetésre ítélték, de hat hónap után kilátásba helyezték szabadlábra helyezését. A többi vádlott még enyhébb büntetést kapott. A bíróság elutasította a hazaárulás miatt elítélt osztrák állampolgárságú Hitler Ausztriába történő kiutasítását, mivel annyira „németül gondolkodik és érez”.

A müncheni események után a Stresemann-kormány nagy lendülettel fogott hozzá a pénzügy stabilizálásához, s ezzel hamarosan évekre megvetette a weimari köztársaság normális gazdasági és szociális működésének alapját.

Később, a náci diktatúra éveiben november 9-ét ünnepnappá nyilvánították.

Irodalom

Fest, Joachim: *Hitler. Eine Biographie*. Ullstein, Frankfurt am Main, 1991.

Kershaw, Ian: *Hitler 1889–1936*. Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2002.

Kershaw, Ian: *Hitler 1837–1945*. Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2004.

Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig 1871–1990*. Aula Kiadó, Budapest, 2004.

Ormos Mária: *Hitler*. T-Twins Kiadó, 1993.

Winkler, Heinrich August: *Németország története a modern korban. I-II. köt.* Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

Szavinkov, az eszer terrorista (1924)

Borisz Szavinkov, akit 1924-ben már a Downing Street és a Quai d'Orsay belső, irányító köreiben komolyan Oroszország eljövendő diktátoraként emlegettek, sok tekintetben a legjelentősebb emberek egyike volt azok közül, akik a régi Oroszország káoszából felszínre kerültek. A kis, vékony, sápadt, kopaszodó, halk szavú ember kifogástalanul öltözködött. Jellegzetes frakkban és lakkcipőben járt. Szavinkov sokkal inkább „bankvezérnek”, ahogy *Sommerset Maugham* mondta róla, mint a híres terroristának és kíméletlen ellenforradalmárnak látszott. Sokoldalú tehetségét több irányban bontakoztatta ki. *Winston Churchill*, akinek először *Sidney Reilly* mutatta be Szavinkovot, később *Nagy kortársak* című könyvében így írt az orosz terroristáról:

„Az államférfi bölcsessége, a parancsnoki erények, a hős bátorsága és a mártír odaadó kitartása egyaránt meg volt benne. Szavinkov egész élete – fűzte hozzá *Churchill* – összeesküvésben telt el.”

Fiatalként a cári Oroszországban vezető tagja volt a szociálforradalmár pártnak. Négy másik vezetővel együtt a párt harci szervezetének élén állt. A különleges terrorista bizottság a hivatalos cári személyiségek meggyilkolását tervezte. Többek között ez a harci szervezet gyilkolta meg *Szergej* nagyherceget, a cár nagybátyját, és *V. K. Pleve* belügyminisztert az 1900-as évek elején.

A cári rendszer megbuktatásának 1905-ös első sikertelen kísérlete után Borisz Szavinkovnak valamennyire elment a kedve a forradalmár élettől. Ezután az irodalomnak szentelte idejét. Írt egy szenzációs önéletrajzi regényt *A sápadt ló* címmel, amelyben leírta szerepét *Szergej* nagyherceg és *Pleve* meggyilkolásában. Elmesélte benne, miként ült angol ügynöknek álcázva egy mellékcúcaban lévő házban, zsebében hamis útlevelemmel és „három kiló dinamittal az asztal alatt”, nap-nap után várva, hogy a nagyherceg kocsija lent az utcán elhaladjon.

Évekkel később, az első világháború idején, amikor a brit titkosszolgálat *Sommerset Maughamot* Oroszországba küldte, hogy kapcsolatot létesítsen Szavinkovval, megkérdezte az orosz terroristát, nagy bátorság kellett-e a gyilkosságokhoz?

Szavinkov így felelt: „*Higgye el, egyáltalán nem. Éppen olyan munka, mint bármi más. Megszokja az ember.*”

1917 júniusában Borisz Szavinkovot, a hivatásos gyilkost és regényíró *Kerenszkij* szövetséges tanácsadóinak sugalmazására, a galíciai arcvonalon harcoló hetedik hadsereg politikai biztosává nevezte ki. Ennek a hadseregcsoportnak katonái fellázadtak az ideiglenes kormány ellen és úgy vélték, Szavinkov erősebb módszereire van szükség, hogy a helyzetet megmentsék. Szavinkov a zavargást elfojtotta. Egy alkalommal azt jelentették róla, hogy saját maga lőtte le a bolsevik katonatanács küldötteit [...]

Szavinkov erősködésére *Kerenszkij Kornyilovot* az orosz hadsereg parancsnokává nevezte ki. Szavinkov hadügyminiszter-helyettes lett. Ekkor már a francia kormány titkosszolgálatának dolgozott, és a *Kerenszkij*-kormány megbuktatását szervezte, hogy *Kornyilov* vezetésével katonai diktatúrát létesítsen.

A bolsevik forradalom győzelme után Szavinkov Jaroszlavban a franciák által titokban pénzelt szovjetellenes felkelést vezetett, amelyet összhangba hozott *Sidney Reilly* Moszkvában megkísérelt államcsínyével. Szavinkov haderejét a Vörös Hadsereg szétzúzta és ő hajsza híján az életével fizetett érte. Miután elmenekült az országból, a fehéroroszok egyik európai diplomáciai képviselője lett. Ahogy Winston Churchill írta róla a *Nagy kortársakban*: „*Ő volt a felelős minden, a szövetségesekkel kapcsolatos ügyért és a nem kevésbé fontos balti és más határállamokkal való kapcsolatért is. (Ezek az utóbbi államok ekkoriban a nyugati egészségügyi gyűrűt {cordon sanitere} alkották.) Szavinkov exnihilista minőségében a vezetés és a cselekvés terén valamennyi képességét megcsillantotta.*”

1920-ban Szavinkov Lengyelországba költözött. Jó barátja, *Piłsudski* tábornok segítségével harmincezer tisztet és katonát gyűjtött össze, felfegyverezte őket és megkezdte kiképzésüket a Szovjet-Oroszország elleni támadás előkészítésére. Ezután Prágába tette át főhadiszállását, ahol *Gayda* cseh tábornokkal szorosan együttműködve létrehozta a *Zöld Gárda* néven ismert szervezetet, amely nagyrészt volt cári tisztekből és terrorista ellenforradalmárokból állt. A Zöld Gárda egész sor rajtaütésszerű támadást hajtott végre a szovjet határvidéken, rabolva, fosztogatva, gazdaságokat gyújtogatva, munkásokat, parasztokat és helyi szovjet hivatalnokokat gyilkolva. Eközben Szavinkov szorosan együttműködött a különböző európai titkosszolgálatokkal. Egyik hadsegéde, *Fomicsov* szociálforradalmár terrorista, Vlnában, a volt litván fővárosban – amelyet 1920-ban a lengyelek magukhoz kaparintottak – felállította Szavinkov összeesküvő és terrorista szervezetét. *Fomicsov* csoportja a lengyel kémiroda segítségével titkos sejteket kezdet kialakítani szovjet területen, hogy azok kémkedési munkát végezhesenek,

és segítsenek a Lengyelországból küldött és a lengyel hatóságok által fegyverrel, pénzzel, hamis papírokkal ellátott terrorista csoportoknak.

1924. szeptember 17-én, az *Izvesztyijának* küldött levelében Fomicsov így írta le csoportja műveleteit:

„Amikor ezek az osztagok a rájuk bízott gyilkosságok elkövetése után visszatértek, én közvetítettem köztük és a lengyel hatóságok között, mert én adtam át az utóbbiaknak az ellopott dokumentumokat és a kémkedési anyagot. Ilyen módon küldték Szovjet-Oroszországba Szergej Pavlovcsik, Trubnikov, Monics, Daniel Ivanov és mások kis osztagait, valamint az egyes kémeket és terroristákat. Egyebek között emlékszem arra, hogy mint küldték Szvezhevszkij ezredet 1922-ben Oroszországba azzal, hogy *Lenint meggyilkolja...*”

Szavinkov kíméletlen módszerei, sugárzó egyénisége és rendkívüli szervezőtehetsége hatalmas vonzóerőt jelentett azoknak a fehér orosz emigránsoknak és szovjetellenes európai államférfiaknak, akik még mindig a szovjet kormány megdöntéséről álmodoztak. Időnként azonban ezeket a személyeket mégis kissé zavarba hozta Szavinkov múltja. 1919-ben Párizsban, amikor Winston Churchill tárgyalásokat folytatott Szazonov, volt cári miniszterelnökkel, szóba került a Szavinkov-kérdés is. Churchill később a *Nagy kortársakban* leírta ezt a beszélgetést: „*Hogy fér meg Szavinkovval?*” – kérdezte Churchill.

A volt cári miniszterelnök megvető mozdulatot tett a kezével: „*Gyilkos! Magam is csodálkozom, hogy együtt dolgozom vele! De mit csináljon az ember? Elsőrendű, hozzáértő ember, telve energiával és határozottsággal. Senki sem ér fel hozzá!*”

Lenin 1924. január 21-én bekövetkezett halála új reményeket ébresztett Reillyben. Oroszországi megbízottai jelentették, hogy az ellenzékiek megfeszített erővel dolgoznak a hatalom átvételén, a bolsevik párton belül is éles ellentétek jelentkeznek, s lehetőség van egy igazi szakadás előkészítésére. Reilly arra a következtetésre jutott, hogy Oroszországban diktatúrát kell létrehozni, amely a gazdag parasztokra (kulákokra) és a különböző szovjetellenes katonai és politikai erőkre támaszkodik. Meg volt győződve arról, hogy Borisz Szavinkov az ideális ember egy Mussoliniéhez hasonló orosz rendszer megteremtésére. Egyik fővárosból a másikba utazott, hogy megkísérelje rábeszélni a titkosszolgálatokat és a vezérkarokat Szavinkov ügyének támogatására. A szovjetellenes hadjárat legnagyobb pénzügyi támogatójának Sir Henri Wilhelm August Deterdinget, a Royal Dutch Shell fejét szánták, aki birtokba akarta venni a kaukázusi olajforrásokat. Beavatkozása új hangsúlyokat adott Reillynek, aki pontos tervet készített a Szovjetunió megtámadására és azt az európai vezérkarok érdeklődő tagjai elé terjesztette. A korábbi Hoffman-terv egyik változataként politikai és katonai akciót tervezett.

Politikailag a titkos ellenzékiek és Szavinkov terroristáinak együttműködésével *ellenforradalom kirobbantását* tervezte. Ennek sikeres előrehaladtával megindul a *katonai támadás is*. London és Párizs formálisan megtagadja a szovjet kormányt, s Borisz Szavinkovot ismerik el az ország diktátorának. A Jugoszláviában és Romániában állomásozó fehér hadseregek átlépik a szovjet határt. Lengyelország Kijev ellen vonul fel, Finnország blokád alá veszi Leningrádot. *Noi Jordania* grúz mensevik követőinek vezetésével a *Kaukázusban* fegyveres lázadás törne ki, a területet elvágnák a Szovjetunió többi részétől, s *angol-francia felügyelettel egy „független” Transzkaukázusi Szövetséget hoznának létre*. Az olajforrásokat és olajvezetéseket visszadnák régi tulajdonosaiknak és azok külföldi társainak.

Reilly tervét a francia, lengyel, finn és román vezérkarok bolsevik-ellenes vezetői helyeselték és jóváhagyták. A brit külügyi hivatal határozott érdeklődést mutatott a terv azon része iránt, hogy a Kaukázust leválasztanák a Szovjetuniótól. *Benito Mussolini* olasz fasiszta diktátor rendkívüli megbeszélésre Rómába hívta Szavinkovot, mert látni kívánta az „orosz diktátort.” Felajánlotta, hogy ellátja Szavinkovot olasz útlevelekkel és ezzel megkönnyíti utazási lehetőségeiket a Szovjetunióba, amikor a támadás előkészítése érdekében be és ki kell utazniuk. Sőt a Duce beleegyezett abba is, hogy utasítja követségeit és titkosrendőrségét, az OVRA-t, hogy mindenben támogassák Szavinkovokat... Reilly szavaival „*egy nagy ellenforradalmi összeeküvés közeledett a beteljesülés felé.*”

1924. augusztus 10-én a Reillyvel folytatott hosszas, végső tanácskozások után Borisz Szavinkov olasz útlevéllel elindult a Szovjetunióba. Útjára néhány bizalmasa kísérte el. Úgy tervezte, hogy amint átlépi a szovjet határt, elvégzi a végső simításokat az általános felkelés megindítására. Minden óvintézkedés megtörtént kilétének titokban tartására. Szovjet területen találkoznia kell a fehér illegális mozgalom azon képviselőivel, akiknek sikerült a határmenti városokban szovjet hivatalnokként elhelyezkedni. Megbeszélésük értelmében Szavinkovnak megérkezése után azonnal titkos futárral üzenetet kellett küldenie Reillynek.

A napok múltak és semmi hír nem jött Szavinkovtól. Augusztus 28-án a Kaukázusban kitört a tervezett felkelés. Hajnalban Noi Jordania embereinek fegyveres osztaga megtámadta a még alvó grúz várost, Csiaturit, meggyilkolta a helyi szovjet hivatalnokait és birtokba vette a várost.

Augusztus 29-én az *Izvesztyija* hírül adta, hogy „*a szovjet hatóságok letartóztatták Borisz Szavinkovot, a volt terroristát és ellenforradalmárt, miközben megkísérelte, hogy titokban átlépje a szovjet határt.*”

Szavinkov és kísérői Lengyelország felől lépték át a határt. Szovjet területen egy csoport ember várta őket, akikről azt hitték, hogy összeesküvő társaik. Ezek Minszkbe, egy házba vezették őket. Alighogy odaérkeztek, megjelent egy felfegy-

verzett tiszt és bejelentette, hogy a ház körül van zárva. Szavinkov és társai csapdába kerültek.

A kaukázusi felkelés szintén balul ütött ki. A hegyilakók, akikre az ellenforradalmárok szövetségesként számítottak, a szovjet rendszer védelmére fegyvert ragadtak. A szovjet csapatok megérkezéséig az olajföldek munkásaival együtt megszállták a vasútvonalakat, az olajvezetékeket és az olajmezőket. Kezdetől fogva világos volt, hogy a szovjet hatóságok a helyzet urai maradtak, s néhány nappal később felgöngyölítették az ellenforradalmi egységeket.

Már Szavinkov letartóztatása és a kaukázusi felkelés összeomlása is súlyos csalódást okozott Reillynek és társainak, de Szavinkov nyilvános tárgyalása minden csapások legsúlyosabbikának bizonyult. Az összeesküvésben részt vett ismert személyek rémületére és csodálkozására Szavinkov elmesélte az összeesküvés minden részletét. Szenvtelen nyugalommal adta tudtára a bíróságnak, hogy elejétől kezdve tudta: mihelyt átlépi a szovjet határt, csapdába kerül. Szenzációs vallomástétele két napig tartott. Elmondta, hogy a végén kinyílt a szeme és számot vetett magával a szovjetellenes mozgalom hiábavalóságáról és káros voltáról. Megnevezte az ismert angol, francia és más európai államférfiakat és nagytőkéseket, akik segítették. 1923 óta kezdett vágyódni, hogy visszatérhessen hazájába. *„Arra gondoltam, hogy azok, akiket senki sem tud legyőzni, bizonyára adtak valamit az orosz népnek.”*

A szovjet bíróság Borisz Szavinkovot hazaárulóként halálra ítélte, de vallomásának teljessége és őszintesége miatt az ítélet tíz évi börtönre változtatták.

1924. szeptember 8-án Reilly hosszú és szenzációs nyilatkozatot adott a *Morning Post*-ban, a brit toryk lapjában. Ebben kategorikusan kijelentette, hogy Szavinkov nyilvános tárgyalása Moszkvában tulajdonképpen sohasem történt meg. Szavinkovot a határ átlépésekor agyonlőtték, s a tárgyalás hatalmas csalás. Később azonban a pártatlan szemtanúk vallomása nyomán kénytelen volt elismerni a per valódiságát és Szavinkov árulását. *„Nem csak barátait, szervezetét és ügyét árulta el, de önként és teljesen átment az ellenség táborába. Összejátszott elfogóival, hogy a legsúlyosabb csapást mérje a bolsevikellenes mozgalomra és egy belső és külső használatra egyaránt alkalmas, hatalmas politikai diadallal ajándékozza meg a szovjetet. Cselekedetével Szavinkov örökre kitörölte nevét a kommunistaellenes mozgalom dicső névsorából.”*

Szavinkov vallomása Angliában kényelmetlenül érintette ügyének brit támogatóit. A toryk válasza rövidesen megérkezett: 1924 október végén *Lord Rothermere* lapjában, a *Daily Mail*-ben megjelent, hogy a Scotland Yard sötét angolelleses szovjet összeesküvést fedett fel. Bizonyítékul a lap közzétette Grigorij Zinovjev, a Komintern elnökének levelét az angol kommunistákhoz, hogy miképpen kell

harcolniuk a toryk ellen a küszöbön álló választásokon. Néhány évvel később a Scotland Yard hivatalnokai kijelentette, hogy a Zinovjev-től származó levél valószínűleg sohasem létezett, a dokumentum hamis volt és több külföldi ügynököt vontak be az ügy előkészítésébe.

Szavinkov a börtönben különleges előjogokat élvezett: megkapta azokat a könyveket, amelyeket kért és írhatott is. De ő szabadságra vágyott. 1925. május 7-én hosszú levelet intézett *Felix Dzerzsinszkij*hez, a GPU vezetőjéhez: „*Lőjetekegyen, vagy adjaatok lehetőséget a munkára. Ellenetek voltam, most mellettetek vagyok. Nem tudom elviselni azt a felemás létet, hogy sem mellettetek, sem ellenetek nem lehetek, hogy csak itt ülök a börtönben és annak örök lakója leszek.*” Megbocsájtásért könyörgött és felajánlotta, hogy mindenre hajlandó, amit a kormány kér tőle. Kérelmét visszautasították. Röviddel azután öngyilkos lett: kiugrott a börtön negyedik emeleti ablakából.

In: Michael Sayers – Albert E. Kahn: *A nagy összeesküvés*. Szikra, Budapest, 1948. 133–136, 138–146. p.

A Trust-ügy (1921–1927)

-
- 1921 nyár: Viktor Kijakovszkij Cseka-tiszt fejében megszületik a fiktív orosz ellenzéki szervezet ötlete
- 1922 január: a külföldi orosz emigrációban a Cseka elterjeszti a Belső Oroszországi Monarchista Unió (MUIR) megalakulásának hírért, amely Nyugat-Európában Trust néven szerepel
- 1922 november: a beszervezett Alekszej A. Jakusev álnéven nyugatra utazik, s a MUIR hivatalos küldöttjének adja ki magát
- 1923 június: Jakusev kapcsolatba kerül az orosz emigráció katonai szervezetével
- 1924 augusztus: Borisz Szavinkov eszer terrorista vezető elfogása a szovjet-finn határon
- 1925 szeptember: Sidney Reilly elfogása a szovjet-finn határon
- 1926 nyár: a nyugati fővárosokban növekszik a Trust iránti bizalmatlanság
1927. április–május: szovjet elterelő manőverek; a Trust feloszlata
-

Az 1917. októberi forradalom utáni években a mintegy 1,2 millió főt számláló orosz emigráció politikai erejének szétverése a szovjet-orosz titkosszolgálatok (1917 december: Cseka, 1922 februártól GPU, 1923-tól OGPU) legfőbb feladata lett.

A függetlenné vált Észtországban,

Lettországban és Finnországban számos orosz monarchista szervezet működött, amelyek intenzíven együttműködtek a berlini központtal és a fehérorosz tábornok, Vrangel báró hírszerző szolgálatával.

A Cseka által szervezett ál-antikommunista szervezet ötlete 1921 nyarán született meg Viktor Kijakovszkij (eredetileg lengyel származású hírszerző-tiszt: Wiktor Steckiewicz) Cseka-tiszt fejében egy kihallgatás során. Alekszej A. Jakusevet, a cári közlekedésügyi minisztérium, majd a forradalom után a közlekedési népbiztonság osztályvezetőjét ugyanis azzal gyanúsította, hogy az emigráció ügynöke, s a szovjet gazdaságról és iparról szolgáltatott ki adatokat. Ráveszi a letartóztatott Jakusevet, hogy működjön együtt vele. Meg kell győznie a nyugatot és az emigráns fehéroroszokat, hogy Oroszországban valami megkezdődött, és a kommunizmus aláaknázása már csak idő kérdése. Jakusev a bolsevizmus nyílt ellenségeként léphetne fel, s hihetően képviselhetné e verziót. Már csak egy *fiktív*

ellenzéki szervezetre van szükség. Ez lesz a Cseka által 1922 elején alapított *Bel-ső Oroszországi Monarchista Unió* (MUIR), amely néhány beavatott (valójában Cseka-ügynökök) révén kapcsolatba akar lépni a nyugati orosz emigrációval. Biztonsági okokból – mesélik a beavatottak – a MUIR *Moszkvai Városi Hitelintézet* néven működik, mert így elismert kereskedelmi céggént külföldi üzleti tevékenységet folytathat. A szervezet Nyugat-Európában *Trust* néven szerepel.

A *Moszkvai Városi Hitelintézet* a nyugati és a fehérorosz ügynökök gyűjtőhelye, a Nyugat-Európába irányuló propaganda-anyagok konspiratív címe, egyidejűleg a külföldnek szánt titkos, noha jórészt hamis információk kivezető útja. A gyorsaság kedvéért gyakran diplomáciai futárok szállítják őket.

Jakusev 1922 november közepén *Feodorov* néven utazik nyugatra. Az orosz emigránsok berlini konferenciáján a MUIR hivatalos küldöttjének adja ki magát. Számos vezető személyiséggel megismerkedik, s mindenütt azt hangoztatja, hogy a kommunizmus csődöt vallott Oroszországban. Erre *az új gazdaságpolitika (NEP)* a legjobb bizonyíték, amely „visszatérést jelez a normális viszonyokhoz.” A MUIR-szervezet – terjeszti Feodorov – időközben annyira megerősödött, hogy már a Csekába is beszivárgott. Az oroszországi földalatti mozgalomnak jelenleg kizárólag pénzre van szüksége minden nyugat-európai baráttól. A közvetlen kapcsolattartás legjobb módszerének a MUIR-t tartja; mi sem egyszerűbb, mint a céglevelezés révén titkos híreket külföldre juttatni. A kongresszus résztvevői lelkesek, mert Feodorov fejtegetései valószínűnek tűnnek és reménnyel töltik el az emigránsokat, hogy egyszer hazatérhetnek. A hírek később a Trust-kapcsolatnak köszönhetően az általa megjósolt módon jutnak ki az időközben megalakult Szovjetunióból.

1923 tavaszától Jakusevnek egy még fontosabb emigráns csoporttal kell foglalkoznia: *Nyikolaj Nyikolajevics* nagyherceg, *Kutyepov* tábornok és báró *Vrangel* tábornok katonáival. A GPU tisztában van a veszéllyel, amit e nyugat-európai paramilitáris szervezet jelent a Szovjetunióra. A Trust 1923 júniusában megszervezi Berlinben Jakusev találkozóját a fehérorosz katonai vezetőséggel, akiknek többsége lelkesen nyilatkozik róla. Tevékenységének csúcspontja, hogy *Klimovics* és *Monkijevics* tábornok révén kapcsolatba léphetett a nyugati titkosszolgálatokkal, amelyek a Trust által szállított híreket hitelesnek, megbízhatónak és frissnek minősítették, ráadásul könnyebben jutottak hozzá, mintha saját ügynökeikkel dolgoztak volna. A szállítás meggyorsításáért a *brit és francia titkosszolgálat* a határos országokban, Törökországban, Romániában, Lengyelországban, Lettországon, Észtországban és Finnországban különleges összekötő tiszteket alkalmazott diplomáciai képviselőin, hogy haladéktalanul továbbítsák a Trust postaszájkait.

Időközben a Trust is munkába állított néhány „helyi képviselőt” Belgrádban, Szófiában, Isztambulban, Bukarestben, Varsóban, Rigában, Revalban, Helsinkiben, Stockholmban, Berlinben, Párizsban, Brüsszelben és Londonban. A Trust sikerei messze túlszárnyalják a GPU várakozásait. *A nyugati titkosszolgálatok bőkezű adományai* nem csak a Trust teljes működési költségét fedezi, hanem a saját külföldi kémtevékenység költségeinek egy részét is.

A Trust hatalmas szervezetté fejlődött, amely nem csak a Szovjetunió belüli antikommunista erőket gyűjti egybe, hanem az orosz emigráció nagy részét is magához vonzotta. Behatolt a nyugati titkosszolgálatokba, befolyását állandóan növelte a Szovjetunióról szóló manipulált információk révén, miközben stratégiai felderítést végzett Nyugat-Európában. Jakusev teljes bizalmat élvez néhány exkluzív fehérorosz és nyugat-európai társaságban.

De a kritikus szemlélőnek lassan rá kell ébrednie, hogy *a Trust körül túlságosan is rendben van minden*. A Trust működését illető kétségek felerősödnek, amikor nyomtalanul eltűnik a két nemzetközileg ismert szovjetellenes ügynök, *Boris Szavinkov* és *Sidney Reilly*. Mindketten szoros kapcsolatban álltak a Trusttal és mindketten a Trust által javasolt helyen lépték át a szovjet-finn határt. Szavinkov 1924 augusztusban, Reilly pedig 1925 szeptemberében. A gyanakvókat a GPU egy tökéletes elterelő manőverrel szereli le. *Josef Piłsudski* lengyel marsall és államfő óva inti a lengyel hírszerzést, hogy a szovjet helyzet megítélésében kizárólag a Trust információira hagyatkozzanak, s nyomozást rendel el. A párizsi lengyel katonai attasé utasítja, hogy a Trust közvetítésével szerezze meg a Vörös Hadsereg Lengyelország elleni mozgósításának és katonai felvonulásának érvényes tervét. A fél év múlva átadott terv gondos vizsgálata kideríti, hogy hamisítvány. Piłsudski minden kapcsolatot megszakít a Trusttal. 1926 nyarán a francia és a brit titkosszolgálat is lazítja kapcsolatait. Miután Moszkvában észreveszik, hogy a Trust-ügyet felfedezték, a GPU 1927 tavaszán újabb megtévesztő manőverbe kezdett.

A Trustot hivatalosan feloszlatták, de az orosz emigrációnak mérhetetlen károkat okozott, s 1927 után már nem jelentett veszélyt a Szovjetunióra. A Kreml vezetősége az ügyet első nagy titkosszolgálati sikereként könyvelhette el. Kitűnt, hogy a szovjet hírszerzésnek megvannak azok az eszközei, amelyekkel bármikor lebéníthatja a nyugati felderítést. Az ügy főszereplői, a GPU tisztjei nem éltek túl a sztálini tisztogatásokat.

Irodalom

Grant, Natalie: *The Trust*. Winter, 1991.

Piekalkiewicz, Janusz: *A kémkedés világtörténete. II. kötet*. Zrínyi Kiadó, Budapest, é.n.

Sayers, Michael – Kahn, Albert E. : *A nagy összeesküvés*. Szikra, Budapest, 1948.

Spence, B. Richard: *Trust No One: The Secret World Of Sidney Reilly*. Feral House, 2002.

A Páneurópa-gróf

-
1894. november 17: Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi születése Tokióban
- 1913 tél: Bécsben megismerkedett Ida Rolanddal, a Burgtheater színésznőjével, akivel rövidesen házasságot kötött
- 1922 nyár: a bécsi *Neue Freie Presse*-vel együtt megjelenteti a Páneurópa Unió alakulási felhívását
- 1923 október: megjelenik *Paneurópa* című könyve
- 1924 április: megjelenik a *Paneurópa* című folyóirat első száma
1926. június 24: a magyar Páneurópa Bizottság megalakulása; elnöke a kormánypárti Lukács György nyugalmazott miniszter, alelnöke Auer Pál nemzetközi jogász
1926. október 3–6.: Bécsben ülésezik az első nemzetközi Páneurópa-kongresszus
1930. május 17: Berlinben megnyílt a második Páneurópa-kongresszus; egyidejűleg Genfben ismerteti Európa-memorandumát
- 1932 október: Baselben ülésezik a harmadik Páneurópa-kongresszus
- 1933: a Páneurópa-mozgalmat Németországban pacifista szervezetként feloszlatták, Coudenhove-Kalergi írásait betiltották
- 1935: Bécsben ülésezik a mozgalom negyedik kongresszusa
- 1936: az első páneurópai agrárkongresszus
- 1936 május: elmondja Mussolininek, hogy Hitler nyilvánvalóan az Európa feletti uralomra törekszik, s Olaszország és Franciaország szoros szövetségére van szükség
- 1938 március: az Anschluss után a Páneurópa Unió elveszíti a Hofburgban lévő irodáját
- 1939 március: Csehország annektálása után a házaspár hontalan lett
- 1940 június: Franciaország kapitulációja után a házaspár az Egyesült Államokba menekül
- 1943 március: New Yorkban összehívja az ötödik Páneurópa-kongresszust
-

1922–1923-ban féltucatnyi független, gondolkodó értelmiségi és közgazdász dolgozott ki *Európa-tervet* a földrész békéjének megőrzésére, szemben a nagyhatalmi kategóriákban gondolkodó külügyi apparátusokkal. Az a tudat vezette őket, hogy Európa népei kulturális és szellemi tekintetben számos közös vonással rendelkeznek. A felismerésben első-

sorban a nemzetközi érintkezéshez szokott értelmiség részei jártak elől, akik Európa államainak politikai és gazdasági integrációját sürgették.

Az összefogás szükségességét főleg *negatív tapasztalatokból* vezették le: Európa súlyos gazdasági helyzetéből, a béke és biztonság vágyából, a pacifista eszmék terjedéséből, a Népszövetség túlbecsüléséből, az amerikai gazdasági hatalomtól és a szovjet ideológiai befolyástól való félelemből. Ezek az erők elsősorban Franciaországban, Ausztriában és Németországban hatottak.

Richard N. Coudenhove-Kalergi az 1920-as évektől elemezte és népszerűsítette – zseniális különként, idealistaként, szinte vallásos fanatizmussal és ambíciózus propagandistaként – Európa háború utáni helyzetét és szervezett „*pártok feletti tömegmozgalmat*” az európai államok egyesülése érdekében. Azon kevés modernkori személyiség közé tartozott, aki hivatalos megbízás nélkül, saját kezdeményezésére volt sikeres egy egész kontinens sorsát meghatározó szervezet megalakításával.

1894. november 17-én Tokióban született osztrák arisztokrata diplomata és japán felesége második gyermekeként. Gyermekezeit a cseh erdőben fekvő ronspergi családi kastélyban töltötte, majd a jóhírű bécsi Theresianumba járt. Filozófiát és újkori történelmet tanult, s az *Objektivitás, mint az erkölcs alapelve* című témakörből doktorált, amelyről már ekkor könyvet írt. 1913 telén Bécsben megismerkedett *Ida Rolanddal*, a Burgtheater népszerű és sikeres színésznőjével, akivel rövidesen házasságot kötött. „*Alkalmatlanság*” miatt mentesült a katonai szolgálat alól.

A háború után újságíró, a *Neue Rundschau* és a *Zukunft* című lapok munkatársa, s a baloldali értelmiségi csoportok felé orientálódott. A bécsi *Humanitas* szabadkőműves páholy tagjaként az európai országok gazdasági és politikai közeledését szorgalmazta. Legfőképpen a filozófia kötötte le.

1919-ben az Egyesült Államok népszövetségi csatlakozásának lehetőségeit keresve jutott arra a felismerésre, hogy *a világ öt nagy térségre tagolódik*: a már megszerveződött Pánamerikára, északon Szovjet-Oroszországra, délen a brit impériumra, Távol-Keleten Japán és Kína mongol népi blokkjára, s a még teljesen szervezetlen Páneurópa. A Nobel-békedíjas amerikai békeharcos *Alfred Hermann Fried: Pánamerika* című könyvének ismeretében Coudenhove-Kalergi a pánamerikai együttműködésből vezette le Páneurópa új fogalmát, amelyet találónak tekintett az *Európai Egyesült Államokénál*. Megvalósulásától elsősorban az új világháború kitörésének megakadályozását, gazdaságilag pedig a vámhatárok nélküli nagy európai piac létrejöttét remélte.

Az 1919. szeptemberi Saint Germain-i békeszerződés következtében Coudenhove-Kalergi csehszlovák állampolgár lett. Páneurópa-tervéről először 1920 ta-

vaszán *Thomas G. Masaryk* csehszlovák elnöknek beszélt, aki azonban előrehaladott kora miatt tartózkodóan fogadta a fiatal idealista javaslatait. Ezért újabb szövetségesek után nézett és az „európai kérdésről” kezdett cikkezni. Mivel *Georg Bernhard*, a berlini *Vossische Zeitung* főszerkesztője is a Páneurópa-gondolat szenvedélyes híve lett, 1922 nyarán a bécsi *Neue Freie Presse*-vel együtt megjelentették a *Páneurópa Unió* alakulási felhívását, amelyre 51 olvasó jelentkezett. Baráti körben eközben fáradhatatlanul agitált európai egyesítési tervei mellett, majd a felső-ausztriai Würting kastélyában három hét alatt megírta világhírű *Paneurópa* című könyvét, amely 1923 októberében jelent meg a *Paul von Zsolnay* tanácsára Bécsben alapított Páneurópa Kiadónál. A könyvet Európa ifjúságának ajánlotta.

Ezután roppant fáradságos, szinte egyszemélyes szervezőmunkába fogott. Később az 1922–1932 közötti éveket a gondolat elhintése évtizedének nevezte. Mivel az európai kultúra tartós alapjának a görög és keresztény hagyományokat tekintette, a mozgalom szimbólumául a „napkeresztet” választotta: vörös keresztet sárga napban; Krisztus keresztjét Apolló napjában. A mozgalom mottójául pedig *Szent Augustinus* egyik mondatát tette: „*In necessarius unitus – in dubiis libertas – in omnibus caritas*” (Szükségben: egyetértés, kétségben: szabadság, mindenképp: tevékeny szeretet).

A szervezetbe belépőktől nem kért tagdíjat, ezért állandó adományokért kellett kilincselnie. Így a mozgalmat erkölcsileg megterhelte, hogy gyakran együttműködött a nagybankokkal és a nehéziparral. Az első adományozók között volt a bécsi *Louis Rotschild* báró, a hamburgi *Max Warburg* bankár, aki a mozgalom első három évében támogatta. Később többek között *Robert Bosch*, a Dresdner Bank, az Österreichische Kreditanstalt volt aktív, jelezve, hogy a bankok nemzeti feletti politikai biztonságot igényeltek. A Páneurópa Uniót támogató, s a gazdasággal kapcsolatban nem álló személyiségek közé tartozott – Bécsben a mozgalom egyfajta egyensúlyát alkotva – a katolikus *Ignaz Seipel* osztrák kancellár és a köztársaság későbbi szövetségi elnöke, a szocialista *Karl Renner*. A szervezetnek az osztrák kancellár a bécsi Hofburgban biztosított hivatali helyiséget.

Az Unió hivatalos orgánuma, a *Paneurópa* című folyóirat első száma 1924 áprilisában jelent meg, amely közölte kiáltványukat. Ezt és a *Páneurópa* című könyvet számos nyelvre lefordították. A filozófus író Coudenhove-Kalergi egyik napról a másikra világhírnévre tett szert.

A Páneurópa-eszme tudatosan vállalt *ideológiai-politikai eklekticizmusával* igyekezett pártok feletti tömegmozgalommá válni, amelyhez a bolsevizmus és a sovinizmus hívein kívül bármely világnézet vagy politikai eszme hívei csatlakozhattak. A korábbi integrációs elméleteket a legkülönbözőbb módon egyesítette, s a külpolitika primátusának rendelte alá. Mivel Coudenhove-Kalergi a hábo-

rús veszély elhárításának módozatait keresve jutott el a Páneurópa-gondolatig, eszmeileg a *pacifizmus* határozta meg a mozgalmat. Alapvetően kontinentális szemlélete miatt azonban nem jött létre tartalmi együttműködés a népszövetségi gondolat mellett elkötelezett nemzetközi békemozgalommal.

Az *európai összefogás tartalmát* a kulturális egységben, a keresztény és hellenisztikus alapon nyugvó vallásban és művészetben, valamint a közös történelemben, a hasonló életstílusban és erkölcsi felfogásban látta. *Európa határainak* megvonásakor az ún. *kiseurópai* megoldást vallotta, vagyis a *Szovjetunió és Nagy-Britannia kizárását Páneurópából*, egyúttal hangsúlyozva, hogy Páneurópa nem irányul ellenük. Mivel az újabbkori történelemben állandó törekvés mutatható ki az Európa feletti orosz hegemonia megszerzésére – vélekedett –, Európának e törekvésekkel szemben Páneurópa keretében kell védekeznie politikailag és gazdaságilag egyaránt. Meg kell azonban teremteni a Szovjetunióval való békés szomszédi viszony politikai feltételeit, közöttük a belügyekbe való be nem avatkozást és a határok kölcsönös garanciáját. Az orosz fejlődést elemezve egy új eurázsiai politikai kontinens szerveződését érezte, s az orosz szellem misszióját a nyugat-európai keresztény és az ázsiai kultúra közötti hidat képező eurázsiai kultúra megteremtésében látta. A húszas években a Páneurópa-mozgalom a kölcsönös gazdasági egymásra utaltságot hangoztatta, a gazdasági világválság idején viszont már elsősorban a szovjet külkereskedelem monopóliuma elleni egységes európai fellépést szorgalmazta. Jóllehet a későbbiekben nyitva hagyta Nagy-Britannia és a Szovjetunió csatlakozási lehetőségét az európai egyesüléshez, a következő években mégis inkább a Szovjetunió kirekesztésének tendenciája erősödött meg nála.

Nagy-Britannia földrajzilag, gazdaságilag és kulturálisan ugyan erősen kötődik Európához, másrészt azonban szoros kapcsolat fűzte a brit birodalom részéhez. Európa egységét ezért lehetetlen megszervezni Anglia egyetértése nélkül vagy ellenére; az egész brit birodalom és az európai államok egyesülése viszont Európa számára jelentene veszélyt. Egy brit-páneurópai antant azonban biztosíthatná a tartós békét és bizonyíthatná a békés egyesülés szándékát. Valójában a Briand-terv angol fogadtatása ébresztette rá, hogy Anglia inkább akadályozza, mintsem segíti az európai egyesítési törekvéseket.

Azt vallotta, hogy *Páneurópának katalizátorként kell szerepelni a nagyhatalmi viszonyok új alapokon történő átrendezésében*. Az európai integráció egyik legfontosabb indítéka a megrendült európai világhatalmi pozíciók kedvezőtlen tendenciáinak visszaszorítása. Az európai világhatalom összeomlásának Európán kívüli tendenciájához sorolta az Egyesült Államok első világháború utáni világgazdasági vezető szerepét és politikailag is globális hatalommá válását. Másrészt összeomlott az európai népek kizárólagos uralma Ázsiában; Japán az

Oroszország feletti katonai győzelmével (1904–1905) az aktív nagyhatalmi politika színterére lépett, majd világhatalommá vált. E folyamat Kína emancipációjával kiegészülve alapvető szerepet játszik az új világpolitikai struktúrában és Európa hatalomvesztésében. A folyamatot betetőzte, hogy a 19. században még a kontinenshez tartozó Nagy-Britannia és Oroszország belső struktúrájuk átalakulása következtében „kinőtte” Európát és elszakadt a kontinens politikájától.

Az európai világuralom visszaállítása ugyan már nem lehetséges, de lehetőség nyílik az európaiak békéjének, szabadságának és jólétének megóvására, *ha ötödik világhatalomként beilleszkedik az új világpolitika struktúrájába*, amelyet a régi nagyhatalmi rendszer helyett újabban az államcsoportok alkotnak.

A Népszövetség válságának okát két különálló feladat – Európa, illetve a világ újjászervezése – egyidejű felvállalásában látta. A szervezet reformjára 1925 júliusában benyújtott memoranduma kontinentális szekciók létrehozását javasolta a politikai kontinensek elvének elismerésével. A Briand-terv megbuktatásával világos lett számára, hogy a Népszövetség Titkársága a Páneurópa-eszmével való szembenállás centruma lett. Az 1932. évi nemzetközi események alapján a Népszövetség teljes csődjét állapította meg, s más együttműködési formák kiépítését ajánlotta.

A Páneurópa-mozgalom biztonsági elképzelése lokális és interkontinentális háborúkat különböztetett meg. Az önálló politikai kontinenseken belüli konfliktusok esetén Páneurópának arra kell törekednie, hogy kívül maradjon e konfliktusokon. Az interkontinentális béke biztosítására a kontinensek közötti szerződés szolgálhatna, amely bűncselekménynek nyilvánítaná a kontinensek közötti háborút. A felszabadító háborúk realitásával számolva Európa államai számára a különállás megőrzését, egyfajta közvetítő szerepet ajánlott az angolszász és szovjet világpolitikai koncepció között, ezáltal elkerülendő, hogy azok Ázsia feletti uralomért folyó harcukat Európa rovására vívják meg.

Páneurópa fundamentumának a francia-német együttműködést tekintette; megbékélésük legnagyobb eredménye az 1925. évi locarnói szerződés volt. Fő problémájának a keleti határok garanciájának hiányát tartotta, s óvott az illúziótól, hogy Locarnóval a béke tartósan biztosítható, mivel számos problémát kiiktatott a megállapodásokból. A harmincas években a két nyugat-európai nagyhatalom keleti szövetségi rendszereinek (francia-lengyel, német-szovjet) feláldozásával ajánlotta megszilárdítani mind bizonytalanabbá váló szövetségüket. Az osztrák kérdés megoldását is az európai egyesüléssel kötötte össze.

A német sajtó mind pozitívabban reagált a Páneurópa Unióra; a szociáldemokrata *Vorwärts* és a polgári-liberális *Deutsche Allgemeine Zeitung* is felkarolta. A német Páneurópa-csoport elnöke a szociáldemokrata *Paul Löbe* Reichstag-elnök

lett, aki haláláig az „Európa-gróf” híve és barátja maradt. *Gustav Stresemann* külügyminiszter is elismerően nyilatkozott a Páneurópa-gondolatról és Coudenhove-Kalergi rendkívüli tetteiről. Franciaországban *Edouard Herriot* kormányfőt, a szenvedélyes köztársasági politikust nyerte meg ügyének. Ez különösen fontos volt a németellenes gyűlölet tompításához és a francia-német hidegháború megszüntetéséhez. Olaszországban *Carlo Sforzában*, az egykori külügyminiszterben talált az első szószólóra. Később fogadta őt *Benito Mussolini* is, aki érdekelt volt Európa egyesítésében, amelyet elsősorban a vámok leépítésével kívánt elérni. A Coudenhove-Kalergi házaspár felkereste Belgiumot, Magyarországot és Lengyelországot is. E három országban, valamint Spanyolországban, Bulgáriában, Romániában, Jugoszláviában, Észtországban, Lettországon és Litvániában működtek a bécsi Páneurópa Unió szekciói. Magyarországon 1926. június 24-én alakult meg a Páneurópa Bizottság, amelynek elnöke a kormánypárti *Lukács György* nyugalmazott miniszter, alelnöke pedig *Auer Pál* nemzetközi jogász lett. Rövidesen megkezdtek a Páneurópa-gondolat propagálását, amelyre a parlamenti vitákat is felhasználták.

A szervezet első sikerét 1926 őszén aratta, amikor október 3-6. között Bécsben ülésezett az *első nemzetközi Páneurópa-kongresszus*, amelyen 24 nemzet több mint kétezer küldötte vett részt. A plenáris ülés középpontjában a francia-német közeledés állt, a bizottságok pedig a gazdasági, politikai és szellemi-kulturális együttműködésről tanácskoztak.

Párizs és Berlin mindinkább a mozgalom központja lett. Briand teljes politikai tekintélyét bevetette a mozgalom terjesztése érdekében, s 1929 szeptember elején megszervezte a Népszövetség kezdeményezését, s Genfben történelmi nyilatkozatot tett a mozgalom melletti elkötelezettségéről. A Berlinben 1930. május 17-én megnyílt *második Páneurópa-kongresszussal* egyidőben Genfben ismertette Európa-memorandumát. A berlini kongresszus jelentőségét a *Briand-tervvel* való összekapcsolódása adta, jóllehet hamarosan kiderült, hogy a francia hatalmi érdekek szerinti egyesítési javaslatról volt szó. Mindazonáltal a kibontakozó francia-német küzdelemben a Páneurópa-mozgalom elfogulatlan integrációs mozgalomként szerepelt, s továbbra is aktív propagandát folytatott.

Az elmélyülő európai gazdasági és politikai válság okainak vizsgálatára és leküzdésének javaslatait kidolgozandó, 1932 októberében Baselben ülésezett a *harmadik Páneurópa-kongresszus*. A gazdasági kérdések megtárgyalása mellett Coudenhove-Kalergi itt terjesztette elő az *Európai Párt* megalakításának programját. Azonban az első évek lendülete már megtört. Az európai tömegek valójában már a nagy nemzeti osztálypártok mögé sorakoztak fel. A francia nacionalisták rövidesen megbuktatták Briand-t, aki megtört szívvel 1932 márciusában hunyt el.

1933. január 30-a után Németországban a Páneurópa-mozgalmat pacifista szervezetként azonnal feloszlatták, s Coudenhove-Kalergi írásait betiltották. Emiatt számos német barátjától és pénzügyi támogatójától elszakadt. De megkísérelte, hogy a hitleri Németországon kívül – ellene küzdve – mentse, ami ezekben az években a Páneurópa-gondolatból még menthető volt. Előbb *Masaryk* elnököt kérte arra, hogy a prágai rádióban az emberi szabadságról tartandó előadás-sorozattal szegülhessen szembe a náci propagandával. Kérését végül *Masaryk* elutasította. Csalódnia kellett Anglia álláspontjában is. A konzervatív *Austin Chamberlain*, egykori külügyminiszter kifejtette neki, hogy a szocialista *Robert Henderson*nal együtt úgy vélik: Európa egyesítése nem érdeke Nagy-Britanniának. Franciaország pedig saját biztonságára gondolt. A legtöbb európai kisállamról pedig az volt a benyomása, hogy politikusai semlegességre törekednek a közelgő hatalmi harcban. 1933 májusában Mussolini ugyan barátságosan viszonyult a Németország elleni, Franciaország bevonásával kötendő egyfajta latin unió gondolatához és a Páneurópa-eszméhez, de annak érdekében aktív tevékenységre nem vállalkozott.

Ezért ismét Ausztriára összpontosított, ahol egykor pacifista kampánya indult. *Dollfuss* kancellár elvállalta az osztrák Páneurópa bizottság tiszteletbeli elnöki tisztségét és a mozgalmat újabb anyagi és erkölcsi támogatásban részesítette. Kitaróan munkálkodott tovább Párizsban is, ahol *Louis Barthou* külügyminiszter – 1934. októberi meggyilkolásáig – állt a mozgalom oldalán. Ausztria és Franciaország mellett a mozgalmat pénzügyileg támogatta Csehszlovákia és Románia is.

1934. május 17-én az osztrák parlament nagy üléstermében páneurópai nagygyűlést rendeztek, ahol *Dollfuss* kancelláron kívül *Kurt von Schuschnigg* oktatási miniszter – a későbbi kancellár – is előadást tartott. Ida Roland felolvasta Victor Hugo 1849-ben, a párizsi első pacifista kongresszuson tarott beszédét, amelyben többek között az alábbiakat mondta: „*Eljön a nap, amikor a két hatalmas szövetség, az Amerikai Egyesült Államok és az Európai Egyesült Államok az óceánon keresztül kezet nyújt egymásnak áruik, kereskedelmük, iparuk, művészetük, kultúráik cseréjére...*”

Dollfuss meggyilkolása (1934. július 25.) után utódja, *Schuschnigg* igyekezett folytatni a Páneurópa-politikát. 1935-ben Bécsben rendezték meg a mozgalom *negyedik kongresszusát*, amely nagy nemzetközi rendezvénné vált a nemzetiszocializmussal szemben. 1936-ban Coudenhove-Kalergi kezdeményezésére került sor a nagy figyelmet kiváltott első páneurópai *agrárkongresszusra* is.

1936 májusában Rómában *Ciano* külügyminiszter jelenlétében elmondta *Mussolininek*, hogy Hitler nyilvánvalóan az Európa feletti uralomra törekszik, s feltartóztatásának egyedüli lehetősége Olaszország és Franciaország szoros szö-

vetsége. „Az Ön politikája geometrikus; logikus, de sajnos megvalósíthatatlan” – válaszolta Mussolini, és felmutatta Leon Blum, francia szocialista miniszterelnök egyik sajtónyilatkozatát, amelyben sajnálatát fejezte ki, hogy Olaszország Etiópia elleni hadjárata kapcsán a Népszövetségnek nem sikerült megfojtania Mussolinit; benne ezután nem bízhat. A francia-olasz együttműködést Párizsban szükségesnek, de szintén lehetetlennek tartották. A spanyol polgárháború kitörése után pedig a francia-olasz együttműködés minden reménye megghiúsult, mert Hitler és Mussolini szövetségesként avatkoztak be a háborúba.

Az európai béke megmentése érdekében Coudenhove-Kalergi ezután Párizs és London szövetségén fáradozott. De a világtörténeti fejlemények könyörtelenül ellene és eszméi ellen irányultak. Hitler 1938 márciusában bekebelezte az osztrák köztársaságot. A Hofburgban székelő központi Páneurópa-irodát a náci *Arthur Seyss-Inquart* kancellár foglalta el. A kiadó könyveit és teljes archívumát megsemmisítették.

Eközben új nagy reménye *Winston Churchill* lett, akivel személyesen 1938 februárjában találkozott először. A brit politikus bizonyos fenntartásai ellenére Coudenhove-Kalergi szövetségest látott benne. Céljait támogatta *Duff Cooper* is, aki Chamberlain müncheni kapitulációs politikája miatt lemondott a haditengerészeti miniszter posztjáról.

1939 márciusában Csehország annektálása után a Coudenhove-Kalergi házaspár hontalan lett. Ezért a francia állampolgárságért folyamodtak, amelyet *Daladier* miniszterelnök a Franciaországért kifejtett rendkívüli teljesítményükért rövid idő alatt teljesített. Májusban a Camps Elysées egyik színházában páneurópai nagygyűlést rendezett. 1939. júniusi londoni tartózkodásakor meglelégedéssel vette tudomásul, hogy Anglia – a korábbiaktól eltérően – Páneurópa hívének vallotta magát. A brit Páneurópa-bizottság elnöke *Duff Cooper* lett.

A második világháború első napjaiban új felhívással fordult a világ közvéleményéhez, amelyben az európai föderációért folyó harcot, Európa megmentését sürgette. De már késő volt: az elszabadult hadigépezet munkához látott.

Franciaország kapitulációja után Európában nem maradt hely a Páneurópa-mozgalom számára. A házaspár az Egyesült Államokba menekült. Az itteni emigráció éveiben a Páneurópa-mozgalom új főhadiszállása a New York-i egyetemen az *Arnold J. Zurcher* professzorral közösen indított szeminárium lett, ahol a hallgatók a föderális berendezkedésű, háború utáni Európa kérdéseit kutatták. Eközben felébresztette álmából az amerikai Páneurópa-bizottságot is, amelyet kiegészített a *William Fulbright* szenátor elnökletével működő, a szabad és egységes Európáért küzdő amerikai bizottsággal.

Az amerikaiak csak észak-afrikai partraszállásuk után kezdtek érdeklődni a háborús célok iránt. 1943 márciusában Coudenhove-Kalergi New Yorkban összehívta az *ötödik Páneurópa-kongresszust*, amellyel minőségileg új szakaszba került a Páneurópa-gondolatot népszerűsítő propagandaakciójuk. Ehhez jelentős erkölcsi támogatás érkezett Churchilltől, aki már miniszterelnökként fordult a világ közvéleményéhez, s a háború utáni politika céljául az egységes Európát hirdette meg. Azonban minden fáradozása ellenére *Roosevelt* elnököt nem sikerült megnyernie az európai unió gondolatának. Ezért elsősorban a közvéleményhez fordultak; megszerezték befolyásos újságok támogatását, majd azok segítségével megnyerték ügyüknek a két nagy párt, majd a szakszervezetek vezetőinek támogatását. Legerősebb támogatók az amerikai katolikusok lettek, akik mindenáron megakarták akadályozni, hogy *Hitler* Európa feletti uralmát *Sztálin* váltsa fel.

Irodalom

- Coudenhove-Kalergi, Richard: *Pan-Europa*. 3. kiadás. Pan-Europa Verlag, Wien–Leipzig, 1924.
- Coudenhove-Kalergi, Richard: *Ein Leben für Europa. Meine Lebenserinnerungen*. Kiepenheuer & Witsch, Köln–Berlin, 1966.
- Coudenhove-Kalergi, Richard: *Europa ohne Elend. Ausgewählte Reden*. Paneuropa-Verlag, Paris–Wien–Zürich, é. n.
- Coudenhove-Kalergi, R. N.: *Totális állam, totális ember*. (Ford.: Gáspár Zoltán) Századunk kiadása, Budapest, 1937.
- Németh István: R. N. Coudenhove-Kalergi *Páneurópa mozgalma*. In: uő: *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001. 199–215. p.
- Ziegerhofer-Prettenthaler, Anita: *Botschafter Europas*. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2004.

Hantos Elemér közép-európai alternatívája

1881: Hantos Elemér születése Budapesten

1910–1918 a Munkapárt országgyűlési képviselője

1916: politikai államtitkár

1918: a Postatakarékpénztár elnöke

1917-ben a budapesti egyetem magántanárává habilitált, s pénzügytant oktatott

1923: a bécsi *Neue Freie Presse*-ben kifejti Közép-Európa újjáépítésének feltételeit; közép-európai gazdasági szövetséget sürgetett

1924: a Népszövetség gazdasági szakértője

1924: az Osztrák-Magyar Monarchia hat utódállamának gazdasági-, vám-, közlekedési- és valutaközösségét javasolta, s a közösséget „közép-európainak” tekintette

1924: az *International Committee for a European Union* szervezet egyik vezetője

1925/1926: előadás-sorozat a bécsi egyetemen Közép-Európa kulturális problémáiról

1927. május 4–23: a közép-európai gazdasági probléma a világgazdasági konferencián

1930: a német sajtó bírálatának kezdete

1935 tavasz: a Közép-Európa fogalom helyett már dunai térségről beszél

1942: Hantos Elemér halála

A gazdasági életben otthonosan mozgó szakemberek már a Monarchia felbomlásakor érzékelték, hogy a régi szervezet nélkül a térség nehezen tarthatja fenn gazdasági növekedését. A magyar *Hantos Elemér* (1881–1942) más európai közgazdászokhoz hasonlóan úgy vélte, hogy a régió regionális egységbe kovácsolásának, s a visszatérő gazdasági és társadalmi katasztrófák elkerülésének egyetlen módja a gazdasági élet (agrárium, közlekedés, vámok és nemzeti valuták) reformja, az alulról építkező, tudatos gazdasági integráció.

Az országhatárokon túlmutató gondolkodás készségét külföldi tanulmányai során (a bécsi, lipcsei, a párizsi tudományegyetemen, Cambridgeben és Oxfordban) sajátította el. Így nem-

csak a régióban hagyományos német politikai gondolkodás elemeivel ismerkedhetett meg, hanem képet alkothatott az angol és francia tervekről is.

Magyarországra visszatérve előbb ügyvédként dolgozott, majd több pénzintézet és iparvállalat alapításában vett részt. 1909-ben kezdeményezésére megalakult a Pénzintézetek Országos Nyugdíj Egyesülete. 1910–1918 között a Munkapárt országgyűlési képviselője volt; 1916-ban politikai államtitkárrá, 1918-ban pedig a Postatakarékpénztár elnökévé nevezték ki. 1917-ben a budapesti egyetem magántanárává habilitált, ahol pénzügytant adott.

Jogi és közgazdasági szakíróként számos cikke, írása és könyve jelent meg magyar, angol, francia és német nyelven. A *Mitteuropa Bibliographie* 42 publikációját sorolta fel, magyar kutatók pedig 75 címből álló bibliográfiát állítottak össze munkásságából. Könyveinek és tanulmányainak nagy része németül, a közép-európai válság megoldására irányuló tézisei pedig franciául és olaszul is megjelentek. Szinte valamennyi írása *Magyarország, valamint Közép- és Kelet-Európa gazdasági rehabilitációjával foglalkozott*. Csupán korai munkáiban, 1905 után tárgyalta a Monarchia pénzügyi helyzetét, később pedig a pénz szerepét és jövőjét.

A húszas évek elején egyre aktívabban tevékenykedett az európai, s azon belül a közép-európai integráció érdekében. Többek között alapítója volt a budapesti, bécsi és brünni *Közép-Európai Intézetnek*, valamint a genfi *Centre d'Études de l'Europe Central*-nak, illetve a bécsi *Mitteeuropäische Wirtschaftstagung*-nak. 1924-ben a Népszövetség gazdasági szakértőjévé választották.

1923-ban a bécsi *Neue Freie Presse*-ben közölt cikksorozatában fejtette ki először Közép-Európa újjáépítésének feltételeit. Ebben „közép-európai gazdasági szövetséget” sürgetett, amelyen az ún. utódállamok megállapodását értette. Közép-Európa újjáépítését a beteg valuták meggyógyításával kellene elkezdeni. Egy évvel később megjelent tanulmányában még egyszer visszatért erre, s az egykori Osztrák-Magyar Monarchia országait gyakorlatilag Közép-Európával azonosította. Majd egy bécsi előadásában emlékeztetett arra, hogy elszett lépés a kisanthant megalakításával követett „dunai föderáció” francia terve. A St. Germain-i (222. cikkely) és a trianoni (205. cikkely) szerződések már azzal lehetetlenné tették a dunai monarchia gazdasági rekonstrukcióját, hogy e cikkelyek csak külön szabályozást engedélyeztek Magyarország, Ausztria és Csehszlovákia között. Hantos Elemér a hat utódállam gazdasági-, vám-, közlekedési- és valutaközösségét javasolta, s a közösséget „közép-európainak” jellemezte. Fogalomhasználatát kezdetben még ingadozott: német nyelvű publikációiban szívesebben használta a *Mitteuropa* fogalmat, miközben Magyarországon és a többi országban általában *dunai térségről*, vagy *Europe Danubienne*-ről beszélt. Hantos terminológiája a német publicisztika nyomására 1935 körül változott; ezután a Németországban megjelent munkáiban is a *dunai térség* kifejezést használta.

A vámhatárok leépítéséért és a szabadkereskedelem visszaállításáért szervező-dő gazdasági vezetők és közgazdászok 1924-ben megalakították az *International Committee for a European Union* szervezetet, amelynek 1926-ig nemzeti bizottságai alakultak Németországban és Magyarországon. Csoportjai működtek Franciaországban, Belgiumban, Csehszlovákiában és Svájcban. A csoport három folyóiratot jelentetett meg: központi lapját Hágában, egy francia számot és 1933-ig egy német kiadást. Első elnökségét a német *Edgar Stern-Rubarth* publicista, *Charles Gide* francia gazdaságtudós és *Hantos Elemér* alkotta. Munkatársai közé tartozott *Paul van Zeeland*, a belga Nemzeti Bank igazgatója és 1935-től belga miniszterelnök, valamint a francia *Edmond Giscard d'Estaing* bankár.

Az elmélettől a gyakorlatig vezető első lépést az európai acéliparosok tették meg, akik 1926-ban a francia-német megegyezést sürgető luxemburgi *Emile Mayrisch* iparos kezdeményezésére *Nemzetközi Acélkartellt* alapítottak. A kartell a francia, német, a belga és luxemburgi acéliparokat, valamint a Saar-vidéki acélkohókat tömörítette. 1927 februárjában Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia acéltermelői is csatlakoztak az egyezményhez.

Az 1920–30-as években behatóan tanulmányozta és német nyelven publikálta többek között Közép-Európa pénzproblémáját, kereskedelempolitikáját, kulturális problémáját. Emlékiratban foglalkozott Közép-Európa gazdasági problémájával, könyvet írt a Dunának a közép-európai gazdaságban elfoglalt helyéről, az európai vámszövetségről és a közép-európai gazdasági közösségről, a világgazdasági konferenciáról, a vasútpolitikáról, a víziutak kérdéséről, a postaügyről, a világgazdaság racionalizálásáról, az agrárkérdés megoldási lehetőségeiről, az ipari együttműködés szolgáltatában álló közép-európai kartellekről, s a jegybankok együttműködéséről.

Hantos pontosan tudta, hogy a közép-európai gazdasági összefogás szükségességét semmivel sem készítheti elő jobban, mint az *évszázados kulturális közösség bemutatásával*, amely a közép-európai népeket – minden ellenségeskedésük ellenére – összeköti. A *bécsi egyetemen* 1925–1926-ban tartott előadás-sorozatában *három kérdésre keresett választ*: önálló közösséget alkot-e Közép-Európa; melyek azok a kulturális értékek és szellemi örökségek, amelyek a közép-európai közösségi élet termékeként döntően hatottak az emberiség fejlődésére; mi az oka a húszas évek kulturális hanyatlásának, s hogyan lehetne Közép-Európa csökkenő kulturális színvonalát megállítani, majd növelni. A húszas évek közép-európai kulturális válságának okait kultúrpolitikai, pénzügypolitikai, nemzetpolitikai és szervezeti vonatkozásokban kereste. Utóbbival összefüggésben Közép-Európa intézet felállítását kezdeményezte, amelynek még alapszabályát is kidolgozta.

Alapvetően Hantos is a Monarchia felbomlásával kialakult áldatlan állapot felszámolásából indult ki. Azonban *nem a régi nagyhatalmi érdekekre való felosztást tekintette célnak, hanem a gazdasági integrációt*, amelyhez a térségben minden feltételt adottnak látott. Úgy gondolta, hogy a Duna-medencében maradéktalanul teljesülnek a regionális térgazdálkodás gazdasági feltételei. Mivel a térség országai a természeti adottságok, a termelési lehetőségek és az egyes országok közötti költségtérések miatt előnyösen kiegészítik egymást és élénk árucserét folytathatnak, a Duna menti országok közös múltjuk miatt is a világ gazdaság önálló tartományát képezik. Ha földrajzi és hagyományos egysége, országainak egymást kölcsönösen kiegészítő adottságai ellenére a Duna-medence az európai gazdaság fájó pontja és a nemzetközi konferenciák problémás gyermeke, annak oka a térség kiegyenlítetlen politikai és gazdasági viszonyaiban keresendő, amelyek az egész kontinens gazdaságának (és biztonságának) stabilitását veszélyeztetik.

Hantos a dunai problémát abban látta, hogy *viszonylag szűk területen több egymásra utalt nép él számukra nem kielégítő politikai feltételek között*. A megoldást mégsem elsődlegesen politikai lépések felvállalásában, hanem a *gazdasági integrációban*, és azzal egyidejűleg a régió gazdaságának újjászervezésében látta. Mivel azonban a politika beavatkozott a gazdaság gépezetébe, a gazdasági szándékhoz politikai akaratnak is társulnia kell.

A Duna menti Európa olyan nagy gazdasági térség, ahol nem a régi nagyhatalmaknak kell újjáéledniük. Ezért azonban a dunai államoknak gazdasági és politikai áldozatot kell hozniuk. Az egyik legalapvetőbb, egymással szembeni elvárás az államok közötti kisebbségi jogok elismerése. Semmi sem bizonyíthatja jobban a békülékeny szándékot, mint a nemzeti kisebbségek védelme, amit az őket magukba fogadó államok nekik nyújtanak.

A főleg Hantos ösztönzésére megalakult Közép-Európa intézetek és gazdasági tanácskozások széleskörű vitákat kezdeményeztek, majd emlékiratot küldtek a Népszövetségnek a gazdasági újjárendezés kérdéseiről, amelyet 1931 szeptemberében a genfi Európa-bizottság tudomásul vett. Ebben Hantos a Népszövetség keretében működő „állandó közép-európai konferencia” alakítását sürgette. Javaslatában különválasztotta a kereskedelempolitikai, illetve a közlekedési-, ipari- és agrárpolitikai témákat. Kiemelte, hogy az agrárgondokat nem lehet a termelés korlátozásával, vámmeléléssel vagy szubvencionálással megszüntetni. Az emlékirat kiváltotta a *Berliner Börsenzeitung* rosszalását, s azt feltételezték, hogy javaslatát a francia külügyminisztériummal egyetértésben dolgozta ki. A német-osztrák vámunió tervezetének megghiúsulása után Párizs csak a „*vitathatatlanul nagy sietséggel összetakolt és teljesen dilettáns François-Poncet ellentervet*” tudta felmutatni, s rendkívül örült annak, hogy Hantos elképzelései a francia politika vonalát követik.

Hantos minimális törekvése Magyarország és Ausztria gazdasági összefogása, maximális programja az utódállamok preferencia- vagy messzemenő vám- és gazdasági szövetségére irányul, amely Lengyelország számára is nyitott – írta a lap. Hantos a lap egyik munkatársának kijelentette, hogy Németországot az oszt-rák vámunióról való lemondása miatt a Franciaországgal való szoros gazdasági együttműködéssel kellene kárpótolni.

Magyarország és Ausztria együttműködési terveiben nagy szerepet játszott az olasz kezdeményezés; közvetítésükkel jött létre 1931-ben a két ország kereskedelmi szerződése is. A szerződés éles publicisztikai bírálata kiábrándította a partnereket. Ennek ellenére Hantos 1933-ban fellépett azért, hogy *a két ország Észtország és Lettország példájára kapcsolódjon egymáshoz*, amelynek legmegfelelőbb formája a kiegyenlítő vámokat tartalmazó *vám- és gazdasági szövetség*.

Az olasz kezdeményezésnél nyilvánvaló volt, hogy a dunai országok gazdasági problémáinak megoldásakor figyelemmel kell lenni más országok érdekeire is. Ezeket dolgozta ki *Gerhard Schacher*, *Giselher Wirsing* és *Székely Arthur*, természetesen eltérő kiindulási helyzetből és céloktól indítatva. Székely statisztikákkal mutatta be, hogy a térség kereskedelempolitikailag csak akkor kovácsolható egységbe, ha a többi országot nem éri retorzió és a dunai államok ipari kiviteli érdekeit is figyelembe veszik. Schacher abból indult ki, hogy Németország, Ausztria és Csehszlovákia tudná felvenni a délkelet-európai államok agrárexportját. Olyan gazdasági közeledés lebegett szeme előtt, amely főleg Ausztriát, Csehszlovákiát és Magyarországot tömörítené, később azonban kibővülne a Német Birodalommal. Először a Duna menti országokat kellene egyesíteni, s azután gazdaságilag mindeképpen kiegyezni Németországgal.

A német sajtó éles bírálata pedig arra készítette Hantost, hogy nagyobb figyelmet fordítson a német közvélemény visszhangjára. 1931–1932-ben négy önálló publikációban állapodott meg a német kiadókkal. Előadó körútján felkereste Berlin is, de nem sikerült elosztatni a német bizonytalanságot. A *Kölnische Zeitung* azt írta, hogy Hantos alapvető elképzelése németellenes. 1932 elején a *Berliner Börsenzeitung* bécsi tudósítója megtudta Hantostól, hogy az utóbbi évek két tervezete végérvényesen lekerült a napirendről. Bécs és Budapest gazdasági egyesítése bizonyos osztrák helyek ellenállása miatt megghiúsult. A Csehszlovákia, Ausztria és Magyarország hármas megoldás – amelyről *Eduard Beneš* és *Bethlen István* is pozitívan nyilatkozott a sajtóban – Romániát és Jugoszláviát nyugtalanította. Ezért 1931–1932 fordulóján Hantos újabb tervet dolgozott ki, amely Csehszlovákiát, Ausztriát, Magyarországot és Jugoszláviát tömörítené. Románia és Németország kimaradna az együttműködésből. Vele egyidejűleg *Schober* osztrák kancellár a *Mitteleuropa* fogalom használatát sürgette, s német részvétel nélkül nem

tartotta lehetségesnek Közép-Európa újjáépítését. Hasonlóképpen nyilatkozott az osztrák Landbund nevében Winkler alkancellár is.

Német részről a politikai bírálókat rövidesen abba a megállapításba torkollt, hogy Hantos Németország nélkül akarja újjáépíteni Közép-Európát. Az *Europäische Gespräche* című folyóiratban pedig Harald E. Roos 1932-ben egészen más oldalról azzal vádolta meg Hantost, hogy a „fogyatékoságok összeadását” folytatja. Teljesen hiábavalóak a nagyvonalú dunai tervek, amíg a helyi feltételek nem alakultak ki. Bonyolítja a dunai térség viszonyait, hogy a csehek – elsősorban nehéziparuk révén – a németekkel szemben olyan „komplexummal” rendelkeznek, amely megnehezíti a jövőbeli megoldásokat. *Közép-Európa* alatt Roos tágabb értelemben Németországot, Ausztriát, Csehszlovákiát, Hollandiát, Belgiumot, Luxemburgot, a skandináv országokat és Svájcot értette. E terület és a tulajdonképpeni *Délkelet-Európa* között civilizációs távolság húzódik, amely a *dunai térség* gazdasági problémáját is magyarázza. Románia és Jugoszlávia az 1930. július 31.– augusztus 2. közötti sinaiai konferencián vámuniót helyezett kilátásba, mert abból indultak ki, hogy a dunai árút közösen elismert kereskedelmi fogalomká kellene fejleszteni. Hantossal szemben Roos úgy vélte, hogy célszerű lenne Magyarország és Bulgária közeledése e vámunióhoz, mivel e blokk jelentős termelő- és vásárlóerőt jelent.

A különböző bírálókat nem térítették el Hantost terveitől. Melegen üdvözölte a *római olasz-magyar-osztrák hármass jegyzőkönyvek* (1934. március 17.) aláírását és sürgette a kisantant országokra való kiterjesztését. A *Neue Freie Presse*-ben pedig kifejtette, hogy csak Németországgal és Lengyelországgal végrehajtott „*okos és igazságos érdekiegyenlítés*” vezethet a dunai probléma megnyugtató rendezéséhez. Amellett érvelt, hogy a kisantant országoknak el kellene fogadniuk Mussolini javaslatát, hogy a római jegyzőkönyvek rendszere bővíthető. Álláspontját az 1935-ben megjelent *Neuordnung des Donaupraumes* (A dunai térség újjárendezése) című könyvében is megerősítette.

Az 1933 utáni első években még nem voltak teljesen felismerhetőek a német kereskedelem-politika alapvonásai, mivel a nemzetiszocialista párt autarkia-törekvései és Hjalmar Schacht Új terve ellentmondott egymásnak. 1936-ban végül Schacht győzött; abból indult ki, hogy deviza nem áll rendelkezésre, s ilyen körülmények között az árak többé már nem döntőek az árukra nézve. „*Olyan agrár- és nyersanyagtermelő országok után kellett néznem, amelyek hajlandók voltak német árút átvenni, ha mi át vesszük agrár- és nyersanyagtermékeiket. Ilyen országokkal kellene kétoldalú kereskedelem-politikai megállapodásokat kötni*” – mondta Schacht. Ha sikerülne ilyen nagyobb stílusú kétoldalú megállapodásokat kötni, akkor az összes *dunai-európai összefogás* összeomlana. A Német Birodalom

1936-ban felajánlotta Jugoszláviának, hogy gabonaexportja 60%-át a világpiaci ár felett 30%-kal átveszi. Németország behozatala egy részét Rotterdamban és Londonban továbbadta. A Jugoszláviában keletkezett adósságokat befagyasztották, majd árukkal törlesztették. Hasonló megállapodásokra került sor Romániával, Magyarországgal, Bulgáriával és Görögországgal, így a Délkeletre irányuló német kivitel ugrásszerűen három-négyszeresére emelkedett.

Hantos e fejlemények nyomán a probléma népszövetségi bizottság keretében való tanulmányozását sürgette. Mivel egyik ország sem volt hajlandó a valuták rendbetételére Stresában elhatározott alapba befizetni, ez a kívánság nem bizonyult járhatónak. Schacht „*Új terve*” nyomán pedig teljesen megváltozott a délkelet-európai piacok helyzete. Belátható időn belül nem számított a szerződések politikai megállapításainak megváltoztatására, de úgy vélte, hogy az ésszerű gazdasági megoldások politikai enyhüléshez vezetnek. 1935-ben úgy látta, hogy még nem érkezett el az ideje a közép-európai vagy Duna menti államrendnek, s korai lenne svájci mintára felállítani a közép-európai államszövetség akciótervét. Akkoriban már az is örömmel töltötte volna el, ha nemcsak a szükséges, de a lehetséges gazdasági kapcsolatok racionális rendszerét is megteremthették volna.

Irodalom

Hantos Elemér: *Die Handelspolitik in Mitteleuropa*. Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1925.

Hantos Elemér: *Das Geldproblem in Mitteleuropa*. Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1925.

Hantos Elemér: *Das Kulturproblem in Mitteleuropa*. Verlag von Ferdinand Enke in Stuttgart, 1926.

Hantos Elemér: *Die Weltwirtschaftskonferenz. Probleme und Ergebnisse*. G. A. Gloeckner, Verlagsbuchhandlung in Leipzig, 1928.

Hantos Elemér: *Der Weg zum neuen Mitteleuropa – Die wirtschaftliche Neugestaltung*. Mitteleuropa Verlag, Berlin, 1933.

Hantos Elemér: *Die Neuordnung des Donauraumes*. Carl Heymanns Verlag, Berlin– Oesterreichischer Wirtschaftsverlag, Wien, 1935.

Kühl, Joachim: *Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa*. R. Oldenbourg Verlag, München, 1958.

Németh István: Hantos Elemér közép-európai alternatívája az 1920–1930-as években. In: uő: *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001. 215–226. p.

Julius Meinl II.: A politikus gyarmatáru-kereskedő

Julius Meinl I. (1824–1914): az észak-csehországi Kraslice-ből érkezett Bécsbe. 1862-ben, a kávé pörkölési eljárásának felfedezésével kezdődött páratlan karrierje.

Julius Meinl II. (1869–1944): a céget a legnagyobb közép-európai élelmiszerkonzernné építette ki. Liberális közgazdászként nagy szociális felelősséggel áthatott vállalkozó, az első világháború alatt békeközvetítő és diplomata, majd Közép-Európa politikus és korának fáradhatatlan jobbítója volt. 1937-ben a legnagyobb közép-európai élelmiszeripari konszern élén állt. Közép- és Délkelet-Európa nyolc országában összesen 572 fióküzlettel és 600 lerakattal rendelkezett. Üzlethálóza-

tuk a lengyelországi Wilnától a jugoszláviai Dubrovnikig, az osztrák voralbergi Feldkirchtől a román Duna-menti Galațiig terjedt. Egyedül Bécsben 103 speciális termékeket árusító üzletet tartott fenn.

Julius Meinl III. (1903–1991): angliai tanulmányai után 1921-ben lépett be a vállalkozásba, de 1938-ban a nácik elől Angliába emigrált.

*

A nemzetek feletti, népeket összekötő és európai osztrákság álláspontját képviselte. A háborús években a Monarchia megmentésén fáradozott, amelyet fenntartás nélkül támogatott. Úgy vélte: *„Az Osztrák-Magyar Monarchia valójában, ha jól értelmezzük, az első tartós európai államszövetség volt. Ha e monarchia nem lett volna, akkor a területén élő népek az utolsó évtizedekben állandóan háborúztak volna egymással [...]. Másrészt az első ország volt Európa keleti részén, ahol a kultúra és a civilizáció békésen fejlődött.”*

A háború utolsó két évében hivatalos küldetésben, „udvari és kabinetfutárként” többször utazott Berlinbe és Bernbe, hogy a közélelmezési lehetőségekről tárgyaljon. 1916 közepétől intenzív diplomáciai fáradozásai a háború befejezésére irányultak. Kirendeltségei révén pontosan ismerte a lakosság hangulatát a birodalom minden szegletében, s üzleti tevékenysége révén bepillantása volt a központi hatalmak kényes ellátási helyzetébe. 1916. szeptemberi emlékiratában

rendkívül pesszimistán ítélte meg a monarchia gazdasági és pénzügyi helyzetét s az esetleges katonai sikerektől függetlenül elkerülhetetlennek tartotta „*a monarchia állami és gazdasági megsemmisülését*”, ha nem kerül sor mielőbbi békekötésre. Szilárdan meg volt győződve arról, hogy a béketárgyalásokat Ausztria-Magyarországnak kell kezdeményeznie. Fáradhatatlanul agitált, részt vett a Politikai Társaság vitáin, memorandumokat dolgozott ki és kiterjedt levelezést folytatott elvbarátaival. 1917-ben *Károly császár* két audiencián fogadta, ahol Meinl kifejtette terveit. Károly 1917 júniusában egy új minisztériumot akart felállítani, amely megtalálja a megegyezéses béke útját, s az osztrák alkotmány módosításával messzemenő autonómiát biztosít a nemzetiségeknek, hogy helyreállítsák az ország belső békéjét. Kabinetjében *Heinrich Lammasch* nemzetközi jogi szakértő mellett annak barátja, Julius Meinl II. is helyet kapott volna.

Meinl javaslatai közvetítőkön keresztül eljutottak a német *Ludendorff* tábornokhoz, *II. Vilmos* császárhoz és *Thomas Woodrow Wilson* amerikai elnökhöz. Javaslatai annyira felkeltették Wilson érdeklődését, hogy 1917 végén megbízottját genfi tárgyalásokra utasította. A Meinl-el folyó tárgyalásokat és Károly különbékére való megnyerhetőségének reményét még akkor sem adta fel, amikor az Egyesült Államok Olaszország sürgetésére 1917 decemberében hadat üzent Ausztria-Magyarországnak. Wilson hangsúlyozta, hogy a Monarchia szétzúzása nem szerepel az Egyesült Államok hadicéljai között. A szövetségesek nyíltan megfogalmazták hadicéljaikat: az angolok a porosz militarizmus megsemmisítését és a belga szuverenitás helyreállítását, a franciák az 1871-ben elvesztett Elzász-Lotaringia visszaszerzését, Olaszország pedig Trentino bekebelezését tűzte ki. Ausztria-Magyarország nem állított területi követeléseket. Meinl szerint ezért a Monarchiát mindenkinek el kell fogadni, mint leghihetőbb békekötvetítőt. Terve feltételezte a német szövetségessel való együttműködést. A német császárság Belgium 1914 augusztusi megtámadásakor biztosítékot adott, hogy a háború után kiüríti az országot és megtéríti a károkat. De a német kormány most nem volt hajlandó, hogy – békehajlandóságát igazolandó – megismételje e nyilatkozatot. Ezért Meinl a semleges Svájc bevonását tervezte a tárgyalásokba. Németországnak be kellett volna jelentenie azt is, hogy engedélyezi Elzász-Lotaringia autonómiáját. Meinl berlini látogatása során ez ügyben elég messzire jutott, ezért terve sikerében és a további béketárgyalásokban reménykedhetett. De ehhez hiányzott *Czernin* közös osztrák-magyar külügyminiszter tárgyalási felhatalmazása, akinek Meinl „*tálcán szállította a béketárgyalások lehetőségét.*” *Czernin* méltányolta ugyan Meinl hazafias érdeklődését, de attól tartott, hogy a szövetségesek Ausztria békehajlandóságát háborús gyengeségnek tekintik. Az amerikaiakkal megkezdett svájci tárgyalásokat *Heinrich Lammasch* folytatta to-

vább, de azokat Czernin rövidesen leállította. Wilson elnök bizalmasa, *Harron* a Meinl-csoport békeakcióinak megghiúsulását „*a történelem mindezidáig ismeretlen, de nagy tragédiái*” közé sorolta.

Heinrich Lammasch már beteg, öreg ember volt, amikor 1918. október 27. – november 11. között Ausztria miniszterelnöke lett. Gyakori vendég volt a Meinl család dornbachi villájában, ahol esténként a futárpostával megérkezett aláírandókat intézte. Emmy Meinl asszony együtt érzett a fáradt öreggel, s megoldást is talált tehermentesítésére. Az akkor 15 éves Julius Meinl III. később elmesélte, hogy a monarchia utolsó iratait Lammasch nevében ő írta alá.

1919. szeptember 10-én *Karl Renner* kancellár a Párizs melletti St. Germain-ban aláírta a békeszerződést, amely rögzítette az új Ausztria határait. Ausztria-Magyarország utódállamaiba 60 Meinl-kirendeltség került; Ausztriában mindössze 55 üzlet maradt, abból is 44 Bécsben. A közös gazdasági terület széthullása és az új nemzetállami területek létrejöttével Ausztria elveszítette értékesítési piacait és nyersanyagforrásait.

Néhány évvel a háború után Meinl az utódállamokban megkezdte a fióküzlet-hálózat kiépítését. A szigorú vámpolitika miatt elhatározta, hogy ezekben az országokban saját termelési kapacitásokat hoz létre, amelyet mindig a kávépörkölő üzemek felállításával kezdett. A saját központok felállítása után a fióküzleteket részvénytársasággá alakította, s a folyamatos kiépítésük közben tartása érdekében ő lett a társaságok elnöke.

Új termékeket is bevezetett. 1921-ben megvásárolta a Dán-Osztrák Margarin-művek Rt-t, amely műzsíradékot, olajokat és az *Epoca* nevű margarint gyártotta. Utóbbi étkezésre és főzésre egyaránt alkalmas volt. Kókuszolajból, mogyoróolajból és friss tejből készült. 1936-ban Ausztriában már 33 margarin-gyár működött.

1922-ben likörgyárat alapított, amely 1926-ban már 21 likőrféleséggel jelentkezett a piacon. Mezőgazdasági-ipari Rt. keretében konzervgyár, tejüzem, paprika-üzem, tésztagyár működött.

Éttermet üzemeltetett Prágában; Bécsben a *Zum Kärtnerntor* nevű éttermében esténként az egyik legjobb párizsi szakács kínálta speciális ételeit és a nemes francia borokat a bécsieknek. Munkásait pedig saját takaré- és hitelegyletbe tömörítette.

Üzemei modernizálásával és a futószalag-rendszer bevezetésével az 1930-as években 25%-os termelésnövekedést ért el. A csokoládégyár hűtő- és fűtőberendezéseinek kiépítése után a kekszsütődében elektromos fűtésű kemencéket állított fel. A *Neues Wiener Tagblatt* 1928. november 29-én ezt írta: „Az elektromos kemencék a *Metropolis* című filmre emlékeztetnek: ott a nagy kapcsolótáblákon fények villódnak, amelyek automatikusan mutatják az elektromos áram önálló

be- és kikapcsolódását. A Meinl-művek az élelmiszerágazatban egész Európában egyedülálló teljesítményt nyújtanak.”

1925-ben Bécsben egyik megalapítója volt a Közép-európai Gazdasági Fórumnak (Mitteleuropäischer Wirtschaftstag). A kezdeményezés az osztrák gazdasági körök aggodalmából fakadt, amelyek a Monarchia utódállamainak növekvő protekcionista politikája miatt veszélyeztetve látták Bécs gazdasági pozícióját a térségben. Ezért egy területileg korlátozott szabadkereskedelmi övezetet igyekeztek kialakítani. Az alakuló bizottság legtöbb tagja Ausztria és az utódállamok gazdasági szakembereiből tevődött össze, de még négy német és néhány brit és francia tagja is volt. Gyorsan kiderült, hogy a szabadkereskedelmi övezet határaitól valott elképzeléseik különböznek. A Németországgal vagy nélküle megvalósítandó együttműködés kérdésében a németek ragaszkodtak részvételükhöz.

Ausztria gazdasági problémákkal, politikai vitákkal, a szociáldemokrata és konzervatív tábor és szervezeteik (*Republikanischer Schutzbund* illetve *Heimwehr*) növekvő radikalizációjával küzdött. Az összeütközések és az igazságügyi palota leégése (1927. július 15.) után Meinl II. azt javasolta *Michael Hainisch* akkori szövetségi elnöknek, hogy a megbékélés jegyében hozzanak létre a tűz áldozatai számára egy adomány alapot. Terve azonban meghiúsult.

Meinl, akit 1928-ban a francia államelnök a közép-európai államok gazdasági közeledése érdekében kifejtett fáradozásaiért a „*tiszteletbeli légio lovagjának*” nevezett ki, egyik politikai oldalra sem állt, hanem liberális gondolkodóként állandóan a gazdasági szabadságot sürgette.

Ausztria belső békéje és a megbékélés érdekében 1929. február 22-én megalakította az *Osztrák Klubot*. Másoktól eltérően, akik az osztrák államnak semmi esélyt sem adtak, és sajnálkoztak az Anschluss tilalma miatt, Meinl hitt Ausztria erejében és kisállamként is jelentős szerepében. Történelméből kiindulva Ausztria feladatát abban látta, hogy „*kulturális és gazdasági vonatkozásban egyaránt közvetítsen Európa nyugati és keleti része között [...] s Ausztria szlávjaival belső együttélésben a német és a szláv kultúra közötti cserével közvetítsen Oroszország és a balkáni államok között.*” A Klubbal és annak elnöki pozíciójával e célokért lépett fel. Pártok feletti intézményként és vitaforumként a világnézeti és nemzeti határok felett a diplomácia, a politika, a gazdaság és a művészet személyiségeit igyekezett közelíteni egymáshoz.

A francia beavatkozás nyomán 1931 májusában összeomlott osztrák *Creditanstalt* miatt az osztrák schilling is veszélybe került és stabilitását csak külföldi hitelekkel lehetett biztosítani. Pénzüik és a költségvetés védelmére az osztrák kormány az 1930-as évek elején kereskedelempolitikai kényszergazdálkodást vezetett be. Az államközi gazdasági kapcsolatokat a szabad pénzforgalom devizazárlat és

kényszerklíring révén, magas védővámokkal, behozatali és kiviteli tilalommal és kompenzációs szerződésekkel akadályozták.

A kávé, a tea és a kakaó magas vámjá miatt a cég forgalma 1931–1932-ben visszaesett. A kötött devizagazdálkodás és egyéb külkereskedelmi akadályok nemcsak a vásárlást, hanem a társaság árukivitelét is majdnem teljesen megbénították. A hatóságok szigorúan ellenőriztek minden egyes kereskedelmi üzletet, amely a legnagyobb gazdasági értelmetlenségbe torkolt a *Csak attól vásárolj, aki Tőled is vásárol!* jelszó értelmében. Meinl a munkanélkülieknek 5%-os engedményt adott, a többi élelmiszeripari cég nem kis ellenkezését váltva ki.

1932 szeptemberében a felsőház (*Bundesrat*) egyik ülésén a nemzetiszocialista frakció speciálisan a részvénytársaságra vonatkozó indítványt terjesztett elő, amely az 1931. üzleti évre 14% osztalékot javasolt. Az indítványt a parlament, s benne a szociáldemokrata frakció elutasította. A forgalmi-adó emelésével való egyetértésük miatt a nácik a nép és a munkásság elárulásával vádolták őket, s a munkanélkülieket és a munkásokat röplapokon tömeggyűlésre hívták, ahova megtiltották a zsidók belépését. A szociáldemokratákat „Meinl-szolgáknak” és „Meinl-marxistáknak” nevezték, akik csak azért léptek fel a kávévámok felemelése ellen, hogy „védelmezzék a zsidó kereskedők zsiros osztalékait.” (a cég vezérigazgatója, Kurt Schechner ugyanis zsidó volt)

1931–1932-ben Meinl élénk publicisztikai tevékenységet fejtett ki a gazdasági beavatkozások nemzetgazdasági értelmetlensége, főleg a devizakorlátozás ellen. 1932-ben a behozatali tilalmat súlyos hibának tekintette: *„Amire most mi itt Ausztriában vállalkozunk, az nem más, mint leplezett államszocializmus, a kultúra bukása. Az ehhez vezető első lépés volt a pénzgazdálkodás és deviza-racionalizáció, most pedig a behozatali tilalom. [...] Utópia azt hinni, hogy az állam meghatározhatja, mire van szükségünk, s mire nincs, mi szükséges, s mi szükségtelen. Ezt a világ egyetlen hatósága sem szabhatja meg.”*

Vállalkozása fellendülésével Meinl II. szociális intézkedései messze megelőzték korát. Munkatársai már jóval korábban élvezték a vasárnapi szabadnapot, amely csak 1907-ben emelkedett törvényerőre. 1931-ben termelőüzemeiben elsőként vezette be az ötnapos és 43 órás munkahetet, de 45 órát fizetett. 1935-ben már 40 órás munkaidőben dolgoztak, változatlan munkabér mellett. Alacsony keresetűek esetén a biztosítást a cég fizette. Teljesen egyedülálló volt, hogy a munkások jövedelemadóját a cég fizette. Prágában a bizonyos alkalmazotti kategóriák esetében a jövedelemadó és a szociális hozzájárulások egyharmadát is fizették. A munkások esetében a cég kiegyenlítette a táppénz és a munkabér különbségét és ünnepnapokra is fizetett bért. Cége köré kiterjedt szociális hálót vont. Jelképük, a kis szerecsen és nemzetközi rendezvényei a népek összefogását szorgalmazták.

A munkatársak ezért hűségesekek maradtak a céghez. Aki 25 évnél hosszabb ideig dolgozott náluk, egy heti külön-szabadságot kapott. A szabadságért járó juttatáson felül még 30 Schillinget, karácsonyra és húsvétra pedig dupla bért fizettek. A forgalom növekedéséért külön prémium járt. Egészségügyi szobát, üdülőt, üzemi fürdőt, strandot üzemeltetett, évente üzemi sí- és teniszversenyekre került sor. Munkásszállót tartott fenn fürdőszobákkal s orvosi ellenőrzéssel.

1937-ben a Meinl-konzern bécsi központú, s hét külföldi leánytársasággal rendelkező, szorosan szervezett gazdasági szervezet volt. A külföldi vállalkozások nemzeti társaságként teljesen egybeolvadtak az adott országok gazdasági életével. Nevét lefordították az érintett ország nyelvére: így lett Magyarországon Meinl Gyula, Romániában Iuliu Meinl, Jugoszláviában Julio Meinl, Lengyelországban Juliusz Meinl, Olaszországban pedig Giulio Meinl. A Monarchia népközségének összeomlása után a cég neve egyesítően hatott az egyes népekre.

1935-ben gyáraiban és üzleteiben 3290-en dolgoztak; a konzern részvénytőkéje 1936-ban 13,5 millió Schillinget tett ki, s 8 százalék osztalékot fizetett. Krédójukhoz tartozott a mondás: *„Nem csak árut akarunk eladni, hanem főleg arra nevelni a közönséget, hogy jó minőségű élelmiszert használjon háztartásában.”*

A Meinl kávé, a Meinl személyzet és a Meinl fióküzletek olyan fogalmak voltak, amelyeket a vevők tapasztalati és a cég folyamatos reklámja közvetített. A cég minőségi imázsát a generációk tovább adták. A piacon ideálisak voltak a gazdasági és üzleti viszonyok. Gyakorlatilag nem volt komolyabb konkurenciájuk. Sikere mögött átgondolt marketing-elképzelés, szoros szervezettség, kemény munka és a vásárlói igények kielégítésének hajlandósága húzódott meg.

1928-ban piackutató intézetet állítottak fel, szigorúan képzett és kézben tartott személyzetet és vezetőket foglalkoztattak. *„Egy Meinl-igazgatónak a nap 24 órából áll és nem csak este 6-ig tart. Egy Meinl-igazgató mindig az üzletre gondol, jegyzetfüzetét állandóan magánál tartja, hogy minden gondolata egy lépéssel tovább fejlessze a vállalkozást. A szellemnek kell ébernek lenni, s akkor az anyagot is kényszeríti”* – vélekedett Julius Meinl III. (1903–1991), aki angliai tanulmányai után 1921-ben lépett be a vállalkozásba, s a több mint ötszáz fióküzletet végiglátogatta.

Reklámtevékenysége és propagandája kiváló volt. A konzern 1936-ban 55 teherrautóval rendelkezett, közülük kettő reklám kocsi volt, amelyeknek egységes arculatot alakítottak ki. Komplet konyhával és hangosbeszélővel szerelték fel, amelyet közlemények beolvasására és zeneközvetítésre használtak. A kávéfőző kezdetben petróleummal, majd palackos gázzal üzemelt. A vizet magukkal vitték. Ablakait kirakatnak alakították ki. A látogatók a gépkocsi pultjainál napellenzők védelmében kortyolgatták a Meinl-kávét a nemzeti és nemzetközi sport-

rendezvényeken, az 1936. évi berlini olimpián, a sí- és kerékpár-versenyeken és kulturális rendezvényeken.

Meinl II. háromszor nősült. Első felesége 1922-ben elhunyt. 1931-ben feltűnést keltett esküvője a majdnem 40 évvel fiatalabb japán énekesnő-hallgatóval, *Michiko Tanakával*. „A kávékirály teavirágot vesz feleségül” – írták a lapok. A japán nemesi családból származó lányt az *Osztrák Klub* egyik rendezvényén ismerte meg, aki később sikeres színésznő és énekesnő lett. 1933-ban a grazi operában a *Madame Butterfly*-ban lépett fel, 1934-ben pedig az *Utolsó szerelem* című film-ben, ahol a fiatal énekesnő az idős zeneszerző és a fiatal karmester között vívódik. A film botrányt váltott ki, mert Michiko Meinl saját életét játszotta el: mindenki tudott a német Ufa-sztár, *Viktor de Kowával* fennálló kapcsolatáról, aki Michiko második férje lett. Előtte Kowa 1937-ben rendkívüli látogatást tett Meinlnél. „Be-jelentkeztem Julius Meinlnél – emlékezett vissza 1989 októberében a *Neue Kronen Zeitung*ban – s így szóltam: Engedje meg tanácsos úr, hogy megkérjem Öntől a felesége kezét!” Meinl ezután teljesen lovagias módon esküvői tanújuk lett.

Munkabírása legendás volt. Kutyáival már kora reggel gyalog ment át Pointengasse-i villájából a Nauseegasse-i központba. Elsőként vásárolt autót, s nagyon kedvelte az üzletről üzletre menő ellenőrzést. Alig tette ki a lábát valamelyik üzletből, a személyzet telefonon azonnal értesítette a környező üzleteket várható felbukkanásáról. A legenda szerint éppen belépett az egyik üzletbe, amikor csengett a telefon. Mielőtt valaki megelőzhetette volna, felkapta a hallgatót. „Vigyázat, az öreg közeledik – suttogetta egy hang. Már itt is van” – válaszolta a meghökkent informátornak.

Első fiókját 1900-ban nyitotta meg *Budapesten*, s a folyamatosan megnyíló üzletek rövidesen *Meinl Gyula Kávébehozatali Részvénytársasággá* alakultak. 1918-ban 17 Meinl kirendeltség maradt az ország területén. Hálózatuk 1938-ig 57 üzletre növekedett. A Balaton mellett júniustól szeptemberig öt szezonális jellegű üzlet állt az üdülők rendelkezésére. Bécshez hasonlóan Budapest is szorgalmazta a gyártási kapacitás kiépítését és a magyar kirendeltségek önálló ellátását. A legmodernebb gépekkel szerelte fel praliné- és csokoládégyárát, 1920-tól likőröket és egyéb szeszes italt árusított, 1921-től pedig hozzáfogott a mustárkészítéshez. Mivel 1925-ben felszabadították a gyarmatáruk importját, a társaság ismét helyreállíthatta régi külföldi üzleti kapcsolatait. 1928-ban a magyar központ a VII. kerületi István utcába költözött, így a központi áruraktár, a kávépörkölő, az iroda, valamint a csokoládé- és pralinéüzem egy helyre került.

Ausztria 1938. márciusi bekebelezésével a Meinl céget is integrálták a náci rendszerbe. A bécsi központ vezetését a korábbi berlini kirendeltség-vezető, *Friedrich Schüngel* vette át. A liberális és világra nyitott *Julius Meinl III.* feleségével

és két fiával Jugoszlávián keresztül Nagy-Britanniába emigrált. Apja a felügyelő bizottság elnökeként továbbra is hivatalban maradt, de undorral figyelte, hogy az új hatalmasok miként használják fel céljaikra vállalkozását. A döntéseket a Schüngel vezette s az általa kiválasztott, politikailag megbízható ügyvezetés hozta. A Kunz-testvérek 79 üzletének megszerzésével 1938-ban a cég bel- és külföldön 622 üzlettel rendelkezett.

1939 decemberétől hadigazdaság lépett életbe, amely a hadigazdasági intézkedések mellett az élelmiszerek jegyre történő osztását is jelentette. A cég alkalmazotti hiánnyal küszködött, mert az eladókat behívták a Wehrmachtba. A gyorsan kiképzett eladók gyakorta egyedül álltak az üzletben, s a férfiakat nők váltották fel. Az élelmiszerjegyek bevezetésével a bolti eladókra pótlólagos adminisztratív tevékenység hárult. Meinl főleg a behívottak feleségeit foglalkoztatta. Megváltozott az árubeszerzés és a termelés is. A cég fő termékei – kávé, tea, kakaó – a háttérbe szorultak, s árusításukat is megtiltották. A forgalomcsökkenést a más árukra történő átállással igyekeztek ellensúlyozni. A Meinl-üzletek a hadigazdasági törvények értelmében olyan termékek (zöldség, tojás, hús) elosztási helyei lettek, amelyekkel korábban nem foglalkoztak.

Az élelmiszerek gyártásában kontingentálás érvényesült. Mivel ezen mennyiség megállapításakor az üzem teljesítőképességét vették figyelembe, a Meinl üzemek termelése a háború kezdetén még növekedett, hogy így magasabb kontingensekhez jussanak. 1941-től már az egész termelést a hadiszükségletek határozták meg. Kávé- és teapótlékokat gyártottak. A személyzetet kitarásra buzdították; a náci ideológiával szimpatizáló *Josef Weinheber* költő 1943-ban a Meinl részvénytársaság üzemi közösségének győzelmi akaratáról verselt.

Julius Meinl II. 1944-ben 75 éves lett, s rendelkezett örököseiről. Mivel fia, Meinl III. aktív náciellenesként Angliában élt, aligha volt esélye arra, hogy apja halála esetén átvegye a cég vezetését. Ezért még 1942-ben adaptálta fia barátját, *Friedrich Hikscht* (alias Fritz Meinlt), s végrendeletében rá hagyta a céget. A szövetségesek győzelme esetén azonban Meinl III. volt az örökös. A nagy humanista, s a személyes szabadság híve, Meinl II. 1944. május 16-án halt meg Alt-Prerau-i birtokán. A céget 1947-ig fogadott fia vezette.

A háború utáni első években a cég üzletei továbbra is a lakosság élelmiszer elosztó helyeiként működtek. Üzemei még mindig csak pótlékáruk előállításával foglalkozhattak, s nem termelhettek önálló receptjeik szerint. Virágzott a fekete-kereskedelem.

Az osztrák lakosság külföldi segélyezése csak lassan indult meg. A hadifoglyok kezdődő hazatérése nyomán Ausztria 1946. április 5-én szerződést írt alá az UNRRA-val (United Nations Relief and Rehabilitation Administration), s meg-

kezdődhetek a segélyezések, amelyek szétosztásáért a kormány felelt. Az amerikai Vörös Kereszt CARE-csomagjai és más európai szervezetek adományai csökkentették a nyomort. 1947–1948-ban az osztrák napilapokban hirdetések jelentek meg, hogy az osztrákok külföldön élő rokonai, barátai és ismerősei a világméretű OMOS-rendszerben (Overseas Mail Order Service) összesen 180 árucikket küldhettek Ausztriába. 80 OMOS-féle árucikk az országban ekkor működő 200 Meinl-üzlet mindegyikében kapható volt.

1947-ben Julius Meinl III. visszatért Angliából és átvette a cég vezetését. Emigrációjának indokairól később így vallott: *„Liberális, felvilágosult szellemben nevelkedtem. A nemzetiszocialista rendszert elviselhetetlennek tartottam. Mindig európainak éreztem magam. Az angol állampolgárságot nem önként vettem fel, hanem mert a németet megtagadták tőlem.”* Fritz Meinl, a fogadott fiú nagyvonalú végkielégítéssel távozott.

Az új Meinl-kirendeltségek építész a reklámstúdió művészeti vezetője, Otto Exinger lett, aki meghatározta az üzletek külső képét. Megőrizte a harmincas évekből származó sárga borítást, a kirakatokat és napernyőket erős narancs és sárga csíkozásúra tervezte. Lógójában azonban újdonságként az üzletek homlokzatán bevezette a fekete alapon fehér díszbetűs írást, illetve a világos alapon barna betűs cégnevet.

1950 nyarától ismét saját árucikkeiket árusíthatták, s forgalmuk elérte a háború előttiit. A kávé, az osztrákok csodatevő varázsitala ismét elegendő mennyiségben és minőségben mindennapjaik része lett. Az újjáépítés időszakában a Meinl-üzletek díjtalan háztartási tanácsokat adtak: a háziasszonyok a háborús kényszergazdálkodás után ismét megtanultak „igazán” főzni. Ebben receptekkel, havi menü-tervekkel és gazdasági tanácsadással segítettek. Újságjuk, a *Meinl-Post* a háziasszonyoknak szólt; arra törekedett, hogy megkönnyítse dolgukat.

Ausztria – Németországhoz hasonló – esetleges megosztása miatt Julius Meinl III. Salzburgban saját erőből új gyárat épített, amely a háború utáni modern osztrák ipari üzem mintája lett. A keksz-, ostya- és finomsütemény gyártása, a kávépörkölő és nagykereskedelmi lerakat mellett raktár, iroda, konferencia- és előadó terem, üzemi konyha és saját üzlet állt rendelkezésre. Innen tervezték a nyugati osztrák tartományok és a dél-németországi üzlethálózatuk ellátását.

Az 1960-as években az üzlet virágzott. 1969-ben a Meinl-cég ismét Ausztria legnagyobb élelmiszeripari vállalkozása s az ország tizenegyedik legnagyobb konszernje lett. 1971-ben öt konszern fúziója szervezeti erősödést jelentett, de a piac nyomására üzleteiben a saját és idegen árucikkek aránya 30:70 százalékra módosult a korábbi fele-fele arány helyett. A választék 3500 árucikkre terjedt ki, amelyből 1400 saját termelésből származott. Mindez a Meinl-árúknak a többi

árakkal való árkiegyenlítésével járt. A minőségi áruk helyett azonban a tömegtermelés és a tömegfogyasztás kezdett érvényesülni. A nagy áruházláncok dömping-politikájának a cég egyre kevésbé tudott ellenállni. Az 1980-as évek elején csemegeáruival még vezette az osztrák élelmiszer-kiskereskedelmet, miközben a Billa, a Spar és a Lőwa agresszív árpolitikával igyekezett piaci részesedést szerezni. Az 1990-es évek számos megújítási kísérlete után azonban 2000 húsvétján *Julius Meinl V.* eladta a cég megmaradt üzleteit; csak a bécsi Grabenen található „zászlóshajó” és a cég elnevezése maradt tulajdonában. Ezután banki, vagyongazgatási és ingatlanügyletekkel foglalkozott.

Magyarországon a cég üzleteit német vagyonként, a többi szovjet megszállás alá került országhoz hasonlóan elkobozták, majd 1948-ban államosították. Az üzletek és alkalmazottak egy része a legnagyobb magyar élelmiszer bolthálózat-hoz, a Csemege Kereskedelmi Vállalat került. 1984-től ismét kaphatók voltak a Meinl áruk, miután az akkori Felszabadulás téri (ma Ferenciek tere) megnyílt az első Julius Meinl shop. Az árukat a Monimpex Külkereskedelmi Vállalat hozta be barter ügylet keretében.

Ennek az együttműködésnek és a társasági törvénynek köszönhetően 1989. decemberében a Csemege Kereskedelmi Vállalat és a Julius Meinl AG. vegyes vállalatot (*Csemege Julius Meinl Kft.*) alapított az „éjjel-nappali” néven ismert, a Rákóczi út és a nagykörút sarkán lévő üzlet felújítására és működtetésére. A privatizációs lehetőségeket kihasználva a Julius Meinl 1991 júniusában 51%-os részesedést szerzett a Csemege Kereskedelmi Részvénytársaságban. Az első Meinl üzlet meggyítására 1991 júliusában került sor, 1000 m²-es eladótérrel s több mint 7000 árucikkkel. Ezt további üzletek követték. Országosan is folyamatosan bővült a hálózat.

Az arany évek véget értek. A nagy bevásárló központok, hipermarketek nyomására megtorpant a társaság fejlődése. A versenyben maradáshoz további tőkebevonásra lett volna szükség. Ezért Julius Meinl V. (1960–) a magyar társaságot 1998. december 31-i hatállyal eladta a belga *Louis Delhaize* család tulajdonában lévő élelmiszeripari konszernnek. A 2,5 milliárd Schilling tranzakciós összeg az 1998. évi magyarországi forgalom 50%-át tette ki. Ebből finanszírozták a Meinl bulgáriai és romániai ingatlanjainak beruházásait. A Csemege Julius Meinl logo helyére a Match felirat került. A Julius Meinl emblémával azonban még ma is találkozhatunk vendéglátó helyeken és presszókban, s pörkölt kávéjukat több üzletlánc értékesíti. A cég még ma is jelentős ingatlan-befektetésekkel rendelkezik Magyarországon.

Irodalom

Benedikt, Heinrich: *Die Friedensaktion der Meinlgruppe 1917/18*. Graz-Köln, 1962.

Krebs, Walter: *Julius Meinl: Fragmente einer Firmen- und Unternehmungsgeschichte*. Wien, 1992.

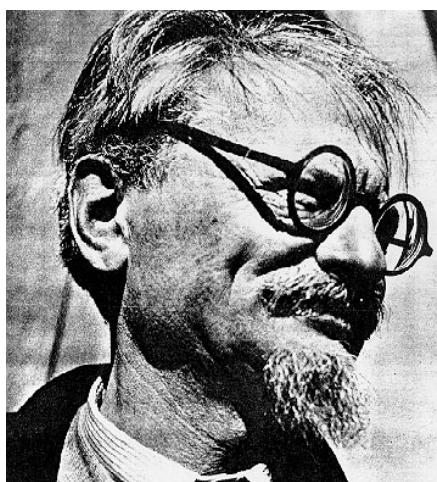
Lehrbaumer, Margareta: *Womit kann ich dienen. Julius Meinl. Auf den Spuren einer großen Marke*. Pichler Verlag, Wien, 2000.

Maurer, Rudolf: *Die Finanz- und Absatzpolitik der Firma Julius Meinl von der Gründung bis 1971*. Diss. Wien, 1972.

Proksch, Ingrid: *Das Haus Julius Meinl*. Diss. Wien, 1969.

A száműzött Trockij

1879. október 26. (november 8.): Lev Davidovics Trockij (eredetileg: Bronstein) születése
- 1897: megismerkedik a szociáldemokrácia eszmevilágával
1898. január 28: munkásagitáció miatt elfogták és bebörtönözték, ahol ideológiailag eljutott a marxizmusig
- 1900: száműzetésben a kelet-szibériai Uszty-Kutban
- 1902: felesége segítségével megszökött a száműzetésből, s Londonba ment
- 1903: Lenin kezdeményezte felvételét az Iszkra szerkesztői körébe
- 1903: az OSZDMP londoni kongresszusán a mensevikek mellé állt, de 1904. decemberében szakított velük
1905. október: a pétervári munkásfelkelés vezetője
1905. december 3: letartóztatták; a száműzetés elől megszökött, s nyugat-európai emigrációban élt
- 1907: a lenini elvekket egyetértve a bolsevikok oldalára állt
- 1908: a *Pravda*-ban bolsevik-ellenes cikkeket írt
- 1912: Bécsben megkísérelte létrehozni az „augusztusi blokkot”, de a bolsevik és mensevik irányzattól egyaránt elszigetelődött; a *Kijevszkaja Misl* liberális-demokratikus újság haditudósítója a Balkán-háborúk helyszínein
- 1917: családjával New Yorkba költözött, de az 1917. évi februári forradalom kitörését követően orosz földre indult
1917. augusztus 1: a bolsevik párt VI. kongresszusán belépett a pártba
1917. október: a szovjet kormányban külügyi népbiztos; a breszt-litovszki béketárgyalásokon időhúzás céljából elutasította a béke aláírását és ratifikálását
- 1918: hadügyi- és haditengerészeti népbiztos, majd a köztársaság Forradalmi Katonai Tanácsának elnöke. A szovjet Vörös Hadsereg egyik megalapítója, a Munkás-Paraszt Védelmi Tanács tagja
- 1924: a Sztálin-Zinovjev-Buharin trojka fokozatosan elszigetelte
1927. november 12: kizárták a pártból
1928. január 25: megérkezett Alma-Atába, száműzetése helyszínére
1929. január 18: a GPU „szovjetellenes tevékenységért” kiutasította az országból; Törökországban, Franciaországban majd Norvégiában élt
1937. január 9: Mexikóba utazott
1940. augusztus 21: merénylet következtében elhunyt
-

Lev Davidovics Trockij, 1879. október 26-án (november 8-án) látta meg a napvilágot egy jómódú zsidó vallású földművelő család gyermekeként az ukrajnai Janovkában. Eredeti neve Bronstein volt; a száműzetésből való szökése során hamis útlevelebe egy börtönőre nevét vette fel álnévként.

1888-ban Odesszában kezdte meg tanulmányait. Gyermekkori politikai és gondolkodásbeli látásmódját, radikális, liberális ellenzéki beállítódást, illetve műveltségbeli tudását szállásadója: édesanyja sógora, *Mojszej Filippovics Spencer* alapozta meg. Az 1887. évi zsidótörvény, a numerus

clausus korlátozta továbbtanulási lehetőségeit. A Szent Pál reáliskolában francia tanáruk ellen szervezett diáktüntetést, amiért egy évre eltiltották az iskolától. Az általa tanulmányozott első művek szerzői között szerepelt *Puskin* és *Nyekraszov*, akiktől elsajátította az „jog” és „igazságosság” eszméjét. Ateista volt, ám a „...a nemzeti gyűlölködést és megkülönböztetést kezdettől a társadalmi igazságtalanságok egyik megnyilvánulásaként fogta fel...” A nemzetiségi kérdés később is érzékeny pontja volt, és sokat küzdött a nemzetiségi ellentétek és gyűlölködés lecsendesítéséért. 15–20 éves korában a szociáldemokrácia eszmevilágtól a marxizmusig minden eszmerendszert megismert. Hitt „az általános uralmában a rész fölött” és „törvényében a tény fölött”.

Trockij az ész, a racionalizmus és elméleti gondolkodás és magyarázás embe-
re, kifejezetten tagadta az empirizmus jelentőségét. Egy személyben egyesítette a zsidót, az oroszot és az európeert, önmagát pedig internacionalistának definiálta. A 7. osztályt Nyikolájevben végezte, ahol először ismerkedett meg a radikális forradalmi eszmevilággal a *Franc Francevics Svigovszkij* által vezetett társaságban. Politikai hovatartozását illetően ebben az időben *narodnyik* (a Szokolovszij-testvérekkel barátkozott), a marxizmust pedig elvetette. 1895-ben, 16 évesen halotta Engels nevét első alkalommal, halálhírével kapcsolatban. Ebben a korszakában tanulmányozta *Millt*, *Lippertet*, *Csernisevszkijt*, *Mignet-et*.

1897-ben „kóstolt bele” a szociáldemokrácia eszmevilágába, amikor a nyikolajevi munkásszervezettel ismerkedett meg, amelyből később a *Délorosz Munkásszövetség* alakult, s amelynek alapszabályzatát maga Trockij fektette papírra. A munkásszövetség sajtóorgánuma a *Nase Delo* volt, amelybe Trockij is rendszeresen publikált. 1898. január 28-án elfogták és Herszonban börtönbe vetették,

majd két évre Odesszába vitték, ahol döntöttek száműzetésbe küldéséről Kelet-Szibériába. Öt hónapig Moszkvában raboskodott a Pereszilnaja börtönben. Itt ismerkedett meg *Lenin* nevével és ekkor olvasta *Marx* műveit. Ezután Irkutszkba szállították.

A börtönökben eltöltött idő során ideológiailag a szociáldemokráciától eljutott a marxizmusig. Az 1900. évi bírósági határozat értelmében száműzetését végül Uszty-Kutban kellett letöltenie. Itt olvasta el *Marx* műveinek jelentős hányadát, illetve egy irkutszi lapban, a *Vosztocsnoe obozrenyje*-ben publikált *Antid Oto* néven. E *narodnyik* lapban jelentek meg Trockij első marxista beállítottságú írásai. Írt *Gorkijről*, *Ibsenről*, *Hauptmanról*, *Maupassantról*, *Nietzsche-ről*, a paraszti életről, a nőkről, a társadalmi egyenlőtlenségekről. Kiforrottan láttatta az orosz társadalmi fejlődés egyenlőtlenségeit és ellentmondásos voltát. Itt találkozott *Dzerzsinszkij*vel, illetve *Urickij*vel, későbbi legjobb barátjával és őszinte hívével. Ekkor ismerte fel a *narodnyikok* és marxisták közötti kibékíthetetlen ellentét lényegét. Miközben egy *narodnyik* beállítottságú újságban publikált marxista beállítottságú cikkeket, szociáldemokrata akciókban is részt vesz. 1902-ben felesége közbenjárására megszökött a száműzetés helyszínéről. Szamarába ment, ahol Krizsizsanovszkijtől, egy szovjet gazdasági szakembertől kapta a Pero, vagyis Toll írói álnevet. Innen küldték el Harkovba, Poltavába és Kijevbe. Majd Lenin nyomására Bécsbe szökött, ahol Viktor Adler szociáldemokrata vezető segített neki. Innen Zürichbe, 1902-ben Párizson át Londonba utazott, ahol Leninnel találkozott. Brüsszelben, Liege-ben illetve Párizsban előadásokat hallgatott. Párizsban találkozott második feleségével *Natalja Szedovával*. 1903-ban Lenin kezdeményezte felvételét az Iszakra szerkesztői körébe.

Az OSZDMP brüsszeli, majd londoni kongresszusán a Leninnel szemben, a mensevikek mellé állt. Ám 1904. decemberében a mensevikekkel is szakított, mert az orosz forradalmat a nyugati polgári forradalmak mintájára kívánták ki-robbantani és levezetni. Kijelentette, hogy „frakción kívüli”; ez az állapot hivatalosan 1917-ig tartott. 1904-ben Zürichben megjelentetett *Politikai feladataink* című írásában élesen bírálta Lenint és rendszerét, s a forradalmi párt helyett európai mintájú szociáldemokrata pártot szorgalmazott. Münchenben találkozott az orosz *Parvus*-szal, aki jelentős hatással volt Trockij permanens forradalom elméletére. 1905-ben Genfben megjelent *Január kilenc előtt* című munkájában kimondta „...az orosz liberális burzsoázia és demokrácia politikai életképtelenségét”. A monarchiával szemben a demokratikus köztársaság államformáját preferálta, ám ekkor még nem fogalmazta meg a „munkáskormány” létrehozásának fontosságát. Majd csak az 1905. évi forradalom hatására dolgozta ki 1905–1906-ban a permanens forradalommal kapcsolatos eszmerendszerét. Erről született elméle-

ti fejtegetései az alábbi műveiben láttak napvilágot: *Tanulságok és perspektívák, Az orosz forradalom perspektívája, A párt védelmében, Forradalmunk*. Ezekben az írásokban összekapcsolta a „burzsoá demokratikus forradalmat a szocialista forradalommal”.

1905 októberében a Pétervárott zajló munkásfelkelés élére állt, megalapította a KB illegális nyomdáját, Parvusszal közösen megindította a *Ruszkaja gazeta* című tömeglapot. A pétervári szovjet munkatársa, majd a Szovjet Végrehajtó Bizottságának elnöke lett. 1905. december 3-án elfogták és letartóztatták, a Kreszti börtönből a Péter-Pál erődbe, végül a Pereszilnaja börtönbe került. Mielőtt újra száműzetésbe kényszerítették volna, az Uralon keresztül megszökött (sarkkutatóként mutatkozott be), majd Pétervárra ment. Finnországban összefutott Martovval és Leninnel. Nyáron Svédországon keresztül elindult Angliába.

Londonban az OSZDMP V. kongresszusán bemutatták Sztálinnak és Gorkijnak, s szoros kapcsolatba került *Rosa Luxemburggal*. 1907-ben a lenini elvekkel nagy egyetértésben a bolsevikok oldalára állt. Elvetette a burzsoáziával való szövetséget, a parasztsággal viszont kiegyezne. Megfogalmazta a munkásforradalom szükségességét. Trockij, Lenin és Rosa Luxemburg egyetértett abban, hogy a forradalmat tudatos és célirányos eszközökkel kell létrehozni. Így megszületett „a forradalom tudatos megteremtésének” jelszava.

Bécsben talált otthonra, ahonnét többször átlátogatott Berlinbe. Szoros kapcsolat fűzte a német szociáldemokrata párt balszárnyához, *Karl Liebknecht*tékhez. Kapcsolatban állt az ausztromarxistákkal (*Hilferding, Kautsky, Mehring*) is, de viszonyuk 1909-ben elhidegült. 1907–1917 között csalódott a nyugat-európai szociáldemokrata irányzatokban, elméleti fejtegetéseiben egyre messzebbre sodródott ezektől és egyfolytában a leendő, kirobbanó szocialista forradalmon törte a fejét: „*Trockijt a forradalomra való állandó gyakorlati készenlét jellemezte, ez volt törekvéseinek központi eleme.*”

1908-tól *Pravda* címmel megjelent A. A. Jofféval közösen alapított munkásújságja, amelyben bolsevik-ellenes cikkeket jelentette meg. Ezt az időszakát a később öt támadó epigonok nem tudták „megbocsátani”. 1908–1909 táján állítólag járt Budapesten is. 1911-ben megjelent a jénai nemzetközi szociáldemokrata kongresszuson. Az 1912. januárjában összehívott oroszországi konferenciára (Prágában ezen a konferencián alapították meg a bolsevik pártot, a mensevikektől elkülönülve; a Központi Bizottságot Lenin vezette) válaszul Bécsben megkísérelte létrehozni az „augusztusi blokkot”, ám kísérlete kudarcba fulladt. Sikertelen törekvése nyomán a mensevik és a bolsevik párttól egyaránt elszigetelődött. A kísérletből egyértelműen kiderült, hogy mögötte sosem volt olyan erős politikai bázis, mint Lenin, vagy a későbbiekben Sztálin mögött. Ez egyik leglényegesebb

oka az epigonokkal szembeni politikájának és küzdelmének. A szociáldemokrata csoportosuláson belül is elszigetelődött. 1914 táján lazított az egy párthoz sem igazán tartozás koncepcióján, ám csak 1917-ben tette közzé, melyik párthoz kíván csatlakozni.

1912-től *Kijevszkaja Miszl* liberális-demokratikus újság haditudósítójaként járta a Balkán-háborúk helyszíneit. 1913-ben kiutasították Bécsből, ezért Zürichben húzta meg magát, majd Franciaországban dolgozott tudósítóként. 1915-től kezdett közeledni a lenini irányvonalhoz. 1916-ban Franciaországban sem maradhatott tovább, ezért 1917-ben családjával New Yorkba költözött. Itt Buharinnal is találkozott. Háborúellenes, pacifista álláspontot képviselve felvetette egy új Internacionálé felállításának tervét, s újabb orosz munkásforradalom kirobbantásán törte fejét.

Az 1917. évi februári forradalom kitörését követően orosz földre indult. Azonban az angolok egy kanadai kikötőben elfogták, s hadifogolytáborba vetették, ahonnan *Miljukov* történelem-professzor közbenjárására engedték el. *Miljukov* alkotta meg a „trockizmus” fogalmát. Oroszországban az ún. „kerületköziek forradalmi internacionalista csoport” egyik vezetője lett. Skandálta a „minden hatalmat a szovjeteknek” és a „proletárforradalom” jelszavakat. Letartóztatták, majd szabadulása után a Petrográdi Szovjet elnökének választották.

1917. augusztus 1-én a bolsevik párt VI. kongresszusán belépett a pártba és a Központi Bizottság, illetve a Politikai Bizottság tagja lett. Legfőbb feladata a fegyveres felkelés előkészítése lett. Fontos koordinációs szerepköre volt a 29 tagú Forradalmi Katonai Bizottságban. Trockij a hatalomátvételt a II. Szovjetkongresszushoz kívánta igazítani, ám Lenin ellenállt. Később Lenin is elismerte, hogy „az októberi napokban nem volt nála jobb bolsevik”. „Lenin után az októberi forradalom második emberének” tartották, akit azonban tíz évvel később száműzték a Szovjetunióból.

Az októberi fordulat utáni szovjet kormányban külügyi népbiztos lett. A breszt-litovszki béketárgyalásokon időhúzás céljából elutasította a béke aláírást és ratifikálását. Majd lemondott külügyi népbiztosi tisztjéről, helyette előbb hadügyi- és haditengerészeti népbiztos, majd a Köztársaság Forradalmi Katonai Tanácsának elnöke lett. A szovjet Vörös Hadsereg egyik megalapítója, a Munkás-Paraszt Védelmi Tanács tagja. Páncélvonatán utazva végigjárta a polgárháborús tűzfészeket. 1919-ben jelen volt Petrográd védelménél, amelyért Vörös Zászló Érdemrendet kapott. Szerepe volt a lengyel-szovjet háború stratégiai terveinek kidolgozásában.

Lassan felfigyelt a belső gazdasági gondokra; elvetette a NEP-et s a hadikomunizmus mellett voksolt. Ezért a „gazdaság militarizálásának”, a „munkahad-

seregek szervezőjének” nevezték. 1920-ban közlekedésügyi népbiztos lett, ő intézte a központi szállításokat. A szovjet írók közül leginkább *Iszaak Babel* műveit olvasta. De adós maradt következetes és világos eszmerendszer kidolgozásával.

1923-tól a szovjet gazdasági fejlődés mozgatórugójának a fokozott iparosítást és a tervgazdálkodást nevezte meg. 1921-ben döntő szerepe volt az Állami Tervbizottság megalapításában.

1924-től kezdve azonban a *Sztálin, Zinovjev, Buharin* triónak köszönhetően fokozatosan elszigetelődött. Párton belüli helyzete már 1922-ben romlott. Egyik legnagyobb hibáját akkor követte el, amikor megállapodott Kamenyevvel, hogy Sztálint meghagyják főtitkári posztján, jöllehet azt Lenin ellenezte. Híján volt a politikai-taktikai érzéknek is. 1923. október 8-án bejelentette, hogy „háborút kezd a Központi Bizottsággal és a Központi Ellenőrző Bizottsággal”, vitairatában pedig „a KB Titkárságát – tehát közvetve Sztálint –, illetve annak ’diktatúráját’ tette felelőssé a pártbeli légkör megromlásáért”. Az ellenzéki nyilatkozatot egy héttel a trockiji nyilatkozatot követően, az ún. 46-ok nyilatkozata címen hozták nyilvánosságra. December 11-én a Pravdában meghirdette az *Új irányvonalat*, miszerint „a pártnak önmaga alá kell rendelnie apparátusát”.

Sokat betegeskedett. Szuhumi útja során értesült Lenin haláláról és ekkor követte el harmadik hibáját, mert nem utazott azonnal vissza Moszkvába, s így nem vett részt Lenin temetésén sem. A Szovjetunióban pedig bevett szokás volt, hogy mindig az lett a kommunista párt első embere, aki az előző vezető temetésén a gyászbeszédet mondta és a temetést szervezte. Trockijnak egyetlen hatalmi bázisa volt, a hadsereg, amely jelentős fegyver lehetett volna a Lenin halála utáni utódlási harcokban. Csakhogy ezt sem vetette be Sztálinékkal szemben. Az ellenzék gyorsabb volt; őt, helyettesét és az általa kinevezett embereket is leváltatták hadseregbeli pozíciójukból és saját embereiket ültették helyükre. Lenin végrendeletét sem használta fel Sztálinnal szemben, pedig ebben Lenin leírta, hogy nem akarja Sztálint utódjának. Az utódlási harcban gyakorlatilag minden lehetséges taktikai hibát elkövetett, amit el lehetett követni, s így gyakorlatilag tálcán nyújtotta át Lenin székét Sztálinnak. Az epigonok részéről 1924-től kezdődött a tényleges harc, amely a trockizmus elpusztítására és teljes elszigetelésére irányult. 1924-ben az ún. „lenini behívó” segítségével a pártba nagy munkás tömeget építettek be, amely a sztálini irányvonal híve volt, s megkezdődött a trockisták kiszorítása a pártból.

Trockij permanens forradalom koncepciójával szemben a Sztálin – Zinovjev – Kamenyev trió meghirdette „a szocializmus egy országban politikáját”. Mindez azt jelentette, hogy míg Trockij világméretű szocialista forradalmat („világforradalom”) szeretne, addig a trojka csak a Szovjetunió belüli forradalmi politikát

kívánja megvalósítani, amelyet formálisan nem akart kiterjeszteni az európai kontinens országaira.

A triumvirátuson belüli problémák ellenére Trockij semmit sem tett, jöllehet tisztán látta a helyzetet, csak tárgyalgatott Buharinnal. 1926-ban végre szövetséget kötött Zinovjevvel és Kamenyevvel. Velük szemben állt azonban a nagyobb tömegbázist maga mögött tudó Sztálin – Buharin kettős.

1927-től Trockij a szovjet-kínai viszonyral volt elfoglalva, s ellenezte Sztálin Kína-politikáját, aki az 1927. decemberi pártkongresszuson megkezdte az ellenzéki, trockista irányvonalat támogató politikusok tömeges kizárását a pártból (1500 fő) és Szibériába száműzte őket.

A pártból 1927. november 12-én kizárt Trockij 1928. január 25-én érkezett meg Alma-Atába, száműzetése helyszínére. 1929. január 18-án pedig a GPU „szovjet-ellenes tevékenységeért” kiutasította az országból. Ekkor Konstantinápolyba ment. 1930-ban jelent meg *A permanens forradalom* című írása.

Miután el kellett hagynia Törökországot is, előbb Párizsba, majd Norvégiába, 1937. január 9-én pedig Mexikóba utazott. Külföldön felhívta a figyelmet a moszkvai koncepciók perek során a trockizmus koholt vádjával, indokolatlan elítélt és kivégzett ártatlan emberek sorsára. 1940. május 25-én sikertelen, augusztus 20-án pedig sikeres merényletet követett el ellene a spanyol nemzetiségű *Ramon Mercader* (álneve: Jacques Mornard) egy jégcsákánnyal, amelybe másnap, augusztus 21-én belehalt. Coyoacanban helyezték örök nyugalomra.

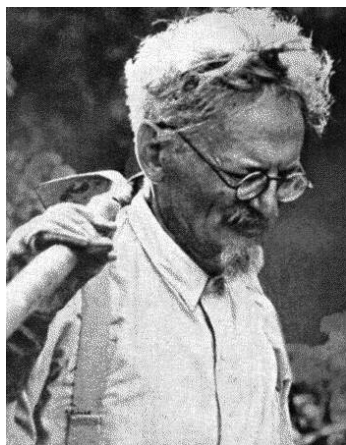
Irodalom

Béládi László – Krausz Tamás (szerk.): *Életrajzok a bolsevizmus történetéből*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Állam- és Politikatudományi Intézet, Budapest, 1987, 54–77. p.

Krausz Tamás: *A száműzött Trockij*. Kolibri Könyvkiadó Kft, Budapest, é. n.

Trockij, Lev Davidovics: *A forradalomról*. Évszám és kiadó nélkül.

Trockij és az epigonok

Lev Davidovics Trockij és az epigonok (Zinovjev, Sztálin, Buharin, Radek, Kamenyev) küzdelme a Lenin halálát követő időszakban bontakozott ki. Elsősorban „trónutódlási küzdelem” volt ideológiai köntösbe bújtatva, amely a „lenini szék” betöltésére irányult.

Lenin halálakor Trockij nem tartózkodott Moszkvában, éppen utazó körúton volt. Eközben értesült a pártvezető elhunytáról. Ekkor követte el az *első nagy taktikai hibát*. Ahelyett, hogy azonnal visszautazott volna Moszkvába, és elkezdte volna a küzdelmet a párt vezetésének megszerzéséért, tovább utazgatott, s Lenin temetésén sem jelent meg. Már pedig az orosz történelmi gyakorlat szerint általában az lett az „utód”, aki a temetést szervezte és a gyászbeszédet tartotta a temetési szertartáson. Lenin temetésén Sztálin mondta a gyászbeszédet...

*

Küzdelmük első és egyben talán legfontosabb csomópontja a *bürokrácia, az elbürokratizálódás rohamos térhódítása* és növekvő szerepe az állami életben. Trockij szerint *„az államapparátus a bürokratizmus fő forrása.”* Az elbürokratizálódás legnagyobb hibája, hogy a pártot elszigeteli a tömegektől, márpedig támogató tömegbázis nélkül nehéz forradalmat kirobbantani. Nézete szerint a legfontosabb, hogy *„a pártapparátust a párt alá kell rendelni”*. Az 1920-as években 470 000 párttag dolgozott a szovjet hivatali apparátusban, akiket 20 000 fős apparátus (!!) igazgatott. Ráadásul a párttagok mindössze egyhatoda tartott fenn állandó kapcsolatot a munkásosztállyal. Ez azért is megdöbbentően alacsony arány volt Trockij számára, mivel ő a forradalmat a proletariátus, a munkások vezetésével kívánta kirobbantani és győzelemre vinni; ehhez képest a párt éppen velük nem tartott fenn elég szoros együttműködést. A Trockij-féle elképzeléssel szemben szerinte a párt vezetése a polgárság vezetésével kívánta megvalósítani forradalmat. Trockij *harca a bürokratizmussal szembeni küzdelemmel kezdődött*. A legfontosabb számára olyan hivatalnoki réteg létrehozása volt, amely a proletariátus és a parasztság érdekei és szükségletei (kiemelten a gazdasági igé-

nyek) szerint irányítja az országot és biztosítékként erős, állandó hadsereget tart fenn. Szerinte a bürokratizmus felszámolása és megfelelő mederbe terelése, a gazdasági innováció és a tömegek műveltségi színvonala emelkedésének legfőbb eszköze a párt.

Az epigonok szerint *a permanens forradalom a „a trockizmus eredendő bűne”*. A már 1905-1906-ban kidolgozott permanens forradalom tézise 1924-ben került ismét előtérbe. Ennek félremagyarázása volt az epigonok legfőbb eszköze Trockijjal szemben. Az epigonok kezdetben nem hittek a szocialista forradalom kirobantásban, eszükbe sem jutott ilyesmi. A mensevikek polgári forradalmat akartak a liberális burzsoázia vezetésével, a proletariátus náluk csak a forradalom balszárnyát alkotta volna. Ezzel szemben a bolsevikok, Leninék a burzsoázia, a nagybirtokos osztály eltörlését, az agrárkérdés megoldását, a parasztság földhözjuttatását, a munkások és a parasztság összefogását, a munkásosztály és a parasztság demokratikus diktatúrájáról beszéltek. Trockij demokratikus forradalomról beszélt (mivel nincs olyan kifejezés, hogy demokratikus diktatúra; a két kifejezés üti egymást), amely az agrárforradalmat követően, annak hatására robbanna ki és amely élén a proletariátus állna, a parasztok támogatását élvezve. Leninnel szemben lehetetlennek tartja a parasztok vezette forradalom létét és sikerességét, mivel szerinte már eddig is volt az orosz történelemben olyan kezdeményezés, hogy önálló és független parasztpárt alakuljon, de az mégsem működött.

Úgy látta, hogy Európa és a világ gazdaság egyaránt érett a forradalomra. Szerinte 1905 óta három forradalmi hullám követte egymást, először a proletariátus magához ragadta a hatalmat, majd a proletárdiktatúra tért hódított a Szovjetunióban. 1924-ben az epigonok megindították koholt, vádló és történelmi tényeket meghamisító, Trockij műveit félremagyarázó támadássorozatukat.

Trockij permanens forradalmának koncepciója *három fokozatból* tevődött össze.

Az első lépés *„a demokratikus forradalomból a szocialista forradalomba való átmenet”*. Ezt a koncepciót Marx és tanítványai dolgozták ki a XIX. század közepe táján. Azzal a burzsoá elmélettel szemben, miszerint a demokratikus állam minden problémát orvosol majd és nincs szükség további forradalmi törekvésekre a célok eléréséhez, mert a békés reformokkal kikövezett út mindenre megoldást jelent. Trockijék túlmennek ezen ez elképzelésen.

A permanens forradalom második lépcsőfoka *a szocialista a forradalom*, amelyről Trockij így ír: *„Egy meghatározhatatlan időtartamú szakaszban, állandó belső harcban, az összes társadalmi viszonyok átalakulnak. A társadalom nem tesz mást, mint szüntelenül formát cserél. Az újjáépítés minden fázisa közvetlenül az előzőből folyik...A polgárháború és a külső háborúk robbanásai váltakoznak a*

„békés” reformok időszakaival. ...a társadalom nem kerülhet az egyensúly állapotába. Ebben mutatkozik meg a szocialista forradalomnak a permanens jellege.

A permanens forradalom harmadik és egyben a legkiteljesedettebb formája a szocialista forradalom nemzetközi jellege. Vagyis: „A szocialista forradalom nemzeti talajon kezdődik, de nem maradhat nemzeti keretek között. A proletárforradalom csak ideiglenes rendszerként tartható fenn nemzeti keretekben...Ha a proletárállam továbbra is elszigetelt marad, végül áldozatul esik saját ellentmondásainak és elbukik. ...Ebből a szempontból a nemzeti forradalom nem öncél; csupán a nemzetközi lánc láncszeme.”

Az epigonok nézetei szerint azonban a demokratikus diktatúra élesen elkülönül a szocialista diktatúrától és a szocialista nemzeti forradalom a nemzetközi forradalomtól. Sztálinék végcélja a szocialista nemzeti forradalom önálló erőből való kirobbantása (ezt a nézetet Sztálin 1924 óta hirdette, addig nem hitt abban, hogy a Szovjetunió saját erejéből képes lenne erre), amelyet később a reformok időszaka követhet.

Ebben rejlik Trockij és az epigonok egyik legnagyobb ellentéte: miközben Trockij a szocialista forradalmat nemzeti keretek között életképtelennek tartotta és világforradalomká kívánta fejleszteni, az epigonok egyáltalán nem beszéltek az egész világra kiterjedő forradalmi hullámról, és kárhoztatták Trockijt, mert nem hitt a Szovjetunió erejében. Amely egyedül is képes a világon „egyedülálló módon”, a többi európai politikai rendszerrel szemben kiépíteni és fenntartani ezt a szocialista rendszert. Ezért saját hazája „elárulásával” vádolták meg.

A másik ellentét, hogy az epigonok burzsoá vezetéssel kívánták megvalósítani a szocialista nemzeti forradalmat, ezzel szemben Trockij a szocialista nemzetközi forradalmat a proletariátus vezetésével és a parasztság támogatásával kívánta kiépíteni. Igazából az epigonok szakítottak a marxista eszmevilággal, míg Trockij hű maradt ehhez. Sztálinék a szocialista nemzeti forradalom téziséből alkották meg „az egy országban felépíthető szocializmus elméletét”. Azzal vádolták Trockijt, hogy képtelen különbséget tenni a polgári és a szocialista forradalom között, hogy semmilyen módon sem veszi tekintetbe a parasztságot, nem rendelkezik az agrárkérdéssel, nem hitt eléggé az orosz munkásságban, mert azt feltételezte, hogy nem tudja egyedül fenntartani és megvalósítani a szocializmust egy országon belül. Nem saját nemzetében, hanem a nemzetközi helyzetben bízik a forradalmi hullám kirobbantása során. (A permanens szó szakadatlan folytonosságot jelent.)

Trockij Sztálinékkal szemben elvetette az osztálytársadalom és az osztályok elméletét. Vádolták azzal is, hogy kizárólag elméleti fejtegetésekre helyezi a hangsúlyt, és gondolatai a gyakorlatban megvalósíthatatlanok.

Trockij *másik nagy hibája*, hogy ugyan a Vörös Hadsereg egyik létrehozója, hadügyi népbiztos volt, a hadseregben saját emberei töltötték be pozíciót, mégsem vetette be őket az epigonokkal szemben, hogy átvegye a pártvezetői tiszteket. Azt a helyzetet sem használta ki, mikor az epigonokon belül ellentét robbant ki. Csak később fogott össze a Buharin-Sztálin duóval szemben Zinovjevvel és Kamenyevvel, ám ez a triumvirátus a gyakorlatban semmit sem tett Sztálinékkal szemben.

Trockijt a gondolatok, az elmélet és az „eszmék embere” volt; írásaiban mindegyik agyonmagyarázva kiállt igaza és az általa hevesen hirdetett eszme, a permanens forradalom mellett, a valóságban azonban semmit sem tett, hogy megvédje önmagát az epigonokkal, főleg Sztálinnak szemben, s megvalósítsa elképzeléseit. Folyton az igazát hajtogatta, fennköltén szónokolt, ugyanazt elmondta tizenötféleképpen, ugyanakkor nem tett semmit sem, hogy ezt az „igazságot” a gyakorlatban megvalósítsa. Teljesen eltekintve attól, hogy igaza volt vagy sem a permanens forradalom és más kérdésekben, akkor is csak beszélt s közben semmit sem tett. Tény, hogy nem állt mögötte tömegbázis, akikkel megvalósíthatta volna elképzeléseit, de aki végigtekint életművén, igazából egy jelentősebb, ám sikertelen kivételtől (1912 január: „augusztusi blokk”) eltekintve azt láthatja, hogy meg sem kísérelte hatalmi bázisának kiépítését. Ezt bizonyítja, hogy nem vetett be katonai erőt az epigonokkal szemben, amikor még megtehetette volna.

Mint már annyi esetben, az orosz történelemben most sem történt másként: a szükségszerűség és a hatalom megszerzése iránti vágy ellenségeskedést szült a két hatalmi csoport, a Trockij vezette kisebbség és a Sztáliné vezette többség között. Az ellenségeskedés, a permanens forradalom tézise elleni hadjárat azért bontakozott ki Trockijjal szemben, mert Sztálin meg akarta szerezni Lenin pártvezetői „bársonyszékét”. Ezért a nagy ellenfelet, az „utódjelöltet”, Trockijt minden eszközzel ki kellett iktatni az utódok sorából. Először az eszmei és ideológiai támadás, később pedig már a fizikai megsemmisítés (1940) módszerével.

Irodalom

Lev Davidovics Trockij: *A forradalomról*. Évszám és kiadó nélkül.

Trockij: A permanens forradalom (1928–1931)

[...] – Ön valóban azt hiszi, hogy Oroszország megérett a szocialista forradalomra? – vetették ellenem jó néhányszor az 1905–1917-es évek Sztálinjai, Rikovjai és egyéb Molotovjai. Mindig így válaszoltam: nem, nem hiszem. De a világgazdaság, különösen az európai gazdaság, tökéletesen megérett erre a forradalomra. Elvezet-e bennünket az oroszországi proletárdiktatúra a szocia-

lizmushoz vagy sem? Milyen ütemben és milyen szakaszokon át? Mindez az európai és világgazdaság jövőjétől függ.

Ezek a permanens forradalom elméletének lényeges vonásai, ahogyan azok 1905 első hónapjaiban megfogalmazódtak. Azóta három forradalom zajlott le. Az orosz proletáriátus, a parasztfelkelés hatalmas hulláma által támogatva, hatalomra jutott. A proletárdiktatúra befejezett tényné lett Oroszországban, mielőtt a világ más, hasonlíthatatlanul fejlettebb országokban létrejött volna. 1924-ben, hét évvel azután, hogy a permanens forradalom elméletének történelmi jóslata szembeszökően igazolódott, az epigonok dühödt hadjáratot indítottak ellene, kiragadva írásaimból néhány megcsonkított mondatot és olyan polemikus visszavágásokat, amelyekről azóta magam is megfeledkeztem.

Helyénvaló lesz itt emlékezetünkbe idéznünk, hogy az első orosz forradalom valamivel több mint fél évszázadot késett az európai polgári forradalmak korszakához képest, és harmincöt évvel később robbant ki, mint a Párizsi Kommün felkelése. Európának volt ideje leszokni a forradalmakról. Oroszország viszont egyáltalán nem ismerte őket. A forradalom valamennyi problémája új terminusokban merült fel. Könnyű megérteni, hogy az eljövendő forradalom akkoriban az ismeretlen vagy kétséges mozzanatok tömegét rejtegette számunkra. Végeredményben egyik csoportosulás formulái sem jelentettek többet munkahipotéziseknél. Teljesen képtelen dolog lenne, ha ma, miközben történelmi előrejelzéseket készítünk, s ennek során kutatási módszereket vizsgálunk át, úgy tekintenénk az 1905-ös értékeléseket és elemzéseket, mintha tegnaptól lennének keltezve. Gyakran mondtam magamnak és gyakran ismételtam barátaimnak: nem kétlem, hogy az 1905-ös előrejelzéseimben sok volt a hiányosság, és eze-

ket nagyon könnyű ma, utólag felfedezni. Bírálóim azonban talán valamennyien jobban és messzebbre láttak, mint én? Mivel nem volt alkalmam újraolvasni régi munkáimat, eleve elismertem, hogy jóval súlyosabb és jelentősebb hibákat tartalmaznak, mint amilyenek valóban találhatóak bennük. Erről 1928-ban győződtem meg, alma-atai száműzetésem alatt, amikor politikai kényszerpihenőm folytán elég időm volt újraolvasni és jegyzetekkel ellátni a permanens forradalom problémájával foglalkozó régi írásaimat. Remélem, hogy az olvasó az alább kifejtendők elolvasása után ugyanerre a következtetésre jut.

Mindamellettszükséges, hogy e bevezetés keretein belül a lehető legpontosabban jellemezzem a permanens forradalom elméletének alkotóelemeit és a vele szemben elhangzott főbb ellenvetéseket. A vita annyira kiszélesedett és elmélyült, hogy végeredményben a forradalmi világmozgalom összes fő kérdését felöleli.

A permanens forradalom, abban az értelemben, amit Marx tulajdonított e fogalomnak, olyan forradalmat jelent, amely nem óhajt megalkudni az osztályuralom semmilyen formájával, amely nem torpan meg a demokratikus szakaszban, hanem áttér a szocialista intézkedésekre és a külső reakció elleni háborúra; olyan forradalom, amelynek minden szakasza csíráként benne rejlik az előzőben, olyan forradalom, amely csak az osztálytársadalom teljes felszámolásával fejeződik be.

Hogy eloszlassuk a permanens forradalom elmélete körül teremtett zűrzavart, *az eszmék három kategóriáját kell megkülönböztetnünk*, amelyeket ez az elmélet egyesít és alapoz meg.

A permanens forradalom elmélete *először* is a demokratikus forradalomból a szocialista forradalomba való átmenet kérdését tartalmazza. Tulajdonképpen itt van a történelmi eredete.

A permanens forradalom gondolatát a XIX. század közepének nagy kommunistái, Marx és tanítványai vetették fel, hogy megtáncoltassák a burzsoá ideológiát, amely, mint ismeretes, azt állítja, hogy az „ésszerű” vagy demokratikus állam létrehozása után minden kérdés megoldható lesz az evolúció és a reformok békés útján. Marx az 1848-as polgári forradalmat csupán a proletárforradalom közvetlen bevezetőjének tekintette. Marx „csalódott”. Tévedése azonban ténybeli tévedés volt, nem pedig módszertani. Az 1848-as forradalom nem alakult át szocialista forradalommá. De éppen ezért a demokráciát sem juttatta diadalra. Ami az 1918-as német forradalmat illeti, a legkevésbé sem egy polgári forradalom demokratikus beteljesedése volt, hanem proletárforradalom, amelyet a szociáldemokrácia lefejezett; pontosabban: *burzsoá ellenforradalom*, amely a proletariátuson aratott győzelme után a demokrácia hamis külszínének fenntartására kényszerült.

A vulgáris „marxizmusnak” a történelmi fejlődésre kidolgozott sémája szerint előbb-utóbb minden társadalom eljut a demokratikus rendszerhez; a proletárium ekkor megszerveződik és ebben a kedvező légkörben szocialistává nevelődik. Ami a szocializmusba való átmenetet illeti, a bevallottan reformisták ezt olyan reformok oldaláról vették szemügyre, melyek szocialista tartalmat adnak a demokráciának (Jaurès); a kifejezett forradalmárok pedig elismerték a forradalmi erőszak elkerülhetetlenségét a szocializmusba való átmenet pillanatában (Guesde). De a demokráciát és a szocializmust, minden népnél és minden országban, mindannyian két szakasznak tekintették, amelyek nemcsak különböznek, hanem nagyon távol is esnek egymástól a társadalmi fejlődésben. Ez a gondolat uralkodott az orosz marxisták körében is, akik 1905-ben jobbra a II. Internacionálé balszárnyához tartoztak. Plehanov, az orosz marxizmus ragyogó megalapítója, örültségnek tartotta a korabeli Oroszországban a proletárdiktatúra lehetőségességének gondolatát. Ezt az álláspontot nemcsak a mensevikek osztották, hanem a bolsevik vezetők túlnyomó többsége is, különösen a párt jelenlegi vezetői. Eltökélt forradalmi demokraták voltak ugyan, de a szocialista forradalom feladatai számukra, 1905-ben éppúgy, mint 1917 előestéjén, egy távoli jövő bizonytalan előjátékának látszottak.

A permanens forradalom elmélete 1905-ben újjászületett és hadat üzent az eszmék efféle rendjének, a szellem illetén beállítottságának. Kimutatta, hogy korunkban az elmaradott burzsoá országok előtt álló demokratikus feladatok végrehajtása ezeket az országokat közvetlenül a proletárdiktatúrához vezeti, és hogy ez napirendre tűzi a szocialista feladatokat. Az elméletnek ez volt éppen az alapvető eszméje. Míg a hagyományos vélemény úgy látta, hogy a proletárdiktatúrához a demokrácia hosszú korszakán át visz az út, addig a permanens forradalom elmélete azt hirdette, hogy az elmaradott országok számára a demokráciához a proletárdiktatúrán át lehet eljutni. Következésképpen, a demokráciát nem öncélnak tekintette, amelynek évtizedekig kell tartani, hanem a proletárforradalom közvetlen bevezetőjének, mellyel feloldhatatlan kötelék kapcsolja össze. Ily módon permanenssé nyilvánította a forradalmi fejlődést, amely a demokratikus forradalomtól egészen a társadalom szocialista átalakításáig tart.

A permanens forradalom elmélete *második* aspektusában magát a szocialista forradalmat jellemzi. Egy meghatározatlan időtartamú szakaszban, állandó belső harcban, az összes társadalmi viszonyok átalakulnak. A társadalom nem tesz mást, mint szüntelenül formát cserél. Az újjáépítés minden fázisa közvetlenül az előzőből folyik. A lezajló események szükségképpen megtartanak egy bizonyos politikai jelleget, mert az átalakuló társadalom különböző csoportosulásai közötti összecsapások formáját öltik. A polgárháború és a külső háborúk rob-

banásai váltakoznak a „békés” reformok időszakával. A gazdaság, a technika, a tudomány, a család, az erkölcs és a szokások terén lejátszódó gyökeres változások olyan bonyolult kombinációkat és kölcsönviszonyokat hoznak létre megvalósulásuk során, hogy a társadalom nem kerülhet az egyensúly állapotába. Ebben mutatkozik meg magának a szocialista forradalomnak a permanens jellege.

Harmadik aspektusában a permanens forradalom elmélete a szocialista forradalom nemzetközi jellegével foglalkozik, amely jelleg az emberiség gazdaságának és társadalmi szerkezetének jelenlegi állapotából következik. Az internacionalizmus nem absztrakt elv: politikai és elméleti visszfénye csupán a gazdaság világot átfogó jellegének, a termelőerők egész világra kiterjedő fejlődésének és az osztályharc világméretű lendületének. A szocialista forradalom nemzeti talajon kezdődik, de nem maradhat nemzeti keretek között. A proletárforradalom csak ideiglenes rendszerként tartható fenn nemzeti keretekben, még ha ez a rendszer elég hosszú ideig tart is, ahogy a Szovjetunió példája bizonyítja. Egy elszigetelt proletárdiktatúra esetén a sikerekkel egyidőben a belső és külső ellentmondások is elkerülhetetlenül növekednek. Ha a proletárállam továbbra is elszigetelt marad, végül áldozataul esik saját ellentmondásainak és elbukik. Üdve kizárólag a fejlett országok proletáriátusának győzelmében rejlik. Ebből a szempontból a nemzeti forradalom nem öncél; láncszeme csupán a nemzetközi láncnak. A nemzetközi forradalom, ideiglenes megtorpanásai és apályai ellenére, permanens folyamat.

Az epigonok hadjárata, bár élességét illetően nem éri el mindig ugyanazt a szintet, a permanens forradalom elméletének három aspektusa ellen irányul. Ez egészen természetes, hiszen három elválaszthatatlan, egységes egész alkotórészből van szó. *Az epigonok mechanikus eljárással elválasztják a demokratikus diktatúrát a szocialista diktatúrától*, ahogy a szocialista nemzeti forradalmat is elválasztják a nemzetközi forradalomtól. Az ő szemükben a hatalom nemzeti keretekben való meghódítása végeredményben nem kezdeti, hanem befejező akta: a forradalomnak: ezután megkezdődik a reformok korszaka, amelyek állítólag a szocializmus nemzeti társadalmába torkollnak.

1905-ben még azt a lehetőséget sem ismerték el, hogy az orosz proletáriátus előbb hódíthatja meg a hatalmat, mint Nyugat-Európa proletáriátusa. 1917-ben úgy prédikálták a demokratikus forradalmat Oroszországban mint öncélt, és visszaütötték a proletárdiktatúra eszméjét. 1925–1927-ben Kínában nemzeti forradalomra orientálódtak a burzsoázia vezetése alatt. Később kiadták Kína számára a munkások és parasztok demokratikus diktatúrájának jelszavát, amit szembelyeztek a proletárdiktatúrával. Kijelentették, hogy minden lehetősége megvan a Szovjetunióban egy elszigetelt, saját lábán megálló szocialista társadalom felépítésének. A világforradalom az ő szemükben pusztán kedvező kö-

rülménynek számított és megszűnt a szocializmus diadalának nélkülözhetetlen feltétele lenni. Az epigonok a permanens forradalom elmélete elleni permanens harcukban jutottak el ehhez a gyökeres szakításhoz a marxizmussal.

Ez a harc, amely bizonyos történelmi emlékek mesterséges feltámasztásával és a távoli múlt meghamisításával kezdődött, azt eredményezte, hogy a forradalom vezető csoportja teljesen felülvizsgálta eszméit. Többször kifejtettük már, hogy az értékeknek ezt a felülvizsgálatát a szovjet bürokrácia társadalmi szükségletei idézték elő: a bürokrácia egyre konzervatívabbá vált és szilárd nemzeti rendre törekedett; úgy vélte, hogy a lezajlott forradalom, miután az ő számára kiváltságos helyzetet biztosít, elegendő a szocializmus békés építésére és e tétel szentesítését követelte. Erre a kérdésre itt nem térünk vissza többé, csupán annak hangsúlyozására szorítkozunk, hogy a bürokrácia tökéletesen tisztában van a maga anyagi és ideológiai helyzete és a nemzeti jellegű szocializmus elmélete közötti kapcsolattal. Ez éppen ma válik egészen világossá – annak ellenére vagy talán éppen azért –, mert a sztálini apparátus, ostromolva olyan ellentmondásoktól, melyeket nem látott előre, egyre inkább balra fordul és érzékeny csapásokat mér tegnapi ihletőire, akik a jobboldalhoz tartoznak. Mint ismeretes nem csökken a bürokraták ellenségessége a marxista ellenzékkel szemben, amelytől mindamellett sietve kölcsönvették a jelszavait és az érveit. Amikor az iparosítás politikáját támogatni kívánó ellenzékiek felvetik a pártba való visszavételük kérdését, mindenekelőtt azt követelik tőlük, hogy tagadják meg a permanens forradalom elméletét és ismerjék el – akárcsak közvetve is – az egy országban felépíthető szocializmus elméletét. Ezzel a sztálini bürokrácia elárulja balrafordulásának pusztán *taktikai jellegét*, érintetlenül hagyva nemzeti reformizmusának stratégiai alapjait. E tény jelentősége világos: a politikában, éppúgy, mint a háborúban, a taktika végeredményben a stratégiának van alárendelve.

A bennünket érdeklő kérdés jó ideje túllépte a „trockizmus” elleni harc kereteit. Egyre terjeszkedve, jelenleg a szó szoros értelmében felöleli a forradalmi ideológia összes problémáit. *Permanens forradalom vagy szocializmus egyetlen országban* – ez az alternatíva felöleli a Szovjetunió belső problémáit, a keleti forradalmak távlatait, s végül az egész Kommunista Internacionálé sorsát.

Jelen munkánk nem tárgyalja a kérdés valamennyi oldalát, hiszen nem szükséges elismételni azt, amit a szerző más munkáiban elmondott. A nemzeti jellegű szocializmus gazdasági és politikai csődjét *A Kommunista Internacionálé programtervezetének kritikája* című írásomban próbáltam elméleti szempontból bebizonyítani. A Kommunista Internacionálé teoretikusainak egyetlen szavuk sem volt ehhez. Egyébként mást aligha tehettek volna. A jelen könyvben először is rekonstruálom a permanens forradalom elméletét, abban a formában, ahogyan

1905-ben megfogalmaztam, az orosz forradalom belső problémáinak megfelelően. Miután kimutatom, miben különbözött az én kérdésfeltevésem Leninétől, továbbá hogyan és miért egyezett az övével a döntő mozzanatokban. Végül megkísérlem bizonyítani a bennünket foglalkoztató probléma döntő fontosságát az elmaradott országok proletáriátusa, következésképpen az egész Kommunista Internacionálé számára.

Milyen vádakat fogalmaztak meg az epigonok a permanens forradalom elmélete ellen? Ha figyelmen kívül hagyjuk bírálóim számtalan ellentmondását, óriási irodalmi termésükből az alábbi néhány lényeges pontot sikerül kiemelniük:

1. Trockij nem ismerte a polgári forradalom és a szocialista forradalom különbségét. Már 1905-ben azt hitte, hogy az orosz proletáriátusnak közvetlen feladata a szocialista forradalom;

2. Trockij teljesen megfedkezett az agrárkérdésről. A paraszt az ő számára nem létezett. A forradalmat úgy tüntette fel, mint a proletáriátus párbaját a cárizmussal;

3. Trockij nem hitte, hogy a világburzsoázia el fogja tűrni az orosz proletáriátus diktatúrájának akárcsak kevésbé tartós létezését is; e diktatúra bukását elkerülhetetlennek tartotta arra az esetre, ha a Nyugat proletáriátusának nem sikerül a legrövidebb időn belül meghódítania a hatalmat és támogatást nyújtania nekünk. Trockij tehát túlbecsülte azt a nyomást, amelyet a nyugati proletáriátus a burzsoáziára gyakorolhat;

4. Trockij általában nem bíz az orosz proletáriátus erejében és nem tartja képesnek arra, hogy saját eszközeivel felépítse a szocializmust; következésképpen, minden reményét a nemzetközi forradalomba vetette és veti ma is.

Ezek a vádak Zinovjev, Sztálin, Buharin és mások számtalan írásában és beszédében ismétlődnek; megfogalmazódnak továbbá a Szovjetunió Kommunista Pártjának és a Kommunista Internacionálénak legfontosabb határozataiban. Ennek ellenére azonban kénytelenek vagyunk leszögezni, hogy a vádak egyedüli alapja a rosszhiszeműséggel szövetkezett tudatlanság.

Mint később bebizonyítom, e kritikusok két első állítása alapján hamis. Az orosz forradalom polgári demokratikus jellegéből indultam ki, és innen érkeztem el ahhoz a végkövetkeztetéshez, hogy az agrárválság élessége maga juttathatja hatalomra az elmaradott Oroszország proletáriátusát. Igen, éppen azt a gondolatot védelmeztem az 1905-ös forradalom előestéjén. Ez a gondolat rejtett a permanens, azaz szakadatlan forradalom fogalmában – egy olyan forradalom gondolata, amely a polgári szakaszból közvetlenül a szocialista szakaszba megy át. Ugyanennek a gondolatnak a kifejezésére Lenin később a polgári forradalom szocialista forradalomba való átnövésének nagyszerű kifejezését alkalmazta. Sztálin, aki a

permanens forradalmat egyszerű ugrásnak tekintette az önkényuralomból a szocializmus birodalmába, 1924-ben, korábbi keltezéssel ellátva, az átnövésnek ezt az eszméjét állította szembe a permanens forradalom elméletével. A boldogtalan „teoretikus” annyi fáradságot sem vett, hogy feltegye magának a kérdést, mit is jelent a forradalom permanenciája, azaz szakadatlan folytonossága, ha ugrásról van szó?

Ami a harmadik vádat illeti, ezt az a rövid élettartamú remény diktálta, amelyet az epigonok abba a lehetőségbe vetettek, hogy az imperialista burzsoázia a proletariátus „gondosan” megszervezett nyomásával korlátlan időre semlegesíthető. 1924 és 1927 között ez volt Sztálin központi gondolata. Ennek gyümölcse volt az angol–oroszbizottság. Az epigonokat, miután csalódtak abban a reményükben, hogy olyan szövetségesek segítségével, mint *Purcell*, *Raditch*, *Lafollette* és *Csang Kaj-sek*, megbéníthatják a világburzsoáziát, félelemmel töltötte el egy bekövetkező háború veszélye. A Kommunista Internacionálé még ma is ezt az időszakot éli.

A permanens forradalom elmélete elleni negyedik érv egyszerűen arra a megállapításra redukálódik, hogy 1905-ben nem pártoltam az egy országban felépíthető szocializmus elméletét, amelyet Sztálin, a szovjet bürokrácia használatára, csak majd 1924-ben gyártott. Ez a vád vérbeli történelmi bohózat. Ellenfeleimet hallva azt lehetne hinni, hogy – már amennyire 1905-ben képesek voltak politikai megfontolásokra – valóban azt gondolták abban az időben, hogy Oroszország megérett egy független szocialista forradalomra. Valójában 1905 és 1917 között engem szüntelenül utópiszmussal vádoltak, mert feltételeztem, hogy az orosz proletariátus hamarabb ragadhatja meg a hatalmat, mint a nyugat-európai. 1917 áprilisában Kamenyev és Rikov utópiszmussal vádolták Lenint és népszerű formában kioktatták, hogy a szocialista forradalomnak először Angliában és más fejlett országokban kell végbemennie, Oroszországra pedig majd csak ezután kerülhet sor. Sztálin 1917. április 4-ig osztotta ezt a nézetet. Nehezen és fokozatosan tette csak magáévá Lenin formuláját, amely a proletárdiktatúrát állította szembe a demokratikus diktatúrával. Sztálin a többiekkel együtt még 1924 tavaszán is azt ismételte, hogy Oroszország elszigetelten nem érett meg a szocialista társadalom felépítésére. De még ez év őszén, a permanens forradalom elmélete elleni harca során, Sztálin felfedezte, hogy Oroszországban lehetőség van az elszigetelt szocializmus felépítésére. Ezután a vörös professzorok egész idézetgyűjteményt állítottak össze az ő használatára, kimutatva, hogy Trockij 1905-ben kijelentette – ó, borzalom! –, hogy Oroszország nem juthat el a szocializmushoz a nyugati proletariátus segítségével nélkül.

Ha előveszik egy negyedszázados időszak összes ideológiai harcainak történetét, ha ollóval darabokra vágják, ha a darabokat egy mozsárban összetörik, s ha ezután megbíznak egy vakot, hogy újból rakja őket össze, valószínűleg még akkor sem sül ki a dologból olyan iszonyú elméleti és politikai halandzsa, amilyennel az epigonok lakatják jól olvasóikat és hallgatóikat. [...]

In: Trockij: *A permanens forradalom* (1928–1931). Évszám és kiadó nélkül, 22–32. p.

Trockij végrendelete (1940. február 27.)

A magas (és egyre emelkedő) vérnyomás valóságos állapotomat illetően megteszti környezetem. Aktív és munkaképes vagyok, ám a végső megoldás, úgy tűnik, közeli. Ezek a sorok halálom után kerüljenek publikálásra.

Itt nincs szükség arra, hogy még egyszer megcáfoljam Sztálinnak és ügynökeinek ostoba és aljas rágalmát: forradalmi becsületemen egyetlen folt sincs. Sem közvetlenül, sem közvetve sohasem került sor titkos egyezségekre, vagy akár csak tárgyalásra is közttem és a munkásosztály ellenségei közt. Sztálin ezernyi ellenfele halt meg hasonló hamis vádak áldozataként. Az új forradalmi nemzedékek majd visszaadják politikai becsületüket, és érdemük szerint fizetnek meg a Kreml hóhérainak.

Rendkívül hálás vagyok barátaimnak, akik hűek maradtak hozzám életem legnehezebb óráiban is. Egyenként senkit nem említek meg, minthogy valamennyiüket nem tudom megnevezni.

Jogomnak tartom azonban, hogy kivételt tegyek barátommal, Natalja Ivanovna Szedovával. A boldogságon túl, hogy a szocializmus ügyének harcosa voltam, a sors azt a boldogságot is megadta nekem, hogy férje lehettem. Közös életünk csaknem negyven éve során a szeretet, a nagylelkűség és a gyöngédség kimeríthetetlen forrása maradt. Nagy szenvedéseken ment keresztül, különösen életünk utolsó szakaszában. De megnyugvással tölt el, hogy éppígy megismerte a boldogság napjait is.

Tudatos életem negyvenhárom évében forradalmár maradtam, ebből negyvenkét éve a marxizmus zászlaja alatt harcolok. Ha lehetőségem lenne előlről kezdeni, igyekeznék természetesen ezt vagy azt a hibát elkerülni, de életem általános iránya változatlan maradna. Proletárforradalmárként, marxistaként, dialektikus materialistaként és, következésképpen, engesztelhetetlen ateistaként halok meg. Hitem az emberiség kommunista jövőjében most sem kevésbé szilárd, hanem még erősebb, mint fiatalságom napjaiban.

Natasa most az udvar felől az ablakhoz jött, és szélesebbre tárta, hogy a levegő szabadabban jusson szobámba. Látom: a fű élénkzöld gyönyörű. Az eljövendő nemzedékek tisztítsák meg a rossztól, az elnyomástól, az erőszaktól, és élvezzék azt teljesen.

Coyoacán, 1940. február 27. L. Trockij

Minden vagyon, ami halálom után marad, valamennyi irodalmi jog (könyveimből, cikkeimből és egyébektől származó jövedelmek) feleségemet, Natalja Ivanovna Szedovát illeti meg.

1940. február 27.

L. Trockij

In: Krausz Tamás (szerk.): *A száműzött Trockij*. Kolibri Kiadó, Budapest, é. n. 89–90. p.

Solohov: Csendes Don

Solohov, Mihail Alekszandrovics (1905–1984):

szovjet-országi regényíró, elbeszélő. Anyja doni kozák lány, apja plebejus származású, bevándorló a kozákok között. A polgárháború alatt szülőföldjén élt, s az 1920-as évek elején részt vett a Don mentén garázdálkodó bandák elleni harcokban. A Csendes Don 1. és 2. kötete 1928-ban jelent meg. 1965-ben Nobel-díjat kapott.

★

[...] Hajnalban Kopilov keltette fel.

– Talpra! Készülj! Gyerünk! Az a parancs, hogy hatra ott legyünk! A törzsparancsnok az ismét borotválkozott, megtisztította csizmáját, gyűrött, de tiszta zubbonyt öltött. Nyilván sietett, mert pufók arcát két helyen is megvágta a borotvával. De egész külseje szokatlan piperkőcséget, katonás délcegséget mutatott. Grigorij kákán is csomót kereső tekintettel mérte végig tetőtől talpig, és azt gondolta: „Lám, hogy kicsípte magát. Nem akar pacuhán kerülni a tábornok szemé elé!” Mintha csak nyomon követte volna ezt a gondolatmenetet, megszólalt Kopilov:

– Kényelmetlen volna paslán megjelenni előtte. Azt javallom, hozd rendbe magad te is.

– Így is, úgy is leszedi rólunk a keresztvizet! – dörmögte Grigorij, és jót nyújtózott..

– Az a parancs – mondod –, hogy hatra ott legyünk? Hát most már parancsokat osztogatnak nekünk?

Kopilov elnevette magát, és vállat vont.

– Új idők, új nóták. Magasabb a rangjuk, engedelmisséggel tartozunk irántuk. Fichalaurov tábornok: persze hogy nem ő jön hozzánk, hanem fordítva.

– Ez igaz. Amilyen kását főztünk, olyat eszünk is, mondta, és a kúthoz indult mosakodni.

A gazdasszony futvást-futott a házba, tiszta varrottas törülközőt hozott, és mély meghajlással nyújtotta oda Grigorijnak. Melehov bőszen dörzsölte a törülköző végével a hideg víz égette, téglavörös arcát.

– Igazad van, csak hogy a tábornok uraknak sem vóna szabad elfelejteni valamit – mondta az odasétáló Kopilovnak –, más lett a nép a forradalom óta. Mintha

kicserélték vóna! Űk meg még most is a régi rőffel mérnek. Mánpedig vigyázzanak, mert az a rőfrúd könnyen eltörik... Nehezen igazodnak a fordulatokhoz. Kulimázt az agyuk kerekének, hogy ne nyikorogjon!

– Mire mondd ezt? – kérdezte szórakozottan Kopilov, és lefűjt ruhája ujjáról egy rátapadt szalmaszálat.

– Azér, mert űnállok minden a régi regula szerint folyik. Engem például már a német háborúban előléptettek tisztté. Vérem hullatásával szógáltam meg! De mihelyt tisztí társaságba kerülök, úgy érzem, mintha gatyaszárba kimennék a házból a hidegre. Olyan fagyos levegő csap meg, hogy libabőrös lesz tölle a hátam! – Grigorij dühösen villogtatta szemét, és – bár maga sem vette észre – szinte már kiabált a végén.

Kopilov bosszúsan nézett szét.

– Halkabban, te, meghallják a küldöncök!

– És mi ennek az oka, kérdeem – folytatta Grigorij mérsékelt hangon. – Az, hogy fehér holló vagyok köztük. Az ű kacsójukhoz képest az én kezem pata, mert még rajta van a régi kéreg! Űk ügyesen csattogtatják a bokájokat, én pedig csetlek-botlok, akármilyen fürgén fordulok is! Űk szagos szappannal mosásák, mindenféle női kenőccsel mázolják be a pofájukat, illatosak. Énrullam pedig csak úgy szakad a lóhugy, a veríték bűdössége. Űk mind tanult emberek, én nagy nehezen végeztem el az elemi iskolát is. Tetőtől talpig idegennek tekintenek. Ez itt a bökkenő! Valahányszor kijövünk közülük, mindig úgy érzem, mintha pókháló lepte vóna be az arcomat, csiklandoz valami: szörnyű kellemetlen. Szeretnék megtisztálkodni utána! – Grigorij a kútkávéra dobta a törülközőt, egy csonka szarufésűvel megfésülte a haját. Olajbarna arca fölött rikítóan fehérlett homloka, amelyet érintetlen hagyott a nap. – Nem akarják megérteni, hogy bennünket más tésztábol gyúrtak, hogy a tanulatlan ember, aki az egyszerű népből származik, afféle barom. Azt hiszik, hogy én vagy a magamforma kevesebbet ért a haditudományho, mint űk. Hát a vereseknél kik a parancsnokok? Bugyonij tán tiszt? A régi hadseregbe őrmester vót, mégis jól elverte a port a vezérkar tábornokain. Mégis elszaladtak előle a tisztí ezredek. Guszelscsikov a legderejobb, legkeményebb kötésű kozák tábornok, a télen mégis egy szál gatyában nyargalt el Uszty-Hopjorszkajából. Tudod, ki kergette úgy meg, mint agár a rókát? Valami kis moszkvai lakatos, a veres ezred parancsnoka. A foglyok vallották később. Ezt sem vóna szabad elfelejteni. Hát mink, tanulatlan tiszték, tán nem ügyesen lázítottuk fel a kozákságot? Mit segítettek akkor a tábornokok? Nem sokat! [...]

– Téged bánt, hogy nem fogadnak be társaságukba egyenrangú félként, hogy csak úgy félvállról beszélnek veled. Pedig a maguk szempontjából tőkéletesen igazuk van. Ezt meg kell értened. Igaz, hogy tiszt vagy, de egészen véletlenül csöp-

pentél a tisztek közé. Még ha tisztí vállpántot hordasz is – bocsáss meg a szóért –, bárdolatlan kozák maradtál. Nem ismered az illemet, a jómodort, helytelenül és durván fejezed ki magad, hiányzik belőled minden olyan fontos tulajdonság, ami a jól nevelt embert jellemzi. Például: ahelyett, hogy zsebkendőt használnál, amint a művelt emberek teszik, két ujjal fújod ki az orrod, evéskor hol a csizmád szárához fened, hol a hajadba törlöd a kezed, mosdás után nem utálod a lópokrócba törülni az arcod. A körmödet vagy lerágcsálod, vagy a kardod hegyével nyesed le. Sőt jobbat mondok: emlékszel, Karginszkájában a télen – az én jelenlétemben – egy értelmiségi nővel beszéltél, akinek a férjét letartóztatták a kozákok, és a szeme láttára gomboltad be a nadrágodat...

– Hát jobb lett volna, ha nyitva hagyom a hasítékot? – kérdezte Grigorij, és mogorván elmosolyodott. Lovaik lépésben haladtak, szorosan egymás mellett. Grigorij sandán tekingetett Kopilov barátságos arcára, és nem minden keserűség nélkül hallgatta szavait.

– Nem arról van szó! – kiáltotta Kopilov, és bosszúsán fintorgott. – De hogy fogadhattad egyáltalán azt a nőt egy szál nadrágban, mezítláb? Még a zubbonyt sem vetted a válladra, nagyon jól emlékszem rá! Mindezek persze apróságok, de együtt nagyon jellemzőek rád, mint ...hogyan is mondjam csak...

– Minél egyszerűbben!

– ...mondjuk: mint rendkívül faragatlan emberre. És hogyan beszélsz? Borzalmas! Mint minden műveletlen ember, te is megmagyarázhatatlan szenvedéllyel gyűjtöd a szépen csengő idegen szavakat, használod derűre-borúra, de többnyire nem a maga helyén, hihetetlenül elcsavarod őket, valahányszor pedig a parancsnoksági megbeszélések során füled hallatára ilyen katonai műkifejezéseket használnak, mint például diszlokáció, diszpozíció, koncentráció, stb.: elragadtatással, mondhatnám irigykedve, bámulsz a szónokra.

– Ez mán nem igaz! – kiáltott fel Grigorij, és élénk vidámság suhant végig arcán. Megsimogatta lova üstökét a két füle közt, sörénye alatt megvakargatta a selymes meleg bőrt. – na csak szidjál tovább: pironasd meg jól a parancsnokodat. [...]

Fichalaurov éppen reggelizet, amikor gyűrött külsejű idősebb segédtsízt jelentette:

– Melehov, az első felkelő hadosztály parancsnoka, és Kopilov, a hadosztály törzsparancsnoka.

– Hívd be őket a szobámba. – Fichalaurov nagy, eres kezével eltolta a tojáshéjjal teledobált tányért, ráérősen megivott egy pohár forralt teje, gondosan összehajtogatta asztalkendőjét, és felállt az asztal mellől.

Az öles termetű, öregesen testes és petyhüdt testű generális valószínűtlenül nagyon látszott ebben a kis kozák szobában, ahol ferde mindkét ajtófélfá, vaksi

minden ablaküveg. Menet közben megigazította kifogástalanul varrt egyenruhájá állógallérját, öblös köhögéssel ment be a szomszédos szobába, kissé meghajolt a felálló Kopilov és Grigorij felé, de nem fogott kezet velük. Kézmozdulattal az asztalhoz tessékelte őket. Grigorij kardját tartva óvatosan leült a gyalogszék szélére, és Kopilovra sandított. Fichalaurov lomhán ereszkedett az alatta meg-meg-reccsenő hajlított székre, behajtotta hosszú lábát, térdére tette nagy kezefejét, és bársonyos, mély hangon megszólalt:

– Azért hívtam önöket, tiszt uraim, hogy megállapodjunk bizonyos kérdésekben... A partizánkodó felkelés véget ért! Seregük, mint önálló egész, megszűnik. Tulajdonképpen nem is volt önálló egész soha. Ez csak fikció! Csapataik beolvadnak a Doni Hadseregbe. Tervszerű támadásba megyünk át. Itt az ideje, hogy ennek tudatára ébredjenek, és fenntartás nélkül alá vessék magukat a felsőbb hadvezetés parancsainak. Szíveskedjenek megmagyarázni, miért nem támogatta tegnap az önök gyalogezrede a rohamzászlóalj támadását. Miért tagadta meg az ezred, hogy rohamra induljon, holott parancsot kapott tőlem a támadásra? Ki az önök úgynevezett hadosztályának parancsnoka?

– Én – felelte halkan Grigorij.

– Szíveskedjék felelni kérdéseimre!

– Csak tegnap érkeztem vissza a hadosztályhoz.

– Hol tetszett tartózkodni?

– Otthon jártam.

– A hadosztályparancsnoknak döntő hadműveletek idején otthon méltóztott vendégeskedni! És a hadosztályban feje tetején áll minden! Teljes a fegyelemzetlenség! Lehetetlen állapotok uralkodnak! – A tábornok basszusa egyre harsányabban dörgött a szűk kis szobában. Az ajtók mögött már lábujjhegyen jártak, nevetgélve sugdolóztak a segédtsztek; Kopilov arca mind sápadtabbra vált, Grigorij pedig – amint a tábornok bíborvörös arcára, ökölbe szorított kezére nézett – érezte, hogy féktelen düh serken benne. Fichalaurov meglepő könnyedséggel ugrott fel, a szék támlájába fogódzva rikácsolta:

– A maguk csapata nem katonaság, hanem vörös csürhe! Nem kozákok azok, hanem rongy zshiványok! Maga, pedig Melehov úr, nem hadosztályparancsnoknak való, hanem ordonáncnak! Csizmatisztítónak, ha úgy tetszik! Megértette? Miért nem teljesítette a parancsomat?! Miért nem tartottak nagygyűlést? Nem vitatták meg a dolgot? Vesse jól az agyacskájába: itt nincs „elvtárs”, itt nem engedünk bolsevik rendet érvényesülni! Nem engedjük meg!

– Kérem, ne ordítson rám! – mondta tompán Grigorij és felállt. Lábával hátratólva a zsámolyt.

– Mit mondott?! – kérdezte rekedten Fichalaurov. Áthajolt az asztalon. Majd megfojtotta az izgalom.

– Kérem, ne üvöltözzön rám! Ismételte még hangosabban Grigorij. – Maga azért hívott ide bennünket, hogy döntsünk. – Egy pillanatra elhallgatott, lesütötte szemét, de Fichalaurov kezét feszülten tovább figyelte. Csaknem suttogással mérsékelte a hangját:

– Ha kegyelmességed egy ujjal is hozzám meg nyúlni, egy ültő helyébe kettéhasítom!

A szobában olyan csend lett, hogy még Fichalaurov szaggatott lélegzetét is tisztán lehetett hallani. Egy percig síri csend uralkodott. Halkan megcsikordult az ajtó; a résen bekukucskált az ijedt segédtsz. Az ajtó ugyanolyan óvatosan be is zárult. Grigorij állt, mintha karót nyelt volna. Keze a kard markolatán nyugodott. Kopilov térde remegett, citerázott, tekintete a falon bolyongott. Fichalaurov lomhán visszabocsátkozott a székbe, öregesen nyögött.

– Csinos kis jelenet! – dörmögte. – Üljön le! – mondta most már teljesen nyugodtan; nem nézett Grigorijra. – Eleget fortogtunk mind a ketten. Most szíveskedjék idehallgatni: azt parancsolom, hogy sürgősen dobjon át minden lovas csapatot ... Üljön le hát. Grigorij leült. Ruhája ujjával letörölte az arcán hirtelen kiütő bő verítéket.

– Szóval a lovas csapatokat tüstént dobja át a délkeleti frontszakaszra, és azonnal indítson támadást. Jobbszárnya Csumakov alezredes második zászlóaljával fog érintkezni...

– Nem vezetem oda a hadosztályt – mondta fáradtan Grigorij, és nadrágja zsebébe nyúlát zsebkendőért. Natalja csipkés kendőjével letörölte az izzadságot, és határozottan ismételte

– A hadosztályt nem vezetem oda.

– Miért nem?

– Mert az átcsoportosításra sok időt kell vesztegetni...

– Ez nem magára tartozik. A hadműveletek kimeneteléért én vagyok a felelős.

– De rám is tartozik. És ... nem csak maga a felelős.

– Megtagadja a parancs teljesítését? – kérdezte rekedten Fichalaurov. Szemmel láthatóan nagy erőfeszítéssel türtőztette magát.

– Igen.

– Ez esetben szíveskedjék rögtön átadni a hadosztály parancsnokságát! Most már értem, miért nem teljesítették tegnapi parancsomat...

– Gondolja felőle, ami jólesik, de a hadosztály parancsnokságát nem adom át.

– Hogy tetszik ezt érteni?

- Úgy. Ahogy mondtam... – Grigorij alig észrevehetően elmosolyodott.
- Megfosztom önt parancsnoki tisztétől! – Fichalaurov hangja megint felcsattant. Grigorij is rögtön felállt.
- Nem vagyok magának alárendelve, kegyelmes uram.
- Hát alá van rendelve maga egyáltalán bárkinek is?
- Igen. Kugyinovnak, a felkelő erők főparancsnokának alárendeltje vagyok. Sőt csudálkozok is, hogy ilyeneket hallok magától. Egyelőre teljesen egyenjogúak vagyunk. Maga is hadosztályt vezet, én is. Egyelőre ne lármázzon velem. Ha lefokoznak századparancsnoknak, akkor – tessék! De akkor sem. – Grigorij felemelte piszkos mutatóját, elmosolyodott és dühös, villogó szemmel fejezte be: – Akkor sem engedem a hajamat cibálni! Fichalaurov felállt, megigazította gallérját, és félmeghajlással mondta:
 - Nekünk nincs tovább semmi tárgyalni valónk. Cselekedjék, ahogy akar. Viselkedéséről rögtön értesíteni fogom a hadseregparancsnokságot. Bátorkodom biztosítani önt, hogy ennek a következményei nem sokáig késnek. Hadbíróságunk egyelőre kifogástalanul működik. Grigorij ügyet sem vetett Kopilov kétségbeesett pillantásaira, fejébe csapta sapkáját, és az ajtó felé indult. A küszöbön megállt:
 - De azért te is megéred a pénzed? Magasabb rangúnak megtagadni az engedelmességet, méghozzá háborús szituációban – ez, öregem...
 - Ez semmi! Sajnálom, hogy nem emelt rám kezet! Végighúztam vóna a kardom a homlokán, de úgy, hogy a koponyája is belereccsent vóna!
 - Így se sok jóra van kilátás – mondta Kopilov elégedetlenül, és lépésbe lassította lovát. – Minden jel arra vall, hogy most igyekeznek megszigorítani a fegyelmet. Jól vigyázz magadra! [...]

Szerzőink az emberiség történetének legkegyetlenebb, 187 millió áldozattal járó 20. századának izgalmas történeteit és eseményeit közérthető, olvasmányos formában közvetítik a mai olvasónak. Az elmúlt század egyik legjellemzőbb és legfélelmetesebb jelensége ugyanis a múlt lerombolása volt; azoknak a társadalmi mechanizmusoknak a félresöpörése, amelyek az emberek mindennapi gyakorlatát a korábbi generációkkal összekötötték.

A szerzők a történettudomány legújabb, hazai és nemzetközi eredményeire támaszkodva, azok hazánkba transzformálásával igyekeznek ritkítani a még meglévő „fehér foltok” számát, gyakorta korrigálni téves berögződéseket. Az események ismeretterjesztő-tudományos feldolgozása mellett visszaemlékezések, irodalmi részletek, ismeretlen dokumentumok egyaránt helyet kaptak a kötetben. Könyvünk – amelyet részben hallgatók írnak hallgatóknak – ezért az oktatás megváltozott feltételeihez is alkalmazkodik.

Módszertanilag a világtörténelem tanításának és megismerésének célja nem az események bemagolásában és a számadatok elhadarásában rejlik. Történelmet tanulni és megismerni annyit jelent, mint azokat az erőket keresni és megtalálni, amelyek hatása a későbbi történelmi eseményekben jelentkezik. És fordítva: a jelenből eredő következtetésekkel a múltat megvilágítani. Köteteinkkel ehhez kívánunk segítséget nyújtani.